

МАКСІМ ГАРЭЦКІ

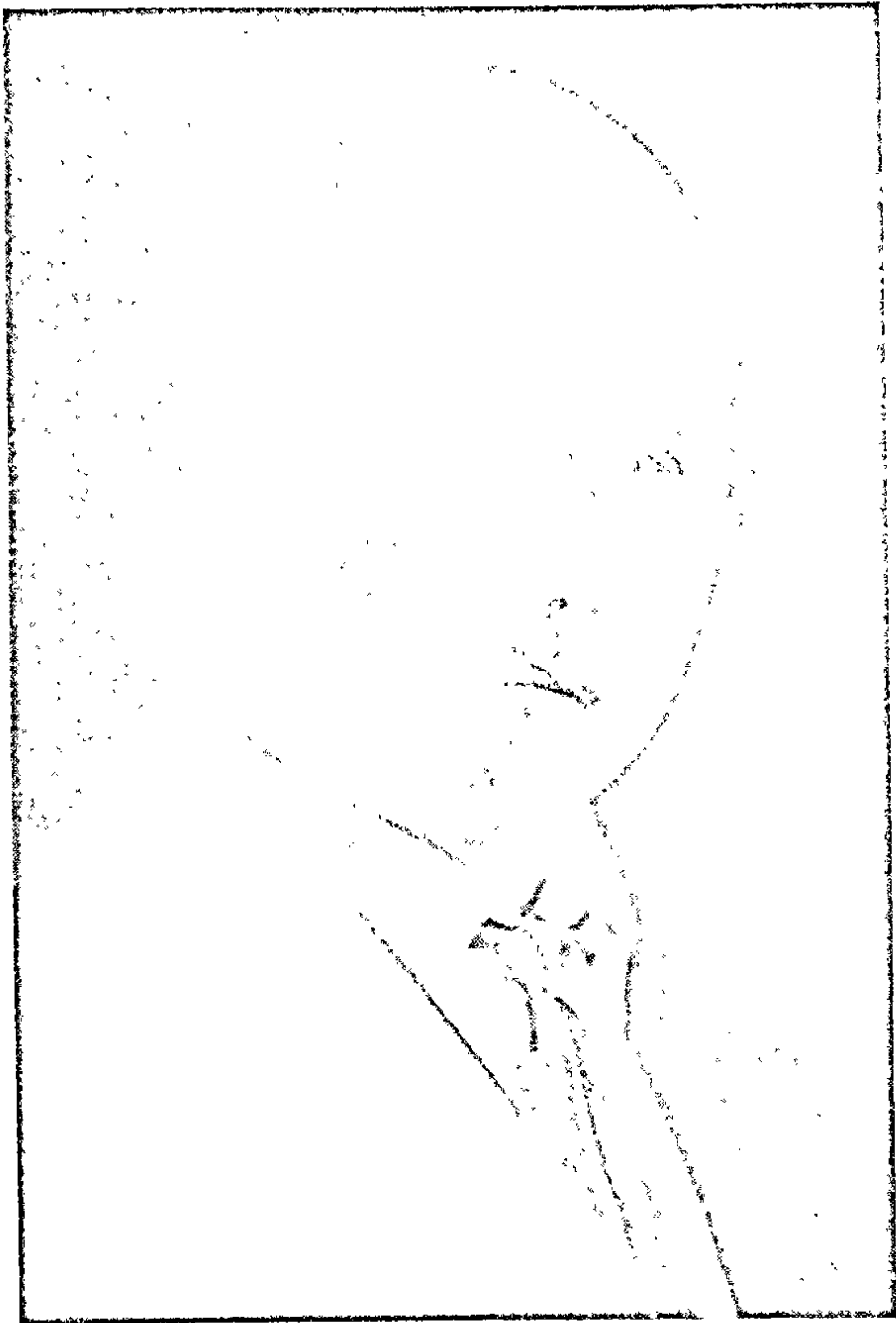
ТОМ

1

АПАВЯДАННІ

1913-1930

МІНСК
«МАСТАЦКАЯ ЛІТАРАТУРА»
1984

М. Гарэцкі.
1928 г.

МАКСІМ ГАРЭЦКІ

◆ ◆ ◆

ЗБОР ТВОРАЎ У ЧАТЫРОХ ТАМАХ

Рэдакцыйная калегія:

А. М. АДАМОВІЧ, С. А. АНДРАЮК, Д. Я. БУГЛЕЎ,
Г. М. ГАРЭЦКАЯ, Г. І. ГАРЭЦКІ, М. І. МУШЫНСКІ,
І. Я. НАВУМЕНКА, Б. І. САЧАШКА

Рэдактар тома

С. А. АНДРАЮК

Падрыхтоўка тэкстаў і каментарыі

М. П. КЕНЬКІ

МІНСК
«МАСТАЦКАЯ ЛІТАРАТУРА»
1984

Г $\frac{4702120200-103}{M 302(05) - 83}$ падпісное

© Прадмова. Каментарыі. Афармленне. Выдавецтва «Мастацкая літаратура», 1984.

Збор твораў беларускага пісьменніка Максіма Івана-віча Гарэцкага падрыхтаваны ордэна Дружбы народаў Інстытутам літаратуры імя Янкі Купалы АН БССР.

У 1973 годзе выдавецтва «Мастацкая літаратура» выпусціла ў свет «Выбраныя творы» М. Гарэцкага ў двух тамах, дзе друкаваліся апавяданні і драматычныя абразкі, аповесці і раман «Віленскія камунары». За дзесяць год, якія праішлі пасля завяршэння гэтага выдання, значна ўзбагаціліся звесткі пра творчасць М. Гарэцкага, у навуковы ўжытак уведзены не вядомыя раней творы, удакладнены даты напісання і першай публікацыі многіх твораў. Усё гэта абумовіла мэтазгоднасць повага звароту да спадчыны М. Гарэцкага. Збор твораў М. Гарэцкага ў чатырох тамах уключае пераважную большасць мастацкіх твораў з літаратурнай спадчыны пісьменніка. Шэраг твораў друкуецца ўпершыню на матэрыялах з архіва М. Гарэцкага, які быў перададзены Л. У. Чарпяўскай-Гарэцкай і Г. М. Гарэцкай у адзел рэдкіх кніг і рукапісаў Цэнтральнай навуковай бібліятэкі імя Якуба Коласа АН БССР.

У аснову размяшчэння твораў пакладзены жанрава-храналагічны прыпцы:

першы том — апавяданні;
другі том — аповесці і драматычныя абразкі;
трэці том — дакументальна-мастацкія запіскі «На ім-перыялістычнай вайне», раман «Віленскія камунары»;
чацвёрты том — раман «Камароўская хроніка», летапіс жыцця і творчасці М. Гарэцкага.

На сваім тыпу дадзены Збор твораў з'яўляецца навукова-масавым выданнем.

За асноўны тэкст твораў узяты іх апошнія прыжыццёвыя выданні. Творы, якія не друкаваліся, даюцца на рукапісных матэрыялах з архіва. На архіўных крыніцах друкуюцца таксама асобныя творы, якія перапрацоўвалі-

ся аўтарам пасля публікацыі, але пазней не друкаваліся.

Тэксты твораў зверапы з усімі прыжыццёвымі выданнямі і рукапіснымі крыніцамі. У выніку зверкі выяўлены асобныя сэнсавыя недакладнасці і друкарскія памылкі.

Тэксты твораў друкуюцца згодна правіл сучаснай арфаграфіі і пунктуацыі з захаваннем асаблівасцей мовы пісьменніка. У выпадку паралельнага існавання некалькіх варыянтаў нэўнага слова або форм слова звычайна з мэтай уніфікацыі абіраўся той, што належаў да прадуктыўнай мадэлі аўтарскага словаўжывання ці меў тэндэнцыю да замацавання ў творах больш позняга часу. Гэты прынцып падрыхтоўкі да друку тэксту ўступаў у сілу, калі ён не прыводзіў да змены адцення сэнсу выказвання, асаблівасцей рытму фразы, моўнай характарыстыкі дзеючых асоб, не парушаў стылю мастацкага твора і г. д.

У раздзеле «Каментарыі» прыводзяцца звесткі аб рукапісных і друкаваных крыніцах тэксту, аб гісторыі напісання і друкавання твора, абгрунтоўваецца выбар тэксту, змяшчаецца гісторыка-літаратурны і рэальны каментарый. Да кожнага тома асобна даюцца тлумачэнні некаторых слоў, якія сустракаюцца ў творах.

Другія рэдакцыі і варыянты прыводзяцца выбарачна.

Рэдакцыя выказвае падзяку родным пісьменніка — Галіне Максімаўне і Гаўрылу Іванавічу Гарэцкім за актыўную, плённую дапамогу ў падрыхтоўцы Збору твораў.

КЛАСІК БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРЫ

«Дзіўны лёс часам сустракае чалавека ў яго падарожжы па прасторы часу! — пісаў Максім Лужанін у прадмове да першай публікацыі «Віленскіх камунараў». — Сягоння даводзіцца рэкамендаваць чытачу таго, хто сам многа гадоў выкопваў нялёгкі абавязак — знаёміць усіх з літаратурай і літаратарамі беларускай зямлі»¹.

Справу гэтую — назова пазнаёміць чытача, пераважна повянакаленні чытачоў, з асобай, жыццём, творчасцю Максіма Гарэцкага — беларуская крытыка і літаратуразнаўства выкапалі ўжо. Гэта і М. Лужанін у цытаванай прадмове да публікацыі «Віленскіх камунараў», і Ю. Пшыркоў у прадмовах да асобнага выдання гэтага рамана і ў прадмове да асобных публікацый (урывкаў з «Катмароўскай хронікі»). Трэба назваць тут і ўдумлівы артыкул М. Мушынскага пра прозу 30-х гадоў у акадэмічным зборніку «Беларуская савецкая проза. Раман і апавесць» (1971 г.), раздзел у кніжцы І. Чыгрына «Станаўленне беларускай прозы і фальклор. Дакастрычніцкі перыяд» (1971 г.), і артыкул М. Стральцова «Чалавек з Малой Багацькаўкі» (1975 г.).

Ёсць ужо і спецыяльныя працы — добрая, грунтоўная манאграфія аб жыцці і творчасці М. Гарэцкага, напісаная Д. Бугаёвым², а таксама багаты фактамі і думкамі раздзел М. Мушынскага ў двухтомніку «Гісторыя беларускай дакастрычніцкай літаратуры» (1969 г.).

Асабліва важная веха ў вывучэнні і «виртанні» творчасці Максіма Гарэцкага — выданне двухтомніка яго прозы і драматургіі (з прадмовай і каментарыямі Д. Бугаёва)³.

Кожны, хто сёння бярэцца за апісанне, выданне, вывучэнне спадчыны Максіма Гарэцкага, не можа абысціся без архіва, без дапамогі людзей, якія самааддана служылі і служаць памяці вы-

¹ Лужанін М. Лёс пісьменніка і твора. — Палымя, 1963, № 3, с. 14.

² Бугаёў Д. Максім Гарэцкі. Мінск, 1968.

³ Гарэцкі М. Выбр. тв.: У 2-х т. Мінск, 1973.

датнага беларускага пісьменніка, а тым самым і сываве пашай культуры — яго жонкі, дачкі, брата. Леаніла Усцінаўна, Галіна Максімаўна, Гаўрыла Іванавіч зрабілі асабліва шмат, каб перарванае аднавілася як мага паўней і на патрэбным навуковым узроўні.

Усё праробленае, папова наблізіўшы творы Максіма Гарэцкага да сённяшняга чытача і да сённяшняй літаратуры, выклікала моцны сустрэчны рух.

Рух таго ж чытача і сённяшняй літаратуры насустрач выдатнай спадчыне аднаго з нашых класікаў. Быццам вярнулася з далёкага небыцця ў сваю сістэму велізарная зорка і адразу пачала гравітацыйна ўплываць на ўсю сістэму і на кожную планету пасобку — і на тыя таксама, што з'явіліся, узніклі за час, пакуль зорка адсутнічала...

Літаратурныя творы, як і людзі, старэюць па-рознаму. Асабліва ж заўважаецца гэтае настарэнне, калі нехта ці нешта доўга адсутнічала і раптам — зноў перад вачыма.

Адразу бачыш, які бязлітасны час.

І ў літаратуры так бывае. Хоць і не заўсёды. У літаратуры і наадварот здараецца — нечаканае памаладзенне ці нават уваскрашэнне.

Вядома, творы Максіма Гарэцкага, як і кожная з'ява літаратурная, народжаны сваім часам. Ідэйна-стыльовымі якасцямі і асаблівасцямі сваімі яны стаяць бліжэй да беларускай літаратуры перадрэвалюцыйнай і літаратуры 20—30-х гадоў. «У лазні», «Меланхолія», «У панскім лесе», «Страшная музыкава песня», «Дзве душы», «Чырвоныя ружы», «Габрыелевы прысады», «Віленскія камунары», — чытаючы гэтыя творы, успамінаеш шмат што блізкае і падобнае ў Якуба Коласа, Кузьмы Чорнага, Змітрака Бядулі, Міхася Зарэцкага... Творы гэтыя лепш бачацца і адчуваюцца ў кантэксце, у сістэме эстэтычных вартасцей ранейшай, класічнай нашай літаратуры.

А калі чытаеш, перачытваеш «На імперыялістычнай вайне», «Літоўскі хутарок», «Генерал», «Рускі», «Хадзяка», «Чарнічка», «Сібірскія абразкі», прыгадваецца нечакана зусім іншая, ужо сучасная, сённяшняя сістэма імёнаў, твораў, літаратурных пошукаў і стыляў — Васіль Быкаў, Янка Брыль, Міхась Стральцоў, Янка Сіпакоў (ды і ўся сучасная літаратура аб вайне).

Вядома, і гэтыя творы Максіма Гарэцкага народжаны сваім часам, тагачасным грамадскім і літаратурным працэсам. Мы толькі падкрэсліваем асабліва сучаснае гучанне гэтай групы твораў Гарэцкага.

Што ж датычыць «Камароўскай хронікі» — пяскончанага, незавершанага, але галоўнага твора ўсяго жыцця — дык ён прымушае ўспамінаць многае выдатнае ў савецкай літаратуры.

Напрыклад, эпічную задуму Кузьмы Чорнага — грунтоўна рэалізаваў, — даць мастацкую гісторыю сваіх землякоў ад часоў паншчыны і да таго моманту, «як твор пішацца...».

Узнікае раптам паралель і з рускай савецкай літаратурай — з «Уладзімірскімі прасёлкамі» У. Салаухіна. Дакументальны запіс жыцця адной вёскі праз многія гады — хата за хатай, сям'я за сям'ёй — памятаецца, якім адкрыццём гэта было для нас у 50-я гады?

Апярэджвае гэта і хроніку паморскага сяла, якую нястомна, столькі год пісаў Фёдар Абрамаў.

І выдатную хроніку жыцця палескіх Куранёў Івана Мележа!.. Размова не пра тое, хто, што, каму і чаму папярэднічала. Бо тады трэба весці лінію далёка пазад — туды, дзе Леў Талстой, Бальзак, Глеб Успенскі...

Дакументалізм М. Гарэцкага, калі браць яго творы ў эстэтычным кантэксце свайго часу і ўлічваюць суб'ектыўна-біяграфічны момант (а іменна так і трэба іх разглядаць), — вельмі своеасаблівы ў параўнанні з дакументалізмам літаратуры сённяшняй. І ўсё роўна гэтая з'ява незвычайная — іменна на сугучнасці яго твораў сучаснай нашай літаратуры.

З чаго ж ён вырастаў, яго дакументалізм, у якія формы выліваўся, як гучаў у свой час і як гучыць сёння?

Урокі дакументалізму Максіма Гарэцкага... Думаецца, для сённяшняй прозы яны вельмі ж дарэчы.

* * *

Калі чытаеш біяграфічныя матэрыялы (успаміны, пісьмы, «Камароўскую хроніку»), задумваешся воль над чым. Сярод аднолькавых вёсак і вёсчак раптам аказваецца такая, што дасць свету не аднаго, не двух пават, а трох, чатырох паэтаў.

Ці нейкая сям'я, хата ў вёсцы... Здаецца, такія ж сяляне і такія ж у іх «культурныя магчымасці», як і ў іншых, нешта і неяк склалася, праявілася (ад маці, ад бацькі, ад настаўніка ці нейкі шчаслівы збег абставін), і воль, як у сям'і Гарэцкіх, — усе рвуцца вучыцца, чытаць, усе пішуць. Старэйшы брат Парфірый вядзе ваенны дзённік, малодшы Гурык таксама самапаглыблена заняты «будаўніцтвам» уласнай патуры, характару. А пісьмы, дзённікі агульнай любіміцы ў сям'і, сястры Ганпачкі, так трагічна загінуўшай, — сама шчырасць, удумлівасць, пакуты пачуцця і маладога роздуму над чалавечым прызначэннем на зямлі... Выпадковаць такія вёскі ці такія хаты, сем'і ў старых тых вёсках?

Не, мабыць, бо яны скандэсавалі, сабралі ў сабе — як электрычны зарад збіраецца на самым высокім месцы на полі ці ў

лесце — і прагу пародную да культуры, і таленавітасць пародную. Зарад, што на іх і ў іх,— з зямлі, з самой глебы пароднай.

Тут дарэчы будзе прывесці словы брата пісьменніка Гаўрылы Іванавіча, які ў лісце да аўтара гэтага артыкула піша:

«На фармаванне асобы Максіма вялікі ўплыў мела спадчынасць ад бацькі і маці. Знешне Максім быў больш падобны да бацькі. Чарнявы, ладнай постаці, сярэдняга росту, з бліскучымі карымі вачыма, з прыгожым высокім ілбом, тонкімі вуснамі, цвёрдым падбародкам, акуратнымі стройнымі зубамі...

Ад маці перадаўся Максіму крышачку курносы нос, некалькі павялічаныя скулы, нізкага тэмбру нявучы голас, вялікія вочы.

Па характары Максім пайшоў у бацьку. Яскравы сангвінік, з праявамі халярычнасці, надзвычайна жывы, рухавы, палкі, уражлівы, пенасрэчны, актыўны, успрымлівы. Але і ад маці многае перайшло ў характар брата. Выключная дабрата, цярылівасць, стрыманасць, разважнасць, невычэрпны аптымізм, летуценнасць, самаахвярнасць.

Супрацьлегласць характараў бацькі і маці праявілася і ў характары Максіма; бацькаў і матчы пачаткі змагаліся ў істоце Максіма ўсё жыццё, але матчына спадчына звычайна перамагала. Таму Максім здаваўся заўсёды лагодным, сунакосным, разважлівым, стрыманым, тактоўным. Выбухі бацькавай палкасці, пяроўнасці і нецярылівасці здараліся ў Максіма толькі зрэдку.

Максім меў ад прыроды вялікія здольнасці — выключную памяць, апалітычны розум, матэматычную логіку, глыбокую пачуццёвасць, багацце эмоцый, музычнасць; ён добра іграў на скрыпцы, балалайцы, жалейках, пяў, запамінаў мелодыі, пародныя песні, дэкламаваў; апавядаў, быў іміравізатарам, артыстам-аматарам, мастаком...

Максім вучыўся на «выдатна» ў каморніцка-агранамічным вучылішчы ў Горы-Горках, рабіў дакладныя каморніцкія чарцяжы, меў каліграфічны почырк, быў кваліфікаваным спецыялістам-землеўпарадкавацелем. Але праца каморніка-агранома не падабалася Максіму, тым больш у час сталынінскай зямельнай рэформы-хутарызацыі. Ды і ў каморніцка-агранамічнае вучылішча Максім залічыўся не па схільнасці інтарэсаў, а толькі таму, што з беднай сялянскай сям'і туды было лягчэй трапіць і вучыцца на стыпендыю.

Максім разумеў, што шлях на беларускі Парнас падта цяжкі і цярыністы. Галоўнай перашкодай на гэтым шляху былі не толькі матэрыяльныя недахопы і брак вольнага часу, але і недахопы ведаў, культуры. Таму набыццё навуковых ведаў шляхам самаадукацыі зрабілася для яго першачарговай патрэбай на доўгі час.

Задаволіць гэту патрэбу Максіму дапамаглі прыродныя здольнасці і такія характэрныя рысы яго асобы, як мэтанакіраванасць,

цвёрдасць вырашэнняў, самадyscyплінаванасць, найвялікшая патрабавальнасць да сябе, нястомная працаздольнасць, сціпласць, чучцё высокага абавязку перад народам, роднымі.

Мэтанакіраванасць усяго жыцця Максіма была здзіўляючая: гэта — служэнне беларускай літаратуры, усёй істотай, усімі сіламі, усімі сродкамі, усім часам, усім жыццём.

Такой мэтанакіраванасці аднавідала і цвёрдасць вырашэнняў Максіма, яго самадyscyплінаванасць, жорсткая патрабавальнасць да сябе».

Вось некаторыя факты з біяграфіі М. Гарэцкага, пункцір яго жыццёвага шляху (на гадах):

6(18) лютага 1893 — нарадзіўся ў вёсцы Малая Багацькаўка Шамаўскай воласці, што на Мсціслаўшчыне (Магілёўская вобласць);

1901—1903 — вучыўся ў пачатковай школе, якая была ў суседняй Большай Багацькаўцы;

1903—1908 — працягваў вучэнне ў Вольшы («Ольшанская образцовая второклассная школа»);

1909—1913 — вучоба ў Горацкім каморніцка-агранамічным вучылішчы;

1913 — жыве ў Вільні, працуе каморнікам, друкуецца ў «Нашай ніве»;

1914 — ідзе ў салдаты, а калі пачалася вайна з Германіяй. удзельнічае ў баях (у «Нашай ніве» № 45 за 1914 г. паведамленне: «Гарэцкі ранены»), пасля віленскага шпіталя амаль месяц жыве ў М. Багацькаўцы;

1915 — далечваецца ў Маскве, працуе чарцёжнікам, потым зноў на пазіцыях;

1916 — пасланы ў Петраград у Наўлаўскае пяхотнае вучылішча, камандзіруецца ў Іркуцк, шмат піша;

1916—1917 — зноў на фронце (на Піншчыне), там сустраў Лютаўскую рэвалюцыю;

1917 — цяжка захварэў, лечыцца ў Арле, у Маскве, у Жалезнаводску;

1918 — жыве ў Смаленску, зноў шмат піша, друкуецца ў «Вольнай Беларусі», «Дзяніцы»; «Ізвестыях Смаленскага Совета». Працуе ў газеце «Звезда»;

1919 — працяг працы ў газеце «Звезда» ў Мінску і Вільні (да 19.IV.1919 г.).

Пасля акупацыі Вільні беларусямі працуе выкладчыкам беларускіх настаўніцкіх курсаў і адначасова ў Віленскай гімназіі. У ліпені 1919 г. ажаніўся на Леаніле Усцілаўне Чарняўскай, у 1921 г. нарадзілася дачка Галіна, у 1922 г. — сын Леанід. Шмат піша, працуе над «Гісторыяй беларускай літаратуры».

1922 — арыштаваны (з 19 на 20 студзеня), пасаджаны ў Лукішкі, высылаецца ў Коўно. Пераезджае ў г. Дзвінск, дзе працуе да ліпеня 1922 г.

У кастрычніку 1923 — пераязджае з сям'ёй з Вільні ў Мінск, працуе на рабфаку БДУ, у Камуністычным універсітэце БССР;

1926 — пераезд у Горкі (Магілёўская вобл.), выкладае беларускую мову і літаратуру ў Беларускай сельскагаспадарчай акадэміі;

1928—1930 — пераязджае жыць і працаваць у Мінск, прызначаны вучоным спецыялістам Інстытута навуковай мовы Інбелкульту;

1931—1935 — жыве і працуе ў Вятцы (з 1934 г.— г. Кіраў);

1935 — пераезд у гарадскі пасёлак Пясочня Заходняй вобласці (з 1936 г.— г. Кіраў, Смаленскай вобласці);

1935—1937 — праца ў Пясочанскай сярэдняй школе.

Памёр 20 сакавіка 1939 г.

* * *

Ужо для ранняй творчасці Максіма Гарэцкага характэрна тое, што мы бачым і ў іншых класікаў беларускай літаратуры — у творах Купалы, Коласа, Багдановіча. Яны ўмеюць бачыць святло ў цемры, бачыць духоўную моц, маральную сілу прыгнечанага люду.

Але кожны глядзіць і паказвае па-свойму.

Янка Купала — з абавязковай дыстанцыі, гістарычнай, рамантычнай («Гусяляр», «Бандароўна», «Яна і я»).

Якуб Колас, паадварот, так набліжае да сябе і да чытача сам побыт селяніна, кожны яго клопат і кожную радасць яго, што і далёкае робіцца блізкім, сагрэта жывым чалавечым цяплом. І тады «нізкае» робіцца высокім, наэтычным, духоўна прасветленым.

А Максім Багдановіч яшчэ і самой формай верша, паэмы, клапатліва культурнай і ў той жа час жывой, новай (бо сама спроба на беларускай, на «мужычай» мове так «культурна» пісаць — наватарства), падкрэслівае духоўную глыбіню, змястоўнасць, багацце таго жыццёвага матэрыялу, з якім ён мае справу.

Максім Гарэцкі таксама па-свойму выяўляе, раскрывае духоўную змястоўнасць жыцця беларускага селяніна. І ў розных творах па-рознаму. Але робіць гэта настойліва — праз ўсё сваё творчае жыццё.

Дзіўна, нечакана і цікава, што ранні Гарэцкі шукае і паказвае духоўную глыбіню жыцця селяніна ў тым, што, здавалася б, супрацьлеглае духоўнасці — у забабонах, у цёмных падапнях вясковага жыцця і г. д. «Таёмнае», «патаёмнае» — надзвычай прыцягальнае для маладога Гарэцкага слова і папяцце, калі ён піша пра вёску, селяніна.

Ужо Багушэвіч паказаў беларускай літаратуры гэты, такі шлях: не абыходзіць сваёй увагай усю рэальную і жорсткую праўду жыцця абрабаванага панамі і гісторыяй беларускага селяніна, умець у «беднасці» ўбачыць «багацце» — духоўнае, маральнае.

А тым больш калі на дварэ ўжо ХХ стагоддзе, калі беларуская літаратура смела пачынае падключацца да чалавеказнаўчага вошты Гоголя, Дастаеўскага, Талстога, а тут яшчэ маладая смелая ўцэўпенасць сына вёскі, што ён ведае пра селяніна і такос, чаго літаратура не заўважала, што абыходзіла ці не так бачыла...

З апавядання ў апавяданне Максіма Гарэцкага ў 1912—1914 гг. пераходзіць матыў «патаёмнага». Што ж здаецца мужыку «патаёмным», што прыцягвае яго ўвагу, фантазію, будзячы страх, але таксама і пачуцці куды больш высокія?.. І чаму так уважліва і нават з захваленнем фіксуе ўсякую «д'ябальшчыну» лірычна настроены, добра пачытацы студэнт — персанаж, за якім мы лёгка пазнаём аўтара?

Можа, таму толькі, што ўсё гэта «пароднае», што тут — «роднае карэнне», што «сваё», «блізкае»? Маўляў, цемра, «д'ябальшчына», але наша, беларуская!

Занадта блізка ведае, бачыў, на сабе адчуў Максім Гарэцкі ўвесь ідыятызм непісьменнага, п'янага жыцця, каб ідэалізаваць яго. Для яго якраз іншае характэрна — тое практычнае асветніцтва, якім сялянскі сын хацеў бы аддзячыць вёску, што паслала яго «наперад», «у павуку».

І разам з тым — такая паэтызацыя «патаёмнага», за якім часта — звычайныя забабоны. Як гэта зразумець, растлумачыць?

«І то яшчэ дзіва: няхай бы людзі далікатныя, чуткія, не запрацаваныя ад цяжкае працы, няхай бы яны гібелі ад гэткай мукі; дык не, дык жа народ проты, народ, каторага лаюць «цёмным», чаго ён, гэты шэры, аднатонны народ, на глухіх кутках, у лясах сваіх, сярод балот і шнёў, чаму ён мучыўся і мучыцца ад тэй жа болькі»¹.

Колькі на свеце фальклорных падаццяў і (на іх аснове) літаратурных твораў пра тое, як чалавек аддае душу чорту, каб мець за гэта нейкую для сябе карысць: грошы, багацце, уладу, новую маладосць, кахашце...

Максім Гарэцкі, прыглядаючыся да беларускага селяніна (зблізку прыглядаючыся, але і скрозь «павелічальнае шкло» твораў, ідэй, герояў Гоголя і Дастаеўскага таксама), адкрывае для беларускай літаратуры зусім іншую, новую праўду народнага жыцця і чалавечых паводзіп.

Людзі рызыкуюць душой (бо вераць жа ў «рай і пекла») дзеля

¹ Гарэцкі М., т. 1, с. 34.

адной толькі страці і «выгады», «карысці»: каб вырашыць для сябе загадку быцця, зразумець, «што яно?» («...як нячысцікам душу прадаць, каб толькі снытацца нешта») ¹.

У аповяданні «Дурны настаўнік», напісаным ужо ў 1921 г., сялянскі сын, настаўнік, у якім адукацыя толькі ўзмацніла гэтае (на Гарэцкаму) сялянскае, народнае, амаль дзіцячае і вельмі маральнае імкненне «жыць ведаючы, а не як жывёліна», гатовы зрабіць нешта самае страшнае для чалавека, які выхаваны на рэлігійных абрадах, каб толькі пераканацца, «ці ёсць што, ці няма».

«Таёмнае» зноў і зноў прыцягвае да сябе думку і фантазію селяніна, сялянскіх дзяцей і аднаго з іх — самога аўтара. Бо «не адным хлебам» чалавек жыве. Бо хочацца ведаць, «што яно?» і «нашто ўсё?». Бо за вёскай, за сялянскім жыццём стаіць глыбокая гісторыя — гісторыя цэлага краю, народа. Курганы, легенды — гэта ж таксама «таёмнае».

Як «Беларускі аўтар» у драме «Антон», з верай у будучыню працоўнага народа, кажа:

«Дзеля цэла ў жыцці ён дабіваўся хлеба штодзённага, а дзеля душы ён шукаў і шукаў без канца і стварыў цікавейшую гісторыю, багатую не заваяваннямі другіх народаў, а заваяваннямі духу, заваяваннямі ў вывучэнні самога сябе...» ².

* * *

«Тэрмін службы для вальнапісаных пачынаўся ў рускім войску 1 ліпеня. Дык у самым канцы чэрвеня 1914 года ехаў я ў бязлюдным вагоне трэцяга класа на знямелых ад някоты і пылу і такіх убогіх жмудскіх палях у N-скую артылерыйскую брыгаду, што кватаравала ў глухім і невядомым мястэчку педалёчка ад нямецкае граніцы» ³.

Так пачынае «Запіскі салдата 2-й батарэі N-скай артылерыйскай брыгады Лявона Задумы» Максім Гарэцкі — дакументальныя запіскі «На імперыялістычнай вайне».

І можаце быць унеўнены, што так і было ўсё, так і пачыналася ў самога Гарэцкага: ехаў «у самым канцы чэрвеня» і глядзеў на ўбогія літоўскія палі, і была сныкота...

На здзіўленне дакладна ўсё запісваў заўсёды Максім Гарэцкі — нават калі на памяці нісаў. А там, дзе мог быць дакладным да канца, рабіў гэта з асаблівым нават «смакам». Факт, рэальная надзея, дакладная фразы, лік, дата — усё гэта запісвалася Максімам Гарэцкім так, быццам загадзя адчуваў пісьменнік эстэтыч-

¹ Гарэцкі М., т. 1, с. 68.

² Тамсама, с. 405—406.

³ Гарэцкі М., т. 2, с. 121.

ную радасць ад факта, які паступова стане гісторыяй і, адфактураны часам, набудзе рантам эстэтычнае гучанне.

Максіму Гарэцкаму ў вышэйшай ступені ўласціва было прыроднае пачуццё майстра, які бачыць гліну яшчэ ў кар'еры, глядзіць на яе, расцірае ў пальцах і адчувае ўжо і форму, і фактуру, і гарэлы пах, і гук, і лёгкі цяжар гатовай мастацкай рэчы...

І вось дзякуючы гэтай творчай радасці, творчай актыўнасці на стадыі, якую звычайна называюць «збіраннем матэрыялу», — дзякуючы гэтай якасці таленту Гарэцкага мы маем мастацкія творы «На імперыялістычнай вайне» і «Камароўская хроніка». Мастацкія, хоць сам пісьменнік спачатку (і доўгі ж час!) лічыў і тое і другое — усяго толькі «матэрыялам» да будучага літаратурнага твора.

Друкаваліся дзённікавыя запіскі «Лявопа Задумы» спачатку ў «Полымі» за 1925 г. (урывкі), затым — асобнай кніжкай (у 1926 г.). Нешта дапісвалася, «пераманціравалася», матэрыял разбіваўся на раздзелы (шліфаваўся і дапрацоўваўся твор і ў 1928 г., калі Гарэцкі рыхтаваў новае выданне), але гэта — усё тая ж «запіскі», якія ў аснове, перад боем, пасля бою накідваў вальнапісаны салдат 2-й батарэі... Прайшоў час, і дзённікавы «матэрыял» застыў у быццам бы вышадковых, але нечакана мастацкіх крышталях, формах. Прышлося толькі нешта пераставіць, трохі дадаць, трохі падшліфаваць.

«Ваенныя запіскі» М. Гарэцкага крытыка 20-х гадоў справядліва паставіла вельмі высока — побач з гуманістычным сўрапейскім раманам аб першай сусветнай вайне — «Агонь» А. Барбюса, «Чалавек добры» Л. Франка (гл. «Маладняк», 1926, № 9, «Полымя», 1926, № 6).

А для самога Гарэцкага гэта ўсё яшчэ быў «матэрыял» да нечага больш закончанага, больш «літаратурнага», эпапейнага. Збіраючы, рыхтуючы матэрыял да «Камароўскай хронікі» — галоўнай кнігі свайго жыцця, — М. Гарэцкі ўжо ў 30-я гады наказаў, абазначыў месца, куды запіскі «На імперыялістычнай вайне» ўвальяюцца як частка, увойдуць як «матэрыял».

Пачалася вайна, і з гэтага часу жыццё, гісторыя вялізнай, «сусветнай» хваляй адарвалі каморніка Гарэцкага, пісьменніка Гарэцкага ад бацькоўскага парога і кінулі далёка, а затым усё далей і далей — спачатку ў акопы, у шпіталі, затым у белапольскую турму, як «большавіцкага агента», а далей — у калатнечую «літаратурнага жыцця», як яго разумеў Бэндэ і да яго падобныя, а затым — за межы Беларусі (у Вятку, у Пясочню)... Былі перыяды, калі ён мог пісаць спакойна, уважліва, удумліва, — гэта пасля ранення, у шпіталі і на папраўцы, калі прыехаў у Багацькаўку. І калі лячыўся ў Жалезнаводску. І яшчэ — пасля Вільні,

перабраўшыся ў Мінск, калі дапрацаваў і перапрацаваў свае рэп-
нія творы і «запіскі», збіраў, запісваў народныя песні, фальклор,
перарабляў сваю віленскую «Гісторыю беларускай літаратуры».

Ды не шмат часу на такую спакойную працу падараваў
яму лёс.

Многае, а можа, і галоўнае, нісалася, занатоўвалася паміж
пагрозліва высокімі хвалямі падзей, што кідалі яго жорстка, бяз-
літасна і гналі некуды на апошнія каменні, рыфы...

Дакументаліст на таленту, на ўменню бачыць, цапіць факт,
рэальную падзею, М. Гарэцкі аказаўся «дакументалістам» і на
пісьменніцкаму лёсу, да чаго, вядома, не імкнуўся. Многае за-
сталася неапрацаваным, не стала аповесцю, раманам, а дайшло
да нас як запіскі, дзённік, матэрыял да эпапеі, як дакументаль-
ны матэрыял — бо так распарадзіўся лёс.

Літаратура, мастацтва бязлітасныя да чалавека, які звязвае
з імі свой лёс, бо забіраюць яго цалкам, усяго, а калі выявіцца,
што няма чаго выціснуць з яго, дык, як што пустое, — выкідаюць
без жалю і больш нават не азіраюцца на яго.

Затое ж яны, можа, як нішто іншае, і ўдзячныя, калі ў чала-
веку было, ёсць штосьці сапраўднае — талент, сумленне.

Адзін вершык застаўся ад Паўлюка Багрыма — па-дзіцячаму
просценькі, але таленавіта шчыры і журботны: «Зайграй, зай-
грай, хлопца малы» — і гэтага дастаткова, каб быў, застаўся паэт
Баграм.

Здавалася б, жыццё, лёс не далі Максіму Гарэцкаму, не да-
зволілі напісаць так, як ён збіраўся, мог, «Камароўскую хроні-
ку» — галоўны твор яго. Напісаць эпапею народнага жыцця.
І многае іншае засталася ў накідах, як матэрыял, дакумент.

Але талент, сумленнасць, самаадданасць мастака, што пісаў,
тварыў, нягледзячы ні на што да апошняй хвіліны і ў тых фор-
мах, якія былі магчымы, — гэта не прапала, такое не прападае
без знаку.

Міжвольшы, можна сказаць, трагічны дакументалізм «Камароўскай хронікі» праз шмат год вунь як выдатна «стыкаваўся» ў
прасторах часу з дакументалізмам сучаснай пашай літаратуры.
Літаратура раптам аддзячыла за талент і сумленнасць такім воль-
спосабам. Дарэчы, не рэдкая, а, наадварот, дужа частая гэта з'ява,
калі ўласная бяда паварочваецца раптам знаходкай і здабыткам
для пісьменніка, для літаратуры.

Ці напісаў бы Кампанела «Горад Сонца», калі б не тая пра-
клятая, амаль пажыццёвая, турма інквізітараў? І ці чыталі б мы
«Запіскі з Мёртвага дома», «Злачынства і пакаранне», «Ідыёт»,
калі б Дастаеўскі не стаяў на эшафеце, не прайшоў праз ка-
таргу?..

Літаратура бязлітасная — да бесталаннасці і да тых, хто расцярушвае талент на дробязі і дзеля карысці.

Яна ж надзіва шчодрая, удзячная, ашчадная яна — да самааддацага, сумленнага таленту! Вяртае часам нават тое, што лёс, што бяда-гора адбіраюць у мастака.

* * *

Парапены пад Сталупененам, Максім Гарэцкі летыцца ў віленскім шпіталі, затым прыязджае ў Малую Багацькаўку. І зпоўбачыць сваю вёску, зпоў сярод сям'і, бачыць кожны дзень маці — самага дарагога яму чалавека, перад якім, таксама як і перад зямлёй сваёй, увесь час адчуваў сябе вінаватым: што так мала можа вярнуць добрага за ўсё добрае.

У запісках «На імперыялістычнай вайне» ёсць раздзел «Пабыўка», які вельмі нагадвае раннія апавяданні Максіма Гарэцкага пра невясёлае, сварлівае жыццё беларускай вясковай хаты.

І неяк балюча ведаць і нечакана, што на гэты раз перад намі зусім рэальная хата, дзе ўсё так дорага памяці і сэрцу аўтара і адкуль яму хочацца бегчы на злом галавы — ад сварак, бруду, няўтульнасці. І ад пачуцця віны перад сваімі і чужымі ў роднай вёсцы — за тое, што тут нічога не змянілася і не мяняецца, «покуль педзе будуюцца Нью-Йоркі» і покуль ён і сам, ваюючы паведама чаму і няведама за што, страляў «двума патронамі, беглым» па акуратных цагляных доміках парода-суседа, а той сусед-акупант «культурны», гаспадарлівы, паліў, па-прусацку люта крышыў літоўскія і беларускія хаты.

Піша Максім Гарэцкі ў гэты, адразу пасля фронту, перыяд свае асабліва тонкія па малюнку, пастрою апавядання: «Літоўскі хутарок», «Дзёгаць», «Чарпічка», «Хадзяка», «Генерал», «На этапе» і інш.

Нешта ёсць, хочацца сказаць, «багдаповіцкае» ў эстэтычнай выверанасці кожнага з гэтых апавяданняў, у відавочнай асалодзе ад самога працэсу пісання, творчасці.

«Літоўскі хутарок» — першая значная спроба Гарэцкага пісаць ужо не «дзённікавую вайну», а літаратурны твор аб вайне. (А каб і «дзённік» стаў успрымацца самім аўтарам як самастойны літаратурны твор, для гэтага патрэбен быў нейкі час.)

У «дзённіку» ўвесь час за вобразам аўтара (батарэйца, беларускага інтэлігента, начытанага літаратара Гарэцкага), за гэтым вобразам узнікае, стаіць, праглядвае селянін.

У поглядзе, у ацэнках...

«Вёска завецца Плятэн. Бегаюць кінецыя гаспадарамі коні...

і неяк дзіўна: злавiлі чужую сялянскую кабылу па дарозе, і зрабілася яна паннаю»¹.

«Ноч я перабыў у ямцы, што падкацаў у беразе сухой канавы і заслаў лёнам з поля, пакрыўдзіў якогась няшчаснага жмогуса»².

«Маслоў, відаць, не быў селянін, бо надта перыгожа абыходзіўся са старым гаспадаром хаты...»³.

Так, Гарэцкі ўведаў добра, што такое вайна, і піша творы, у якіх — салдацкая, сялянская нянавісць да гэтай, толькі здалёк рамантычна прыгожай, пачвары, імя якой — вайна.

Брат пісьменніка Г. І. Гарэцкі адзначае ў сваіх успамінах: «Максім прадчуваў надыход рэвалюцыйных падзей, чакаў іх у бліжэйшы час. У надручніку гісторыі Расіі, які быў у 1915 годзе ў нашай хаце, у храналагічнай табліцы, пасля слоў «Мікалай II» брат напісаў: «1916 г. Рэвалюцыя»⁴.

У тым самым 1916 г. піша М. Гарэцкі апавяданне «Генерал», якое калі і мог разлічваць, што надрукуе, дык сапраўды толькі пасля рэвалюцыі.

Аповяданне «Генерал» вельмі эканомна напісана, але пад лакалізмам яго — увесь «айсберг» франтавога вопыту пісьменніка.

І зноў будзем гаварыць пра вопыт Талстога як бы панова прачытанага, пераправеранага — у акопах, пад абстрэлам. Ужо ва ўласнай душы «прачытанага».

Леў Талстой, яго творы не адгароджвалі батарэйца-пісьменніка ад рэальнасці, яны не падмянялі рэальнасць, а, наадварот, падрыхтавалі вочы, слых, самую душу да лепшага і хутчэйшага бачання, «пазнавання» ўсёй праўды аб вайне, аб чалавеку на вайне...

Запіскі-дзёнік «На імперыялістычнай вайне» і «Літоўскі хутарок» выразна сведчаць аб тым.

Аповяданне «Генерал» гаворыць і пра пешта большае — пра ўзросшае літаратурнае майстэрства Максіма Гарэцкага. Ён вучыцца пісаць «паўтанамі», эканомна, але з поўнай сілай пачуцця, што стаіць за гэтым.

«Самае горшае ў кожнай справе, калі пакідае людзей творчы настрой...» — сумуе генерал і вырашае ехаць на пазіцыі, каб не «закісаць» і іншых падварушыць.

«Ішоў з маладым салдацікам, бязвусым, а ўжо з унтэр-афіцэрскімі нашыўкамі, і дужа хацеў разгаварыцца з ім...»

І пачынае на самога сябе глядзець «замілаванымі» салдац-

¹ Гарэцкі М., т. 2, с. 144.

² Тамсама, с. 184.

³ Тамсама, с. 193.

⁴ Гарэцкі Г. Успаміны пра брата. — Польша, 1963, № 2, с. 179.

кімі вачыма: «Салдаты, хоць і з цьмянымі тварамі, але звычайна вясёлыя, прапускалі яго, як яму здавалася, добрым і ўдзячным поглядам, што ён, генерал, даведаўся іх тут»¹.

Думка пра «творчы настрой», што з самай раніцы зачала ў слабую галаву генерала, не дае яму спакою, ён перакідае яе, як ледзянец за шчакоў, смакуе: «Гады генерал надумаў, што хоць салдаты маюць добры выгляд, але пры гэтым нецікавым стаянні, нават без добрай пераналкі, у салдатаў траціцца храбрасць і яны прывыкаюць берагчы сябе»².

І далей ён бярэ вінтоўку і страляе, а затым... лезе на бруствер.

Каб яго яшчэ больш любілі і каб накараць прапаршчыка, бо той не спадабаўся яму сваім «вучыцельскім», недастаткова афіцэрскім абліччам.

Прышлося лезці на бруствер і прапаршчыку. Якому і без гэтага хапала рызыкі — кожны дзень, а не так як генералу, пад настрой.

«Можа, ступіў ён два разы, як раптам перакуліўся і сунуўся ў акуп».

У апавяданні «Генерал» ваіна малюецца, паказваецца праз наводзіны, перажыванні, унутраны свет не радавога батарэйца (як у «Запісках Лявона Задумы»), не селяніна (як у «Літоўскім хутарку»), а штабнога чына. І тут знікае ўжо нават тая лірыка «франтавога братэрства» і ўзаемапаразумеання салдата і селяніна, якая дзе-нідзе была, якую міжволі выказваў Гарэцкі, хоць і называў гэта тут жа «самаашуканствам».

«Генерал» — твор халодна, з'едліва аналітычны. Тут зрываюцца ўсе маскі — бязлітасна, па-салдацку помсліва.

Ні «Генерал», ні другое апавяданне Гарэцкага «Рускі» аж да 70-х гадоў не былі вядомы сучаснаму нашаму чытачу. (Хоць апавяданне «Рускі» ў свой час было хрэстаматыйным.) І ніяк не ўплывалі на ваенную літаратуру апошніх дзесяцігоддзяў.

Але чытаеш «Мёртвым не баліць», «Адпу поч» Васіля Быкава, і такая раптам прыходзіць думка, надзея. Што пароджанае ў літаратуры аднойчы знікнуць не можа. Зусім незалежна ад ранейшага, зноў яно паяўляецца — хай і ў другой форме, з другім значэннем.

* * *

«Літоўскі хутарок», «Генерал», «Рускі», а разам з гэтым і пазней — апавяданні «Чарнічка», «Дзёгаць», «Па этане», «У пацкай кухні», «Супакоў», «Габрыелевы прысады»...

¹ Гарэцкі М., т. 1, с. 208—209.

² Тамсама, с. 210.

Адчувалася, што ў вялікую творчую дарогу выбіраўся (пасля ўсяго жаху і крывавага бруду аконаў) чалавек, талент, поўны сіл, снадзяванняў, творчай радасці, з начуццём высокага абавязку перад сваім народам, яго гісторыі, культурай, мовай і з разуменнем усёй складанасці гэтага запятку — літаратурнага.

За плячыма цярыліва стаялі тыя, пра каго ён пісаў і дзеля каго пісаў. Селянін, Беларусь. Можна, ім, што толькі-толькі прывыкалі да свайго друкаванага слова, такое «тонкае пісанне», як у названых аповяданнях, было і да часу. Магчыма, накуль што задаволілі б і бытавыя жанравыя аповяданні-анекдоты, якіх пісалася нямала ў дарэвалюцыйны час і пра якія, вядома, нічога дрэннага ні казаць, ні думаць Гарэцкі не мог.

Але за плячыма стаялі, глядзелі на тое, што ніша, як ніша беларус, таксама і другія, іншыя літаратуры — і можна, якраз над іх позіркамі асабліва не хацелася, каб беларус сапраўды заставаўся персапажам, чытачом і аўтарам толькі такой, толькі горка-вясёлай літаратуры бытавых анекдотаў.

Тым больш што ёсць жа ў беларусаў ужо і Кунала, і Колас, і Багдановіч...

Паглыбімся начытацку ў некаторыя аповяданні М. Гарэцкага 1915—1921 гг.

«Чарнічка»... Печая «ўказка» наўгад як бы датыкаецца да кропкі на «карце жыцця» — з разуменнем, з пераконаннем, што ўсюды жыццё, людзі, аб якіх ёсць што паведаміць іншым людзям, свету.

Чытач пераносіцца ў тую кропку жыцця — на нейкую дарогу ці ў нейкую хату, да людзей, што жывуць там — аднекуль прыйшлі, некуды збіраюцца, заклапочаны нечым, гавораць аб нечым...

І вось на нас (тайных і раптоўных сведкаў чужога жыцця) ідзе хваля адчуванняў, думак, слоў, рухаў — чалавечае цягло ці холад, таксама чалавечы... («Бура ў цішы» — псіхалагічна завастрыць гэта потым і назаве так Кузьма Чорны.)

Любімі, умелі гэта асабліва Чэхаў, Бунін, Горкі — «засекчы» жыццёвы рух на нейкай кропцы і, наблізіўшы яго «буіным планам», прыглядзецца, паказаць, а затым «адпусціць», бо жыццё тое, лёс чыйсьці той — аб'ектыўна існуюць, увесь час адчуваецца, што жыццё і за рамкамі аповядання прадаўжаецца, у прасторы, у часе.

«Чарнічка» Максіма Гарэцкага і іншыя аповяданні, што называліся ў адным з «Чарнічкі» шэрагу, — першая, можна, спроба беларускай прозы ісці такім жа шляхам.

«Тасмнае» заўсёды, з першых твораў, цікавіла Гарэцкага, хвалілася. Толькі цяпер, у гэтым аповяданні, «тасмнае» — гэта ўжо

не вясковыя страхоўці, што жылі над злавесна загадкавым, трохі гогалеўскім, месяцам ранніх твораў Максіма Гарэцкага. Яму хочацца разгадваць жыццё самае звычайнае, самае паўсядзённае — усё, што сустракаецца на чалавечым шляху.

Пабылі, а затым пасхалі манашкі. Гаснадары засталіся. Было? не было? што было? — выразнага нічога. Але гэта і ёсць тая звычайная плынь жыцця, на якой, з якой могуць і хвалі ўздымацца — ды яшчэ якія! Але іменна з яе, на ёй.

Гэтую настаяшнюю плынь так глыбока будзе адчуваць, так нястомна наказваць потым Кузьма Чорны асабліва ў ранніх апа-вяданых у 20-я гады.

«Стаяў, як заснуў, гняды конь; пуста і хмарна было на вуліцы; вецер клычыў жмуток балотнага сена. І трэба было згадзіцца, што восень на дварэ, а нейкае невыразнае пэздавальненне варушылася на сэрцы, і чагосьці сярод восеньскага смутку жадалася».

Хто гэта — Кузьма Чорны? Не, яшчэ Максім Гарэцкі. Але ўжо і Кузьма Чорны — вунь як нагадвае яго чорнаўскі псіхалагізм. Шмат што, шмат каго з пазнейшых прэзаікаў «угадаў» сваім стылем, сваімі творамі Гарэцкі...

* * *

Рэвалюцыя 1917 года, якую М. Гарэцкі чакаў і прадугадваў — спачатку Лютаўская, а затым Кастрычніцкая, уварвалася ў жыццё як ачышчальная бура.

Для М. Гарэцкага 1917 год быў адказам на шмат якіх накутлівых пытанняў тагачаснага жыцця.

Гарэцкі зведаў і зпенавідзеў імперыялістычную бойню, вайну, ён ведаў, аб чым мараць, да чаго імкнуцца малазямельныя сяляне; яго мучыў, хай і больш «інтэлігенцкі», але таксама вялікі клопат — аб лёсе нацыянальнай культуры, мовы.

Рэвалюцыя адказала на гэтыя пытанні, клопат: братам на фронце, а затым большавіцкім маніфестам аб міры паміж народамі; выступленнямі рабочых, левай інтэлігенцыі, сялянства...

У «Камароўскую хроніку» лягуць трохі пазней такія матэрыялы, дакументальныя запісы:

«Улетку зноў пасхаў ён на пазіцыю, на заходні фронт, перад наступленнем Керанскага. Бачыў Пракоп на фронце Керанскага, як ён здароўкаўся з салдатамі, заклікаў наступаць, ездзіў на аўтамабілі сярод салдацкага патоўну. У патоўпе крычалі: «Мёртваму свабода не пужна!»

Пачалося братам з немцамі. Артылерыя страляла на братамі. Пехацінцы панадалі на артылерыстаў і білі іх...»

І ў Малай Багацькаўцы («Камароўцы») у наваколлі рэвалюцыйна раскідала свае іскры. М. Гарэцкі запіша ў «Камароўскай хроніцы»:

«У Камароўцы старыя людзі знаходзілі прымету, што скоро скончыцца вайна. Калі была Японская вайна, дык светлавой зоркай была ранкі не было, а потым, перад канцом Японскай вайны, яна стала. І цяпер так: усё яе не было, а цяпер ёсць яна. Светлавая зорка бывае перад днём — светлая, светлая зорка, вялікая».

Далей прывядзём успаміны Гаўрылы Іванавіча Гарэцкага пра гэты вельмі важны перыяд жыцця пісьменніка:

«Пасля Вялікай Кастрычніцкай рэвалюцыі Максім адразу найшоў на савецкую службу: рэквізаваў у 1918 годзе лішкі кватэрнай плошчы ў буржуазіі ў Смаленску, быў супрацоўнікам газеты «Звезда», у рэдакцыі якой тады працаваў В. Кіорын (з ім брат быў добра знаёмы).

Брат склаў і выдаў у Смаленску невялічкі руска-беларускі слоўнік; я намагаў яму, працуючы ў той час стэнаграфістам абласнога Саўнаргаса.

У 1918 г. у Смаленску жыў Яшка Кунала. Максім досыць часта наведваў яго, беручы і мяне з сабою. Уладзіслава Францаўна гасцінна нас частавала. Яшка Кунала і брат гутарылі пра беларускую літаратуру, пра мінулае Беларусі, разглядалі кнігі па гісторыі Смаленска і Мсціслаўля, пумізматычную калекцыю і кнігі па пумізматыцы. Частку сваёй калекцыі і некалькі кніг па пумізматыцы Кунала падараваў нам.

Часам мы разам гулялі або гаспадары праводзілі нас. І Яшка Кунала, і цёця Уладзя, і Максім былі тады такія маладыя, прыгожыя, жыццярадасныя, жартаўлівыя! Якія далёкія ўжо часы!.. Чаму не застэнаграфіраваў я ў той час гутаркі дарагіх людзей? А памяць не здольна ўжо аднавіць іх цяпер...

Актыўна працавалі ў 1919 годзе беларускія большавікі: Смаленск наведваў Алесь Чарвякоў, рыхтавалася вялікая гістарычная падзея — абвясчэнне Беларускай Савецкай Рэспублікі.

З пераездам рэдакцыі «Звезды» ў Вільню туды пераехаў у 1919 г. і Максім. Пры раптоўным захопе Вільні белапольскім войскам брат не мог уцячы. Гераічныя паводзіны камуністаў Максім апісаў у аповесці «Віленскія камунары».

Максім набраўся ў Вільні з пісьменніцай Леанілай Чарняўскай. Працаваў настаўнікам у Беларускай гімназіі і ў рэдакцыі прагрэсіўнай газеты «Беларускія ведамасці», выдаў беларускі слоўнік (1919 г.), «Гісторыю беларускай літаратуры» (1920 г.), «Хрэстаматыю беларускай літаратуры» (1922 г.).

З'явіўся ў Максіма намер напісаць хроніку адной сям'і, некалькіх яе пакаленняў, пачынаючы ад прыгопу і да нашых дзён.

У гісторыі гэтай сям'і сродкамі мастацкага слова навінны былі адлюстравана аспоўныя змены ўсяго ладу жыцця Беларусі, гаспадарчага, налітычнага, ідэалагічнага, культурнага, бытавога.

Жанр сямейнай хронікі дазваляў ахапіць вялікія прасторы і многія сацыяльныя з'явы на працягу доўгага часу, спалучыць гэтыя з'явы праз асабістае ўспрыманне аўтара хронікальных запісаў, надаць ім лірыка-пеіхалагічную афарбоўку, асаблівую шчырасць.

Анавядзены з часоў паншчыны, напісаныя ў віленскі перыяд Максімавага жыцця, фактычна складалі першы падмурак сямейнай «Камароўскай хронікі», часткай іх з'яўляюцца і «Віленскія камунары», гісторыя Мацея Мышкі.

Максім і Леаніла Усцінаўна ўспаміналі пазней пра частыя пагромныя акцыі польскага і літоўскага буржуазных урадаў супраць беларускай працоўнай інтэлігенцыі, якую яны лічылі савецкай агентурай, пра арышт Максіма і зняволенне яго ў турме на Лукішках¹.

У «Камароўскай хроніцы» — гэтым надзвычай шчырым «дзёпніку» жыцця Малой Багацькаўкі, свайго і ўсёй сям'і сваёй жыцця, Максім Гарэцкі запісаў:

«У ноч з 19 на 20 студзеня, прыблізна а трэці гадзіне, — стукаюць... «Хто?» — «Адчыніце!» — прыглушаны і нязвычайны голас гімназіяльнага вартаўніка... Уваліліся ў Кузьмоў пакойчык, доўгі і вузенькі, ля вакна стаяў стол, а далей, пры печы, ложкак. Цікавіліся легальнымі віленскімі выданнямі, а Кузьма баяўся за камуністычную літаратуру. І ім засляпіла, не знайшлі: перабралі газеты згары, а ніжэй не паглядзелі: там ляжалі «Звезда», «Савецкая Беларусь», «Красное знамя». Страшна доўга каналіся у лістах і рукапісах».

«...Першы раз, неспрактываваны быў, перваваўся, непрыемна было перад сваімі, ну і баяўся, што яшчэ могуць пачаць капацца і знойдуць. «Апранайцеся!» — «Чаму?» Ён думаў, што нічога не знайшлі, дык не арыштуюць».

«...Пасадзілі ў адзіпачку № 40 ці 45, на другім паверсе. На чорнай дошцы ўнізе не напісалі прозвішча, а паставілі тры крыжыкі: дужа страшны злачынец! Два тыдні сядзеў без допыту. Потым выклікаў следчы, тут жа ў турме... Прад'явіў абвінавачванне па 100, 125 і 129 артыкулах Карнага кодэксу (кара смерцю і катарга). Абвінавачваў у прыналежнасці да партыі камуністаў, у арганізацыі тайных баявых дружын з мэтай замаху на дзяржаўную ўладу, у друкаванай і вуснай агітацыі, у атрымліванні грошай ад камуністаў».

¹ Польша, 1963, № 2, с. 179—180.

А затым — печаканая высылка ў Літву. Бо за мяжой шмат было пратэстаў супраць масавых арыштаў беларуска-літоўскіх культурных дзеячаў.

«Падвязлі да нейтральнай літоўска-польскай зоны і высадзілі ў глыбокі снег. Адтуль, па снезе, праз барок і поле, паліцыянты завялі іх у літоўскую вёску і пакінулі. Усяго было 33 чалавекі, у тым ліку дзве ці тры жанчыны».

А ў пратэсце жонак «высланых», падрукаваным у газеце «Litwa», пісалася: «людзей, вядомых не толькі ў краі, але і за межамі, забіраюць уночы ў вастрог, як найгоршых разбойнікаў, трымаюць іх тыднямі не толькі без судовага следства, але нават без допыту і, урэшце, высылаюць уночы немаведама куды, перад гэтым даставіўшы іх дамоў пад моцнай вартай, каб у працягу колькіх хвілін пераапрапуцца і развітацца з асірацелымі роднымі і плачучымі дзяцьмі... Сцэна развітання, у час глыбокай ночы, пры падзвычайных таёмнасцях, выразна рабіла ўражанне, як развітанне з прысуджанымі на смерць, і магло нас вывіхнуць з розуму...»

Па нашай просьбе Галіна Максімаўна Гарэцкая, дачка пісьменніка, дала свае ўспаміны, і якраз пачынаючы з пераезду ў Мінск. З дазволу аўтара працитуем некаторыя мясціны:

«У канцы кастрычніка 1923 г. наша сям'я пераехала з Вільні ў Мінск. Бацьку было 30 гадоў, маме — 29, мне каля трох, а брату Лёні 1 год і 4 месяцы. Пасяліліся на Савецкай вуліцы пасупраць гарадскога сквера ў камунальнай кватэры на трэцім паверсе. Два пакоі мелі. За сцяпою меншага пакоя жылі настаўнікі Пратасевічы з дзвюма малымі дачушкамі. Абедзве сям'і пасябравалі...

Успаміні: пад вечар трывожна загудзелі за акном адзін за другім гудкі, на вуліцы пуста, злева ў скверы чамусьці палохае мяне шэрая вадакачка. Гудкі ўсё не змаўкаюць... Мама, высокая і тонкая, стаіць у большым пакоі каля кафельнай печы, сумна гаворыць мне, што хаваюць Леніна...

Бацька ў той дзень ехаў дамоў з Віцебска, прачытаў там некалькі лекцый па фальклору. У Мінску выкладаў ён беларускую мову і літаратуру на рабфаку БДУ, у Камуністычным Універсітэце БССР (з IX 1925 г. да I. I. 1926 г. як асноўная праца) і нейкі час у ветэрынарным тэхнікуме.

Мама занялася перакладамі з рускай на беларускую мову. У Вільні была яна настаўніцай I Віленскай Беларускай гімназіі, працавала пад складаннем чытанак «Родны край», там жа выйшлі першае яе апавяданне «Мікітка» і зборнік «Дзяціныя гульні».

Ведаю, што ў лістападзе 1923 г. у першы раз прыйшоў да нас Якуб Колас, пазнаёміўся з мамай, запрасіў у той вечар бацькоў у тэатр. Глядзелі «Машэку» Е. Міровіча.

Наведвалі нас на Савецкай вуліцы Янка Кунала, Змітрок Бядуля, Алесь Якімовіч, Уладзімір Дубоўка.

Гаварыла мама, што, збіраючы матэрыял да «Віленскіх камунараў», хадзіў бацька да таварыша Рома, які працаваў тады ў Мінску (сапраўднае імя — Рамуальд, прозвішча не помніла), сустракаўся з Ліцкевічам і Туркевічам. Многа, як і заўсёды, працаваў бацька ў той час. Апрача выкладання, выконваў яшчэ ў 1925 г. абавязкі навуковага сакратара літаратурнай камісіі Інбелкульта (да 10 VI. 1925 г.), адначасова быў яго (Інбелкульта) правадзейным членам. Рыхтаваў да перавыдання «Гісторыю беларускай літаратуры»...

* * *

Пра М. Ю. Лермантава нішуць даследчыкі, што ён «угадаў», «прадказаў» Льва Талстога: «Вайну і мір» сваім «Барадзіно», угадаў сваім «Героем нашага часу» магчымасць талстоўскага стылю, магчымасці будучай рускай прозы.

Вось так «угадваў» магчымасці беларускай прозы Максім Гарэцкі (можа, у гэтым і «камнеспасцыя» за ўсё, што сам не паспеў, не закончыў).

Можна пераканаўча паказаць, як угадваецца быкаўская вайна ў запісках «На імперыялістычнай вайне», у аповяданні «Рускі».

І як Кузьма Чорны з яго «бурамі ў цішы» «прадказаны» аповяданнямі Гарэцкага «Чарпічка», «Хадзяка» і інш. Ці вазьміце дзіцячы хваравіты сон Габрусіка ў аповяданні «Габрыелевы прысады».

«У малых дзіцячых гадах хварэў на нейкую цяжкую хваробу маленькі Габрусік. Пасля пералому да лепшання перад сонечным раннем расплюшчыў ён анухлыя навейкі, і вока яго палла ўпіз, на падлогу, на каравую, каляную анучку. Нянька сушыла і кінула, набегшы да яго маленькага браціка. І каравая анучка была заліта першым залатым снапом сонца. Габрусік задрамаў у томнай, хваравітай дрыгоце і сасніў пешта дзіўнае. Не быў гэта сон у звычайным разуменні, бо, здаецца, ніводнае пачуццё, ні пасобку, апі разам, не мела тут удзелу, а было нейкае асаблівае пачуццё ўсяго «я», усяе душы, усяго цела. Спіў... не, не спіў, а ўсёю істотаю чуў пешта аграмаднае, масіўнае, і разам каравое, з вострымі, колкімі, цвёрдымі, як скаліна, краямі. І яно складала ўвесь свет. Быў часткаю яго...»¹.

Размова не пра ўплыў М. Гарэцкага на таго ці іншага пісьменніка, а іменна пра ўгадваанне шляхоў і магчымасцей будуча-

¹ Гарэцкі М., т. 1, с. 219.

га развіцця беларускай прозы. Угадваючы ўласнымі творамі, нейкімі паваротамі сваёй манеры, стылю, мовы.

Быў, вядома, і ўплыў — на К. Чорнага, на М. Гарэцкага і іншых. Але тут не аб гэтым.

Не станем мы сцвярджаць, што з прозы М. Гарэцкага — вытокі той магутнай ракі, назва якой «проза Кузьмы Чорнага». Але прадчуванне такой ракі — магчымасці і нават непазбежнасці таго псіхалагізму ў беларускай прозе — мы бачым ужо ў апавяданнях Гарэцкага 1916—1917 гг.

І хіба (хоць трохі) не прадказаў М. Гарэцкі палескія апавесці Я. Коласа сваімі ўрыўкамі-апавяданнямі, што потым склалі апавесць «Меланхолія»?..

А сібірскія замалёўкі, «абразкі» М. Гарэцкага: стыль некаторых з іх так нечакана блізкі да мініяцюр Янкі Брыля!

«І я пастаяў і налюбаваўся на яе... Слаўная дзяўчынка!

Стаяў і думаў...

Ніколі не бачыў цябе, ніколі больш не ўбачу, а ты мне блізка і дарага і, сама таго не ведаючы, радуеш мяне, як і ўсіх людзей.

Як слаўна жыць, калі ёсць гэта!»¹.

Хіба толькі ў Янкі Брыля і знойдзем мы, шмат гадоў пасля, такую паэзію вясковага дзяцінства, хай і небагатага, з ранніх год працоўнага дзяцінства, паэзію сноў дзіцячых, якая буе ў самай тужліва-лірычнай з усіх апавесцей М. Гарэцкага — у «Ціхай пльні».

Цудоўная «Зялёная малакка» Янкі Сіпакова — твор моцнага самастойнага паэтычнага і ў той жа час вельмі рэалістычнага таленту. Але хіба не ўгадана, не прадказана і «Зялёная малакка» сібірскімі замалёўкамі М. Гарэцкага?

Што датычыцца дакументалізму Гарэцкага, які так сугучны нашай сучаснай прозе, аб гэтым будзе гаворка пры разглядзе «Віленскіх камунараў», «Камароўскай хронікі».

Чым можна вытлумачыць такую незвычайна шырокую сугучнасць творчасці Гарэцкага шмат чаму пазнейшаму ў беларускай прозе?

Ну, перш за ўсё, мабыць, стылёвай шматграннасцю прозы самога Гарэцкага. Смелым паватарствам, а дзе і эксперыментатарствам — ранучым выхадам да невядомых яшчэ тагачаснай беларускай прозе пляхоў-дарог развіцця.

З чаго і адкуль тая шматграннасць і тое эксперыментатарства?

Спынімся крыху на гэтым пытанні.

¹ Гарэцкі М., т. 1, с. 224.

У 1914 г. у артыкуле «Думкі і развагі» М. Гарэцкі, пішучы пра літаратурную сучаснасць, такую думку «закінуў наперад»: «Ждуць людзі беларускага Гоголя... Не прыйшоў яшчэ. А можа, прыйдзе? Можна...

Але ён яшчэ не прыйшоў, а Беларусь узабралася на сваю праўдзівую дарогу, і я жду не беларускага Гоголя, а беларуса-Гоголя, як Тарас Шаўчэнка, каторага і будуць лепшыя расейскія паэты перакладаць на расейскую мову, і будзе ён гаварыць і на ўсіх людскіх мовах».

У свой час «беларускі Гоголь» не прыйшоў — г. зн. «за беларусаў» не зрабіў «гогалеўскую частку» іх працы — цяпер, у новых умовах, ужо сама беларуская літаратура павінна будзе тое перарабіць...

Думаецца нам, што іменна гэта мае на ўвазе М. Гарэцкі, калі кажа, што нам патрэбен цяпер ужо «беларус-Гоголь».

У адрозненне ад украінскіх празаікаў не магло, здаецца, быць у першых празаікаў нашых моцнага адчування, веры, што нацыянальны каларыт, што фарбы беларускія, характары, тыпы — усё гэта здольна выклікаць дастатковую сустрэчную хвалю цікаўнасці, а тым больш захаплення, з якім пасля гогалеўскіх «Вечароў» і «Тараса Бульбы» сустракаліся ўкраінскія «тыпажы», «матывы» і г. д. Нават для ўсерасійскага чытача ўкраінская літаратура пасля Гоголя стала «знаёмай пезнаёмкай».

У нас такога не было. І таму прозе беларускай прыйшлося шукаць трохі іншы кірунак, выбіраць шлях трохі складанейшы (але ён печакана аказаўся ў печым і карацейшым). Не мінаючы фальклору, усіх нацыянальных стыхій (характары, тыпажы, мова і г. д.), але абавязкова шукаючы і яшчэ нешта — заўсёды сучасная фарба і грані і глыбіні.

Можна, мабыць, сцвярджаць, што сучасная ўкраінская проза ў стылёвых адносінах трохі затрымалася, забуксавала ў сваім развіцці на той стадыі, поце, якая калісьці выклікала сустрэчную хвалю захаплення, цікавасці. Бо была адкрыццём яшчэ адной нацыянальнай фарбы для цэлага свету. І бо сапраўды было на чым затрымацца!

Нам жа не было асабліва на чым доўга затрымлівацца, і беларуская проза ўвесь час ірвалася наперад самой сябе. І дасягнула сённяшняй стылёвай разгалінаванасці, шматграннасці, раскаванасці.

Але і гэтая якасць, дасягнутая нашай прозай, не абсалютная: калі пачаць толькі эксплуатаваць яе, не шукаючы з той жа інтэнсіўнасцю новых шляхоў і магчымасцей, «шматграннасць», «разгалінаванасць» таксама можа стаць уяўнай, толькі імітацыйнай.

Але мы ўжо далёка адышлі ад Гарэцкага.

Разам з Якубам Коласам Максім Гарэцкі асабліва шмат зрабіў, каб маладая беларуская проза праклала сваю сцежку да таго «бальшака», на якім — сусветны рух літаратур, і каб змагла яна ўзысці, падняцца на той цэнтральны «гасцінец».

Ёсць шмат агульнага ў таленце Гарэцкага з Коласам. Якраз у сэнсе шматфарбнасці іх прозы.

Я. Колас і лірык у прозе, калі да гэтага вымушае настрой рэчы, але ён жа і па-народнаму грубаваты бытапісальнік — прыкладаў у яго ранніх апавяданнях хапае.

І раптам — «Малады дубок», дзе ўжо сучасны, сур'ёзны псіхалагічны аналіз. А калі трэба — а патрэба такая ўзнікае часта ў Я. Коласа — перад намі мудры ў сваёй прастаце філосаф («Казкі жыцця»).

І ў той жа час Колас-празаік адзіны ва ўсіх творах сваіх. Ды толькі не аднафарбова адзіны. Адзіпства сінтэзу — вось пра што гаворка. Самы «просты» і «натуральны» колер — дзёплае святло, на самай справе ёсць сінтэз, адзіпства багатага спектру самых розных колераў.

Максім Гарэцкі пачынаў з такім жа імкненнем да шматфарбнасці. У гэтым быў талент яго. Але значылі нешта і патрабаваціні, якія самі гістарычныя ўмовы прад'яўлялі да развіцця беларускай прозы.

З усіх аповесцей М. Гарэцкага бадай што самая закончаная і «даведзеная да ладу» — «Ціхая плынь». Першы варыянт яе (1917—1918 гг.) меў назву «За што?» і друкаваўся ў маі 1918 г. у «Ізвестнях Смоленскага Совета». Затым, жывучы ў Вільні, М. Гарэцкі друкаваў асобныя ўрыўкі ў заходнебеларускім друку. У 1926 і 1930 гг. аповесць выходзіць асобнымі выданнямі.

У другіх аповесцях М. Гарэцкага мы знаходзім іншыя выключныя якасці і рысы, што таксама вылучаюць творы тыя, у тых ці іншых адносінах, на першы план. Але адчуванне пайбольшай закончанасці, жаправа-стылёвай завяршанасці пакідае якраз «Ціхая плынь».

Не, усё ж хочацца дадаць: побач з ваяўнічай хронікай «На імперыялістычнай вайне».

Бо і гэты твор і завяршаны і закончаны (у межах свайго жанру, стылю).

Розпіца, аднак, ёсць. Ну хоць бы суб'ектыўнае аўтарскае разуменне гэтых твораў.

Запіскі «На імперыялістычнай вайне» аўтар увесь час і да канца лічыў хоць і магчымым самастойным творам, але ўсё яшчэ таксама «і матэрыялам» да нечага больш маштабнага (да будучай «Камароўскай хронікі»).

«Ціхая плынь» — адзіны, здаецца, прыклад завершанага, закончанага ва ўсіх адносінах твора (буйнога), які ёсць у спадчыне М. Гарэцкага. Завершанае якое — якасць не толькі аб'ектыўна-мастацкая, але суб'ектыўна-аўтарская.

Можна сказаць: была б аб'ектыўная мастацкая завершанае, а што думаў, лічыў аўтар, дык гэта не заўсёды дакладны крытэрыі.

Але для нас тут важны разуменне, ацэнка, адносіны і аўтарскія, бо размова пойдзе аб стылёвых тэндэнцыях, магчымасцях прозы М. Гарэцкага — якраз аб тым, да чаго сам аўтар імкнуўся.

Схематычна, «формулу» гэтага аўтарскага імкнення можна падаць так: як мага бліжэй да саміх фактаў, да рэальных надзей, успамінаў, да фактычнай, «дакументальнай» праўды і як мага вышэй у сэнсе культуры ўспрыняцця, паказу, адлюстравання ўсяго гэтага.

Уся задача, уся складанае у тым, каб сустрэліся гэтыя «ніз» і «верх» не як вада і масла, каб не плавала адно ды зверху другога, а каб узнік арганічны стылёвы сінтэз.

А зліцца, пераплавіцца тое і другое можа толькі ў асобе, у таленце самога мастака: іншай «рэторы» не выпайдзена.

Праўда, значэнне мае ў такіх выпадках і агульны стап нацыянальнай літаратуры, яе ўзровень, яе тэндэнцыі і магчымасці.

М. Гарэцкі пісаў у час, калі маладая проза зусім натуральна імкнулася мець «сваё апавяданне», «беларускую аповесць», «беларускі раман». Да гэтага цягнуліся як да нацыянальна літаратурнага самасцвярджэння. Нават тады, нават там, дзе яшчэ не было што асабліва сінтэзаваць у аповесць, у раман.

Складанае і цяжкае гэтай новай справы — нараджэння беларускай аповесці — выявіліся ў самой гісторыі напісання «Меланхоліі».

Спачатку (1915—1916 гг.) быў замысел рамана («Крыж»). Далей пішуцца асобныя апавяданні-раздзелы, замалёўкі-раздзелы, якія пазней былі сцягнуты ў адно. Лірычным пачуццём, настроем, але іменна «сцягнуты».

Усеагульнае, усёй літаратуры, імкненне да сваёй аповесці, да нацыянальнага рамана падштурхнула М. Гарэцкага і да напісання ў 1918—1919 гг. аповесці «Дзве душы», дзе ён пайшоў, здаецца, нават супраць уласнага таленту і побытку: піша сюжэтна-романтычную гісторыю, адрываючыся ад таго, без чаго пазней (ды і раней) і кроку не ступаў — ад жывой рэальнасці і праўды, як у вялікім, так і дробным.

...«На імперыялістычнай вайне». Тут не было гэтага ўсперамагаючага жадання даць абавязкова аповесць, абавязкова раман.

Матэрыял сам на сабе аказаўся такім самастойна значным, эстэтычна важкім, што аўтар даў яму магчымасць і «права» разліцца так, як вымушаў унутраны «цяжар» і рух таго матэрыялу — у дакументальна-мастацкія запісы. Праўда, з такім далёкім разлікам, што вернецца яшчэ да запісаў і зробіць з іх, у межах «Камароўскай хронікі», штосьці «больш літаратурнае».

У «Ціхай плыні» шчасліва сунапа агульная тэндэнцыя да беларускай аповесці, рамана з асабістым пошукам і крокам у тым жа кірунку. Такія творы, асабліва гарманічныя ва ўсіх сваіх частках і кампанентах, часта паяўляюцца, пішуцца з печаканай лёгкасцю і як нешта для аўтара не самае галоўнае, а як бы «між іншым». Бо звычайна пішуцца яны «пасля» і «ў выніку»: ужо многа чалавек сказаў пра беларускую вёску, пра вайну, здаецца, амаль усё, што мог і хацеў. А вось гэта — нейкі факт, падзея, чалавечае аблічча — яшчэ шчыміць у памяці, чакае сваёй чаргі...

Можна ўжо і пра гэта!

Напрыклад, пра лёс Папаські Нажынскага, таксама з Багацькаўкі: амаль хлапчаны, з-за памылковых запісаў у царкоўных кнігах, забралі на вайну і забілі.

Факт, мясцовы, багацькаўскі, шчыmlіва пераклікаўся з вершыкам Багрыма, які М. Гарэцкі ведаў, пра які пасля пісаў у «Гісторыі беларускай літаратуры».

Напісаў шмат пра вёску, пра вайну, ад шмат чаго ўжо вызваліўся, што рапэй, цягнучыся, перашкаджала, тармазіла, як бы звязвала цябе ў кожным руху — цяпер, пасля ўсяго, можна рухацца хутчэй, імклівей і больш «віртуозна»: класці цаглінку да цаглінкi, хапаючы іх, быццам з паветра, гатовенькія, звонкія, ёмкія¹.

«Ціхая плынь» ніяк не стараецца быць абавязкова аповесцю (як «Меланхолія»), быць абавязкова «сюжэтам» (як «Дзве душы»). Не было задачы абавязкова пісаць «беларускую аповесць», была толькі патрэба напісаць, расказаць «пра гэта». Атрымалася аповесць — тым лепш! Нарадзілася дзяўчынка — тым лепш, а я і хацела нарадзіцца дзяўчынкай!

Радасна ўпэўнены стыль яе, «Ціхай плыні», — хоць апавядаецца, здаецца, зусім не пра радаснае.

Але за ўнутраным зместам, настроем аповесці мы адчуваем

¹ Пра такое пачуццё вызвалення і лёгкасці пісаў Леў Талстой, закончыўшы «Вайну і мір» (дзе выгаварыўся надрабязна, увесь, надоўга) і распачаўшы працу над «Анай Карэнінай». Сам стыль «Анай Карэнінай» сапраўды адрозніваецца — лаканізмам, эканомнасцю (крытыкам здавалася нават «сухасцю»), тым, што пазней пачалі называць «падтэкстам».

яшчэ і гэты настрой: радасць, лёгкасць рухаў майстра, якому ўпершыню так «проста» даецца гэта — вялікае палатно. Усё так лёгка ідзе ў рукі, само, здасца, кладзецца як трэба і так шчыльна, дакладна, быццам слова само прыцягваецца на патрэбнае месца!

«...Апошнія гады ўсё меней збіраецца народу, цішэй гудзіць дуда і цішэй галосіць дудкі-насвісцелі (так завуцца тут падвойныя жалейкі); не так дужа і не так шчыра няюць сляныя старцы пра таго божага ўгодніка Лазара і толькі дзеся гадзіся награджаюць пякельным агнём грэшнаму люду»¹.

«Скрозь цэлае лета, як толькі святы дзень, хадзілі да князя асмолаўцы, каб дабром дайсці да ладу з несправядлівымі абрэзамі і выпрасіць палёжку на пашу і на ўругу». «...Пачакайце,— ласкава казаў ім князь, аглядаючы новенькую, прывезеную з чужога краю стрэльбу ці лезучы з тым чужаземцам на доўгія дрожкі і балбочучы з ім па-чужаземнаму (а стаенныя копні тупалі і не стаялі),— пачакайце»².

«А тыя асмолаўцы возяць а возяць князеў спірт, болей а болей нялюдзеюць і хаваюцца самі ў сабе. Ат, ліха з ім, са светам, тлумным і незразумелым»³.

«Узлез тады «прарок» на гумно — ляцець па пеба — і сноўз, як дурань. Забрала паліцыя і яго і яшчэ многіх»⁴.

Адчуваецца, як густа, шчыльна, «у некалькі столак» кладуцца словы, важкія, бы намокшае дрэва, ад дум аб родным і «забытым» краі, і як у той жа час лёгка пясе іх, словы тыя, агульця прыўзняты настрой.

Што ж гэта за настрой і стыль, печакана прыўзняты, чым ён народжаны, што ў сабе хавае?

Ці не ад такога адчування ён, ці не такі вось аўтарскі голас у ім гучыць: я раскажу вам пра наш край, вы ж, вядома, чыталі, ведаеце пра іншыя, блізкія і далёкія, землі і народы. Чулі, вядома, пра «ўкраінскую ноч», пра «парубків», «жінюк» дзіканьскіх! А я вам раскажу пра сваё Асмолава, пра «нябогу Дняпро» — беларускі. Я ж яго, край гэты, люблю не меней, чым іншыя свой, і хацеў бы, каб і вам не сумна было. Пастараюся, успомню нейкія цікавыя гісторыі, каб затрымаць увагу вашу...

Сапраўды, было, шмат чаго было навокал Асмолава: «...прытулілася тое Асмолава пры вялікім некалі шляху з Вялікага Княства Літоўскага на Масковію».

Ды толькі «мялее і пядужае стары нябога Дняпро... Заглушэў

¹ Гарэцкі М., т. 2, с. 66.

² Тамсама, с. 68.

³ Тамсама, с. 69.

⁴ Тамсама, с. 71.

зусім вялікі стары шлях... Патрошку разбураецца, за рэчкаю, на ўзгорку, у лінах і клянах, стары аблуплены палац дурнаватых князёў Кандыб-Лугвешчаў...»¹

Не, не атрымліваецца, не атрымліваецца легенда, быліна, бо «забыты» ён, гэты край!

Дык мо вёска парадзе печым: зайграюць фарбы, гукі, узрадуецца вока, душа чытача.

Так і здаецца: набірае апавядальнік ноўныя грудзі наветра, каб расначаць павесці ўзнёслы, нафасны, высёлы карагод смешнарадасных вясковых гісторый. І інтанацыю дзеля гэтага «гога-леўскую» бярэ, пачынае з яе:

«Ці даводзілася вам праязджаць на вёсцы ў канцы лета...»

«Ці здаралася вам у гэткі пагодны спаміж лета і восні дзяцёк...»

«Набраў наветра» паўносенскія грудзі, але замест песні — працяглы і цяжкі ўздых.

Бо што ты ўбачыш — хоць у канцы лета, хоць зімой — у беларускай вёсцы?

«Але паглядзім... Калі вочы вашы паслаблі, калі яны, апрача свайго ўласнага адбітку і зялёнае цямноты, нічога ў акно не ўбачаць, — вы не грэбуйце, не бойцеся занэцкаць рукі і ўпіхніце лахманы ў дзірку. Бухне з хаты цяжкаватае смуроднае наветра. Адхіліце на хвілінку голаў і зноў зірніце...»

Што можна ўбачыць у хаце гаротнага мужыка-беларуса?»²

Падрабязна, з горкім веданнем жыцця мужычага — бо гэта дзеда, маці, бацькі, уласнага дзяцінства праўда і памяць! — апавядаецца пра беларускую вёску.

«А вы зірніце на жывое. Яно сярод хаты, на земляной падлозе, збітай у ямкі і залітай намыйкамі, сядзіць на кучы кійкоў і бляшанак, сядзіць, па-турэцку надтуліўшы ногі, сядзіць ля міссы, у якой рулі з настаялкі, хлеба, мух і смецця. Круглыя дзіцячыя вочкі, зарумзаныя і пахмурныя, з безпадзейным подзівам уталоняцца на вас. І патроху з'яўляецца сведомасць: чаго вам трэба? Бо вы — не маці, што зачыніла яго, не маючы большых дзетак-нянэк, і сышла на дзень-год у поле жаць авёс, сышла і по ідзе пакарміць яго і абцёрці носік. Вы разважасце: хлопчык гэта ці дзяўчынка? — Ці не ўсё роўна: доля ж аднакава.

Гэта — героі нашае гісторыі Хомка»³.

Не, не атрымалася з тым, з запазычана жыццярадасным нафасам: не пакладваецца ён на вёску М. Гарэцкага — рэальную, не этнаграфічную беларускую вёску.

¹ Гарэцкі М., т. 2, с. 67.

² Тамсама, с. 74.

³ Тамсама, с. 75.

І на парабкоўскае, сіроцкае жыццё Хомкі п'як не накладваецца. На ўвесь лёс гэтага хлапчаныці: «не дарос ды да бацькавых калёс», і тым не менш навесілі на яго доўгую салдацкую вінтоўку і штурхнулі ў аноп, дзе яго накрыў першы ж нямецкі спарад.

«За што?» — прагучала, пікім не пачулае, па-дзіцячаму крыўдліва і недаўменна сярод узрываў і салдацкіх крыкаў, стогнаў...

Дык што «беларускае» — гэта стогн, ды енк, ды суцэльная журба?

Зусім не. Ужо ў драме «Літон» аўтар не хоча згаджацца, што гэта і ў гэтым — «характар беларуса».

Варта сказаць пра іштанацыю «жартаўлівага Пісарэвіча», што праходзіць праз творы (і пісьмы) М. Гарэцкага — пра яго пязгасную ўсмешку «насуперак усяму».

Вось такой усмешкай (насуперак гору-бядзе) пранізана «Ціхая плынь».

З аднаго боку, як бы адмаўляецца кніжна-запазычаная, этнаграфічная жыццярадаснасць каларыту. Як бы парадыруюцца таксама і ўласныя намеры і развагі пра «гогалеўскую Беларусь» у літаратуры.

Але тут жа — зноў вяртанне назад. Таксама і да Гогаля вяртанне. Толькі глыбей зразуметага і адчутага. Таго Гогаля, што паказаў нябачныя свету слёзы — праз смех.

Праз адмаўленне і нават парадываванне стэрэатыпнай жыццярадаснасці «вясковых гісторый», прыгод і г. д. М. Гарэцкі прыходзіць да паказу жыцця ва ўсім яго рэальным багацці. Дзе ўсяму ёсць месца — і чалавечай радасці таксама.

Бо як ні сумна і ні горка тое, што ўбачыць новы чалавек у Асмолаве, у «забытым краі», і на што спачатку апавядальнік накіроўвае ўсю яго ўвагу, але калі ведаць гэтае жыццё, гэтых людзей, народ «знутры», калі бліжэй паглядзець, дык колькі, аказваецца, светлага, чыстага, прыгожага было ў жыцці нават таго ж бедалагі Хомкі.

Шмат усё яшчэ паэзіі захаваў у сабе «забыты», але такі родны край!

І тут голас апавядальніка, рука — гэта ўжо голас паэта і асабліва радасная, лёгкая рука майстра.

Сны Хомкі — такія шчаслівыя, бо дзіцячыя, але і такія рэальныя, бо таксама дзіцячыя! — яны, як вельмі шмат што ў М. Гарэцкага, «угадваюць» і нагадваюць пазпейшае ў нашым мастацтве, літаратуры.

Ну, хоць бы Іванавы сны ў фільме «Іванава дзяцінства» А. Гаркоўскага. І яшчэ прыгадваеш самыя лепшыя і «шчаслівыя»

старонкі «Птушак і гнёздаў» Я. Брыля: успаміны Руневіча пра далёкае, як сон, дзяцінства...

Радасці вясковага дзяцінства перадае М. Гарэцкі праз сны Хомкі. Можна, каб ленш адчуў чытач, што і кароткае жыццё героя, таксама як сон,— толькі мільганула. А можна так: хлопчыку шчасціць двойчы, тройчы перажыць небагатыя свае радасці: напрыклад, зімой ды прысніцца-«ўспомніцца» яму лета, луг, лоўля ракаў... Дык чаму не даць яму тую радасць! І не нарадавацца разам з ім той паэзіі вечнага дзяцінства.

* * *

«З 1 лютага 1926 г.— успамінае Галіна Максімаўна Гарэцкая,— бацька стаў выкладчыкам беларускай мовы і літаратуры ў с/г Акадэміі ў г. Горкі Аршанскай акругі. Хутка і нас туды забраў.

...Жылі ў трохпакаёвай кватэры. Заўсёды, як і ў Мінску, гасцяваў у нас хто-небудзь з радні. Прыязджалі з М. Багацькаўкі, Слаўнава, Галалобава, Шумякіна. Бацька дапамагаў усім чым мог. Пасылаў грошы брату Парфіру і бацькам: на пабудову хаты, на каня, малатарню, хатнія рэчы і інш.

Цяпер часцей жыла ў нас Афрасінья Міхайлаўна. Распытваў тата ў яе пра іх род у сяле Слаўнаве (у «Камароўскай хроніцы»— род Ваяводаў з сяла Харошае). Хадзіла яна ў царкву, пасцілася. Але бацька лічыў, што моц духоўную ёй у цяжкім жыцці прыдавала паэтычнасць яе душы, веданне столькіх песень, народных абрадаў, здольнасць адчуваць характэрна і характэрна прыроды.

«Высна Патмос сэрца мацую.

Таму сэрца ў яе моцнае»,— сказаў пра сваю маці.

Выснай Патмос называў ён творчасць.

...Адзін з успамінаў дзяцінства: у Горках чытае тата мне, хворай, апавяданне Шолама-Алейхема «Ножык». І яшчэ нейкія людзі ў пакоі слухаюць. Чытаў з захапленнем, па-майстэрску. Потым у сям'і нашай, калі хто хварэў, любілі паўтараць з «Ножыка»: «Он чихнул семь раз и восстал из мертвых». Некаторыя творы Шолама-Алейхема чытаў і пазней. Любіў апавяданне «Немец», смяяўся чытаючы. Узяў з яго словы для эпіграфа да XII раздзела 2 часткі «Віленскіх камунараў».

У 1926 г. у час свайго летняга адпачынку паехаў бацька ў Сібір і аж на Далёкі Усход пазнаёміцца з жыццём беларусаў-перасялепцаў. У архіве яго засталіся ад паездак у Сібір (1916, 1926 гг.) рукапісныя лісточкі, цесна спісаныя маленечкія кавалачкі паперы, выразкі з газет, дзе друкаваліся некаторыя апавяданні з сібірскага цыкла, выразка з часопіса «Беларускі піяцер»

№ 11 за 1928 г. з апаваданнем «Малы рызыкант». На ўсіх тэкстах напраўкі, пераробкі. Невядома, як скампанаваў бы ўсё, калі б сам паспеў надрыхтаваць асобны твор пад назвай «Сібірскія абразкі».

Вярнуўся бацька з Сібіры ў 1926 г.¹

14—21 лістапада 1926 г. быў бацька ў Мінску, выступаў на Акадэмічнай кайферэнцыі па рэформе правапісу і азбукі з дакладам «Нашапіўскі перыяд у беларускай літаратуры»...

* * *

«Сібірскія абразкі»... «Надарожны рэпартаж», нізка замалёвак, запісаў — некаторыя аформлены як закончаныя апаваданні. Восем з сарака двух у свой час друкаваліся. (У двухтомніку надрукавана дваццаць чатыры.)

Што паклікала, павяло за сабой М. Гарэцкага ў гэтую паездку?

Г. І. Гарэцкі тлумачыць матывы паездкі так: «Максім настолькі захапляўся збіраннем матэрыялаў да «Камароўскай хронікі, што зрабіў у 1926 годзе адмысловае надарожжа ў Сібір, бо туды вялі жыццёвыя шляхі некаторых аспоўных яго герояў»².

Клікала туды, мабыць, і «Камароўская хроніка» — калі мець на ўвазе чыста творчы стымул. Але за гэтым абавязкова стаяла грамадзянская патрэба: зпоў убачыць сваіх землякоў-перасяленцаў, на магчымасці прасачыць за дзесяцігадовым ужо лёсам тых, каго заўважыў у 1916 годзе; першы раз ездзіў у Сібір, наглядзець, расказаць і, можа, печым і неяк данамагчы людзям сваім словам.

Была, увесь час жыла ў ім творчая думка пра «Камароўскую хроніку». Але магчыма, што і самастойная тэма ўжо ўзнікла, паграбавала да сябе ўвагі: сібірска-беларуская. Якую закрануў калісьці ў апаваданні «Хадзяка». Тэма гэтая асабліва ўкарапілася ў яго творчай фантазіі ў час і пасля паездкі 1916 года, ад якой засталіся таксама ўжо апаваданні («Моцнае каханне», «Хоцімка»).

Цяпер пісьменнік ехаў як бы ўслед за памяццю. Уласнай. І ўслед за памяццю сваёй вёскі, мясцовасці, усёй Беларусі, што выправілі калісьці ў свет, у далёкі, невядомы «Сібір» суседзяў,

¹ Першы раз сібірскі маршрут праклаў ён для сябе ў 1916 г. «Скончыўшы Паўлаўскае ваеннае вучылішча ў Петраградзе, Максім, ужо як прапарнічык, наехаў у Іркуцк на фарміраванне часці. Сібір, якая зрабілася другою радзімай для соцень тысяч беларусаў, уразіла брата неабсяжнымі прасторамі, суровасцю і прыгажосцю, асабліва Прыбайкалля» — Польша, 1963, № 2, с. 179.

² Польша, 1963, № 2, с. 181.

братоў, сяцёр — шукаць «прасторную зямлю», вальнейшую працу, хлеб, долю. Бо куды не трапяць беларусы?..

А пагул у натуры (і лёсе) М. Гарэцкага было гэта, вось такое: усёй душой, думкамі, пачуццямі наверху да Беларусі (і проста да сваёй Багацькаўкі, да таго, што А. Твардоўскі называў «малою радзімай») і ў той жа час сам усё ехаў (ці вымушаны быў ехаць) у далёкі свет. Зблізку і здалёк адначасна глядзеў ён на сваю Беларусь. У рэальным жыцці. І ў творах таксама.

А тут зноў якое супадзенне для чалавека з такой натурай і такім лёсам: дзень за днём рухацца ў далёкую далеч ад Малой Багацькаўкі, у вялікі свет ехаць і ехаць, але і як бы ўвесь час да яе... Бо на кожным кроку землякі-перасяленцы.

«Сібірскія абразкі» М. Гарэцкага вельмі ўпісваюцца ў сучасную беларускую «літаратуру падарожжаў» — як яе выдатны пачатак. Гэта падарожнічанне на планеце, паміж іншых людзей, народаў, і ў той жа час — у глыб самога сябе, да большага, лепшага разумення, бачання (здалёк і зблізку) свайго народа.

Калі чытаць «сібірскія» запісы, замалёўкі, аповяданні М. Гарэцкага паслядоўна і падрад, такое адчуванне, што з нейкай зусім не літаратурнай мэтай выбраўся ў дарогу чалавек, што неадкладная справа ў яго ёсць — убачыць усё гэта, сустрэцца, абгаварыць, абдумаць і пагул быць там, дзе ў гэты момант яшчэ няма цябе.

З такім адчуваннем глядзіш часам з акна цягніка на нейкі пераезд з будкай-жыллём, са стажком і захопленай дзяўчынкай, што гуляе каля не вядомага нікому пераезда, які для яе — родны дом, маці, бацька, кніжкі і пагул цэлы свет, самы блізкі і знаёмы...

І раптам пасажыру ў тым цягніку стане на імгненне тужліва ад таго, што не ведае ён гэтых людзей, іх жыцця і ніколі не ўведае — таксама як і яшчэ мільёнаў невядомых мясцін, людзей, жыццяў.

Пісьменніку ж можа проста балюча быць, што ён цяпер толькі тут і нідзе больш, а там, блізка і далёка, у гэты вось момант — таксама людзі, жыццё, нешта адбываецца.

Агульнае, можа, для ўсіх пачуццё, але ў другіх не такое пастаяннае, для пісьменніка робіцца прафесійным. І яно вельмі гуманістычнае, гэтае прафесійнае пачуццё, а таму асабліва для літаратуры важнае.

А тут і едзе, і глядзіць на ўсё, углядаецца, услухоўваецца чалавек, які ўжо як бы трохі і ведае тых, каго бачыць, тое, што сустракаецца на дарозе. Ведае, бо столькі тут землякоў, у гэтых далёкіх краях — з іх невыказанымі згрызотамі і імкненнямі перасяленцаў. Тым больш што пісьменнік-падарожнік ужо быў тут —

дзесяць год назад,— глядзіць на многае пазнаючы і па-асабліваму прыслухоўваецца да гісторый, якія пра некага яму нагадваюць.

Цікава гэта бачыць у «Сібірскіх абразках», як дзённікавыя падарожныя запісы (на днях і гадзінах), як замалёўкі (рапейшыя — 1916 г. і замалёўкі 1926 г.) настунова (асабліва калі пісьменнік рыхтаваў іх да выдання ў 1928 г.) рабіліся цыклам апавяданняў.

Назіранні, замалёўкі як бы «акругляюцца», становяцца больш самастойнымі, закончанымі. Але не губляецца і тое вельмі важнае першапачатковае пачуццё, з якім рабіліся запісы. А для гэтага патрэбна тонкае майстэрства — якраз тое, якога «не заўважаеш».

Нешта ледзь-ледзь павернута да святла ці, паадварот,— прыцемнена, дадзена рамка з дзвюх-трох фраз...

Ці нават з адной фразы — як у запісу «Байкал (Русалка)».

Што чуў пра Байкал, што здалося цікавым, занатоўвае: колькі вёрст, колькі метраў і г. д. Як рапай перавозілі цягнік на ледаколе («Ледакол разбілі ў часе грамадзянскай вайны»). Пра перпу. Ці яшчэ: расказа пра сям'ю перасяленцаў-украінцаў, блізка да сэрца прымаючы іх пакуты і неўладкаванасць. Як сваё, як самых блізкіх сваіх лёс перажывае іхнюю тугу па ўсім, што пакінута, да чаго цяпер хочучь вярнуцца, хоць там нічога акрамя неба ды мовы матчынай не засталася ў іх.

«З тысячы пазад едзе восемсот, гэта праўда,— сказаў ён (гаспадар), пачуўшы размову,— а ўсё каму не сядзіцца? во гэтым! — паказаў ён па жанчын,— ды гэтаму во...»

Хлопчык усміхнуўся, а бабы быццам віпавата маўчалі».

Гэта — з апавядання «Паварот». Называем апавяданнем, і так яно і ёсць, хоць у ім, здаецца, усяго толькі адна «літаратурная» фраза. А ўсё астатняе — дакладны і «просты» запіс бачанага і пачутага.

«Божа мой! Колькі ўжо раз рабіў я паварот назад у жыцці сваім. І колькі яшчэ раз буду рабіць?»

Але, можа, і яна лішняя.

І без такой «рамкі» запіс гучыць як літаратурны твор.

Змястоўнасць рэальнага народнага жыцця — паэзія ўзнікае, гучыць у «Сібірскіх абразках» і без спецыяльнага стылёвага падкрэслівання, у самых простых словах.

* * *

«У 1928 г. 2/X бацька быў прызначан вучоным спецыялістам Інстытута навуковае мовы Інбелкульта. У студзені 1929 г. пасля

рарганізацыі Інбелкульта ў Беларускаю Акадэмію навук пакінулі яго на той жа пасадзе.

У 1923 г. выйшла яго кніжка «Маладняк за пяць гадоў. 1923—1928». Пра «Народныя песні» я ўпамінала».

«...Увесь свой вольны час,— успамінае Гаўрыла Іванавіч Гарэцкі,— якога мала заставалася пасля службовых заняткаў і літаратуразнаўчай працы, Максім прысвяціў збіранню матэрыялаў да «Камароўскай хронікі» і «Віленскіх камунараў». У якасці першакрыніц былі вусныя ўспаміны родных, успаміны старых багацькаўцаў, гісторыі многіх двароў-родаў Багацькаўкі, найбольш значныя падзеі ў Цёмналессі, шматлікія лісты за многія гады, уласныя ўспаміны. Максім запісаў гэтыя матэрыялы ў некалькі тоўстых сшыткаў, у храналагічным парадку»¹.

«Апрацоўваў свае дзённікавыя запісы ваенных гадоў для выдання ў 1926 г. кніжкі «На імперыялістычнай вайне» і другія рукапісы. Працягваў запісваць успаміны сваіх маці, бацькі пра даўнія часы. З Вільні, з вайны, меў невялікую прадаўгаватую скрынку, трохі за паўметра даўжыні, сантыметраў 35 шырыні і паўметра вышыні, аббітую шэрага колеру матэрыяй, з тоўстым дном, сценкамі і тоўстым, плоскім вечкам. У ёй да апошніх дзён трымаў свае рукапісы, пераніску, хаваў кніжкі і дзёнік сястры Галы і інш. дарагія для яго рэчы»,— піша Галіна Максімаўна Гарэцкая.

«Увосень 1929 г. тата ўволю пакатаў нас на першым у Мінску трамваі. Радаваўся ён усяму новаму ў сацыялістычным будаўніцтве». А жыццё паша становілася неспакойным. У «Камароўскай хроніцы»: «Я маляваў бацькам светлыя вобразы жыцця ў калгасах. Бацька казаў задумліва і ўхільна: «Як людзі, так і мы». І запытаўся ў мяне: «А што гэта пра цябе ў газетах пісалі? Людзі казалі: «Во ўжо і Батура папаўся?» — «Ды гэта так, нічога... Самакрытыка».

Улетку 1930 г. гаспадар прадаў некаму дом. Прышлося шукаць другую кватэру. Пажылі часова ў дзядзькі Гурыка, а 13 чэрвеня пераехалі на Заслаўскую вул., д. 5, на Людаманце. Перавозіў дзядзька Парфір. Тата лячыўся ў Еўпаторыі, жыў там на вул. Пляханова ў санаторыі «Джаліта». Дзядзька Гурык быў у камандзіроўцы.

Вярнуўся бацька к 15 ліпеня, дню нараджэння Лёні. Хадзіў па справах у Дом пісьменнікаў. Мяне, як часта бывала, з сабою ўзяў.

Назад ідучы, сустрэлі Змітрака Бядулю, і доўга-доўга стаялі лны на вуліцы, пад сонцам, аб нечым гаманілі...»

¹ Польшча, 1963, № 2, с. 181.

«Якуб Колас, даведаўшыся ад мамы ў 1931 годзе, што бацька наедзе на пяць гадоў у горад Вятку, стараўся разгойтаць нас, расказаў чутую ім байку пра вяцічаў, што ў Маскву наехалі ды заснулі ў дарозе і зноў у Вятцы апынуліся: «Мы думалі, што гэта Масква-матка, а гэта наша Вятка». Канстанцін Міхайлавіч наведваў нас досыць часта, суняшаў».

* * *

Збіраць факты, успаміны ён начаў на свежых слядах, а затым у Мінску шмат што ўдакладняў¹.

У гэтай працы па збіранню, накапленню матэрыялу выяўляецца наогул для М. Гарэцкага характэрная цяга да жывой фактуры рэальнасці, да «дакумента».

І ён, «дакумент» гэты, дзе-нідзе яўна, нават груба публіцыстычна выступае з-пад «мастацкіх фарбаў» «Віленскіх камунараў».

Як прыём? Як сведомы мастацкі прыёмы?

Здаецца, што не. Калі прыём, дык трохі вымушаны.

Хутчэй — як сведчанне некаторай незакончанасці, недапрацаванасці, усё яшчэ нявынашанасці твора, нават паспешлівасці.

Бо пісаўся ж твор у асаблівых умовах.

З такім зразумелым у тых абставінах жадашчам, намерам зноў парэшыце вярнуць сябе ў літаратуру, вярнуць сабе права быць з беларускай літаратурай, з Савецкай Беларуссю.

І яшчэ вось з такім настроем, выказаным у адным з пісем (ад 10 снежня 1931 г): «Канчаю апрацоўваць: «Камунараў». Цяжка мне іх пісаць для друку, усё баюся, каб не зрабіць якой памылкі ў асвятленні».

Мастацкую глыбіню, моўна-эмацыянальную важкасць рамана-хронікі «Віленскія камунары» найбольш якраз і вызначае вобраз апавядальніка Мацея Мышкі — збіральны вобраз. Сямейная, праз накаленні, гісторыя беларускага селяніна, а затым рамесніка-пралетарыя Мацея Мышкі ўвабрала і пешта з бяскошцай «Камароўскай хронікі», над якой працаваў М. Гарэцкі (і да і пасля «Віленскіх камунараў»). У гэтым сэнсе «Віленскія камунары» (толькі ў гэтым) можна лічыць нават нейкай эксперыментальнай жанравай сробай перад напісаннем «Камароўскай хронікі». Аднак шляхам гэтым у «Камароўскай хроніцы» М. Гарэцкі не поі-

¹ «Ад маці ведаю, — успамінае Г. М. Гарэцкая, — што бываў у нас «Тарас» — Кароніс («...з ім Максім удакладняў падзеі на Вароній вуліцы. Пазней, у 1929 г., адзін раз зайшла Бурба, жонка Францішака Эйдукевіча. Яна расказвала пра арганізацыю рабочага клуба на Вароній»).

дзе, хоць і не адразу адмовіцца ад спакусы пісаць і яе ў тым жа знойдзеным жанравым ключы.

Асабліва выдатна, густымі моўнымі фарбамі (дзе кожнае беларускае слова, здаецца, фізічную асалоду дае аўтару) напісана буптарская радаводная, сямейныя легенды віленскага камунара Мацея Мышкі.

«Продкі мае з бацькавага боку былі сяляне-кранакі польскіх папоў Хвастуноўскіх — і жылі ў вёсцы Жабракоўцы Брудзянцкай воласці Свянцянскага павета Віленскай губерні.

Прадзед майго пап Хвастуноўскі часта сек за грубіянітва. Прадзед быў чалавек упарты, грубіяніць не кідаў. Нарэшце, на злосць пану, задавіўся ў лесе на горкай асіне, калі быў яшчэ малады гадамі.

Прабабка мая...»¹

Сялянская радаводная ў творы, напісаным сялянскім сынам...

М. Гарэцкі да думкі пісаць хроніку жыцця адной вёскі праз дзесяцігоддзі («Камароўскую хроніку») прыйшоў якраз таму, што здаўна паваяў, бачыў у простым людзе творцу самой гісторыі, «суб'ект гісторыі». Для М. Гарэцкага працоўныя і гісторыя — непадзельны, асабліва ў «забытым краю», дзе і памяць гістарычная захоўваецца пераважна ў фальклоры ды ў легендах, часта мясцовых.

З такіх вась мясцовых гісторый («таемных») пісьменнік і пачынаў — у ранніх апавяданнях. З паэтызацыі народных паданняў, легенд пачынаў.

Дык вернемся да гісторыі жыхароў вёскі Жабракоўкі — да гістарычнага лёсу неспакойных продкаў Мацея Мышкі.

«Прабабка мая, таксама ў маладых гадах, аслепла — ці то ад слёз, ці то ад трахомы. І жабравала. Вадзіў яе на матузку маленькі сын, адзінае дзіця — гэта мой дзядуля Антось Мышка»². Здарылася так, што гэты жабраковец Мышка атрымаў адукацыю. Паспрачаліся аднойчы мясцовыя «інтэлігенты» — настаўнік брудзянскі з брудзянскім валасным пісарам Даўбешкам на вядро віленскага піва. Адзін — што мужыка навучыць грамаце, калі вельмі настараецца, другі — што «лягчэй наўчыць карову танцаваць мазура». Праз паўгода сабралі «камісію — з людзей ахвоных выпіць».

«Паклікалі дзядулю. Пасадзілі за стол пасярод класа. І задалі яму пісаць прашэнне ў воласць аб прыбаўцы яму пепсіі. Тэрміну далі гадзіну. А калі дзядуля хвілін праз дваццаць, не вельмі папацеўшы, напісаў і напісанае паказаў, дык фельчар Гліснік ад пачуцця пацалаваў яго, дзяк Райскі ад здзіўлення

¹ Гарэцкі М., т. 2, с. 249.

² Тамсама, с. 249.

перахрысціўся, а памочнік саглуўся, паглядзеў пад стол, ці няма так якога фокусу.¹

Але не быў бы ён Мышка, той Антось,— на ўсё ў іх свая мера і свой тэмперамент, пораў!

Думаў ён, думаў — нічога лепшага не прыдумаў, як начаць судзіцца «з сельскім вобчствам вёскі Жабракоўкі за свой падзел». А суд на тыя часы цягнуўся «не сказаць каб доўга: так, прыблізна, гадкоў восем...».

Усё пусціў на распыл: набытак, які меў, первы свае мужыцкія. І парэшце аднойчы крыкнуў услед карэце пана Хвастуноўскага:

«— А, гпілазяды! Катні сын!»

Гэта — сыну таго Хвастуноўскага, што ранейшага Мышку ў пятлю пасадзіў і пра якога казалі, што «з моладасці хварэў на прапцы».

«Пан Хвастуноўскі павярнуўся быў, але яму зараз залажыла вушы... Ехаў і паехаў. Да паноў лаяпка людзей ніжэйшых піколі не прыстае. Яны яе не чуюць. Яна толькі потым адгукаецца, па кім трэба»².

І аказаўся дзядуля Мацея Мышкі («пастановай вобчства») аж у Томску. Але і тут не супакоіўся: ён яшчэ «дойдзе праўды, абязвініцца перад начальствам і ў бліжнім часе вернецца назад».

«Надзея — матка дурных»,— кажа старая прыказка, шмат какому вельмі нялюбая,— зазначыць нявесела аўтар.— Я і сам некалі цяпець яе не мог. Цяпер троху прывычаіўся»³.

А калі зразумеў Мышка, што ён — «ссылны без тэрміну», дык перамяшаліся гнеў і роснач у ім, «як гарох з капустаю», і ўзлез ён на томскай рыначнай плошчы на воз, крычучы:

«— Зямля і воля! Зямля і воля! Зямля і воля!»

І паехаў Мышка-дзядуля яшчэ далей, у «надзвычайную харошую мясцовасць».

Мышкі робяць гісторыю, але трохі, як бачыце, анекдатычна — увесь час «нападаючы ў гісторыю...».

Бацька апавядальніка, як і ўсе Мышкі, працягваў бунтаваць — але ўжо на віленскім бруку і «па-гарадскому». Яшчэ калі быў хлопчыкам, у часе дэмапстрацыі «мой даволі гарачы бацька прабіў аднаму нізенькаму, гарадавіку каменем макаўку». А другі гарадавік выбіў Мышку вока.

«Дык пацяшаў сябе, казаў, тым, што хоць не правае выбілі».

Калі так вось — адно за адным, і калі з цевясёлым, але абавязковым жартам пра ўсё, узнікае раптам адчуванне, што апавя-

¹ Гарэцкі М., т. 2, с. 254.

² Тамсама, с. 256.

³ Тамсама, с. 258.

дальнік-гісторык у Гарэцкага — не хто іншы, як неўміручы яго «жартаўлівы Пісарэвіч».

Тоі самы!

Дайшла і да Мацея чарга «пападаць у гісторыю»: зламаў Мацей Мышка сабе руку «і выйшаў з рукою, сагнутаю ў локці на ўсё жыццё. Але быў рад, што рабіць ёю ўсё роўна здолею, а ў салдаты ўжо не возьмуць...»¹

Не быў бы то Мышка — ужо з дзяцінства пачаў бунтаваць Мацей, увязваючыся ў канфлікты з уладамі!

І не быў бы то «Пісарэвіч» — заўсёды і ва ўсім знойдзе сабе ўцеху.

А старэйшы Мышка (дзядуля), што крычаў пра зямлю і волю, сустраўшыся з арыштаваным сынам сваім, убачыўшы, што ўсё Мышкі пайшлі адной дарогай, толькі і скажа:

«— Ну што, сыноч, папаўся!»

За такой вась «пісарэвіцкай», нявесела-вясёлай афарбоўкай і ацэнкай чалавечай гісторыі — шмат што стаіць, прачытваецца, угадваецца.

Перш за ўсё — нацыянальная гісторыя і нацыянальны характар, як іх цяпер бачыць М. Гарэцкі.

Народны, нацыянальны тып у шмат якіх ранніх творах М. Гарэцкага — беларускі селянін, які схільны больш да маральнай, духоўнай, чым да сацыяльнай актыўнасці.

У «Віленскіх камунарах» мы бачым ужо іншага героя, іншага беларуса. Ды яшчэ паўторапага шмат разоў: дзед паўтарае лёс і характар прадзеда, бацька — дзеда і г. д.

Праз падзеі, праз факты жыцця бунтаўшчыцкага сялянскага роду Мышкаў малоецца беларус, які горача і паяк бяздумна-безаглядна кідаецца ў бойку за свае чалавечыя правы.

Праз стыль жа, праз горка-іранічную «пісарэвіцкую» інтанацыю «Віленскіх камунараў» бачыцца, прачытваецца і яшчэ нешта.

Так, Мышкі без аглядкі ўмеюць дзейнічаць, настаяць за сваю чалавечую годнасць.

Але супраць людзей такога тэмпераменту, такога складу характару бязлітасна дзейнічае «закон гістарычнага бумеранга» — пазавём гэта так.

Бо актыўнічаюць Мышкі часцей за ўсё — як узрываюцца. Камі ўжо больш цярынец не можна. Без патрэбнай гістарычнай і нацыянальнай свядомасці.

Дорага, заўсёды вельмі ж дорага абыходзіцца такім людзям, як Мышкі, «удзел у гісторыі». Жывуць яны гістарычным жыццём не настаянна, а імпульсіўна, «час ад часу».

¹ Гарэцкі М., т. 2, с. 307.

Адштурхнуць «бумеранг» і зноў пагружаюцца ў наўсядзён-
шчыну, у клопаты, справы, думкі свае, а ён вернецца ды так
стукне! І заўсёды нечакана.

«Віленскія камунары» — гэта твор пра беларуса Мацея Мыш-
ку, які нарэшце зразумеў (жыццё балюча вучыла гэтаму і дзеда
і прадзеда яго), што гісторыю трэба рабіць свядома, разам з ін-
шымі — рэвалюцыйна. Тады не будзе яна біць цябе па патыліцы.

* * *

Замысел «Камароўскай хронікі» суправаджаў Максіма Гарэц-
кага на працягу амаль усяго творчага жыцця. І замысел гэты
мяняўся, удакладняўся. Але заўсёды ў цэнтры ўсяго была «Ка-
мароўка». Бытавое, наўсядзённае і «гістарычнае» (праз многія
дзесяцігоддзі) жыццё вяскоўцаў, цэлых родаў сялянскіх у той
мясцовасці, цэнтрам якой для М. Гарэцкага была Малая Багаць-
каўка (бацькі, суседзі-радня, суседзі-аднавяскоўцы, суседнія вёс-
кі, вёсачкі, куды цягнуцца сямейныя, «родавыя» ніці, карэні).

І чым далей жыццё, лёс адносілі М. Гарэцкага ад родных мяс-
цін і людзей (фронт, Смаленск, Вільня, Мінск, Вятка, Пясочня),
тым больш авалодвала ім думка-патрэба: напісаць нешта накштат
сямейнай (спачатку) хронікі, вясковай хронікі і, нарэшце, — хра-
ніцальную эпапею сялянскага, народнага жыцця.

Хто ведае, можа, зерне замыслу таго запала ў душу яшчэ ка-
лі студэнт-каморнік начаў атрымліваць першыя лісты з Багаць-
каўкі (для якіх потым тую спецыяльную «прадаўгаватую» скрын-
ку завёў і вазіў за сабой, куды сам пераязджаў). Лісты з накло-
намі ад усёй радні і пераказамі вясковых павін: якое надвор'е
і ўраджай, хто ажаніўся, хто памёр, у каго хто ці што нарадзіла-
ся і як хто пасмяшыў усю вёску?

А можа, тады адчуў, зразумеў студэнт Максім не толькі бы-
тавое, моўнае, асабіста-лірычнае, але і мастацка-гістарычнае гу-
чанне такога эністальярна-вясковага матэрыялу, калі, наязджаю-
чы дадому, чытаў малодшым Гарэцкім (маці за вераціном ці
каля печы, але таксама слухае), гучна і з захапленнем дэклама-
ваў вось гэта:

«Того ж року на святога Юры мороз а снег у колена вышал.
Тогда же на Фоміной недели люди овсы, ячмени сеяли, а пред
се был урожай добрый. Того ж року пан любелский и пан троц-
кий умер, а пану Лву Сапезе волость пана любелского досталася».

Так, гэта Баркулабаўскі летапіс, які Максім вельмі ж любіў
і, на ўспамінах Г. І. Гарэцкага, дэкламаваў ледзь не па памяці.

Больш сістэмна М. Гарэцкі прыступіў да працы: перапісван-
ня лістоў з вёскі ў асобныя сшыткі, запісу вясковых успамінаў,

розных мясцовых гісторый, калі пехта прыязджаў з Багацькаўкі ці сам туды ездзіў — пасля таго як у 1923 г., пакінуўшы Вільню, пасяліўся з сям'ёй у Мінску.

Праўда, было шмат таксама іншых клонатаў, прыемных і не самых прыемных: рыхтаваў да выдання, дапрацоўваў, шліфаваў напісанае раней (апавяданні, аповесці «Меланхолія», «Ціхая шлынь», «Гісторыю беларускай літаратуры» і інш.), актыўна ўдзельнічаў у культурным будаўніцтве (пытанні мовы, правапісу, алфавіту, інбелкультуўскія дыскусіі і спрэчкі, крытычныя артыкулы аб маладнякоўскай прозе, праца над слоўнікамі і фальклорнымі выданнямі і г. д.).

Ну і вядома ж, жыў інтарэсамі сям'і, сваіх дзяцей і яшчэ горацкіх студэнтаў, якім выкладаў беларускую мову і літаратуру.

Маўкліва, але глыбока перажываў добрыя ці дрэнныя адносіны з пісьменнікамі, з крытыкай.

Але што б ні рабіў, чым бы ні жыў у той ці іншы дзень, месяц, што б ні пісаў ці дапісваў, усё ўжо суадносілася з тым грандыёзным замыслам: за ўсім і над усім жылі схаваная радасць і надзея, трывога і пастаяннае рабочае напружанне, што да пісьменніка прыходзяць, калі ён зразумеў, што знайшоў сваю «галоўную кнігу», калі ўжо адчувае, бачыць яе. І калі свядома як бы адцягвае момант непасрэднай над ёю працы, даючы матэрыялу, пачуццю, думцы вольна яшчэ наблукаць, адстаяцца, чакаючы, калі ўзнікне, набярэцца, як кажучь сёння, «крытычная маса»...

Ды знешнія падзеі апярэдзілі гэты ўнутраны працэс...

І калі вярнуўся да замыслу «Камароўскай хронікі», калі вярнулася магчымасць пісаць, працаваць над ёй — ужо ў Вятцы, а пазней, у сярэдзіне 30-х гг., — у Пясочні, шмат што пачало мяняцца ў першапачатковым кірунку творчых пошукаў, думак...

* * *

Творчасць М. Гарэцкага, прысутнасць яе «гравітацыйна» ўплывае на ўсю глыбіню беларускай літаратуры ХХ стагоддзя. Не ўдакладніўшы месца М. Гарэцкага ў агульным працэсе развіцця беларускай і беларускай савецкай літаратуры, немагчыма правільна ўбачыць і ацаніць сам гэты працэс. А гэтаму будзе спрыяць выхад у свет першага Збору твораў нашага выдатнага класіка.

А. Адамовіч

АПАВЯДАННІ

1913-1930

◇ ◇ ◇

У ЛАЗНІ

Вучань апошняга класа каморніцкага вучылішча, казённы стыпендыят Клім Шамоўскі, к калядам прыехаў удвору і ўжо другі тыдзень жыў у бацькавай хаце ў роднай вёсцы Мардалысаве.

Якраз у трыццаць першы дзень снежня, перад Новым годам, дзядзька Якуб, дамяўны сваю пяньку, выналіў лазню, каторых у Мардалысаве на 25 двароў ёсць ажно дзве.

Увечары Клімаў брат Парфір напайў коні, падаваў жывёле, прыйшоў у хату і пачаў рыхтавацца ў лазню. Знайшоўшы апоркі і сеўны на калодачку разуваць лапці, загаманіў ён.

— Дзядзька лазню ўжо вытаніў. Гатова. Збірайцеся хутчэй. Ты, тата, бяры вядро і ідзі; тым часам і я пайду з хлапцамі; трэба на венікі на вышкі ўзлезць. А Клім што гэта сядзіць? Ай ты не пойдзеш сёння ў лазню? — запытаўся ён у брата.

Клім палажыў на палічку «Пізную геадэзію» Біка і «Песні жалбы» Я. Коласа, што дагэтуль былі ў руках, печага задумаўся, адкінуў з лоба свае доўгія валасы і, троху намаўчаўшы, адказаў:

— Я й сам не ведаю, ісці мне ці то ўжо не пачынаць. Колькі гадоў не мыўся я ў вашых лазнях, адвык. Але памыцца сягоння не вадзіла б: цела пачынае свярбець.

— Што ты гэта, Клімачка, — загаварыла яго маці. — Чаму ж табе не схадзіць у лазню? Праўда, гразнавата яна, вады цёплае саўсім няма, а халодная ў напайцы на канаве надта мутна, але ўсё ж такі, тое-гэта, напарышся, коштаккі пагрэеш свае, мо й на душы налягчэе крыху табе. Ідзі, ідзі, сыноч.

Бацька напрануў дублёнку, надзеў дзіравыя валёнкі і прыстоіў, пакуль Клім вымаў з кішэні ключыкі, ножык, партманэцік з грашамі і старым пер'ем «рондо», каб не згубіць дабро ў лазні.

— Хутчэй! — казаў яму маленькі пузыр, брат Саўка, а ён, адчапіўшы кішэсны гадзішнік, адзягнуў матчыну шубку і выйшаў з хаты.

Лазня была за гопі ад вёскі, каля заплыўшае канавы, што была некалі, пакуль шчэ паны жыдам лясоў не прадавалі, рэчкай. Ліпела яна сабе на ўзгорку, і пакуль Клім узабраўся на гэты ўзгорчак, два разы наваліўся і абскрабаў аж да крыві руку аб мёрзлы снег. Саўка падскочыў каля яго на адной назе, падняў яму кавалачак мыла, крыкнуў: «Хор на Бабінавічы!» — і шыбка пабег паперад усіх к лазні. Там ён кумільгом укаціўся ў прымыльнік і сказаў дыскантам, як тое рабілі вялікія басам або тэнарам:

— Пáра — лазня, лёгкі дух!..

Адзін з хлапцоў-сярэднякаў, што прыйшоў туды раней, да Саўкавага віншавання ў адзін тон дабавіў колькі слоў і к слову «дух» прыкладна адпаліў такое слаўцо, што дзед Кузьма абазваў яго сынам вядомага ўсім брахлівага стварэння.

Клімаў бацька пайшоў к панаўцы, зачэрпнуў асцярожна на беражком вядра, каб не замуціць саўсім, мутнае з лёдам вады, утапіў у ваду бярозавы вешік, каб размяк і лепей было яго спарыць, і, схіліўшыся над вядром, пабрыў у лазню ўслед за Клімам. А той, убачыўшы там старых, каторыя распратываліся, а іншыя аддыхалі на мяліцах, папарыўшыся даволі, сказаў:

— Добры вечар! — і азірнуўся, дзе б яму прыхіліцца.

— Міласці просім! — адказаў яму салдат Захар Каксга.

— Капеек на восем, — дагаварыў пейкі скалазуб. — Садзіцеся, во ладная мясцінка, Клім Раманавіч, — загаманілі голыя, барадатыя «мужы» ў цямноце, бо святла ў прымыльніку паліць, знаць, не знайшлі патрэбным і варушыліся, хто як мог, упоцёмку.

Прымыльнік быў плятнёвы, і скрозь пляцень дуў вецер. Пад нагамі — мяллё. Каля сценак ляжалі, раскірачыўшы погі, самадзельныя мяліцы. Кліму было гразна, пячыста, цешрытульна.

З лазні сюды то й глядзі выскоквалі чырвоныя, што ракі, здаволеныя ласуны да параня. Адтуль нёсся гул...

«Ліха іх ведае, як яны тут мыюцца», — думаў Клім, шукаючы мясцінкі, дзе б схавець шубку.

Старыя гаманілі пра тое-сёе, хто колькі шпал ад жыда звёз на раку Вяхру, і іншае.

«Але што ж гэта я? Ці я не радзіўся сам у Мардалысаве, ці сам не купаўся ў гэтай гразі, не бачыў усякага

бруду? — так думаў Клім. «Не, гэта ж я не злуюся, чаго ж гэта я?..» І ўвайшоў у лазню.

Вачам стала горка ад дыму. Нагам было ёдка стаяць на гразнай сцюдзёнай зямлі. Галава ўдарылася аб шост. Жарыня была наверсе, як у пекле. Не можна было нічога разгледзець.

Жчах, жчах, жчах, жчах... — работалі венікі.

— Ого-го-го-го! — рагатаў нехта, лезучы на палок. — Паддай, паддай... Яшчэ горстачку... ліні паўкружачкі на печ... Братцы, аджалейце паўчаўхірачкі... Духу мала, духу няма, гэі духу!

Аж стоги лунаў у лазні. Павярнуцца — думаў Клім — педзе: паўшотанька лазня людзей. На нізу ў гразі блазюта... Іншы плакаў ад дыму ці яшчэ ад чаго, і цёр вочы кулакамі, і плёскаў гразнай вадою. Але й тую яму нехта забараніў браць, казаў: «Злётай прынясі сам». Іншы сядзеў непарушна, ушчаміўшы галаву паміж пог. Той шчыпаўся, той штурхаўся, той жартаваў — мацаў некага па вачах, кажучы: «Ці еў балазе?»

— А та-а-атачка, а а-ай, а до-о-ос! — сквірчэў малы хлопчык як мага, на ўсю сілу, а добры бацька дзяржаў за шыю з пэўнасцю, што агоўтаецца, і гарачым, як полымя, венікам сцябаў з усіх бакоў.

— Дай спінку, дай жываток, йшчэ трошку, пу, пу, пу, дурпенькі, не плач жа; дос, дос, не бойся... А то, брат, камлём заеду, хочаш?.. — дабавіў ён урэшце і злаяўся.

А побач з Клімам два нехалюзья хлопчыкі сварыліся за пешта.

— Во-охці, охо-хо-о! — чуць жывы выкаціўся ў прымыльнік пейкі дзядок.

— Як тое было, як тое будзіць — ось табе па! — крычаў Юрка, і раптам зняцеўку — бах! — паўшосенькі карэц вады па маленькую печ. Аж камяні загурчэлі, засіпела вуголле, і з палка насыпаліся, як бульба, слабейшыя. А крапчэйшыя, стойка ведучы справу сваю, пільна запрацавалі рукамі.

— Госпадзі, памілуй! Божухна, злітуйся! Мірам найвышніаму памолімся, — прыгаварваў адзіц у помач рукамі, а другі, трэці, чацвёрты не грэбавалі і самай бруднай лаянкай. Аж прыкра зрабілася Кліму ад гідкіх слоў, што насіліся ў цёмным, гарачым, свойабразным пекле — гэтай лазні.

— Во калі ашалелі мужычкі! — мудрыў салдат Какста, цёпаючыся венікам.

Нехта шукаў на шосціку сваю кашулю і зваліў у самую гразь чужыя штаны.

— Саўка! Збегай, сыноч, вады: гару, саўсім гару... Хутчэй бяжы... А, Клім, лезь на палок, наўзі, парся,— гукаў Рамап.

Клім палез, апёк ляжку на гарачым палку, плакаў ад дыму і, махаючы венікам, праклінаў, скрыўджаны, і лазню, і тых глуздоў, хто набудаваў яе такую. «Жывуць жа людзі,— думаў ён.— Лес пад бокам, жыды ў нава адваявалі яго за даўгі і прадаюць колькі гадоў; і сяляне, кожнагодна пускаючы на гарэлку рубельчыкі і жывучы сярод лесу, маюць лазню... каб яна, даруй божа, згарэла на чыстым полі гэткая».

— Духу паддайце, гэі, хлопцы! — са скуры шнуўся стары Мікіта.

— Ужывай, дзядзька! Пагрэйся,— адказаў «вясёлая галава, а гнілыя кішкі» малец Яхім і — чох! — наўвядра на печ.

— Холадна! — упінаўся Мікіта.

— І так гарым,— буркнуў Клім, седзячы каля яго і льючы халодную ваду на галаву. Ён усномніў, што Мікіцёнак Панаас кожны дзень п'е «ханджу» як ваду, а Язон мажа ёю погі ад прастуды. Усномніў ён, бог знае к чаму, што матка корміць вяпроў у хаце і ў хаце гразка. Дрэшна...

— Запанеў наш каморнік, пышан надта Клім Раманавіч, духу баіцца... А мне, мужыку, любата,— крычаў Мікіта.

«Які тут чорт «запанеў!» — злаваў Клім.— Свінні, а не людзі,— думаў ён, злосны на ўсё, бадай, Мардалысава.— Я вёз дамоў кніжкі, каб чытаць ім, а яны кожны вечар, кожнае свята гуляюць у карты ў Мікітавай хаце, а на кніжкі не звярнулі ніякай увагі... Шчэ казалі,— разумцы! — што «некалі ім займацца панскім дзелам». І толькі гэты «святы» Хлімон прасіў пачытаць, бажаў паслухаць што-небудзь «бажэственнае», ды бабы гаварылі, каб ён, Клім, прачытаў ім слёзна-жаласна». І што ні ступнеш — чуеш дурацкае: «Запанеў, запышэў, гардзіцца».

— Падажджы, патрывай, Клім. Парфір вады чыстае з калодзежа зараз прынясець. Будзем абдавацца.

— Добра, тата, тут буду,— сказаў, а сам, не маючы ўжо сілы вытрываць шалёнага жару, п'яры і разам холаду каля ног, таксама вялікага тлуму, гоману, лаянкі, выйшаў, як п'яны, у прымыльнік, схапіў адзежу і рупна, як слу-

халіся рукі, пачаў, не абдаўшыся і з прыліплым на целе лісцем ад веніка, надзявацца.

«А грэх мне казаць «дурацкае», дзе толькі цемната», — гваздом сядзела ў галаве яго непазбытная думка. «Скуль жа ведаць гэтаму старому вяскоўцу, «прыгонніку» Мікіту, што ён, Клім, вучыўся не дзеля таго, каб «заграбаць» грошы, што ён іншы, што ён жа не чураецца вёскі, любіць яе і шануе, як родны сын, што ён хоча кіравацца ўсімі сіламі, каб бачыць яе цвярозай, светлай, здаволенай жыццём ды сумленнай; што ён «зананеў», але зусім не так, як думае Мікіта... І лацвей ім, — думаў Клім далей, — страляць у вочы «зананеў», ведаючы вагу свае векавечнае працы мужыцкае, а хай бы яны набачылі боль сэрца і смутак душы ў мяне, прымача ў «папстве» і пасынка вёскі, і яны лепей паехалі б з сахою на родныя палеткі, чымся, адарваўшыся ад дзядоўскіх сяліб, вісець у новым і невыразным паветры...»

Кашуля не надзявалася, печым дрэнным пахла. Шапку шукаў Клім і ніяк не мог знайсці ў дакучлівай, прыкрай цемні прымыльніка.

— Братцы, што гэта, я ж акалеў саўсім: кажыце, хто ўзяў мае штаны? — пытаўся дзядзька Якуб, хныкаючы з лазні і назад у адной кашулі. — Хто тут? — узбіўся ён на Клімавы ногі.

— Я, — адгукнуўся Клім і зноў засумаваў.

Старыя аддыхалі, седзячы на мяліцах, напратываліся, абуваліся. Гаварылі аб Новым годзе, уснаміналі, што было цікавага ў старым. Хто ішоў удвору, казаў:

— Дзякую за пару, за дух, за добрую лазню, хто таніў, хто й ваду насіў, усім шануюным панам-гаспадарам. Дабрач!

Клім прыслухаўся к роўнаму голасу старога дзеда Банадыся, каторы, быццам воспшы дождж у вокны, барабаніў:

— ...А то вось, браткі мае, дык шчырая праўда. Чуў я гэта ад самога Панааса Дземянка, што служыў у аднаго заможнага гаспадара, але, не тут будзь казана, у вялікага бедзьмака. Але й казаць мо далей не трэба?

— Кажы ўжо, кажы, — зацеваў Мікіта, — а то абцугі прынясём, словы з цябе цягнуць пачнём.

— ...Паехаў Панаас пента раз з гаспадаром у дровы. Прыехалі ў цёмны-цёмны лес, якіх цяпер і не знойдзеш. Гаспадар і кажаць яму: «Ты напільнай тут коні, а я хут-

ка звярнуся», — і пайшоў некуды. А Панас не дурань, троху пабавіўся ды націхеньку ўслед...

— Клім, во твая шанка, — шантаў Саўка, надзяваючы жупан і слухаючы ашавяданне дзеда Банадыся.

— ...А гаспадар, крыху адышоўшы, — кулдык: цераз пень перакаціўся і пабег... Чым? Ваўком. «Ага, — думаець Панас, — грашы богу, ваўкалача». Троху пагадзя і ён перакулдыкнуўся цераз пень, і, — дадушы, не лгу, — сам Панас казаў, — і ён пабег ваўком, але разумеў ўсё, як бы і чалавек. Далей зірк ён: выскачыў гаспадар на поле, сханіў барана са статка — ды ў лес. На ліха тут дагледзеў ён Панаса, сцяміў усё, сам перабег цераз пень яшчэ і зрабіўся чалавекам, а на Панаса паклаў такое закляцце, што той тры гады прабегаў зверам: раз чуць не забілі яго людзі, бо ён, хоць і прыкра, а еў, каб не ўмерці з голаду, што і ўсе звяры...

Яшчэ далей нешта гаварыў Банадысь, але Клім не слухаў больш і пайшоў з лазні.

Быў ціхі вечар. На высокім небе ззялі зорачкі, ліў пазычаным светам месяц. Скрыпеў пад нагамі снег. «Заўтра Новы год...»

І неяк невясёла-невясёла было Кліму, «зананеўшаму», як казаў стары Мікіта. Думкі плылі, чапляліся адна за другую, роем мітусіліся ў галаве. «Беларусь, Беларусь, чым ты была і чаго ты, во, даждала?» — звінела ў адным баку. «І што з табою будзе?» — плыло ў другім.

А зорачкі блішчэлі так хораша на небе. І скрыпеў снег... І мерныя тужлівыя вершы ляцелі з неадкуль:

Мой родны край, краса мая,
З табой навек расстаўся я!..

І задумаўся Клім. І пяялася неяк па-іншаму:

Мой родный край, краса мая,
З табою век не ў згодзе я...

Пад ложкачкаю шчымела нешта незнаёмае.

Мой родны край, як ты ж мне мілы,
Забыць цябе не маю сілы...

І ляцелі думкі. І дрыжалі струны душы дзіўна-маркотным гукам.

Мой родны край, як ты ж мне мілы,
Уцяміць цябе не маю сілы...

«Эге ж, уцяміць, пазнаць, зразумець ніколі не здолеш», — быў чуцен шэпт. «І хіба!... Што?..»

«Але ж не адракацца, не быць здраднікам, а любіць, шанаваць родную Бацькаўшчыну навінш, доўжан...» — быў другі шэнт. «Люблю... ці ж не люблю?.. А страшна яно, роднае... чым?..»

І спахмурнеў Клім, сігаў шнарчэй на скрынучым марозным снезе. Ляцела думка: «Мой родны кут, люблю цябе без меры!» — і забавілася яна, не ўцякала.

— Ці не захварэла твая галава, Клім, пасля лазні? — спытаўся бацька.

— Палешчае, — адказаў сын.

ПАТАЁМНАЕ

Аж стогне сяло, аж ваўкі ў лесе выюць, пудзяцца, дзівяцца, ажно птушкі на ноч цёмную супакоіцца не могуць — так гуляюць вяселейка людзі добрыя.

Ідуць скокі за скокамі. Пяюць свашкі песні вясельныя, шчырыя — бы сама старына. Водзяць танок маладыя гуляшнікі. Паддае мўзыка жалю і адвагі, і сумнасці і бадзёрасці. Рвецца сэрца чагось. Думы лятуць дзіўныя.

Гуляюць хлопцы і дзеўкі, дзяды і бабы, а не рапа ўжо, цямнее надвор'е, змрочыць на небе — цёмная ноч на зямельку ідзе.

Завылі сабакі жаласна за сялібамі, гаркнуць шівесь у які бок, немаведама на каго, ды шмоўк! — у пуно з гаркятаннем хаваюцца ці бягуць туды, дзе больш людзей.

Кудкудахаюць курухны на курасадні на сёдалах — ці не чуюць што ды пядобрае?

А сонейка пізенька-пізенька. Вось зойдзе, закоціцца яно за Цёмны Лес, за буйны бор і за ціхі гай, і будзе ноч. І сунецца почухна нейкая песупакойная, трывожная...

— Ходзіць нешта нявідзімае па зямлі, за гумнамі, за людскімі лазнямі, — кажа старая бабуля. — Пахаваюцца лісічкі ў пачуры свае, ваўкі ў ямы свае ваўчыныя, мядзведзі — ў логавы, а людзюхны ў хаты прытульныя...

— Не кажы ты, бабка, не кажы ты, любка, страшна мне, — жаліцца маладуха-свашачка; — і трэба ж пам, трэба дамоў ехаці праз такую почачку...

Так жаліцца-сумуе маладуха-свашачка. Годзе ўжо і песні пяць вясельныя. Не да гуляння тут, не да вяселля таго...

А брэшучь, выноць сабакі. І каровы з поля ідуць — вядзе перад чорная. Дый не ўсе каровачкі дамоў ідуць: пазасталіся ў пушчы на гэткую-то поч.

Закацілася чырвоная сонейка.

— Дж!.. Дж!.. — жук загудзеў.

На захадзе хмара чорная, незвычайная, навісла, вісіць, узнімаецца...

— Тру-гу-гу-у-у!.. — гудзіць на лясах, на махах, на багнах нявыхаджаных труба берасцяная. Кліча, гукае жы-вёлін з лесу — толькі жудасці наддае.

І адразу пачулі ўсе, што на дарозе ідуць, на шляху, з-над гайка, за сялібамі, ідуць і песню пяюць, нібы старцы якія, нібы гулякі заядлыя, безгаловыя. Ліра чутна старэцкая і несалом старадаўні...

Усякія бываюць старцы... Можна, то й не старцы, а старцамі ідуць.

Паціхеньку бяжыць конік вараненькі, палягеньку, у цямноце ляпаюць калёсы па карчах, што распаўзліся ву-жакамі на дарозе ад дрэў. Прахалодай пачавою прыемна абвявае галовы пасля хмелю-віна. У вушах дрышчыць яшчэ музыка, вясёлыя галасы гамоняць у вушах.

Яшчэ не пакінуў ціснуць сэрца маладой свашачцы той трывожлівы страх, ды пасля тлуму вялікага так прыемна дрэмліцца. Сціхамірылася маладуха маладая...

І ўжо цвітуць ёй краскі ў лузе, паволі калышучца. Стракочуць стрыкацікі. Ля арэховых кустоў суніцамі і грыбамі пахне. Вясёла паўкола!..

І разам сумна. Хата... Штось нядобрае робіцца там. Стары намірае... Квохча старая, слёзы як боб сынлюцца. Засмучоны стаіць збоку сын. Моўчкі абцірае слёзы збялелая нявестка. Намірае дзед... І трапіла кананне пад тую почку, несупакойную. Не дарма тое, ой не дарма!

Сумна ў хаце...

— Галубок, даражэнькі мой! — просіць старая старога свайго, неўкавырлівага: — прывязём пана, снавядайся ты...

— На ліхую гадзіну мне папа твайго! — во як ён адказдае.

— Гаў-у-у!.. — з трывогаю вые бедны сабака ў пушчы сваёй на надворку. Выбежыць і зямлю драпае — смертух-

пу чуе. Пад самым-саманькім акном. А вые — аж кроў у жылах стыгне.

Ляжыць стары на лаве, ад святых абразоў вернецца. Счарнеў, як смоўж. І зубамі скрыгоча ад цярпення перадсмяротнага. Людскія слёзы яму адрыгаюцца.

Надойдзе часіна, і з'явіцца пячысцікі са сваімі відэльцамі на душу бязбожную.

— Ратуйце! Ратуйце! — кліча смяротнік. — Пясеце з хаты абразы, — кажа ён бабе сваёй, — а то я памерці не магу.

— Што ты, што ты задумаў, стары?! — застагнала яна, непрытомная. — Дзе душа твая дзенецца, ці падумаў ты?! — і пачала паклоны біць.

Як шалёны, як неўспадзеўкі падпечаны, ускочыў з лаўкі страшны кананік. Кінуўся пад абразы і схпіў сярдні абраз — госпада Саваофа. У адзін мах ірвануў і падняў над галавою высока...

Сунулася на зямлю старая, збялеўшы, як напера, і нямеючы ад страхоцця чартоўскага.

— Гру-ру-ру! — загрукатала ўвушшу, быццам груд каменя вялікага з гары насынаўся...

Прагнулася маладуха — так трахнула калёсы аб корч. З лесу выязджалі. Халадком прыемна абвявала.

І не магла ўздумаць маладуха, што ёй такое спілася, чаго млее душа. Нейкія ніткі таёмныя парваліся — парваліся ці схаваліся...

— І я быў задрамаў, — муж сказаў. — І спіліся мне тыя старцы ўсё, што на вяселле заходзілі. Прыдасца ж ліха. Пібы то ліра йграла — аж то кола скрыгала: сухлявыя грыбы на падмазку ўчора трапіліся.

Млела душа. Ранне. Святлее. У галаве хмель-віно сціхае. Цёмны Лес, пямы асілак, сцяною зубчастаю адзаду стаіць.

ЦЁМНЫ ЛЕС

Шпарка бегаеш ты, шэры воўк! Дуж ты на погі, ходак на бягну, цягуч у дарозе...

Ды не аббегаць табе, скараход-жывадзёр, не аббегаць табе за ўвесь ваўчыны век твой усіх абшараў старонкі гэтае патаёмнае, не пратаптаці табе сцежачак на ўсіх гэтых пушчах драмушчых...

І ты баўцяш — магутнакрылы бусел-чарнагуз!

Бачыў ты піраміды фараонаў егіпецкіх, у шкляной, бліскучай, люстранай вадзе Ніла гістарычнага глядзеўся ты, прыгажун! Праз пашага прадзеда, Дуная мнагаводнага, ляцеў ты, даўганогі, і многа старонак з рознымі людзьмі, не паскае веры, і гаворкі, і аблічча, бачыў ты.

А ніколі не выхадзіць ні табе, ні бусляням тваім балот зямелькі гэтае захаванае...

Любуешся ты, любата мая!

Ніколі ж не палюбавацца табе бясконцай і неабгляднай удоўжкі і ўшыркі істужкай палёў гэтых рознакалёрных, гэтых лясоў зялёна-сініх, гэтых рэчак ціхаводных, што вербалозам ды ціхімі краскамі абраслі...

Бліскаеш ты, малапка-бліскаўка, скрозь усё неба бліскаеш, ажно з краю ў край.

Згары ўніз рассякаеш ты, не ўгледзець калі, аграмаднае бяздошне падземнае.

Ды ніколі не асвятліць табе старонкі гэтае патаёмнае...

— Гу-гу-гу... — гудзіць глухая пушча, ракоча, ківае верхалінамі.

— Жгу-жу-шу-шу... — гамоніць лісцейка на бярозах. — Т-т-т!.. — спуджана, як у трасцы, трапечуцца, трасуцца на родных сучочках, ніколі не ведаючы супакою, калоцяцца дробныя лісточкі няшчаснае, горкае асініцы.

— Го-го-го-гэй! — зазлаваўся вецер, што не пушчаюць яго дружныя дрэвы ў сваю сям'ю.

Кінуўся ён, як шалёны, на старога дзеда лесавога, на магутны, караністы дуб, што быў тут старэйшы ва ўсім лесе: думаў зняцейку бэхнуць яго на бясконцае, бяздошнае балота, што цягнуцца ў непраходны лес, немаведама куды.

— Ня руш! Не чапай! — толькі і прамовіў магутны дуб. Кінуўся на адзін момант да багны і ўзноў выпрастаўся. Абправіў сваё каравае суччо — і ўзноў задумаўся аб старадаўніх часах, калі аквячалі яго людзі славай і хвалай, і шукалі пад ім адказу на свае загадкі, і клятвы пад ім давалі.

Мінулася, прайшло...

Скрыпаюць дрэвы хворыя, бахаюць вобзем з тукамі жудкімі. Стогнуць старыя дзяды лесавыя. Рыскаюць спуджаныя звяры ды яшчэ болей смуцяць глухі, смутны лес.

Стогне лес.

Зарастае багна — дарма што пільна так беражэ яго (...) вечная да часу астатняга — зарастае багна!

Адылі цурчаць яшчэ лесавыя цурочки, цуркі і цэлыя ручаі сцюдзёныя з Лоз Савіных, Машкоў Салаўіных, Залужжа, Чортаўшчыны, Гайка і ўсяго Лесу Цёмнага.

Не зусім яшчэ падаўся Цёмны Лес...

* * *

Прыгожа там вясною, калі дрэвы ва ўсё зялёнае ўбіраюцца, у вопраткі свае дзіўныя апранаюцца, калі аборкі ў лядзе красачкамі пахшучымі і кволымі ўсцілаюцца, калі лозы сівымі, пухка-пушыстымі пушышачкамі вабяць дзікіх пчолак з усіх бакоў, калі паветра цёплае, лёгкае.

— Я-куб! Я-куб! — сумуе голасна зязюлечка. Ды не проста зязюлька то шэрая... У даўнія часы тое здзеслася, што матка бяздольная ў зязюлю шэрую перакінулася і з той часіны пешчаслівае чакае да сябе сына Якуба, што ўкраў яго Паганы Цмок, страшны змей, і занёс у няволю, у панства сваё падземнае, падводнае.

— Я тут! Я тут! — чуецца ёй знекуль здалёку другая зязюлечка — можа, сын Якуб. І яшчэ званчэй-гучней нясецца, разлягаецца па ўсім лесе кукаванне безнадзейнае.

Тамуча там, калі вясна мінаецца, калі пад возерам пад бярозамі стромкімі, з высокімі макухамі ды галінамі доўгімі, гібкімі, гутаюцца русалкі белацелыя, з косамі чорнымі, з вачыма маркотна-шалёнымі.

— Гу-у-та! Гу-та-а-шы! Гута-рэ-элі! — крычаць яны і гукаюць да сябе хлопца прыгожага, мужчыну слабавольнага.

— Мэ-эмэ-мэ! — раве там тады каланіца нячыстая, пібы і праўда барап-штушка.

— Сю-ды! Сю-ды! — саваю хтосьці крычыць.

Страшна там у восень цёмную, калі пушча стогне, а ваўкі выюць, а скігоча немаведама хто, быццам душаць каго, быццам хто ведае што... Жуда вялікая па сэрцы ўзімаецца.

СТОГНЫ ДУШЫ

...Шуміць галіны на бярозах, шуміць-гудзе вецер, кідаецца ён мякка — неслухмяны — ка мне ў акно і рве на сталае панеры. Звініць педзе муха, звініць, быццам увосень перад смерцю... Верабей хутка пратрос над страхою сваю песню... А мне ізноў пудна, пудна, пудна... Я не хварэю ўсясветнай журбой-жудою, не, не, — я хварэю нечым другім, але чым?

Я жыць хачу вольным жыццём — жыццём радасці, добрага, вясёлага смеху і ўсяго таго, што побач з другім творыць гармонію жыцця. Я хачу повага, леншага жыцця. Я крэпка, усімі сваімі сіламі жадаю яго! Бо нездаволен, вельмі нездаволен... Як толькі стаў я мець сваё сумленне, маю вялікую ахвоту, думку сэрца, як бы выпаўзці самому і другіх вызваліць з гэтага жыцця. Бо ў ім навакол адны аграмадныя, гідкія камы бруду, бруду дрэннага, гнойнага... Я не хачу трываць! І не вытрываю, бо нельга вытрываць. Я скіну, сарву ланцугі свайго старога жыцця і зраблю жыццё новае. Зраблю! Парву ланцугі спрадвечнай гульні-лені, ланцугі глуму, шальмоўства і странэннай, аграмаднай цемнаты векавечнай, твая ланцугі, што робяць з чалавека скаціну, быдлё, што твораць «папоў» і «мужыкоў». Ланцугі гэтыя выдумаў хіба сам Люцынар, скаваў іх у сваёй кузні і скрыўдзіў імі ўсіх людзей усяго свету, што жылі і наўміралі, што мадзююць і цяпер, хварэючы ад гэтых ланцугоў... Пяможна, пяможна! Гэтак не навінна быць і не можа быць!..

РОДНАЕ КАРЭННЕ

I

...А яшчэ трэба паведаміць цябе, даражэнькі сыноч наш, — чытаў, лежачы на цвёрдай канапе пасля абеду, бацькоўскую пісульку студэнт-медык Архіп Лінкевіч, — што ў новай нашай хаце жыць мы дужа баімся...

Архіп пацягнуў раз-другі папяроску, абтрос попел на бляху, буркнуў пад нос: «Што за дзіва?» — і, зацікаўлены, пачаў разбіраць далей закаручкі запэцканага чарнілам пісьма:

...Здаецца, ні разу не было таго ў нашым сяле, што дзеецца цяпер у гэтай хаце...

— Ну й пісара ж знайшоў бацька сабе, — уголас загаварыў Архіп, ніяк не могучы разабраць слова ў пісульцы.

Ён ізноў зацягнуўся, вылаяў у думцы пісаку, што, нягледзячы на добры сялянскі начастунак і пяць канеек, так дрэнна піша пісьмы, саўсім нечытэльна, і задумаўся аб далёкім родным сяле, аб міленькіх старэнькіх сялібах і садку, што сам з бацькам садзіў колькі гадоў назад.

«Як многа слаўнага ў нашых вёсках, сёлах, а тым часам як яны непарунна-мёртвыя ў жыцці. Час ідзе — угары, у воздусі лётаюць аэрапланы, дырыжаблі; над вадой жывуць людзі, як на зямлі; перагаварываюцца на тысячы вёрст; даходзяць да таго, што думаюць замаражываць чалавека па колькі трэба часу і ўзноў аджыўляць яго; усё ідзе шпарка ўперад, толькі нашу вёску, як абросшы мохам камень каля шляху, з мясціны не скранеш... Сумна, сумна».

«У дваццатым вяку баяцца жыць у новай хаце. А чаго? Ну, пэўне, чэрці не даюць». — Так думаў-сумаваў студэнт.

...Мы ўжо й папа прывозілі і свяцілі яе, але нехта засеў у ёй і не дае начаваць... — прачытаў ён і аж зазлаваў:

— Выдумаюць сабе ўсякіх дурацкіх зданнёў дый, быццам дзеці, забаўляюцца. Як бы рабіць няма чаго. Э-эх!

...У прошлы чацвер пайшоў батрак начаваць у ёй, бо там халадней, а ў старой хаце аб цяперашняю летняю пару дужа душна, дый мухі снакою не даюць. А лавак у ёй мы нічэ не наставілі, дык ён і лёг на грубцы, бо мы цяпер яе не топім, і снаць там хораша...

Студэнту было троху смешна.

...Якое ўжо, не пры нас будзь казана, ліха здалося яму там, — пісалася далей у пісьме, — ці ён, можа, вечарам з дзеўкамі перажартаваў, ці, часам, да Міхаля ў карчму збегаў, хто яго там ведае, а толькі не паспелі мы заснуць у старой хаце, як рантам заляскаталі нашы вокны так, што мы аж адразу папрачнуліся і надта папужаліся. Матка й кажа да мяне: «Пупрэй, Пупрэй, ці не біць нас хто лезе, што гэта робіцца?» А я — шусь! да акна, гляджу, ажно гэта батрак у адной сарочцы, без шапкі, босы, як адурэўны, крычыць нема: «Дзядзічка, адчыняй хутчэй!» Адчыніў я акно, упусціў яго, а ён трасецца, зуб на зуб не трапляе... «Што такое? Што такое?» — запыталіся мы. «Нехта ў новай хаце з нечы мяне зваліў». «Злодзей, можа, ды там жа красці няма чаго», — сказаў я, але батрак кляў-

ся, бажыўся, што ў хату чалавек залезці ніяк не мог, бо ён на ноч залажыў чэп у прабой, засадзіў кіёк і слясак з клямкі выцягнуў. Ніхто ўлезці не мог... А пехта, пярэдымы, слізкімі, як вужакі, халоднымі рукамі схопіў яго за ногі і махануў з печы на мост. І сапраўды ў батрака быў збіты бок і абдзёрты аб цэглу рукі...

— Нячысцікі завяліся там, ці што? — злосна смяўся студэнт і падумаў, што батрак пабіўся з хлапцамі за дзевак і паддурыв старыкоў чартаўнёй, як найлепей.

Архіп устаў з канапы і засігаў на святліцы ў задумленні. Затужыў троху. І ўспомніў старога дзеда Міхалку, на каторага ўсе казалі, што ён тры гады бегаў ваўкалакам. Сам Архіп некалі даваў гэтаму веры.

— Што за народ наш, беларусы? — уголас задаў ён сабе пытанне і размеркаваў, што доктарам будзе службыць на Беларусі і будзе збіраць матэрыялы аб духоўным жыцці свайго народа.

...А падоечы пайшоў пачаваць ужо я і батрак, удвух. І таксама прыбеглі поччу ў старую хату, бо я прагнуўся, чуць не акалеўшы, пад зэдлікам, хоць заснуў на зэдліку, а на батрака пехта ўзваліўся і душыў...

— Незразумела, уцяміць не можна, што за штукавіна такая, — ламаў галаву медык, і на глыбіні яго душы пачалі капашыцца вобразы таёмнага, страшнага, шчыра-беларускага...

Не дарма быў Архіп — выліты яго дзед, што да смерці заўсёды крэпка маліўся богу і тым часам лашчыў, як можна, дамавых, лесавых, вадзяных.

...Мы ўжо ставілі ў куце й «пратэсы», псалтыр чыталі і псалмы пелі, — нічога, рады няма, усяліўся пехта ў хаце і не дае спакою. Ці не параіш ты чаго, а то хоць хату разрыў...

Архіп задумаўся яшчэ больш. Дачытаў пісьмо, дзе пісалася ўжо, што кароўкі, дзякаваць богу, пагулялі, малака даюць многа, жарабё прадалі Зэліку, падсвінак здох, яблык урадзіла дужа-дужа многа. А потым ішоў цэлы ліст паклонаў «ад беллага ліца да сырой зямлі».

Студэнт памаўчаў троху, шчакануў пальцамі і тут жа падскочыў ад раптоўнай думкі — паехаць самому дамоў на гэтую чартоўшчыну.

— Яблык, гуркоў, супіц, чарніц, маліны, грыбоў цяпер там... На сенакосе з касою гуляну, як у старыну калісь, з дзяўчаткамі знаёмства старышняе ўспомню, — пацяшаўся студэнт, — а старыя будуць рады-рады!

Думкі-хмары яго разляцеліся.

— К чорту ўрокі, перадам вучанікоў таварышам, хо-піць грошы, а то яшчэ зараблю ўзімку, як-небудзь узнясу за права вучэння, а цяпер жа ў нашай вёсцы — сяле за-кутным — раі!

.

На другі дзень Архіп ужо тросся на жалезнай дарозе.

II

— Ну й коні ж твае! З крупадзёркі на шкуру прадалі, ці што? — запытаўся Архіп у балагольнчыка, дзівуючыся, што едуць яны — цішэй некуды.

— А як жэ... Быц вы тое ведалі, пане Лінкевіч, веда-ма, сто ш крупаджоркі...

— Ну, ну, паганяй, а то мы й к ранню не давалачомся.

— Гэ-гэ-гэ! Нэ-э, паслі, мае лярвацкі, — зацмокаў бала-гол, сцёбаючы пугаю на зямлі. — Даеджым, пане, даеджым! Гэ-гэ-гэ... Нэ!

Коні лавілі пугу хвостом, дрыгалі пагамі і гультайліва траслі на калюгах балагольскую будку.

Лес кончыўся. Выехалі на поле. Дарога пайшла роў-ная. Архіп залюбаваўся прыгажосцю летняга вечара. Сэр-ца ласуна да красы забілася дужэй у маладых грудзях яго. Паўкруг было так ціхамірна і так па-нябеснаму свя-точна і прыгожа. Цямцела. На захадзе гарэла зара.

— Джу-пгу-у... — паляцеў жук.

— Мэ-э-э... — замаркатаў угары каля балота дзікі ба-ран (чэпкі), сеў педзе на купіне.

Абапал дарогі было жыта ў копах і на карэпі, што не паспелі яшчэ зжаць. З аржанішча нёсся прыемны жытні пах. З логу ціхі, цёплы ветрык тхнуў сенам. На небе па-казалася зорачка, другая, трэцяя...

— Го-го-го, — кацілася далёка па лесе.

— Тпроля, тпроля, тпроля... — клікаў пехта жарабя.

Чутна ўперадзе на дарозе: «Скры-гы-ы... скры-гы-ы...» — вязуць нешта, ці снапы, ці сена, а можа, і хворац. «Пэ, пэ!» — бадрыць коней паваждай, а яны цяжка ідуць па пыле, толькі — шлёп-шлёп, шлёп-шлёп — чуваць здалёку. Чарнеюцца вазы далёка, бліжэй, во, адразу вышырнулі:

— Добры вечар! Ці далёка тут да Белі?

— А вёрст пяць набярэцца.

— З гакам, — дадае з-за воза другі голас.

— Нэ-э-э! — пасхалі далей, і зноў: скры-гы-ы...

Па дарозе гоман. Ідуць з поля людзі, за гэтакі дзянёк пазамарыліся, напрацаваліся.

З-пад лесу нясецца-коціцца песня — жнеі ідуць ад Хаіма з надзёншчыны. І праца не бярэ маладых, красных на здароўе, круглавідых дзевак... О! песня; яны пяюць:

Загарэлася вячэрняя зара...

А з другога боку ідуць са свайго поля жнеі, там пяюць:

Добры вечар, гаспадынька мая!..

Маладыя, зычныя галасы смакуюць спеў, і ён ірвецца са здаровай душы ў дужым, не хворым целе:

Ці зрыхтовапа вячэрняя твая?

Водгалас доўга ляціць па лесе. Эх! І пагода ж, пагода будзе на заўтра.

І жнеі, і гоман, і песні астаюцца патроху... Праязджаюць ціхую вёску; агнёў няма, сабака недзе гаўкпуў і змоўк, у пунях, хлявах жвуць каровы, а гаспадыні старыя, што зараней з поля прыйшлі, там з даёнкамі: цур-цур, цур-цур...

Праехалі мосцік, ярына пайшла, а на полі цямней ды цямней. Усё неба зорамі гарыць, дзіўнае, пекнае! Чароўнае хараство разліта ў ім...

— Драў-драў-драў... — сквярэцца драч; і ён сціх. Ціха-ціха...

Не, во чуваць збоку пчэ — павялі пачлежнікі коні ў лес пасвіць. Смяюцца, рагочуць, жартуюць. Нейкі скалазуб сумысля вугнава зацягнуў прынеўкі:

Не хадзі ты па балоту,
Не мачы ты ног, ног...
Не любіся з багатаю —
Не паможа бог, бог...

— Лй-я-я-я, я-я-я, — якоча, прадстаўляецца каторы-та хлапчук.

Багатая — гарбатая,
А к таму ж і пышна,
А бедная, дык чэсная,
Як у садзе вішня.

— Трым-трым, трым-трым, — у такт басуюць другія хлопцы, вясёлыя, радыя.

Усё ў полі супакоілася. Ані гуку. Архін быў у добра-

далікатным настроі. «Краіна родная мая...» — мармытаў-няяў ён ціхенька і думаў-думаў, што будзе праз дзвесце, трыста, чатырыста гадоў тут, наўкола? Калісь тут лясы былі дрымучыя, непраходныя, у лясах людзі шням маліліся і жылі са сваёю доляй-нядоляю. Іншо жыццё, высякаліся лясы. Загарцавалі на тутэйшых месцах людзі васіныя-ратныя, німат костачак маскоўскіх, польскіх, казацкіх налягло «наміж пустак, балот беларускай зямлі...». Шведы, французы знаходзілі сабе тут вечны снакой. Божа, божа, як гэта ўсё страшна і цікава!

— Паніч, — загаварыў балагольшчык з нейкім жахам, — вы, мусіць, ведаеце, што ў гэтым балоце, што налева, калісь-то ў даўныя гады цэлы горад за пеншта праваліўся скрозь-доння. У поч купальскую чутны званы падземныя, а каля кургана, дзе манастыр быў даўней, іншыя чулі, як манахі ў скляпах абедню правяць...

— А хто ж гэта чуў? — запытаўся студэнт.

— Усе. Як гэта — хто? Каму траплялася познай парой бываць тут, апынуцца... Бывае так яшчэ, кажуць: агонь лейкі над балотам бегае. Ты за ім — ён ад цябе, ты бліжэй — ён уцякае. Сіненькі такі, невялічкі аганёк. Кажуць, гронай схавана тут багата пад нейкім вялікім закліяцём.

Не дакончыў балагольшчык свае гутаркі, як далёка на полі наказалася на самай зямлі полымя... Гарыць пеншта... То шугае ўверх яно, убок, то без сілы збягае ўніз.

Чорная сцень, як чалавецкая фігура, прабегла на ім раз-другі.

Праз некалькі часу полымя ўсыхнула ў другім, у трэцім месцы...

Балагольшчык змоўк ад страху. Коні вышэй паднялі галовы і закруцілі вушамі. Сам Архін пачуў, як закалацілася ў яго сэрца і прыліплі на лбе валасы.

— Што за глупства? — уголас загаманіў ён, каб разума абмеркаваць, адкуль жа тут агонь у столькіх месцах: начлежнікаў на парыні быць не можа, а яшчэ што ж?

Балагольшчык ціха зацмокаў на коней, дыргаюў вожкі і пеншта ціха шагнуў коням, а тыя набеглі шнарчэй.

Архін здзіўлена глядзеў у поле, у цямноту.

«Ось так чартаўня. Ну й уцям тут, што за справа. І калі мне робіцца неяк нядобра, то што б было з нашым батраком? І чэрці здаліся б», — раздумляў студэнт, каб неяк выбачыць сабе сваё спужанне.

Ён яшчэ доўга-доўга ўглядаўся на полымя, а яно было ўжо цішэй, не шугала так угару і патроху знікла саўсім.

Балагольшчык маўчаў, пакуль не пад'ехалі к самай хаце Лінкевічаў. Там ён, узяўшы грошы і пажадаўшы спакойнае почкі, дабавіў неяк педаўменна:

— Ды й зданнё ж! — і паехаў начаваць к Міхалю ў карчму.

III

Архіп спаў доўга і смачна. Ноччу сніў нешта, хто яго знае, якое, але, прачнуўшыся, нічагусенька не помніў. У хаце нікога не было, толькі чутна — у прысценку за дзвярмі матка ляпала ў качарэжніку вілкамі. Бліпамі пахла... Сонейка гуляла снапамі святла па настольшкіку і па старэнькіх абразах. У куце гарэла лампадка. На вуліцы чутна, гаманілі, седзячы на бярэвенні, старыя і хлопцы.

«Ага, сягоння ж свята», — успомніў Архіп, пацягнуўся і сеў.

— Ці ўжо прачнуўся? Паспаў бы ты, сыноч, болей: з дарогі замарыўся, — гаварыла маці за сцяною.

— І так выспаўся, як пяньку прадаўшы, — вясёла адгукнуўся Архіп і пачаў адзявацца.

У галаве таўпесіліся думкі аб горадзе, таварышах, уроках, к ім падбаўлялася дзіваванне, што за зданнё ўчора было і якая чартаўня завялася ў повай хаце. На сэрцы было ўсё ж такі радасна і спакойна ад цёплае вясковае абставы.

— Ну і сібірнікі, расколы!.. На галаве пачынаюць хадзіць, — голасна і сурова загаманіў нехта на вуліцы, падышоўшы да кучы мужчыш.

Архіп прыслухаўся.

— А што? Чаго ты? — запыталіся ў сэрджюка.

— А што ж? Ну ці можа гэта быць? Семдзесят гадоў на свеце пражыў, а гэткае пракуднае дый, напраўдзе, паскуднае з'явы не бачыў. Вы тут во седзіце і нічога не ведаеце, а ў полі поччу немаведама што нарабілі арыштаваныя нейкія. Янка! Схадзі ў поле, пашукай барон сваіх... І ты, Самусь, і ты, Гаўрыла...

— А што? Якое там ліха шчэ з баронамі?

— А такое, што нейкія шэльмы іх поччу спалілі.

На вуліцы падняўся тлум, крык, гоман.

Архіп уцяміў.

«Дык вунь там якое полымя шугала? Добрае зданнё!»

Тым часам матка накрыла ўжо стол, палажыла бліны, паставіла скавараду з яечняю.

Прыніс бацька паўбутэлечку, і хоць не хацелася гра-
шыцца старым (абедня яшчэ не адышла), але дзеля дара-
гога, любага сына і яны селі спедаць.

Пацякла бяскопца, прыемная гутарка аб тым, аб сім
і аба ўсім.

IV

Доўгі дзень праішоў — і не ўгледзіць калі. Схадзіў
Архіп у поле, пабыў у лесе, даведаўся дзе-каго з бліжэй-
шай радні, абгледзеў сад.

Увечары ён захацеў беспрыменна ісці начаваць у но-
вую хату. Узяў кажух, табаку, падушку. Бацьку таксама
пажадалася пайсці з сынам: пайшоў і ён.

Новая хата была ў канцы саду, недалёчка ад шляху
і блізка к рэчцы. Пабудавапа была добра; Архіп ладна за-
рабляў леташні год урокамі, у сябе грошы меў і яшчэ са-
браў бацькам на хату.

Пайшлі, агледзеліся. Бацька паклаўся на халодненькай
грубцы, а студэнт лёг на лаўцы каля акна. Дзверы
ён запёр, а акно, дзе ляжаў, адчыніў для свежага па-
ветра.

Пад акном шамацела лісце на яблыньках і дулях. На
небе збіраліся хмары, недзе далёка-далёка бліскала ма-
ланія.

Архіп закурыў, расшпіліў гузікі і адварнуў каўнер
кашулі, каб не было так душна.

— Архіп, не забудзься ж акенца зачыніць.

— Добра, тата.

Бацька прывык уставаць рана, звечара хутка заснуць
мог.

І цяпер скоро захроп.

Архіп ляжаў, курыў і думаў...

«Як, у істоце, усё каля нас дзіўна, пясна... Навука?
Што ж навука? Яна, скажам, дае малянаценькія адказы,
якім парадкам робіцца што ў прыродзе. Ну і ўсё. Наўчо-
ныя людзі падлічылі, колькі важыць зямля, ці далёка ад
зямлі месяц, сонца; яны ведаюць, па якіх дарогах бегаюць
планеты, а пяхай дадуць яны адказ, хто пусціў іх у гэткі
гарманічны ход, пяхай яны знойдуць першапрычыну ўся-
кае істоты. Навука ведае, што за жывучкі, няўгледныя
простым вокам, робяць хваробы, яна ведае, што ўжываюць
клетачкі, з каторых складаюцца людзі, жывёла, расліны,
але што ж? Як бы даў адказ ён, Архіп, студэнт-медык, на

пастаяннае пытанне ў «пісьменных» людзей дзядзькі Якуба: «Чаму чалавек расце-расце гадоў так да дваццацёх, а далі, як ты яго ні кармі, у росце не прыбаўляецца. Здаецца, і есць таксама, а другі і смачней, чымся змалку, а росту няма такога, як раней. Што за прычына?» Эге ж. Наўчоныя ведаюць цяпер, як чалавек зараджаецца, з чаго ён складаецца, і многа чаго іншага ўцямілі. А няхай жа воліны самі набяруць з зямлі, чаго ім трэба, і створаць чалавека. Не, навука ніколі не дасць, бо не можа даць, адказу на праклятыя пытанні. Ды ў яе і цэль зусім іншая».

І Архіп успомніў, як ён з вялікім жарам і лчырай ахвотай пачынаў вучыцца, бо думаў, ды што думаў — крэпка верыў, што ў кніжках усё ёсць, кніжкі ўсё раскажуць, не толькі як яно, але і адкуль яно.

І вось ён «укусіў» ад кніжнае мудрасці... Папраўдзе, знайшоў такія і гэтакія адказы, але ж — божа! — пэўнасці аніякай няма, няма. Хто даў гэтыя адказы?

Тыя ж людзі. Угу! Бог адзін, а вер колькі на зямельцы божай?

Архіпу было сумна і неяк трывожна.

«Мы не ведаем, што будзе пасля нашае смертукны, а на гэтым свеце на ўсё адгадкі знайсці не можна, шукай ні шукай. І шчасліў той, хто мірыцца лёгка з гэтым будаваннем жыцця або хто бадайшто не думае аб гэтых «шалёных» пытаннях, ці ў беганні за кавалкам хлеба забывае аб іх, шчасліў ён. І гора, вялікае гора таму, хто захоча хоць на адзін момант, адным вокам зірнуць на той бок заслоны! Яму адзін шлях к разгадцы, шлях страшны і, га-лоўнае, няпэўны, няпэўны шлях, і гэты шлях — смерць».

Закурыў другую напяроску.

«І то яшчэ дзіва: няхай бы людзі далікатныя, чуткія, не запрацаваныя ад цяжкае працы, няхай бы яны гібелі ад гэткай мукі; дык не, дык жа народ прасты, народ, каторага лаюць «цёмным», чаго ён, гэты шэры, аднатонны народ, па глухіх кутках, у лясах сваіх, сярод балот і пнёў, чаму ён мучыўся і мучыцца ад той жа болькі?»

Архіп зачыніў акно. Яго пачынаў ужо марыць сон. А ўсё думалася: «Нічога не ведаем, не ведалі і ведаць не будзем... Сэрца пачне біцца дужэй і сціхне, а нешта чорнае, вялікае стане перад вачамі, нейкія ўзоры мітусяцца, і так добра, ладна ляжаць. Павука, чэрці, зданнё... Нічога не ведаем... Бог, чэрці, душы... Не ведаем...»

І Архіп заснуў.

І на дварэ глуха грукатаў гром і бліскала, то й глядзі,

маланя. Збіралася бура. Яблынькі галлём — шу-шу-шу —
ціхенька шумелі.

Архіп спаў.

V

Лес гулка гаманіў. Макухі дрэў трывожна, неснакойна
так нахілялісь то дужа хутка, то паважна адна к другой
і шапталі нешта сваё, лесавое. Дарожка паміж густых елак
усё вузела і вузела, ані прайсці, ані пралезці, ані прад-
рацца праз калючыя зялёныя іголки.

Сухое дрэва страшна і балюча скрыпала, быццам вы-
казвала бяду, і гора, і ўсякае ліха. А яшчэ далёка-далёка...

— Баў... — гудзе звод на колькі вёрст уперадзе, гукае
к сабе, заве, кліча. А як жа дайсці туды?

— Баў-баў-баў, дзілінь-дзілінь-баў, — дробна аддаецца
ў вушах. Шуміць лес. Зарагатаў злы дух, заплакаў жалас-
на, закугакаў і зліўся ў адной жудасна-сумнай песні скры-
пучага дрэва.

Блішчыць аганёк пад кустом, во-во другі над старою
бярозаю, а во трэці каля чорнага пня, во й яшчэ адзін,
яшчэ, многа, многа, зданнё...

«Што гэта я, — думае сабе Архіп, — то ж чарвякі
купальскія свецяцца: чаго ж баяцца мне? Пайду на звод
шпарчэй, нанач дабяруся, дацягнуся».

— Троп, троп, хр... гкрдзбдзр.... — кажан каля самюсень-
кага вуха шпоркнуў.

— Цзы-ыць, цзы-ыць... — без канца плача аб нечым ка-
марок здохленькі і не дае спакою.

Зайшлося сэрца ў Архіпа: схапіў ці не схапіў кажан
волас з галавы ў яго? Занясе ён той валасок на скрыпучае
сухое дрэва, зашчэміць яго там паміж скабак калючых...
І будзе сохнуць, як дрэва тое, Архіп: датуль будзе хварэць-
прападаць, пакуль дрэва скрынец будзе; заваліцца, бахне
аб землю яно — і Архіп памрэ.

Расступіўся лес. На налянцы стаіць Архіп. Бачыць —
што гэта? Хата іх новая перад ім, на адной назе круціцца,
скача, верціцца...

«А-а, гэта я сон бачу, гэта я сню ўсё... — уцяміў Ар-
хіп, — але ж які дрэнны сон, хваравіты. Пячысцікі, му-
сіць, кіруюцца спужаць мяне, што не веру ў іх, — смешна
яму стала дужа. — А хорана снаць, няма ўжо зданнёў».

«Скрыпела дрэва нейкае? — прыпамінаў Архіп. — Ай
не, то ж бацька на печы храпе сабе».

«Заспу крапчэй,— падумаў ізноў.— А дзе ж музыка чутна такая жалобная-накутная?..»

«Ай-я-я-яй...» — ташчуе Архіп. Жалі, болю, суму, тугі непазбытай у тых гуках дзяваць некуды, а музыка ўсё бліжэй ды бліжэй.

Грае-грае ліра старэцкая аб часах мінуўшчыны-старадаўшчыны. Спявае сляпы старац-музыкант, перабірае, не хапаючыся, на струнах тых, гучна-маркотных...

А не струны гудзяць-пяюць тое, а чалавецкія галасы чутны там. Далёка, угору, думна так у паднябессе падымаецца голас сярэдні, не таўсты і не тонкі, не слабенькі, аб нейкай долі-нядолі спявае ён, плача, плача, галосіць, уніз спускаецца, клоніцца, у адзін сук-плак зліваецца з другім, таўсцейшым, дужэйшым незадаволеным голасам, што не хоча бачыць, як крыўда-няпраўда на свеце папуе... А трэці, чутна, кволенькі галасок, як дзіцятка малое, заходзіцца-заліваецца, да бога і маткі прачыстае шле ў тонах цудоўных мольбы-просьбы дзіцячыя простыя-чыстыя...

Штосьці падымаецца на сэрцы ў Архіпа ад музыкі гэтае: плакаць, стагнаць, слёзы ліць жадаецца, думкі любыя выплакаць-выгукаць бажаецца, і млосна-мяўка так робіцца... Шчыміць у грудзях маладых, жалка-жалка, усе людзі добрыя, ладныя, любыя, а як мучацца, бедныя!..

У спрэчкі з чорным, страшным-няправым ідуць музыкі-скамарохі ў гранні сваім — і кіпіць-б'ецца сэрца хлапецкае... Эх! Пайсці і сілу сваю на ўвесь свет паказаць, прагнаць крыўдзіцеляў, вытурыць іх ад людзей бедных, шчырых, змірных і пакорліва-прыяючых, людзей родных і балюча скрыўджаных.

І добра на зямельцы будзе ўсім! Усе родныя, радыя, усе дужыя, ладныя. Свеціць сонейка, а ў гайку птушачкі пяюць вясёла так, ладненька, а красачкі цвітуць, пахі-араматы прыемныя, любыя посяцца, шуміць жытцо высокае, доўгакалосае, шэпча думу святую, ціхую каласамі буйнымі, надзяку п'яе працы мужыцкай, а не «мужыцкай» — сялянскай працы, справядлівай...

А ў хаце відней ды відней, але скуль жа святло гэта прадзіўнае? І музыка дужэй усё чуецца, шырыцца яна і бліжыцца.

Чуваць ужо і спевы хаўтурныя, цяжка — ціха-плакучыя. Вые пехта, заходзіцца... дзявоцкі плач то, няўцешны, пэўна што.

Зірнуў Архіп на хату, бачыць — падлога каля печы расступасца, і выходзіць, падымаецца труна аграмадная

з пакрывамі чорнымі. То падымаецца, то схаваецца; то падымаецца, то схаваецца...

Валасы дыбам у Архіпа становяцца. Хоча ён падняць галаву, пабачыць лепей труну страшную — цяжка, галава не падымаецца. Хацеў рукою крыж на сябе палажыць — рука, быццам палка, не шавеліцца. Крычаць-гукаць, «ратуйце» зваць памкнуўся ён — ані каліва голасу няма, як і не было яго ні разу, толькі дух цяжкі ў рот набіраецца, наветра смярдзючае ўвакруг усюдых.

Добра спіць Архіп, дзіўна спіць Архіп.

А на дварэ маланія бліснула вялікая, вострая, жудасная, загрымеў гром, па ўсім небе вялікі грукат-грымот пайшоў, у самыя далёкія канцы глуха і дробна пакаціўся, пасыпаўся і раптам: трах-тара-рах-рах... — трэспуў-стукнуў пярун.

Ірвануўся Архіп з усіх сіл сваіх, з усіх жыл сваіх, і праз страшны сон з лаўкі на зямлю паляцеў, больна аб мост урэзаўся.

Прачнуўся Архіп: смоллю пахне, гарыць пешта, бацька з печы саскочыў, крык падняў.

— Сыночак, Архіп! Бяры падушку: пярун, знаць, ударыў, гарым...

Аглухлы падняўся студэнт сярод гулу вялікага. Добра яшчэ — не ў хату, а ў сенцы полымя адразу свіснула. Высадзіў Архіп бацьку ў акно і сам скочыў, а полымя ўжо ў вокны з сянец так і лезе-рвецца, адразу ўсе вуглы абхапіла, во ўжо і ў хату кінулася...

— Баў-баў-баў... — зазвапіў вартаўнік у званіцы.

— Тата, татуля, табе не пашкодзіла? — Архіп у бацькі запытаўся.

— Не, дзякуйі богу, анісколечкі. Толькі звон у вушах, аглушыла троху. Ну, ці трэба ж ткі гэта! А божухна, авохці, а вой-я...

— Татка, куды ж ты?

— А? Гэта я дзівуюся, як шугае, пойдзем, ідзі, а то матка ўбачыць, спужаецца, ці жывы хоць мы пазаставаліся.

— Пажар! Пажар! Ратуйця! — крычаў ужо пехта на сяле. Заварушыліся людзі, збягаюцца.

— Дзе, хто гарыць?

— Новая хата ў Ліпкевічаў.

— Ці там?

— Няго ж — не, вун, ай-ай...

— Падзівуйся, во шугаець, і помачы не дасі.

— Якая тут помач: пярун чорта забіў.

— А маўчы ж ты, ай сказіўся? Проці почы...

— Добра, што воддаль двароў пабудавалі: на сяло не перакінецца.

— А не, няхай бог крыець.

Немалыя клубкі дыму чорна-сівага выбіваліся праз страху новую саламяную, чырвоныя язычкі полымя з хцівасцю і прагавітасцю рупліва лізалі бярэвенне, кідаліся ўбок і паводзілі сваёй маўклівай і пезразумелай рупліва-сцю-рухавасцю думку аб вечным і безадказным, думку: адкуля ўсё і што яно?

Сцепы траскаталі і абвальваліся патроху. Бура прайшла. Дзікі віхор змяніўся ціхенькім прыяйным ветрыкам. Зашамацеў па лісці дожджык. Далёка за панскім лесам бліскала заціхаючая маланія.

— Ну, скажы ты! Бог ведае, к чаму ён што? І гэта здарэнне: пярун ударыў, людзі жывы асталіся, а хата згарэла. Мабыць, і стары Лішкевіч не будзе падта клапаціцца па ёй: згары лепей яна, чымся цярпець у ёй гэткае страхацце. Злыдні ў ёй былі-ткі.

— Ай, не гавары ты, кум; можа, тое праўда, а можа, батрак набрахаў, што яго з пачы скінуў пехта. Хвароба яго ведаіць.

— А сам Нупрэі Лішкевіч? Ён жа сам казаў, што заснець на зэдліку, а працхнецца пад зэдлікам.

— А мала што бываіць. Зэдлік вузкі, нізкі, вось і зваліўся стары.

— Ну, браце, тут не так... Пачуў бы ён.

— Што? Ці ж я не казаў? Як вільчылі гэту хату, дык ішоў нейкі старац. Ну, ладна; майстрам давалі гарэлку — трэба, калі па-гаспадарску, і старцу б даць, пачаставаць. Не далі. Пэўне, і падчараваў. У яго вочы такія чырвоныя, чараўніцкія, кроўю паналіваліся. Я так і падумаў, што ён вядзьмак, што не падаруе.

— А дось табе, дзед, лухту пароць. Падчараваў, падчараваў... Яшчэ што выдумаі.

— Думаі як сабе хочаш, дзіцятка, а я добра ведаю, што яно так.

— Дык жа вот, гадоў дваццаць назад, як асінавым калом прабівалі, не тут будзь казана, што выходзіў з магільны кроў ссаць, нябожчыка, дык гэта...

— Не гавары... Пач цяпер, бура, гай-магільнік недалёчка, дось... не гожа, не варта. Як слова, не ведаеш?

— Пойдзем, браткі, спаць.

Ужо з наўмесяца пражыў Архіп у двары сваім, у роднай старой хаце бацькаўскай.

Грошы-страхоўку выдалі за хату, што згарэла, але каб лес кунляць, і не гаварылі накуль што: задумалі сяляне на хутары выйсці.

Людзей прадпрыёмных, рухавых і здольных душыла жыццё абчэственскае. Ані паляпшэнне якое ў полі зрабіць, ані лепшага сорту жыта пасеяць, ані дабрэйшую жывёлу прыдбаць [...]. А за кожную драбніцу брэшучца, за шкоду няўмыслную і незаметную лаюцца, як агалцелыя.

Эх, бяднота, бяднота, бяднота!

Да чаго ж ты даводзіш чалавека! І жалка, горка, і крыўдна...

З лепшых людзей робіць цар-голад звяроў, сумлення не маючых.

Пачалі сяляне варушыцца, аб хутарах зюкаць.

Архіп нічога пра тое з сялянамі не гаварыў, баяўся: пачнуць апося дапякаць бацьку: «А-а, твой сын падбіў на хутары, панам зрабіўся, па-панску жыць захацеў; будзе доктарам, накалунае грошай і скупіць хутары гаспадароў бедных, заняпаўшых, будзе маёнтышкам, жывадзёрам».

Як агню, баяўся такіх гутарак Архіп і жыў у бацькоў ціха, смірна, у гаворкі вялікія не лезучы.

Радавалася сэрца старога бацькі яго, як пойдучь на сенакос яны: хлапец-работнік Восіп, сын і сам стары Пупрэй.

Сала возьмуць, бліноў матка напячэ, вады ў бікляжцы набяруць, выйдуць утрох на дзесяціну ў Дуброўках, у папоў дзе сенакос купілі.

Восіп уперадзе, а студэнт ззаду, не паддаецца, гонар мае. Толькі й чуць: ўжык-ўжык-ўжык...

Скіне студэнт і брыль з галавы, і расшпіліцца, і распыражацца, хоча плячо ў плячо з работнікам харошым ісці.

Вясёла! Вецер сарочку паддувае, халадзіць. Скакунцы — стрык-стрык-цырр... — песеньку пяюць. Пад кустом жупаны ляжаць, і пячанка з бруском стаіць, і Разбой іх сцеражэ, звіўся там. Бяроза сцень кідае, халадок дае. Пакошанай траваю прыемна пахне, а наўкола красачак прыгожых і стаіць і ў пакосах ляжыць многа-многа!

Стары Пупрэй сядзіць сабе на піі ды — кляп-клёп, кляп-клёп — касу кленіць і радасна на сына пазірае: ма-

лады, вучоны, прыгожы і добры такі. Сам земскі, сам к яму з рукою здароўкаца першы падыходзіць. І мужыкоў, сваіх людзей, сынок не цураецца, земляка, калі трэба, усюды абароніць і чужога не скрыўдзіць...

Добра і студэнту забыцца на думы гарадскія-сівыя, паэзіяй народа роднага пачаставацца, душу засмучоную ажывіць.

І толькі зданні гэтыя... Пытанні дрэнныя... Туга тая... А што! Нічога, нічога... До. Ці не данытацца Восіпа, хто кідаў яго? Ці не пайсці на могілкі са стрэльбаю пачаваць?

Фу! Смешна...

Але ў чым жа справа і чаму яны ўсе маўчаць аб тым, як ён прыехаў?

Яны спакойны: яны ведаюць, што нячыстая сіла ёсць, але калі яна не дакучае, то ім і дзела мала да яе. Што ім даходзіць, адкуля яна?

Дый студэнту неяк усё больш не наўме тое, таемнае. Некалі за працаю ці то за чым другім. У вясковым жыцці некалі, можа? Бяжыць час у роднай хаце.

Згарэла тая хата, і зданні забывацца сталі. Ат, проста прыдалося бацьку... Ну? А Восіп смяецца. Напайць яго, каб праўду сказаў? А некалі неяк усё: то тое, то другое, і зданні забываюцца. Ды Архіпу не саўсім. Чаго прыехаў? А вось... бацькоў даведацца. Люба тут! Люба жыць сярод працы, свяцейшай усіх прац,— працы земляроба. Люба мець здаровае цела і здаровы дух. А і тут дакучаюць «пытанні шалёныя»... А бывае — ды ну іх! не да іх — некалі. Папрацаваць, аддыхнуць, пажартаваць і зноў узяцца за працу прыемную. Не ў горадзе, у сяле. Люба тут. Люба ў вечар цёплы, і ціхі, і добра-пагодлівы снапы вазіць. Люба раціцай у рацэ, у рацэ з вадою лёгкаю, не дужа халоднаю пакупацца. А днём гуркоў у градах пашукаць, пасмакаваць або яблык салодзенькіх, мядуначак невялічкіх пакаштаваць. А ўранні ў святы дзень устаць і ў лес пайсці, грыбоў пасабіраць (мо леснікі не абдзяруць), а потым — у царкву, у госці пайсці, а вечарком, скрыпку ўзяўшы, на вуліцы пад хатай пасядзець, сыграць скокітанцы ды песні-весьялушкі розныя. Іграе Іван на гармоніку, а Цімох на дудцы мастак; танцуе студэнт з дзяўчынкамі-хахатушкамі, сарамліва-смелымі, здарова-прыгожымі.

Ідзе час, зараз да горада рыхтавацца пара... Сумна тады робіцца.

А толку пра зданні-страхаццё так і няма. І бацька

з сынамі неахвотна гаворыць ужо пра тое. Баіцца за сына ядыпага, дрыжонага. Бо баіцца стары, што надта пачаў цікавіцца сыноў незразумелым, таемным, страшным, незямным.

* * *

— Ой, Пупрэі, паглядай за сынамі, — гаворыць сват Яхім, сівы разумны дзед, — пара яго апаслівая, маладая. Ніхто шчо лбом сцяну мураваную прабіць не здолеў, а галовы разбівалі многія, ой-ой, многія, як падумаш. Вялікія навукі праішоў Зроіл Давыдзёнак, што ўсё на галоўнага рабіна навучаўся, а пачаў задумвацца, пачаў — і ось табе на: у адной доўгай кашулі ходзіць цяпер па Шамаву з кійком, галавою круціць ды ўсё нешта гамопіць, бурчыць сабе пад нос: «Адэной, Адэной, адгукніся Зроілу. Дзе ты схавашся ад Зроіла? Ага, ага, ну пяма пічога». Аж страшна становіцца. Такі разумнейшы за ўсіх жыдоў шамоўскіх быў, а во адурэў, бядача, ад гэтай думы заўсёгдашняй.

Бярэжч трэба Архіпа: мала з нашага сялянскага роду ў людзі наўчоныя выходзяць, а калі й выйдзе каторы, дык барапі ты яго, божухна! Бо трудненька такому адразу прырасці ў іншым стане людзей, паркалёвых людзей. Праз тое трудненька, што як-ніяк, а роднае карэнне глыбока сядзіць у ім. Осць і мучаць яго пытанні розныя: чаму я — пап, а брат мой, брат, каторы сто раз больш мяне працуе, пот лье, у каторага рукі ў мазалях і закарэлі, каторы век сумуе, ды гаруе, і ў гарэлы душы топіць, думы залівае, гэты брат, родненькі сын мае мамачкі роднае, ён — мужык, мужык, эх! Во і мучаецца чалавек: чаго на свеце так папарадкувана? Далі-болі, адкуля свет, адкуля што. Бога шукаць пачынае, як той Зроіл. Глядзіш: дыбаў, дыбаў чалавек па гэтаму каўзюлю, — пасклізуўся, заваліўся... І павука не паможа, а зможа такога, бо прырода і павуку адолевае.

Так гаворыць сват Яхім, а кум Міхась дадае к таму:

— А падумаць: колькі турбот, болек і працы бяскопцай трэба вынесці бацькам, пакуль-ткі сыноў ці дачушка на ногі стане! Ды другі ж на ногі стане — бацькоў успомніць: сам вучыцца ці службыць дзе і бацькоўскую старасць к сэрцу прынімае, клапаціцца памагае, як, скажам, Архіп. А другі ж, бывае, і бацькоў адрачэцца! Вучы яго, такую дрэнь. Ого! Ці мала іх гэтых, далёка шукаць не трэба...

— Дык што ж рабіць, сваток? — да Яхіма звяртаецца Пупрэй.— Жывём як бог дасць.

— А што ж? Трэба жыць. Перша-наперша трэба, каб бацькі ўкладалі ў галаву гэтым хланцам-вучням тое, што няхай яны не саромяцца нашых мужыцкіх меркаваньяў пра божы свет слухаць. Няхай сабе мы на пагляд шэры, а, браце, душа можа быць і пад шэрым жупаном не шэрая. О! Помню, бывала, прыедзець к нам у сяло на лета, ці ўзімку калі, з Пецярбурга пан Беляеўскі. Вучаны многа, кніжкі сам складае, друкуе, а са мной так, бывала, як пойдзе, як пойдзе гаварыць, аж захлібаецца. Бачу — перада мной, мужыком, думкі лепшыя выкладае. «Я,— гаворыць,— толькі ў вас і аддыхаю і спачыні знаходжу. У вас, сялян, усё кіруюцца праўду знайсці ўва ўсім. Пастух, які небудзь, слова прамовіць з панам не можа — забіт ці ўжо натура такая ў яго да схоўкі прыхільная,— а каб пабачыў яго душу пісьменнік які, ці там архірэй, ці хто такі, ён бы здзівіўся і пазаўздраваў». Во як пан казаў.

Нядбаласці, звярыштва, гразі многа. Але дзе ж гэтага няма? Бяднота нас адалявае.

— Ведама, што яна.

— А паглядзі ты, сваток, на панскае жыццё. Яно ж найболей такое, што горш... сабацкага. Распуста, паскудства. Толькі што ў іх дзеецца ўсё пад цёмнаю дзяругаю, з-пад дзяругі гэтае і жыццё праўдзівае мала відаць.

— Яно то так, няўжо ж.

— А нашы хлопцы, што ў свет, у людзі йдуць, яны ад вёскі адпаўзаюць... Прыедуць у госці з чыстаты, з хлеба беллага на пушны; як пабачаць тут, як мадзеем мы на родных кутках, робіцца ім і халодна, і непрыхільна, і прыкра. Паседзець назад, закруціцца там у вадаверці гарадской, агалцеець, у вёску ўжо ані блізка, мужыка чураецца, хоць і мучаецца, пэўне, каторы. А дзеткі яго ўжо карэння нашага роднага не маюць у сабе, тыя і ў лічбу не йдуць.

— Сваток, калі ж будзе па-іншаму, калі, у які час будзе, га?

— Будзе. Але, гора, не пры нас. Ты ж паглядзі, недалёчка хадзіць, у палякоў, у латышоў, што тутэйшыя фальваркі пакуплялі: жывуць, нельга казаць, што на вялікіх кавалках, а жывуць неяк чысцей, і газеты чытаюць, і дзетак на розных гімназіях ды гаснадарскіх вучылішчах вучаць. Падростаюць трошку гэтыя дзеці — дзівіся, як твой Архіп, самі зарабляюць і вучацца. Адзін доктар, другі

аграном, трэці вучыцель ці што другое... Радні не адракаюцца, братною руку заўсёды дзержаць і йшчэ пляменнікаў ды пляменніц за сабою ў людзі цягнуць.

— Пажывём — паглядзім. Шукаюць нечага і нашы маладыя... ажно часам хныкаюць, стогнуць.

— А-а! Паша старое ўжо ім не падта надабасца.

— На тое ж маладыя.

— А праўда, і шкода іх, што яны знайдуць?

— Пажывём — паглядзім.

— Калі дажывёмся.

VII

На станцыю павёз Архіпа той жа сват, сівы дзед Яхім. Ездзіць з дзедам было дужа ладна: чаго ён не раскажа, не пагаворыць, і ўсё разумна, к толку, лішняга не пачуеш ад старога.

Мінуўшына, як у люстры, праходзіла прад вачамі студэнта ў час Яхімавых апавяданняў аб старыне.

Ехалі ўжо даўно. Сцямісла. Архіп маўчаў, успамінаючы, як пражыў дома да восеннай пары. Дзед, набіўшы пінку табакаю, курыў і гаманіў з конямі.

Дарога ішла па старым казённым лесе. Цёмна, пара нярашня. Дрэвы, як чорныя, нямыя веліканы, абступілі дарогу з абодвух бакоў і сходзіліся ўперадзе. Коні пад ласкавую, бадрашчую гутарку дзеда рухава і асцярожна беглі па чуць бялеючай толькі перад самым носам лесавой дарозе.

Дзед ціхенька сцёбаў пугаю і думаў, каб даў бог хутчэй перабрацца праз лес і выехаць на поле. За вярсты паўтары направа цягнулася Вялікая Патапеча: балота, мох, купнік, зараслі. Там яшчэ вадзіліся ваўкі, і ўвосень і ўзімку праязджаць без прыпасу было страшнавата.

Архіп думаў аб матцы. Якая яна спрацаваная, вочы ўваліліся, уся быццам шчаніна, і ўсё капашыцца, клапаціцца. Праваджала яго... Дзяржалася доўга, але такі слёзы нацяклі самі... Буйныя-буйныя, як боб. «А можа ж, я і не ўбачу больш цябе, мой сынулечка, мой Архіпачка...» І поччу, мусіць, плакала. Эх-хо-хэ!

— Гаў-ву-ву... — глуха і нема завуў хтось далёка на Патапечы.

— Дзедку! Чуеш? Выюць... Ваўкі?

— Ды не, не, сабакі дурюць у Буліце; там вялікая вёска Буліно.

Коні паднялі вушы і спуджана азірнуліся. Цёмны лес шумеў.

— Гаў-гаў-гаў-у-у,— пачулася ўжо многа бліжэй.

Коні, віхляючыся і з сторчма стаячымі вушамі, стуналі насярод самай дарогі-праезду, туліліся і вадзілі галовамі па баках, адкуль моўчкі пазірала чорная цемешь. Гняды ціха храпаў.

— Дзядуля! ваўкі!..

— А калі й ваўкі, ці мы іх баяцца будзем? Прыідуць, паляскочуць зубамі ды і пойдучь, куды ім паказана,— без клопату сказаў дзед.

— Што вы, дзядуля? Пагацяць коней трэба: мо ўцячом... А то станем ды цяпло раскладзём, да свету не падступяцца.

— Нічога, абойдземся й так. Я заговор ведаю...

Дзед саскочыў з калёс і замуздаў гнядога. Конь біў капытамі па зямлі і званіў зубамі аб груздзілы.

— Ну, Архіп, трэба толькі коні дзяржаць,— усаджваўся дзед на калёсах.

Збоку бліснулі аганькі, пара, другая... Коні храплі, маталі галовамі, ірваліся. Ваўкі падбеглі к самым калёсам і, падскокваючы перадам, кульгалі і сярдзіта бліскалі вачамі.

Людзі маўчалі; коні дрыжалі, як у трасцы...

Ваўкоў было штукі чатыры. Яны беглі з бакоў і спераду і торкаліся мордамі ў погі коням, але не чапалі. Коні ўсё трасліся і кідаліся. Каб не новыя вожкі і не жалезныя груздзілы ў руцэ, яны пабеглі б як шалёныя.

Лес пачаў радзець, дрэвы расступіліся, на паляне каля дарогі выплывала нешта вялікае, цёмнае. То была леснікова хата.

Ваўкі прабеглі ўслед, моўчкі шухаючы конскія морды, з паўвярсты, можа.

Адстаў адзін, другі... Каля лесніковай хаткі не было ніводнага.

— Ну, к лесніку, Архіп, заязджаць, на-мойму, не варта. Зараз выедзем на поле, а там і станцыя, толькі на курганок падымемся.

— Добра, дзядуля.

— Скора й машыну пачуем, калі закрычыць. А к поезде, пэўне, патрапім.

Дзед кіраваўся, каб як развесьляць студэнта.

— Ну, ці ж не казаў я, што ваўкі не зачэпяць? — загаманіў ён.

А з Архіпам штосьці рабілася асаблівае. Успомнілася яму і новая хата, як батрака нехта скінуў, нажар ад перуна, прыномніў ён і страшныя апавяданні аб ваўкалаках, ведзьмах, чараўніцтве. Усё яму было няўцям. Аж тут і гэтыя ваўкі... Дзіва! У лесе набеглі, круціліся, морды копскія шохалі, а не завалілі. Што гэта? Заговор? Чараванне? Гіпноз?

Раптам з нейкім абурэннем звярнуўся да дзеда студэнт.

— Дзедку, родзенькі, дык што ж гэта? Скажыце, у чым прычына? Што тут к чаму, як жа?..

— Што? Пра ваўкоў? Дык тут жа няма нічога дзіўнага. Я змалку ведаў гэту павадку ваўчыную. Бывама, пасеш каля лесу статак, — а раней лясы былі вялікія, дрымучыя, ваўкоў ды і ўсякага звера было без ліку, — выбегуць яны, зверуганы, здаецца, адразу ўсё б праглынулі, зжорлі, прорва іх вялікая. Выбегуць яны, і тут ад злой радасці, што напалі на паядуху, як сціснуць зяпу — развіць не могуць: бегаюць каля жывёлы, мордамі яе толькі — таўхіль! — падтаўхіваюць, носам па горле мацаюць, а зарэзаць аніяк не здоліваюць... Пакуль хіба не адбягуць куды далёка. Зубоў расцяць ім тады нельга. Ну, вядома, бывае гэта з імі, калі яны надта прагаладаюцца і раз'юшацца так, што болейі некуды.

— А цяпер? І цяпер таксама? — зацікавіўся дужа Архіп.

— І цяпер, мусіць, так, слава богу. Я табе толькі не казаў, пужаць цябе не хацеў, а ў мяне сякера на ўсякі выпадак схавана. Думаў: уцячы не ўцячом, а можа, яшчэ зяпы ім сутарга звядзеццэ, а калі ўжо бог дапусціць, сякерай бараціцца буду. Аж яно па-мойму і здарылася.

— А-а... Вунь што-о, — расчаравана троху, але ўсё ж з дзіваваннем працягнуў студэнт.

— А ты б што думаў? Я ж не чараўнік які... Хэ-хэ!

— Дзядуля! А вы ж даяце веры чараўніцтву?

— А-аё! Ахвота табе гаварыць пра тое, пра што не трэба... А хто ж яго ведае! Ці мала чаго кажуць. Братка мой! Усё адно адказу не даб'ешся. А думаць пачнеш — адно спакой згубіш.

— А божа! Дык няўжо ж так праз гэты, выбачайце, свінячы спакой калодаю гнімою жыццё пражыць і нічым не цікавіцца?

— Чаму? Я таго не кажу; пэўне, без цікавасці — што за чалавек? Але гэта... Мяне во дзівіць вучыцель Балазевіч: на ўсё адгядкі знайшоў хлапец. Бога няма, памрэш,

згніеш, вось табе і ўсё... Ну ці не дурны! А здаецца, і дзяцюк нічога сабе, рахманы.

— Дык як жа, дзедку?

— Як? А так, што, колькі трэба, ведай, а ў вялікае не залазь, а то каб шыю, бывае, не скруціць. І не думай, што яно такое простае... Што няма нічога...

— Вы, дзядуля, як былі маладзей, не казалі, мусіць, таго?

— А што — «маладзей»... Як быў я маладзей, ішоў я праз аноўначы каля могілак, а была там свежая магіла: надсечы нап воіт памёр. Даўся ён, гэты воіт, пры жыцці людзюхам. Жорсткі чалавек быў, нікому не дараваў, няхай ужо свят ляжыць. І ўміраў доўга і страшна, памерці ніяк не мог, мучыўся дужа. Іду, значыцца, я сабе з качарэжкаю, адганяю думкі аб нябожчыку, а яны так і лезуць. Не гляджу туды, дзе гэта магіла, а пехта як падбівае: «Зірні, зірні, што тама?» Не ўцерпеў я, скасіў вочы: зірк! Аж на магілцы, над насыпам — белы як у тумане чалавек стаіць, быццам то й на пана воіта паходж, да яго ў падобі. Закалацілася ў мяне сэрца, ногі занямелі, валакуся як нежывы, дыхаць дайжа баюся. А тое дрыжыць-дрыжыць, трасецца, як во паветра, калі ў пагодны дзень сонечны; толькі яно белас, быццам папера. Не ведаю, як я ўжо да хаты давалокся, белых валасоў, праўда, заўтра знайшоў, хварэў ці мала, хадзіў як у воглуме.

Дзед памаўчаў. Студэнт прыціх, але ткі запытаўся:

— Дык што?

— А што? Каб на другога — не ведаю, што было б. А я ўжо праз гадоў дваццаць ад пана Беляеўскага чуў, што траплялася гэткае бачыць і другім; гавораць іншыя наўчоныя, што гэта, як пачынае чалавек у магіле ўжо тлець, дык з яго праз землю наверх выходзіць нешта, — забыўся названне, не наркае слова, — і збіраецца ў кучу такую ж, якой формы чалавек быў, што там пахован...

— Фосфар, хіба... Ведаю.

— А можа, й так, забыўся, наймення не помню.

— А-а... — працягнуў студэнт у задумленні.

— Можа, калі-небудзь і аба ўсём, што каля нас незразумелага, даведаюцца людзі. Бог ведае.

Дзед замоўк. Коні всеялей набеглі, бо лес далёка астаўся цёмнай грамадай адзадзе, а дзесьці справа, дужа далёка, галасіла машына. А вакзал быў недалёчка.

— Адно астанецца людзям навекі святою загадкаю — гэта тварэц наш найвышні. Каб не было дано людзям гэ-

тай загадкі, не было б чалавецкага жыцця... Прапалі б людзі.

«Іш, які дзед, — памысліў Архіп, — не дарма ж назбіраў поўную багаўню богамаленных кніжак, не дарма ж і ў базыльянцаў некалі вучыўся ў Мсціслаўлі».

А дзед у гэты час маўчаў, думаючы важную думу. Абразы мінулага луналі прад намаладзеўшым старыком. Ён, падумаўшы, загаманіў:

— Дык вось, Архіп, любы ты мой! Бачу я, крэпка ў табе роднае карэнне наша. А мне, старому, уміраць трэба. Едзеш ты ў свет далёкі. Смерць мая з-за кургана ўжо смяецца: мо і не пабачымся болей, дык вось, будзь ласкаў, звярні ты ўвагу на маю старыкоўскую гутарку. Першае, што скажу я табе, гэта — чытай, галубец, у кніжках і ў разумных людзей пытайся, як жылі даўней нашы тутэйшыя людзі... Споўніш гэты загад — у жыцці не ашукаешся, будзеш ведаць, што рабіць трэба. І ніякая, братка, чартаўня, ніякія думы чорныя не змогуць цябе. А другое: часцей у роднае гняздзечка залятай, дык не будзе яно здавацца табе страшным, і не пабяжыш ты, спужаўшыся, уцякаць ад яго, калі, часам, пачуеш ад каго дурнога або цёмнага і скрыўджанага параканні няправедныя, пахабшчыну на справу і працу тваю. А яшчэ дадам: не забывай ты ў горадзе, дайжа ў добрай таварыскай бяседзе за салодкімі піткамі ды смачнымі дарагімі стравамі, не забывайся ты запытаць у сябе: «А можа, цяпер у каго скарынкі хлеба няма?» І ведай тады, што адным снкам ды стагнанем бядзе людскоў не наможаш... Помні, што каб другога вызваляць, трэба самому крэпкім быць, на сілы не ўпадаць, а то і самага затопчуць... Толькі ты не гневайся, што я табе наказы раблю...

— Што вы, дзядуля! Мне так любя, лягчэй мне.

— А чартаўня... Можа, яна і не такая незразумелая, як нам здаецца... Унукі нашы больш за нас ведаць будуць.

— А ўсё ж крыўдна, дзядуля, што людзі сляпыя такія.

— Гэта ў пары такой цяпер ты! А шчэ горш тое — рос ты змалку сярод нас, цёмных, у лесе, дзе шчэ мой дзед маліўся каля асінавага пня богу Дунлінскаму-Ільінскаму. Вось яно і гаворыць у табе. Нічога, прывыкнеш сярод паноў — абойдзецца...

— А не-е, дзед! Чаму ж тады...

— Ку-гу-гу-гу... — загудзела машына, глушачы словы студэнта. За гоні стаяла станцыя, па насyne бег пасажырскі поезд.

У цёпных, добрых бягучых хатках счалі людзі, счалі са сваім горам і радасцю.

— Ча-чах, ча-чах-стук — шпарка дужа грукаталі-чахалі,— чах-чах, ча-чах-стук,— тахалі колы вялікія пад вагонамі.

Падуў ціхі ветрык, заківаў лазу над канаваю і траўку змірную прыдарожную.

«І трыста, чатырыста гадоў назад таксама дуў ён тут, ветрык, і таксама калыхаў-цалаваў траўку сумную і маўклівую... толькі цуда-маньшы не было»,— памысліў студэнт і замаркоціўся...

У ПАЦСКІМ ЛЕСЕ

— Ах ты, рагатун пракляты! Адлезь, табе кажу, а то, брат, поўху зловіш, ці ведаеш!

— А стой, не спужаліся. Дый не карожа дарма, пакуль з табой як з добраю. Не хочаш з ласкі, будзе без ласкі!

— Уцякай, падла стары. Мяшок бяры, хустку бяры, абдзірай, сабака панскі, а гэткаія жарты пакінь, поскудзь ты!

— А мы во як...

— Ы-ы, не чапай...

Хрась! Хрась!

Забаўтаўся стары ляснік, пахіліўся, раскірэчыў ногі і саўсім непрыгожа асеў к зямлі.

Дрыгнуў шабадранымі ботамі, пацягнуўся.

Чорная, гідкая, страшная кроў паплыла ў яго з галавы, пэцкала новы жупан, стрэльбу.

Маладуха астаўпяцела, з жахам вытрашчыла вочы, тупы шчапель, што карэне капала, шмякнуў з рук на зямлю.

Ой! Тошна, дрэнна... Няма як аджывіць. Тое ўжо павекі.

Бежч... бежч... О-ё-ё-ёй... Што гэта?

Дрэвы нядобра заківалі макаўкамі, прытулілася трава, ледзьве трэснуў сучок, лёгкая болачка ўцякла з аднаго боку неба на другі.

Бегла, як шалёная, маладуха.

Ляжаў, як калода, стары ляснік.

КРАСАВАЎ ЯЗМІН

Мы зайшлі на пустую вуліцу і селі на лавачку пад хатай. Людзі ўжо спалі.

Дзе-нідзе на небе блішчэлі зоркі. Яны то хаваліся, то ізноў вышаўзалі з-за чорна-сівых бягучых хмар.

З саду даходзіў к нам п'янавата-мляўкі пах язміну. На бярозцы ціхенька варушыліся дробныя лісцікі і сыпалі далоў, на зямлю, кропелькі нядаўняга дажджу.

Я маўчаў і думаў-дзівіўся. А яна, чорная, вірлавокенская, з сумным паглядом, шаснаццаці гадкоў яўрэчка, блізохтынька села ля мяне і, няўзнаку, маўкліва гарнула да мяне, загадаўшыся аб печым.

Хацеў звярнуць гутарку на што-небудзь будзённа-просте, але яна сумысле маўчала і тулілася ўсё болей і бліжэй.

«Дзяцінімся, больш нічога, — думалася, — як бы яе звярнуць на гэта; ах, каб яна гэта заўважыла».

— Муся, у аўторак мне будзе дваццаць гадоў...

Маўчыць.

— Муся, вам... не сцюдзёна?

Паклала ручку мне на плячо, маўчыць.

Я не ведаў, што рабіць. Шукаў-шукаў хоць якіх-якіх асаблівых сардэчных пачуццяў у сабе і не знаходзіў. Яна мне падта, праўда, падабалася як мяккая, добрая, начытаная дзяўчынка з не саўсім звычайна-лёгкім дзявоцкім паглядом на жыццё. Мне з ёю было добра, ладна, прыяйна. Гуляць з ёй любіў. І ўсё.

І цяпер мне было дрэнна ад думкі, што яна, маладзенькая, невялічкая, уздумала, маючы трывожна-любую надзею на шчырае спатканне, уздумала пастукацца ка мне ў душу з печым квола-далікатным, чыстым, і я, калі не захачу скрыўдзіць яе ў лепшых, абмылкавых ці не абмылкавых — усё роўна, пачуццях-жаданнях, я павінен ілгаць — не лгаць, а так — цягнуцца ўслед і прыстаўляцца.

Раптам яна абшчапіла мяне за шыю і па-дзіцячы сціснула...

Я, падаждаўшы, каб абмеркаваць, нясмела і пяўмела ўзяў яе за руку і троху пацягнуў да сябе.

І пазіраў сабе, не спяшаючыся, на неба, як там усё збягаліся і збягаліся белаватыя болачкі і збіраліся ў адзін цёмны груд, падобны на аграмадны, кепска складзены стог сена.

— Дзы-ынг, дзы-ынг... — з працягам прабіў на каланчы дванаццаць стары вартаўнік.

А Муся маўчала. Заплюшчыла вочы, паклала галоўку мне на грудзі і быццам дыхаць перастала.

— Мілая Муся, ці праўду казалася мне ваша таварышка?..

— Твая, а не ваша, — пачуўся шэпт.

— Ну, т... твая таварышка, што художнік Мартусевіч, пабачыўшы малюнкі ваш...

— Твае, — ізноў ціхенькі шэпт.

— ...Твае малюнкі, прызнаў у ва... у табе вялікі талент і прасіў працаваць, абяцаўся помач?

Замест адказу тужліва запяяла шапатком:

«Хоць ты сэрца вы-ырві ды й адкі-інь далё-ка... Хоць ты сэрца...» — Змоўкла і маўчыць.

— Чаму ж не сказала мне калі, што малюеш?

Маўчыць.

Я сядзеў як песь і лаяў у думках сябе калодаю, дурнем, сажалкавым гнётам... Гадаў, што дзеецца з Мусяй, аб чым яна думае і чаго яна ў час, калі другія гараць, полымем пышучь, яна быццам нежывая... Ці шчыра яна пачувае?

А падоечы — успомнілася — усё пыталася, ці пазволяць ёй, жыдоўцы (гэта слова яна гаварыла з нейкай жалабнасцю, як скрыўджаная), па сканчэнні гімназіі мець у вёсцы сваю школку і вучыць сялянскіх дзетак. «Вочкі прамываць тваім белагалавешкім», — яшчэ нажартавала з сумам у голасе.

— Вы шчэ самі вучыцеся, калі тое будзе, — выварочваўся я. А Муся колькі разоў усё ж такі цвёрда і ўпорна памыкалася дапытацца напэўна, і я круціўся, як тая вушка ад бізупа, ад гэтых пільных пытанняў.

Мне ўжо і так надакучылі, былі прыкры тады пацыянальныя і пабажэнскія пытанні, апастылела паўсёднае айканне і салодзенька-кіслае стагнане пяшчырых людзей. Глыбока праўдзівага спаткаў мала. «Можа, і Муся, можа, і яна толькі чапурыцца перада мною дзеля чагосьці?» — выпаўзла, як з падпечку, гідкая думка.

— Муся, зірні, зірні — якія прыгожыя, дзіўныя болачкі пывуць на заходзе. Бачыш?

Ледзьве варухнулася, маўчыць.

«Як незразумела і няскладна ідзе сёння час, — падумаў. — Так, я ведаю Мусю і яе сям'ю гады чатыры ці пяць,

але ж «пазнаёміўся» з Мусіі усяго на тым тыдні ў сараду і гуляў з ёй трэці, толькі трэці вечар. Цікава...»

Меркаваў-меркаваў, як і што, і ўрэшце ўцяміў, што трэба яе пацалаваць.

Сагнуўся, узяў яе за плечкі і прыціснуўся к ценлава-таму лічку, пацягнуў да сябе мяккую, любую, гладзенькую, крамяненькую шчочку, але так няўдала, так... што пачуўся прыкры, каб яго век не чуць, гук: «Цмыгу-у-уль...»

Мне зрабілася сорамна за сваё мяжджульства.

Я скасавурыўся, як конь, хмылячыся, і збоку паглядзеў на Мусю. Дужа задзівіўся з нейкай дайжа трывогай, чаму яна такая белая, не глядзіць і маўчыць, хоць ты што? Спіць, не спіць.

Баючыся, каб яна не ўцяміла майго пастылага настрою, я пенарокам, асцярожна шукаў на яе руцэ пульсу і шчунаў дужэй, нібы ад вялікага пачуцця паціскаў дарагую ручку.

Пульс біўся слаба, а біўся — і тое мяне ўзвесяліла.

А яна тым часам на ўсю сілу сціснула маё плячо, прыціснулася як мага ка мне.

— Мілы, харошы... — ціха шапярнула, аж маё сэрца зайшлося.

Мне здалося, што тут і я павінен больш паказаць любовіную прыхільнасць. Крэпка ціскануў я Мусю ў руках, аж у стане ў яе пешта: «Хрэсь!» — хрэснула...

«Ну й ламіна ж я», — стыдзіў сам сябе і чуў, як пабегла кроў у галаву; зачырванеўся, і добра, што хоць ноч, дык не відаць.

А Муся — як мёртвая.

Пасядзеў, пасядзеў, ізноў паглядзеў туды-сюды. Ага, прыпомніў: «Я — ненармальная», — сказала пет ведама к чаму заўчора.

Зірнуў на яе.

Вочы заплюшчаны. Ці то ад доўгіх век, ці то і сапраўды — пад вачамі было чорна-чорна. Ліцо бледнае, што ў нябожчыка, галоўка, нежывая, адкацілася назад...

«А божа! Самлела... Няжыва...» — маланіей скаўзнула ў галаве, над лыжачкай зрабілася да прыкрасці пуста, і на плечах быццам пакаціўся халодны пот.

Дзяржаў яе, самлелую, у руках і гукаў:

— Му-уся, Му-у-сечка! Ну скажы што-небудзь, Му-у-сечка...

Яна не варушылася. Галава яе без сілы звісла ў маіх

руках; адна рука, амярцвелая, з'ехала і ўдарылася аб маё калена.

Мне было жарка, душна, худа. Прытуліў самлеўшую Мусю да сябе і, як непрытомны сам, гадаў, ці крычаць ратунку, ці бегчы ў якую хатку за вадою, ці што? Што з ёй такое? Дрэнна?

Спуджаным поглядам кінуў ізноў да Мусі і — ай! — асекся: яна адным вокам пазірала на мяне з ціхім пытаццем-дакорам...

Пачуўся стукат па тратуары.

— Мусечка, ідуць!

Той жа момант яна крапулася, адсунулася ад мяне, адварнулася і пачала абпраўляць валасы.

Бывае, заснеш удзень, працнешся і не ведасш — вечар ці ранне. Так было цяпер са мною.

— Юра, Ю-рачка, пойдзем дамоўку, — пачала гукаць, і здавалася, што яна смакуе імя Юра.

— Пасядзім трошку, Муся.

— Я хачу спацькі... Галоўка баліць... — Як занадта кукоблены дзіцёнак, лашчылася і быццам хацела трошку й пакапрысіць-павярэдаваць.

Узяла маю руку так, каб я абшчапіў яе.

Пайшлі-ткі.

Маўчалі ўвесь час і нікога не спаткалі. Падышлі к іхняму ўжо дому.

— Заўтра ўранні ты волен?

— Не, буду на рабоце ў полі.

— А ў поўдзень?

— А ў паўдзён дамоў прыйду.

— Прыйдзі ў сасоннік к мосціку.

— Добра, Мусечка.

Папрашчаліся. Я ўспамінаў закон і не нацалаваў яе.

Яна ўзышла ўжо на ганкі і пазваніла, каб адчынілі. Я крыху прыстаяў.

— Як ты не заснуў? — няжданае даляцела ка мяне з ганка.

Я аглянуўся. Схавалася ўжо за дзвярмі... Пастаяў-пастаяў крыху і пайшоў.

І цяпер сэрца пачынала млець.

Назаўтра я заране ўжо прыйшоў к мосціку. Доўга, доўга хадзіў-дажыдаўся: Мусі няма, няма іі няма. Не прыйшла.

«Увечары, пэўне, прыйдзе ў парк, убачымся», — цешыў я сябе, і нейкая туга агарнула маё сэрца.

Прыйшоў вечар. Усе ходзяць-гуляюць, смяюцца, як заўсёды, а Мусі няма... Так і не набачыў у той дзень.

«Што ж такое?»

На другі дзень таварышка яе наведміла мне, што Муся «яшчэ ўчора раніцай» паехала к радні ў Вільню. І калі прыедзе — немаведама. Быццам згубіў я што дарагое, дужа патрэбнае, без чаго жыць дрэнна.

* * *

І вось... Праз пяць дзён прыйшло наведамленне, што Муся ў Вільні раптам памерла...

— Самагубства? — з балючай цікавасцю ў дрыжачым голасе запытаўся я ў тае ж самае таварышкі нябожчыцы Мусі.

— Адкасні-іцесья вы, гора... Нівесь чэго яшчэ дабіваецца, — толькі й пачуў я.

«Дык што гэта такое?»

* * *

Прайшло нямала часу, на іншым жыццёвым шляху апынуўся я, многа розных іншых людзей спаткаў, а і дагэтуль ад пары да пары з'яўляецца прада мною квола-даражэнькі абраз невялічкай, чарнявай яўрэчкі з сумным наглядам у чорных глыбокіх вочках.

— Муся, Муся...

І так і чую тады той п'янавата-мляўкі пах красуючага язміну.

«Што й к чаму? Што й к чаму?» — ташную ў гэткі час, бо не маю аніякага ж адказу...

СТРАХАЦЦЁ

— Паніч падта мяне дзівіць. А ці спаткаешся з ім, пачынае: «Як па-твойму, Гаўрыла: ёсць бог ці няма? Ці было табе, Гаўрыла, страшна? А богу ты шчыра молішся, Гаўрыла, ці толькі так, па прывычцы?»

Якое маё дзела да ўсяго такога? На тое жывуць папы

і ксяндзы, на тое ж іх адукуюць і грошы ім плацяць. А мне што? Я — пяхкур. І не абы-які, а добры пяхкур. Я даволі працую, а на рабоце мне трэба шкелік-другі выніць, добра пад'есці, хоць не дужа смачна, а каб уволю. У свята мне трэба выспацца ўсмак і пагуляць у карты ці яшчэ ў што.

І чаго палезе мне ў галаву дурное, як панічу таму?.. Ці шчыра малюся? А ты перш растлумач-ка мне гэтае шчырае маленне. Як змалку матка наўчыла, так і малюся. Кожны дзень і ўранні і ўвечары. Я сярод людзей жыву. Дзякуй богу, не сказіўся, каб не маліцца. А што іншы раз молішся і аб печках думаеш, то пяхай бог даруе.

Чаго ў цэркву хаджу? Вось табе на! Вядома чаго. Ці за асеццю мне маліцца? У свята дзень што рабіць? Пойдзеш у Слаўнова, адстаіш абедню, завернеш к Бору-ху — сотку спаласнеш дыі удвору марш.

Аб смерці загадвацца, панічыку, саўсім пустое. Усе памром. Хто раней, а хто пазней. Шкоду каму зраблю, скрыўджу каго аніма за што — і так на душы будзе тошна, ці я тады мысліў аб смерці, ці саўсім не мысліў. Калі варта намардаваць другога сабаку за што якое — не ўваж! За такіх і бог, і добрыя людзі даруюць. А пекла баяцца? Э... Чаму быць — ад таго не выкруціцца. Ды няпраўда: і ў пекле не адзін будзеш.

Баяцца?! Каго? Чаго? Мерцвякоў іншы баіцца... Чаго, каб у яго хто спытаў. Памёр чалавек, закапалі, пахавалі — і кікс. З зямлі быў, у зямлю і пойдзеш, зямлёю будзеш. Сатлее, струпяхлее на порах, і амін, усё. Няма каго баяцца. Шчэ інша справа — бярэжцца звера або злога чалавека, пакуль ён не сканаў. А баяцца трупехлі, гною, зямлі — не ведаю! Здаецца, цяпер і сярод нашага брата мала дурных. Поп ці ксёндз мяне чортам страшыць... А ці бачыў ён сам астатняга чарцяночка? І ці відзеў нячысціка хоць адзін разумец на свеце? Ну?

О, яшчэ іншая справа, калі чалавек аб заклад ідзе. Такому бываюць зданні, праўда. Аб заклад ісці ў чым-небудзь страшным, закладацца аб страхакце якое — анікому не раю. Як чалавек заклаўся, ён пачынае ўсё думаць аб адным: думае, думае... А к таму ж і баіцца троху. Праз гэта ў галаве робіцца на каліўцу ў тым-сім паслабленне, і можа паказацца ўсякая дрэнь, хоць усамдзеле і німаш нічога; пяхворы чалавек нічога б не заўважыў.

А мяне то чортам ды нябожчыкам ніхто ўжо не спужаў бы. Бо калі мне пачало б рабіцца страшна, я зараз

узяў бы ў галаву і як мага дзяржаў бы там, што ўсё бывае ад думак... А буду я так мазгаваць — рапей за мяне чорт унудзіцца, трасца яго матары! У чым-чым, а ў гэтым я чалавек крэпкі.

— Не хваліся, Гаўрыла, не фарсі.

— Я і так не хвалюся.

— Папомніш, папомніш...

* * *

Прайшло дзён восем. Гаўрыла Пячкур варочаўся дамоў з працы а познай ночы. Ішоў ён каля Пацкаўскага гаю. Ноч была цёмная, маленькі дожджык то пройдзе, то перастане, то пройдзе, то ізноў перастане.

Гаўрыла пажадаў аддыхнуць. Узышоў на гай і сеў на керамок, якія робяцца на магілках. Выняў капшук, набіў піпку табакаю і ўзяў яе ў зубы. Палажыў губку на скалку і сякалам: «Цік! Цік!» — а сам гаворыць:

— Святые радзіцелькі, хадзіце ка мне курыць...

— А дай сабе, закуру,— пачулася нема з-пад керамка.

Гаўрыла як сядзеў, так і хлённуўся аб зямлю нежывы. Заўтра знайшлі: ляжаў акалелы і піпку зубамі сцяў, а вочы на лоб выкаціў.

І толькі праз гады тры даведаліся, што ў той час пад керамок залез ад дажджу басячуга наш, злодзеі Атрох, і неўспадзеўкі арашыў Гаўрылу жыцця.

ШТО ЯНО?

* * *

...А калі цёмная, пахмурна-сонная ноч спаўзала на зямлю і даходзіла ў самыя патаемныя куткі, калі ўсё наўкруг заціхала, ціхамірылася і заплюшчывала вочы ў незразумелым сне, калі дайжа чуткія, брахлівыя ўночы сабакі пачыналі, падагнуўшы хвасты і сцёпліўшыся, драмаць у зацішшы пад навеццю на саломцы, у гэткі маўкліва-сонны час яна, жалобная, паціху ішла па так знаёмай вузенькай сцежцы за сялібамі на сонны, безгалосы, нямы гай, што невыразнай, чорнай плямай адзначаўся здалёку, наперадзе, сярод невыразнага кругазору начнога неба, за

паўсотні якіх сігоў угледзела бялеючы новы, высокі крыж пад свежай магілай, выстаўляла прад сабою тонкія, сухія рукі, пахілялася ўсім тулавам уперад і, як падчараваная, рушылася так да самага крыжа...

Ціха, безгалоса... Начныя моўчкі...

Быццам зломленая саломіна-жыціна, валілася ўжо там на халодную, пязлежашую зямлю з глухім балючым стогнам...

Усюдых начныя моўчкі, і яна без голасу ляжыць, ляжыць.

Часам сівыя, мутныя, дымныя болкі разбягаліся ў бакі, згруджываліся па краёх у аграмадныя, чорныя, з белаватымі прасветамі аблокі, а пасярод выходзіў бледны, як глуханямы, месік і абліваў алавяным печым, паясным і пустое поле, і бярозы з павіслым галлём, і воддаль курчавую, з правіднасцямі ў суччы сасну, і дубовы, шчэ белаваты крыж, і яе, перухомую; падзівіўшыся троху і, як слова, задумаўшыся аб жыці, ён ізноў хаваўся за певялічкія хмаркі-балачынкі, а яна ўсё хліпала, стагнала, цяжка ўздыхала з адпачынкам у сваёй жалобе і пачынала шаптаць.

Агоўтаўшыся ад плаку і пакрапчэўшы, падымала рукі ўгору над галавою, пільна ўглядалася ў цямноце на певялічкае, бляшанае распяцце, што прыбіта было на крыжы, і ўсё шаптала сухімі, засмагшымі губамі, усё шаптала...

Палючыя слёзы цяклі па ўпалых бледных шчоках, халаднелі, і ў чырвоным блеску каралямі — кап!.. кап!.. — капалі на свежую магілу, і праз не дужа злеглую зямлю праходзілі аж да труны, і мачылі яе — соллю ўкрыецца з часам.

А ўкруг усё начныя моўчкі... Моўчкі...

Анямелыя, замлелыя рукі абвісалі, хворая галава пад чорнай хусткай схілялася на маладыя грудзі.

І той час без літасці, без міласці пачынала малаціць сябе па грудзях такіх маладых, ірвала ды шкумаціла з крыўдным імпэтам белую кашульку.

Дужэй, з болем стагнала, валілася, калацілася, пікнула к зямлі вухам...

Цалавала раптам, цалавала гліну; зямлю, доўга, бесперастанку...

— А праціся! Устань! А-а-а... Адгукніся мне! Адгукніся-а-а...

Мёртвая ціша стаяла каля гаю і па гаю, і няўцямяная жудзь плыла-цягнулася ў той цішы.

А яна раснасцірала рукі на магільнаму курганку і ўзноў ляжала доўга і нібы без дыханьня...

Пачынала варушыцца, быццам пасля цяжкае хваробы...

Варушылася так, мусіць, гніў яе хто да зямлі.

Падымалася на аслаблыя ногі, хістаючыся, паволі клала крыж на сябе і цалавала распяцце, клала крыж на паветра ў адзін бок, і ў другі, і ў трэці, і ў чацвёрты, за кожным разам цалавала росныя камкі зямлі.

Пераксіла ўсю магілу.

Дастала з кішэні невялічкі пожык-складаччык, а з-за пазухі кавалачак спісанай паперы, прыціснула к грудзям маладым, пацалавала, абліла слязьмі...

Сагнулася. Падняла адну дзярнінку, капанула складаччыкам.

Палажыла ў ямачку паперу, загарнула зямлю, прыціхла...

Узяла горстачку зямлі і пасыпала сабе за кабат на грудзі маладыя і змучаныя...

Халоднецька...

Малілася ізноў і цішэй, з прыемнаю пакутаю і лягчэйшым сэрцам, плакала...

А каля гаю і на гаі — ціша, пачшыя моўчкі і моўчкі... Ані...

Нявідзімае паветра было поўнае гэтай цішы, саўсім незразумелай.

Яна сядзела пад бялеючым крыжам, цёмная... Палажыла галаву на далоні, ціснула дрыжачымі пальцамі абсохшыя вочы і як бы думала.

«І адкуль яно ўсё? І чаму яно ўсё?»

Ціша, няма адказу...

«Дзе душа яго, дзе дух яго?»

Ціша безадказная...

Болкі шпарка бягуць высачэй і ніжэй, спіць гай, і бярозы, і сасна, і крыжы, і святліцы, росна на полі, а пахне так мякка і мляўка неяк, хоць і ядрана ўночы.

А пад зямлёю трухляціна...

«А ў яго труне? Ён... Не такі, не жывы, страшны... Мёртвае цела, не ён... Паракно, труп... Як тады, на хаўтурах, цяжкае паветра...»

І ад усяго, навокал спячага, ад усяе таемнай незразумелай і страшнай прыроды, звычайнай, а не цямлывай, цяпер ад яе ў цямноце са ўсіх бакоў ляцела адна думка-загадка: адкуля ўсё і што яно?

«Як жа гэта, невядомы найвышні? Як яно? Жыў, хадзіў, любіў... Пакінуў, памёр, няма духу, няма яго... Трухляціна... Косткі, чэрап, пошл...»

Безадказная цёмная ціша...

Сядзіць цёмная над бялеючым крыжам... Думы, думы...

Далёка воддаль цямнеюць сялібы. Прагнуўся ў свой час певень, запеў, за ім — другі, трэці... А поле, і гай, і крыжы ў сне...

Ціша... Сон...

* * *

...Ты абліваеш сваім блескам пудна, але ўпорчыва і бесперастанна цалюткую поч.

Не блеск, не, не срэбра, а пешта алавянае...

Бо няма куды пайсці, скончылася... Няма таго срэбра ядранай почы, калі п'янілі галаву пышныя, сочныя, росныя ружы і стукала сэрца ад яе пагляду любага, глыбокага, даўгога і пешта важнае гаворачага...

Ты і тады быў алавяны, а здаўся срэбраным... Ціха было пад старымі ліпамі... Ядраная поч... Месячна... Нечага жадалася...

Было, было... а падманіў...

Ты сваім бледным прыгоствам і незразумелай адвечнай маўкліваасцю цягнеш да сябе маленькую, сінявочкую Антосю, падымаеш яе, малютку, узводзіш на высокую страху...

Ціш-ш... Няможна крычаць... Ён, а поўны сягоння, узвёў дзевачку малую, а шчэ... ціш-ш! зваліцца, заб'ецца да смертухны...

Чым ён чаруе? Чым? Чым ён цягне да сябе?

— Падажджы ж!

Схапіў стрэльбу, накінуў на плечы жупан і выбег на двор.

А поч! Божа ж ты мой, якая поч! Яна незвычайна прыгожа...

Старыя, ціхія пуні пад срэбра-белымі стрэшкамі спяць сярод цёмных садоў, кідаюць ад сябе чорную-чорную сцень...

А там гумны, лазні маўчаць... Стрэхі і гароды воддаль у срэбры, а бліжэй — цёмна...

Месік, месік...

Бязгучна, нема, са сваёй адвечнай думай пазірае на лес, поле, хаты... Высокі, далёкі...

Часам трохі схаваецца за правідную болачку, што тонкімі фарботамі расцягнецца па ім, як вышываны ўсякаю гурынаю паркалёвы набожнік над абразом у святым хатнім куце.

Зоркі мігцяць, мігцяць, мігцяць...

Як дарагое цветнае каменне, свецяцца. Як лампадкі, блішчаць аганькамі белымі, залатымі, чырвонымі, жоўтымі.

Думаецца пешта ціхае, а неспакойнае...

Як прыгожа, як цудоўна-люба, якое вялікае мастацтва ў кожпаі драбязінцы з творчасці Вялікай Непазнаванай Сілы!

Прыемна, любя, не страшна, а неспакойна...

— Адылі ж падажджы!.. У тваім ціхамір'і няма спакою... Ты адбіраеш спакой... Нашто цягнеш к сабе, цягнеш, маўчыш?

— Стрэлю ў цябе!..

Сіпла прашыпеў злосны сярод прыгажосці, скрыгнуў мімаволі зубамі, пачаў цэліцца.

З узлахмачанаю, задзёртаю ўверх, хвораю галавою, без шанкі, з пакінутым абы-як на плечы жупаном, дзержачы высока ў дрыжачай худоі руцэ стрэльбу,— быў страшны і цікавы...

Не рапа, позна...

Месячна... Месячна навокал, так месячна, і лезе пешта месячнае, тое маўкліва-незразумелае, лезе ў кволую душу, зваяваную прыгоствам няцямлівасці ўсяго, што тут спала блізка, па зямлі, і што было, нявідзімае, у наветры і што, можа, мае душу ці пачаткі яе там, далёка, на другіх планетах Усясвету...

Балюча, няможна абхапіць кволым вухам, балюча і ціха, безнадзейна...

А месячна... З усіх бакоў, з усіх бакоў абхапіла спакойна-прычэпная, пільная ў нявідзімым абхапленні, срэбраная, а первуючая, калі няма куды ісці, месячнасць.

І тады было бела-ядрана, і цяпер... І тады было бела-срэбрапа, і цяпер. Які чароўны галасок быў у Ядзі... Лічка яе, ручкі яе...

Не, не... ён быў алавяны... І цяпер ён алавяны...

Няма таго, дзе яно? Дзе жывуць тыя думкі? Куды яны дзяюцца?

Сніць за возерам панскі фальварак, хаты спяць...

Толькі вартаўнік: «Ляп!» — маўчыць... «Ляп!» — маўчыць... Далёка...

Цэліўся, цэліўся, навёў на сярэдзіну, падняў вышэй. Абурэнне пацішэла, калыханне-ваўнаванне праходзіць... Ціхая дасада на змораным сэрцы.

«Што там на ім? Горы, сцені ці Каін з вядром густа-чорнай, запечанай крыві Авеля? Што там?»

Рука без сілы апала, стрэльба старая, дрэнная, дзядоўская, звалілася на зямлю.

Мімаволі сеў на зямлю, сагнуўся, скорчыўся...

Схапіў галаву ў далоні, падабраў пад сябе ногі, рачком ляжаў на траве, глытаючы пешта горка-абіднае, што падкацілася к глотцы, і, пачуваючы цёплыя, смешныя слёзы на вачах, шаптаў, зломаны нясходанымі сіламі:

— Што тама? А? Што там?

А час апоўначы, высока месік... А месячнасць, месячнасць... Светла, а відна і нявідна, месячна!

— Вума арашуся, розум страчу, галовачка мая бедная, ломіць жа яна, баліць, памуцілася ў ёй, гняты з сажалкі там, дзёўбае ў вісках, гарыць...

Месячна...

— Пуста на сэрцы... і нічога не ведаю. І няма ўжо чаго рабіць... Думкі мае, летуценні мае, ідэалы мае... Скопчылася дарога, няма куды бегчы-хапацца. Куды ісці далей? Нічога й нікога няма ў мяне...

* * *

У тую ноч страшна раз'юшыўся злюшчы, сцюдзёны, сярдзіты і безупышны вецер, з дзікім выццём гуляў ён на голых, чорных палях, са скогатам скакаў на зрытым бульбоўніку, як той асцервянелы сабака, кідаўся на цямнеючыя бязлістыя аголеныя алешыны, шкумаціў іх з брыдкім смехам-сіпеннем і, пераляцеўшы цераз быльнік і са злосці паклычыўшы сувалку па пустым канаплянішчы, ён тонка звінеў і шчаміўся ў самыя маленькія шчэлкі сцен гумна і пуні.

Яму падабалася наводзіць жудзь на зямлі гэтым сваім: дз-дж-джуг-аэ-эй-сю-сю-скрыгр...

І ён галасіў праз шчэлкі, праз усякія дзірачкі, вароты, падстрэшыны, прагаліны, а потым, азвярэўшы саўсім і страціўшы астатні сорам, кідаўся ў комін і пачынаў там выць і нібы пець на ўсе галасы, адіраўляючы чараўніцкія хаўтуры: «Гоё-ё-ў-уў...»

На небе ані зоркі. Чорна й чорна: уверсе, на зямлі, наўкруг...

За тры сігі няможна чалавека разгледзець.

Не ведаючы добра дарогі, падарожны дзед з хатомкаю на спіне і даўгім кійком-кастылём у руках шточасу збіваўся ў глыбокія калюжныя з ліпкаю, важкаю гразю, набіваўся на каменне, колькі разоў зваліўся з дарогі ў канаву і чуць-чуць не абмінуў моста.

Так і шчабоўкнуўся б у халодную, бурлячую, нешырокую, але з аборвістымі, абсыпленымі берагамі і з бяздопнымі віркамі рэчку, зачапіўся б там ланцем за корч, галавою старою ўдарыўся б аб камень ці калоду і захлібнуўся б ускаламучанаю вадою...

Боўкнуўся б раптам, толькі б забулькала-забульбата-ла: буль, буль, буль... Разбегліся б кругі, узняўся б іл, пузыры ўскочылі б, пастаялі б, павярцеліся б, праплылі і зніклі б без пены.

І зноў бы там — ціха і гладка, і светлая вада, чорная ўночы... А воддаль на каменні таксама гуркатала б і шумела вада ў шпаркай бягні ручайкоў пяроўных...

Чорна, халодна, мокра, сыра, гразка, вецер заходзіцца.

З цямноты вызірае на падарожнага дзядулю нехта невыразны, іскравы, адначасны, несапраўдашні...

А ўбогі, стары дзядуля — старац, пазябшы ў падрапым, з дзіркамі жупане, дрыгаючы акалелымі ў тоненькіх альняных штанах худымі нагамі і шлёпаючы растаптанымі, касматымі, гразкімі лапцямі, ішоў у гэтай хлябе да цёплага запечка і ўжо не думаў аб тым, што яму дрэнна, а неяк на прывычцы пачуваў нядолю.

Часам пільней узіраўся ў цямноту і ўжо не думаў, чаго яно ўсё такое на свеце, як яно стала так і чаго дрэннае падвор'е, а неяк на прывычцы пачуваў маўклівую незразумеласць у дрэнным жыцці і надвор'і.

Пільней узіраўся, і збоку дарогі за альшынамі, за канавамі — сыпнуцца іскры, і няма... махнецца нехта іскравы, і няма...

«У галаве так здаецца, уваччу... Ломяць косці, прастуда...»

Ці так здалося, ці так у галаве праішло: вызірнуў нехта з цемні з вышчаранымі зубамі, высалапіўшы доўгі і таўсты, як палеца, язык і выкаціўшы чырвоныя вочы...

Жыццё, жыццё... як тая мара. К чаму так бог даў, з чаго яно пайшло?

Як служыў ён «чалавекам» у распусным доме... Ча-

го-чаго было! Забылася... Лапці, рэўматызм, старэцкая торба... Няма таго тлуму, забылася... Толькі адно ўелася ў памяці: таўсты, сівы генерал сярод бутэлек, сярод дзевачак сядзеў і жудасна плакаў: «Піце, мае, мае... людзі мае! Нуда, нуда заядае!..»

Чорна, гразка... На цёплую б печ.

Па чорнаму, сцюдзёнаму небу раптам паляцеў бы з-за лесу змей і сыпаў бы іскаркамі...

Ляціць... Клубок агнявы... Далёка асвятлілася ўсё. Шум вялікі і сіп. Бліжэй... Гукаюць на зямлю каменні, шпякае смуродная гразь... Грошы нясе... Вочы аграмадныя вылезлі, чырвоныя, клыкі-кляцы даўгія, шыя тоненькая... ці то крылле, ці то погі з капытамі і рукі кіпцятая... Чырвоныя вугалі адлятаюць, трашчаць і пырскаюць... Сабака завуў у лесніковым двары з жахам, ціха, баючыся...

Нічога няма... Думкі ў цямноце пад шалёным ветрам.

Хто можа знаць, адкуля жыццё? Адразу было многа людзей ці з аднаго пайшло? Як? Чаму ён не пераказаў унукам, адкуль ён, першы, узяўся?

Сцюдзёна дзеду... Што й то жыццё? Нашто жылося? А жадаецца жыць... Нічога зразумелага, усё няведама.

Усё незразумелым мінаецца... А іншаю парою ўспомніцца сівы, таўсты генерал у доме распусты... Плача: «Піце, мае, мае... людзі мае! Нудна мне, смутна мне, а божа мой!..»

* * *

...Думы мае, думкі, кусачыя пчолкі, крылатыя птушкі, лятучыя болкі! Дзе згубілі джала, дзе страцілі крылкі, дзе дажджом зляцелі?

Хто пакалечыў вас? Хто, які злоснік скрывіў вас без жалю, на шкоду, у дрэнны бок, на адзін бок?

Паўзуць бяскрылыя, памоклыя, змораныя на пустой дарозе ў сівым пыле...

Чаму не джыгастыя?

Думы мае, думкі, летуценні мае...

Усе людзі спаць паляглі, а яму... як яго?.. а Янку не спіцца.

Сядзіць ён, адзінота, у закопчаным куце пад закопчанымі абразамі і чорную кнігу чытае. А вецер, вецер у коміне: «Гугу-за-гу-блю-у...» — знай, няе, як вые, ды бярозавым галлём пад акном аб мокрыя сцены б'е, сцёбае ды

шастом хістае, гутае ўсё: «Драб-драб... скігі...» — бесперастанку бушуе. А дожджык асенні безупышны аб балонкі барабаніць, як нябожчык, стукаецца і плача мутнымі дробнымі слязьмі.

Чорна на дварэ, анідзе святла ўжо няма, апоўначы ўжо. Чорную кнігу чытае Янка, дабіваецца-шукае адгадкі на пытанні-дамаганні свае... І чуецца яму часам — не, не чуецца, а думаецца, што сярод цішы ўночы гукі без канца жывуць, што не вецер у коміне гудзе, а дзіцёнак то няхрышчаны, бо задавіла яго матка — дзяўчына, смутнапрыгожая грахаводніца любоўная, няўмысная, задавіла цясёмкаю чырвоная і пахавала каля шляху без святога крыжа, што гэта ён плача-стогне ў коміне, крыжа просіць. І чуецца-думаецца Янку, што не вецер бярозавым галлём аб сценку б'е, а скрабецца той страшны чараўнік, што пры жыцці ваўком бегаў і на пачах кажаном лётаў ды чалавечкую кроў ссаў у сонных немаўленікаў, што гэта ён скрабецца ў хату, бо не мае спакою на тым свеце. І чуецца-думаецца Янку, што не дождж за акном слёзы лье, самагубца страшны малітвы праведнай, да бога даходнай, просіць, што гэта ён енчыць там...

Жах на Янку лезе, ды не паддаецца ён, знойдзе ён захаванае, знойдзе тое, што ў кнізе чорнай шукае...

Пасядзеў яшчэ каліва і адважыўся. З-за столу ўстаў, жупан надзеў і шапку-віславуху. Узяў нож-складанчык асвячоны, што ў лубцы ляжаў, калі паску пасвячалі, узяў грашніцу і проскурку жалобную-памінальную і на дыбачках за парог пайшоў. Зачыніў дзверы ціхенька, сенцы запёр і за вароты, па двары, на гарод к гумну пайшоў.

Чорна і цёмна. Сцюдзёны вецер і прыкры дождж — а з усіх бакоў, і петухі не пяюць, і сабакі спяць, не брэшуць.

Глядзіць Янка па баках — нічога не відаць, але страшнее яму неяк... А можа, ад таго, што нічога не відаць?

Ху! Нехта цёмны баўтануўся з-за старога ігрушы... Не, гэта сліўка там кіўнулася.

Далей к гумну ідзе Янка, а на галаве скура халадзее...

Узышоў на гумно. Цяпер толькі да асеці.

Ступіў колькі сігоў, на саху налез, цупнуўся. Ашчупаўся — павесялеў.

Во й падасецце. Падымае дошку... «А ці не вярнуцца шчэ? Ці не кінуць усё гэта? Смяяўся ж некалі, вясёлы быў... Што я вытвараю, што я вытвараю?»

Ад'ехала дошка набок, палез у падасецце... Цёмна, ціха, копацію пахне гуменнаю.

Адна прыступка, другая... Абшаснуўся на трэцяй упоцёмку, скокнуў адразу на под, а зямля з пяшчэльнай сценкі — гур-р-р... — пасыпалася...

Сэрца закалацілася. Прысеў да зямлі і, хапаючыся, проскуркаю круг абводзіць пачаў. «Што там на чорнай кнізе? Як там на ёй?» Зашаптаў нячутна: «Сіла таёмная-чорная, сіла бясплотная-грэшная, сіла нячыстая аптыхрыстава, на паслухмянства гукаю цябе раз, у другі, у трэці!..»

Раз пераказаў і абвёў проскуркаю Янка і як бы супакоіўся, а ізноў — шпак! — зваліўся камок зямлі са сценкі каля жэрала. Пасцюдзянела спіна, рукі і ногі. Грамніцаю святою пачаў абводзіць, шэпча хрыпата: «Люцыпар, Сатано, Арымане, Чорны бог! Спасылай мне драбязу тваю на паслухменства — кажу раз, у другі і ў трэці!..»

Таўхануў пехта пад локаць, ці то здалося яму, ці то ён толькі падумаў, ці то сам наўмысле за стоўб, што столь дзяржыць, зачапіўся?

«Нанэўна, што зачапіўся; нічога няма».

І давёў другі раз, і ўжо нож асвячоны ўзяў.

«Што я вытвараю?» — ізноў думка бліснула, але і нажом круг павёў.

Вядзе, вядзе... Раптам: дзынг... — зазвінела ў вушах... Што гэта? Крыкнуў, мяўкнуў хто на таку?..

Маланкай схапіўся Янка і кінуўся вылазіць з падасецця. Круга не давёў... без памяці схапіўся за прыступкі і палез... Скочыў паварх, а там ззаду пасыпалася зямля, загурчэла сцяна падасецця...

Бяжыць, бяжыць Янка на таку; валасы на галаве ёжуцца, пад каленямі занямела.

Вылецеў з гумна, на гародзе нясецца, шапку дзяржыць. Вецер дзьме ў рот, дождж у вочы хлешча.

Дабег да пуці, агоўтаўся, прыстояў.

«Чаго ж я пабег? Нічога ж няма? Спужаўся... І нож, і грамніца, і проскурка там. Не спраўдзіла чорная кніга...»

Затужыў. І зноў думы цягучыя, смутныя.

«Не вытрываў... Не прыйшлі сілы чорныя. А можна б, і спраўдзіла кніга чорная чараўніцкая? А што хто знае? Не казалі б таго, не выдумлялі б. Пабег, спалохаўся, упудзіўся, як конь малады...»

Бязмоўныя дрэвы чарпеюць невыразна ў начы, ведер вее часінаю. «Так было, так ёсць, так будзе, і немаведама, адкуля яно гэта ўсё, хто гэта даў і што будзе пасля смер-

ці? Намёр, згінуў... а сілы таёмнае?? Ніхто нічога не бачыў... З таго свету ніхто не казаў. Можна, і таго свету няма? Дык што ж тады, як тады? Нашто ж такі свет стварыў?»

Цёмна, глуха, сонна...

Чараўнікі сучасныя! Скажыце, як пячысцікам душу прадаць, каб толькі сытацца пешта? Не ідуць пячысцікі, бо знаюць, паганяя, у іх душа мая, цяшчасная...

Нашто даў жудасны кірунак у падасецце лезці? Нашто?

Вера, вера! Вера малая! Няма веры ні ў тое, ні ў гэта, а жудасны кірунак ёсць, ёсць ён, пракляты... Нашто мне далі яго, нашто?

А быў жа я некалі вясёлы, смяяўся ж я...

* * *

— Дурны, дурны...

Разумныя людзі дурным завуць.

Не спрачаецца, бо ўсё роўна дурны ён на людскі розум.

А перш быў хлонцам пахмурным, пасля «варонаю», далей прыдуркаватым, потым стаўся дурным.

— Дурны, дурны...

А ён хоча па-свойму быць. Дурны...

Але крыўда ў чым? Што баліць яму? У чым туга-пуда яго дурная?

Не цямяць хіба таго звычайна-разумныя людзі?

А чаго б, можна, пажадаў! Дураць, дураць!..

Самі яны ўсе дурныя... Ці ж не дурныя? Хаваюцца толькі, тояцца. Як бы так разумным і патрэбна жыць? Не, дурныя, дурныя...

Іх многа. Яны ўсе завуць яго дурным. Уся нарафія. І папы. А ён адзін; з яго смяюцца людзі, калі ён гукне каго дурным. Людзі... іх многа. А яму аднаму не можна зваць іх дурнымі. Матка плача, бацька маўчыць, большы брат б'ецца, а братава сварыцца на дурнога, што ходзіць пячыста, і не хоча кашулю дурному памыць.

А ён па-свойму хоча быць. Па-свойму...

А дзеці плююцца і пылам у вочы сыплюць... Праўда — не ўсе. А паругаюцца дурному.

Ідзе за гумнамі, за гародамі, па дарозе і кладзе крыжы па абодва бакі; ксціць і поле, і бярозу, і сіне-залатога жука, і мятлушку нейкую, і жаўну, што крычыць там вунь у гайку.

Дожджык прайшоў. Пыл прыбіў. Зеленай-веседай шчо

несвялікія лісточкі бярозавыя, руць весялейшая, чысцейшая, шнурамі калышацца, абмылася, напрыгажэла. Якое лёгкае наветра. А гаёк зялёненькі-зялёненькі, і птушачкі так ахватней пяюць.

Праішоў дожджык, прыбіў пыл, зямельку пасвяжыў, траўку абмыў.

Кладзе крыжы, бо яму так хочацца... Паветра такое прыемнае.

З-над лесу едуць... Пані Іванецкая там ездзіць. Вараныя коні шарка бягуць, стаеннікі. Сядзіць у чорнай, бліскучай калясцы, як звычайны дурны чалавек, з-за шырокай Мінкавай спіны выглядае на баках немаведама што, яго ўгледзела. Прыплюшчыла вочкі, выняла з мяшочка паркалёвую пахучую хустачку, ківае пальцамі.

— А-а! Поди сюда, дурачок! Ково это ты благослоўляеш? Благослови, дружок, меня...

Не стаяць коні. Разумнейшы Мінка цягне вожкі, цішыць іх, азірнуўся і на дурнога ўсміхаецца, расставіўшы тоўстыя, сытыя, чырвоныя губы.

А дурны моўчкі на іх пазірае, не выдае смеху свайго.

«Дурныя! Думаюць, што нештачка ўжо і ведаюць... Смяюцца, бо нагарыдзіліся ў Цёмным Лесе, а прыкры як, бо перакуліваюць від свай у разумны, дурні...»

А ён відзіць, чаго яны ездзяць у лес, на гэта не дурныя.

Прыстаўляюцца перад дурным. «Што яе бласлаўляць? Ад яе распустай смярдзіць, яна прыкідываецца, што разумная, што ў жыцці нешта ведае... Сказаць ёй...»

— А Мінка ў лесе... гы-гы-гы...

Адразу пачырванела, дураты паменшала і грошык ізноў схавала. «А пяхай не дае, дзеці адбяруць».

— Что ты плецёш, дурак? Прочь нашол, сумашэдшы! Миша, трогай!..

Пакацілі...

Засмяяўся і найшоў на гай сядзецца, на могілкі. «Трэба тую магілу пераксціць, дзе жывога закапалі».

Задумаўся.

Смеху каля гэтай пані. Смеху і грэху. Паглядзіш на жыццё яе і замаркоцішся. І памерці хочацца.

Жыццё, жыццё, ці ж ты вартае таго, каб жыць? Вось паня жыве... А можа, так і лепей. А весялей то напэўна. Але калі ўспомніш усю праўду жыццёвую — сорам, сорам! Прылівамі мяккімі, цёплымі кроў да пчок коціцца — чырвоная.

Братава сварыцца і кашулі не мые. Памёр бы, ды смерць не прыходзіць. А трэба пакыцца даволі, каб не шкадаваць памёршы.

Трэба крыж пакласці на магілку, дзе жывога закапалі.

Прачнуўся, ачуняў, шчун... сценкі з усіх бакоў, аніводнай шчэлачкі. Дыхаць трудна. Крычаць — толькі хрып ад даецца, праз зямлю не пачуюць. На сажань пад зямлёю цяжкаю, паветра няма, смерць. Валасы шуркаюць на скуры зморшчанай. Дыхаць, дыхаць — няма, няма... Ай, хры...

Грыз, мусіць, рукі, галавою біўся, скурчыўся, выкаціў вочы, усё. Не пачулі разумныя людзі, дурному веры не далі, жывы пад зямлёю... У вялікіх муках скапаў.

Згніў. Дух выйшаў. Які дух! Яму не хапіла духу, паветра не было, памёр. Паветра — гэта дух яго.

Трэба пераксціць тую магілку... «Дурны, дурны»... А хачу па-свойму быць... Я хачу па паветры хадзіць... Хачу... Хоць малюпаценькую часіначку... Чаму не можна? Чаму не можна? Нашто цягне зямля да сябе? Мне не падабаецца тут у лагчынах, сярод плятнёў, тынаў, платоў, загародаў, не... Чорта не відна...

Чорта, чорта, чарцяночка... І я чорт. «Дурны, дурны»... Папову батрачку ў балота завёў. Плакала, плакала Рыпінка Пепадступная... Ці я ведаю, нашто было так?

Дурны, дурны...

* * *

Янка-чараўнік хварэе, а не памірае.

.

Выскачыў з падпечча сіпенькі агапёк і пабег па хаце... Каціўся, каціўся і белым дымам сышоў. З таго дыму малюпаткі старычок у чорнай маргелцы выскачыў, у руцэ нейкую торбачку чырвоную меў, кійком падпіраўся...

Адкуль ён, пячыцік, узяўся?

Расчыніў торбачку, выхапіў нейкія відэльцы і адразу к Янку надскочыў.

Што яму тут, што яму тут?

Зубы ў момант расцяў, з сатанінскім імпэтам відэльцы ў рот садануў...

— Сотэр... Ороптоцінет... перакруціў... — захрынеў Янка, таемны знак на паветра паклаў — і знік раптам ня-

чысцік, як скрозь донне праваліўся. Серкаю і падлаю-тухляцінай на хаце запахла, туман разляцеўся, і нічога няма.

Трэба, трэба Янку ўміраць, а не ідзе душа з цела за ведзьмарства яго. Мукі непамерныя, страхі вялікія...

На хаце, на страсе: «Скраб-скраб...» Скрабецца, быццам кот неўгамоншы-збродлівы.... Лезе, разграбае страху.

Безушынку скрабе кіпцямі, бесперастанна грызе вострымі зубамі, разцамі-шыльцамі...

— Страляйце з майго дзядоўскага заклятага ружжа на страсе, — хрыпіць чараўнік.

Баяцца, усе баяцца, адкуль страх гэты вялікі ў цямпоту ночы бярэцца?

— Патрывайце, во пабой! — сказаў і з рота чорнагілы зуб... не, не зуб — галушачку хваць! Дае сыну-Васілю.

Анямеў Васіль, узяў зуб і ад вялікага болю крыкнуў бязвумна; як агнём неканула яго руку ад той галачкі... Пальцы пачарнелі і гарам заняліся.

Схапіў Яшка сына за руку, начаў над ёю шаптаць, надуў, пахукаў, уклаў галачку яму ў руку. Не пячэцца цяпер...

— Не палохайся. Васіле! Набі старую дрынкую стрэльбу і тахні на страсе ў яго, таго... Дык не буду на пачах прыходзіць дзяцей тваіх грызці... Чуеш? — захрыпеў злосна-сатанінска.

Выбег Васіль на двор, поч цёмная, ані зорчкі на небе далёкім, толькі тучы-хмары чорныя ідуць, як горы вялікія, страшэнныя, як таемная грамада асілкаў-пужалаў...

Набіў ружжо Васіль, прыцэліўся-прымеціўся на самы вільчык у страху, сказаў ці памысліў: «Памажы божа госп...»

Ірвапула стрэльбу, кахнула, зыкнула, насыпалася іскар'я каля воч, зарагатаў на страсе...

.

О, досыць мне, досыць мне, даволі ўжо... Што я пішу? Людзі смяцца будуць. Усе будуць смяцца з пісання майго: і таварышы-студэнты, што беларусам з-пад пунчы завуць мяне, і таварышы хлопцы-пахцёры, што прыідуць к Міколе Вясенняму з Юзаўкі і, пачуўшы ад мяне песню маю адвечную, скажуць мне: «Ці не ходзіш ты, часам, і маліцца за асець? Заплеснеў ты ў Багацькаўцы... Пойдзем увосень да Юзаўкі, набудзем паўвяреты над зямлёю, паламаем камення — забудзецца троку на чартаўню сваю,

радзенькі будзеш выпіць, закусіць ды на кірмаш пайсці.
Вясёлы будзеш...

Забабошы мае! Адкуль вы? Я ж ведаю, што нічога таго няма... чаго... А ці ж ведаю? Не! Я дзеткам кажу аб прыродзе па-навучнаму, рэдка раскажу ім страшнае. Любыя дзеткі...

Думы мае! Адкуль вы? Калі тое было, што дзядуля-пябожчык (няхай святы ляжыць) казкі мне страшныя казаў, мэкай ды мышэшай пужаў.

Думы мае, адкуль вы?

БУЙНІЦЫ І ДРАБНІЦЫ

Выйшаў змучаны працаю і жыццёвым амбарасам чалавек з свае штодзённае хаты падыхаць свежым веспавым паветрам.

Сеў ён на лавачку на высокім беразе ракі і глядзеў на горад.

І ўбачыў ён: высока над ракою вароны ляцелі...

Блішчэла ў рацэ вада, адбіваючы ля краю голае сучча дрэў.

Сіняе неба на захадзе бранзавела, жаўцела.

Вароны ляцелі бязмоўна і па-людску важна, троху надзьмута. І нецікава, але патрэбна для іх махалі крыллем.

Уздумаў ён на сваю працу, на свой клопат...

І змалеў сам сабе ў сваіх вачах:

— Усё буйніцы і ўсё драбніцы... — прачытаў ён у сваім сэрцы.

І не хапаўся ісці назад.

— Усё паспеецца... драбніцы і буйніцы, — разважаў ён свой сум.

УСЁ МІШАЕЦА

Цёмнае неба хмарыцца, а на вуліцы гэтым вечарам цёпла-цёпла.

Выйшаў малады, а засмучоны дзяцюк з душнае хаты ў прахалодлівы садок.

Сеў на лавачку, зірпуў на неба і падумаў:

«Там чорныя хмары, а паміж іх светлыя лапікі. І вецер сцюдзенаваты. Будзе дождж. Але прыемна...»

І ўздумаў ён на тое, што было некалі над такім жа самым небам. І сказаў сабе самому, уздыхнуўшы:

— Мінуўся год, мінулася каханне, і пастарэў я... Так. Усё мінаецца.

А хмары, і светлае, і вецер, і ўсё бязмоўна, але нязрушна пацвярджалі яму:

— Так, усё мінаецца і ўсё ёсць вечнае...

* * *

І сядзеў і слухаў ён, як вось там, пад хатаю, гуляюць хлопцы і дзяўчаты.

Гармонік то зайграе, то сціхне. Маркотны гармонік, калі маркотна...

Пяюць там прыпеўкі:

Чаму тады не прыйшоў,
Як я цябе прасіла?..

А паскакаўшы, падурэўшы, расходзяцца па сваіх хатах.

Вось міма ідзе пара, узяўшыся за рукі, як малыя дзеці. Не бачаць яго і гамоняць.

Дзяўчына кажа:

— А заўтра свята. Я так люблю свята. А то ўсё работа і работа...

Хлапец маўчыць і па-маладому размахвае рукою, яе і сваёю, спагадна і любя.

І думаў там той, у садку, калі яны праходзілі: разбягудца гэтыя хмары і хмарачкі, выгляне сіня, цёмная выш, ціханька-ціханька будзе ў наветры, мясечык будзе прыгожа свяціць...

ХАЎТУРЫ

Убогая хата, сёння падмецёная і, калі не трэба, цёпная.

На левай ад дзвярэй лаве, вузкай як звычайна, ляжыць нябожчык — мужчына. З рэдкаю бародкаю рудымі

жмуткамi; склычаныя дзікія валасiнкі, таксама жоўта-рудыя на канцах сашчэмнага сiнявага роту. Худы, жоўты і чорны ў шэранькім жупане, белых альбяных штанах і ў новых ланціках. Не дужа доўгі, хоць ляжыць. І рукі на грудзях сашчэплены. Папрыгажэў троху, як памёр, у свет сабраўся.

На палу сядзяць у свiтках дзве старыя бабулі і маўчаць.

Чытака за сталом бубніць над кнiгаю і паглядае спадылба.

Жонка над нябожчыкам цiхенька вые і прычытае.

Болей — нікога ў хаце...

— Шчаслівы той чалавек, што не пайшоў па раду нікчэмнікаў, і па шлях грэшнікаў не ўступіў, і на месца душагубаў не ўсеўся... — бубніць чытака.

А мой жа ты сакалочак,
А мой жа ты галубочак!
Ты ж мяне жалеў,
І я цябе жалела,
А смертухна не паглядзела...
А што ж мне цяпер рабіць,
А што ж мне цяпер рабіць?

Так вылівае свой жаль жонка.

Гарэлкі па беднасці няма, і хаўтуры пудныя. Пудна бам, пудна чытаку. Нават жонка як бы пудна вылічае: «Ты мяне жалеў, і я цябе жалела, а смертухна не паглядзела...»

Добра, што і дзяцей няма: усе паўміралі. А то былі б няшчасныя сiроты.

РУНЬ

I

Не падумайце, людзі добрыя, што ў апавяданейку гэтым выдумка хiтрая, пляцень мастацкі... Не.

Яўна парунаючы законы пісьменства краснага, пішу я тут аб тым, што сапраўды было. Пішу без прыкрасы самае найменшае: пішу так, як праходзіць цяпер яно, мінулае, прад вачмі духа майго.

Спраўляю тут памiн сваiму дарагому, незабытнаму таварышу.

Я ведаў вялікія сілы яго душы маладой і крышталю чыстату гэтай душы.

Я ведаў... І я павінен расказаць братам беларусам, якую, можа, сілу, што была спаміж нас, страцілі мы.

Ці ж ткі страцілі, божа?

Дзе та цяпер ты, мой любы Уладзімеру?

Дзе ён, брацці мае?

Не думайце, што нябожчык ён. Скуль гэта ведаць? Я ж быў блізкі яго сябра, і я не ведаю, ці на тым свеце ён, ці на гэтым?

Для свае радні і знаёмых ён памёр. І так думаюць, што ён зрабіў самагубства. [...]

У паліцыі ж запісана каротка: «Уладзімер З.— прапаў без весці». (Поўнае Уладзімерава прозвішча напісаць тым часам не магу, дзеля незалежных ад мяне прычын).

Даходзяць, што ён утаніўся, цела ж яго не знайшлі.

А я, мяркуючы па яго натуры, успамінаючы яго думкі і дзе-якія словы, думаю, што ён жыве!

Жыве і куды долю новага чалавека дзесьці ў Амерыцы ці ў якой іншай далёкай краіне.

Цяпер (хоць гэта выглядае троху смешна, але заліваючыся хапаюцца за саломінку), цяпер я папрасіў бы, калі хто будзе ў Амерыцы і сустрэне, бывае, такога сур'ёзнага, думнага, невясёлага па выгляд, але гарачага па вачах беларуса (імя і прозвішча мог ён перамяніць),— дык няхай прыгледзіцца пільней, можа, часам знойдзе ў ім майго даражэнькага Уладзімера З. Росту ён сярэдняга, валасы цямнявыя, бледы, круглавіды...

Дык вось прашу не забыцца.

Быў ён сірата. Маці памёрла дужа рана. Бацька па смерці маці пачаў піць і пеўзабаве пайшоў услед за ёю. Астаўся хлопчык адзін, маючы ўсяе радні дзядзьку з матчынага боку, што служыў у горадзе прыдзвернікам у нейкай капцылярыі; бацькава ж радня, якая была, даўно ўся выехала ў Томск ці на Амур. Быў хлопчык і галодзен і халодзен, нацёрпіўся ад людзей... Потым наўчыўся ў аднаго садоўніка-латыша даглядаць сады, а ў яго сына-студэнта, высланага за палітыку ў Н., добра няўся да чытання і пісьма. Служыў у садзе, чытаў шмат кніжак, паспрабаваў пісаць. Яго карэспандэнцыі і невялічкія абразкі, найчасцей пад рознымі псеўданімамі, а то і зусім без подпісу, друкаваліся ў «Нашай ніве» даволі часта ў 1909—1911 гадах.

Астатнія часы яго вядомага мне жыцця былі звязаны з жыццём светлае памяці Ядзі К.

Ядзя была адзіная дачка збяднелага тутэйшага шляхціца, апалячанага беларуса, чалавека даволі інтэлігентнага і калісьці нават рэвалюцыйна настроенага, але цяпер хваравіта ганарлівага і нейкага апушчонага, няшчаснага. Казалі, што ён крута перамяніўся пасля смерці першае жонкі, Ядзінае маці. Цяпер ён быў жанаты з прыезджаю полькаю, што была раней гувэрнанткаю ў сям'і аднаго абшарніка, пана П. Яна пайшла замуж старою дзеваю, вышэй за ўсё на свеце ставіла панскія манеры і, забраўшы мужа ў рукі, муштравала бедную Ядзю як хацела. У іх таксама быў кавалак зямлі пад горадам, але жылі яны з таго, што бацька Ядзін меў тут, у Н., нейкую канторскую пасаду.

Уладзімер ведаў Ядзю з таго часу, як яна прыходзіла з мачыхаю, а часам адна, у сад пана П., дзе ён працаваў, купляць ягады па канфітуры або фрукты на стол.

Яго бліжэйшае знаёмства з Ядзю пачалося, наколькі мне вядома, пазней — пад час выбараў у нашым невялічкім і глухім горадзе ў мясцовыя самаўрады — позняю, страшэнна пуднаю і страшэнна гразкаю восенню.

Цяжкая гэта ў нашай глушы пара. Найбольшы лік самагубстваў, усякіх злачынстваў і скандалаў у Н. прыпадае чамусьці якраз на восень. І так хочацца ў гэтую пору троху нейкай светласці.

Уладзімер ад рана да позняга сядзеў у склепе з яблыкамі, а пачою займаўся самаадукацыяй па завочных курсах, а таксама шмат чытаў і пісаў.

Якраз «Наша ніва» рассылала тады сваім чытачам плакаты — вядома па беларускай мове — каб выбіралі ў мясцовыя самаўрады беларускіх адраджэнцаў-сацыялістых. Уладзімер наляпаў адзін такі плакат на дзверы ў склепе, і гімназісткі, праваслаўныя і каталічкі, ідучы міма, заўсёды прасмяхалі друкаванае беларускае слова па плакаце.

Толькі Ядзя К. спрачалася з таварышкамі, ласкава спачуваючы таму, хто гэта пісаў і друкаваў, і таму, хто першы ў нас па зрусіфікаваным усходзе Беларусі пачаў смеласці наляпіць яго, каб усе чыталі.

Уладзімер аднойчы набраўся смеласці і спрапанаваў ёй прачытаць беларускія кніжкі, якія ў яго былі. Ён жа першы і паказаў ёй, як чытаць па-беларуску.

З гэтага ў іх пачалося збліжэнне, а далей і каханне.

Была зіма, прыйшла вясна, наступіла лета...

Ядзя зрабілася свядомаю адраджэнкаю, разгнёвала бацьку, матчыну, усю радню.

Нарэшце, яе падманам некуды навезлі і прысілам хачелі аддаць замуж за нейкага дурнаватага і старога, але заможнага шляхціца.

А зараз пасля таго, раптам, неспадзявана, але ўпарта пачала напырацца ў Н. глухая і няпэўная чутка, што нібыта Ядзя памёрла... Нават казалі: «Бедная Ядзюня! Не перапесла свайго сораму і ўпала ў скарацечныя сухоты...» Казалі, што пахавалі яе там, дзесь у глухім мястэчку ў Польшчы, адкуль родам яе матчына. З фальшывым панскім уздыханнем аनावядалі, быццам той багаты шляхціц паставіў ёй надгробак, «з мілым напісам і белым анёлам, які стаіць, узняўшы крылы, каб песці жалю маладой нявіннай душы на неба»... Шмат усякае няпраўды выдумвалі і казалі.

Ядзін бацька і матчына, як пасхалі тады з Ядзю, так больш у Н. і не вярнуліся, прадаўшы свой кавалак зямлі і ўсю маёмасць праз нейкага заезджага пана, што быў радня матчына. І той пан ні слова ні з кім не сказаў пра Ядзю і так і з'ехаў.

Усе гэтыя загадкавыя акалічнасці наводзілі на думку, што весткі аб Ядзінай смерці выдуманы...

А як толькі вывезлі Ядзю, не стала ў Н. і Уладзімера... Прапаў і ён. Ён нікому не пакінуў ніякіх лістоў, ніякіх запісак. На жалю, я быў тады вельмі далёка ад Н. на практыцы ў вёсцы і аб усім даведаўся значна пазней. Але ад нашага агульнага знаёмага сябра Л. Задумы і ад квартэрае гаспадыні, у якой жыў Уладзімер апошнім часам, пані М., я чуў, што Уладзімера хачелі арыштаваць і ён уцякаў, а ўцёк — вось як стаяў, ні з кім не развітаўшыся і без усякіх рэчаў. Ні Л. Задума, ні пані М. не верылі і не вераць у яго смерць.

Папалохапаная паліцыяй пані М. шчыра папаліла ўсе спісаныя паперы свайго добрага для яе, ды непрыемнага начальству жыхара.

Выпадкова захаваўся толькі адзін убогі пакуначак яго папер, які потым трапіў да мяне і я хаваў яго вось ужо без малога чатыры гады.

Тут розныя нататкі ў форме дзённіка — развагі з самім сабою, запісы штодзённага жыцця. Пісаны яны не для друку. Але я думаю, што маю права і нават лічу за абавязак падаць у друк усё, што можна, з гэтых бедных рэштак

яго літаратурнай спадчыны. Апрача таго, я палічыў магчымым даць кароценькія выніскі з двух Ідзіных лістоў, якія таксама знайшоў у гэтым пакуначку.

II

1 студзеня. Як цяжка пачынаецца мой гэты новы год. Людзі ходзяць, гуляюць, веселяцца, а мне так сумна, так сумна, што хоць ты на свет не глядзі.

Сварыўся з дзядзькам за палітыку. Кажа, калі не кіну, не дасць грошай на навуку. А многа ён даваў мне іх?

Як брыдка, усё ж, бывае часам жыць на свеце.

6 студзеня. Хоць мароз, на вуліцы шмат людзей, ходзяць, гуляюць, катаюцца.

І я хаджу! Хаджу як непрыкаяны.

І гляджу вась і думаю. Колькі слаўных дзяўчатак. І колькі іх, таксама, як і я, шукаюць сабе чалавека паміж людзей.

Чаму ж не сойдуцца нашы дарогі?

Хаджу адзін...

2 лютага. Бачыў, як хавалі Астана, што апрогся ад гарэлка. Жонка, дзеткі-сіроты... Уздумаў на нябожчыка тату, няшчаснага чалавека.

Эх, ты, маленства маё... Мама ўмірае. Не разумею, і вясёл. А тады пачалося гора. Тата піў. І жалеў яго і зваў на яго. Загінуў тата.

Дзядзька ўзяў да сябе. «Каб чалавекам зрабіць». Біў кійком. Дворнічыха ратавала. Быў дождж, сцюдзёна, я туляўся па падвор'ю. Яна ўзяла, грэла, гарбатаю паіла.

— Погі як лядні. Лядзень — ляднём. Дзеткі мае...

Па гэтую ласку ніколі не забудуся.

Потым прагнаў дзядзька. Мусіў пайсці на батрацкі хлеб... Навальніца, па пачлег не вядуць, а мяне, батрака, гаспадар выправіў. Павёў я коні ў далёкі кут у поле, пад самы лес: папутаў, а сам лёг пад елкаю. Страшна стала аднаму ў буру. І каб не забіў пярун. Лёг у лагчыцы на полі, над буйным дажджом. Ляжу, схваўшыся над зніз увесь з галавою а пад мяне ўжо падцякае, а згары, на знізу, як на лубу, дождж: бом-боль-буль... ліп-ліп... Гром: гур-гур-гуррр — гручыць.

3 траўня. Вяспа. Яблыні сёлета вельмі сільна і вельмі хорама цвітуць: усё злілося белым цветам. Працую ў садзе — і здароў. Але часам, мімаволі, находзіць нейкі сум,

цісне адзінота, не даюць спакою нейкія трывожныя жа-данні.

25 чэрвеня. Ядзя К. прыходзіла купляць парэчкі. Сна-чатку не спадабалася. Паненка. Але — вялікі і гладзенькі і беленькі, зусім адкрыты лоб, негенькі-негенькі, як у дзі-цяці, і вочы — карыя, ціхія, разумныя. У такой просцень-кай сукеначцы, але чысценькай, добра пашытай. Абходзі-лася, як з роўным. Пыталася без усякай фальшы ў гола-се, колькі плацяць мне ў месяц.

20 ліпеня. Стогне душа... Шуміць галлё на бярозах, шуміць, гудзіць вецер, кідаецца ён, мякка-неслухмяны да мяне ў вакно, ірве на сталае паперы. Звініць недзе муха, звініць, быццам увосень, перад смерцю. Верабей хутка праціўкаў пад страхою сваю песню... А мне ізноў сумна, сумна, сумна... І так у мяне — кожнае свята (сёння Ілля). Чытаю Джэка Лондана «Мартын Ідэн».

15 жніўня. Няўжо я закахаўся ў гэтую шляхцянку, што ў яе харшы лоб і разумныя вочы. Што яна мне!

27 верасня. Вось і восень прыйшла... Сумна. Абвяжам яблыні на зіму, і пераязджаю на кватэру ў горад. Шу і сядзі ў склепе пана П. і важ яблыкі — не столькі на пу-ды, колькі на фунты.

13 кастрычніка.

Хто хоча жыць — няхай жыве, а хто памерці хоча — памрэ няхай...

1 студзеня. Здароў будзь, новы годзе! Я спатыкаю ця-бе здаровы, моцны, упэўнены ў сабе і сунакойны. Я буду жыць, я буду працаваць і змагацца. Мне сорамна за ўсю маю даўнейшую нуду і хныканне. Я быў адарваўся ад лю-дзей і жыцця. Але ўсё тое мінулася, і я ізноў жыву і буду жыць. Мы яшчэ паваюем, і справа наша не загіне, не цешцеся, ворагі, без пары!

5 лютага. Няўжо гэта праўда, а не салодкі сон! Я не веру свайму шчасцю!

15 траўня. Ад усяго старога адраклася ты і пайшла... Незвычайная ты!

25 чэрвеня. Год таму назад ты прыходзіла купляць па-рэчкі, і былі мы чужыя, далёкія, а сёння ты сказала мне: «Я пайду за табою, куды хочаш. Я ўсё кіну дзеля цябе. Ты — мой брат і таварыш...» О, мая родная, кахаю цябе ўсім сэрцам! Радасць мая не мае слоў.

25 жніўня. Дык так. Паехаць, а там тое будзе. Эх, да-рогу нам! Мы ідзём долю каваць, за мора, акіяны. Вышэй галоўку, Ядзя! Жыць!

«...Мої Уладзя! Мої любы, мой каханы, мой ненаглядны!

Я рада. Так! Ты мой, а я твая, твая навекі. І татка і мачыха ведаюць усё. І няхай. Я не баюся. Свядомая жанчына павінна ўмець змагацца... І хоць твая «маленькая сястрычка» Ядзя любіць татку, паважае шмат якіх знаёмых, але не паглядзіць ні на грозьбы, ні на слёзы, ні на што... Усё я выцерплю, і чаму раз дала я веры і па якой дарозе раз найшла, у тое буду верыць і на той дарозе буду ісці, ісці, ісці... Да труны або накуль хопіць сілы»...

Мої дарагі Уладзя. Што ў нас дзесяцца... Мяне схавалі за сем замкоў. Імя тваё забаронена гаварыць. Татуны маўчыць і маўчыць, на людзей не глядзіць. Каго сустрапе бліжэйшага з знаёмых паноў, пачынае жаліцца, што «хам галаву падняў, а моладзь наша бяспрышчыпна»; што ён «шануе працавітага хлопа і рад дапамагчы яму», але ж «хама, хоць бы і вельмі здольнага і таленавітага, у радні не меў і мець не будзе...»

«Мачыха... Ой, любы, я баюся пісаць пра яе. Сам шатан муціць гэтую жанчыну. Баіцца, што «імя яе прыплятуць да скандалу...». Плача: «Няхай бы праваслаўны, ну што ўжо там, а хоць бы ж роду шляхецкага, а то... які сорам!» Яна, відаць, надумалася штосьці рабіць і намаўляе татку, усё яму штосьці шэпча.

«Але нічога, Уладзя, не тужы. Мы — руць, якая прабіваецца страшэннымі дажджамі і халадамі, але мы яшчэ некалі, як спелыя каласы на добрай ніве, закрасуем на роднай зямлі нашай»...

ДА САМОГА СЯБЕ

. Дык так, няўдалы Уладзімерка, у апошнія часы часцей ды часцей з'яўляецца ў цябе думка нядобрая, думка аб самагубстве.

Па тым тыдні табе, здаецца, як бы і павесялела, і ты падбрыківаў, як цялё, вынушчанае з пушкі на двор, і пяў у сэрцы: «Жыць! Жыць!»

А заўчора, па абедзе, лёг ты піць на пасцелю, горача дыхаў у падушку, сцяў зубы, з сударгай абхапіў галаву і мучыўся...

Пудна! Пудна!

Скуль з'явілася тая пуда ў цябе, што над канец, у

апошнія часы, так неадчэсна грызе табе сэрца і паддае ламаты і болю галаве тваёй? Чаму не маеш ты цікавасці жыць?

Чагосьці не ханае табе....

А чаго — ты і сам не ведаеш. Сам ты не ведаеш, што ты за чалавек.

Ідэалаў няма ў цябе.

Праўда? Не? Няпраўда? А вось жа праўда!

Ты — вышэй звычайнага чалавека сваім духам, але дух твой цяжка хварэе, бо сам сабе дайшоў ты смерці ў філасофіі сваёй.

Не варта жыць, бо няма нічога на свеце, што дзяржала б цябе ў жыцці, што гукала б цябе да жыцця...

Так... Чаго жыць табе?

Ты не жыў, а пражыўся. І невядома, ці разжывешся ты ізноў. Немаведама, ці паленшася ты пасля свае хваробы і ці закрасуеш ты! Ці падасі і другім хварэючым гаючае спадзяванне, што не ўсё прапала, што можна яшчэ па-здаравець?

Уладзімерка! Ты не маеш сярод людзей чалавека, якому б раскрыў душу сваю, да якога б прыхіліўся. Можа, таму, што ты сам сабе гідак і непрыемні, дык баішся паказацца людзям у шчырасці сваёй, у брыдоце сваёй.

А ты ж ідэаліст...

Ты ж змалку гнаўся за праўдаю...

Гаротны!

Тут ізноў канец ліста аддзёрты. У далейшым лістку — дзіркі і плямы, і на тых словах, што можна прачытаць, не ўдаецца ўцяміць, куды кіравалася Уладзімерава думка. Даю тут што троху-многа зразумела ў астатніх лістках.

Папраўдзе, ну чаго ж я буду жыць далей?

Каб толькі не плакала Шура і не бедаваў Г. (любый хлопчык, які чалавек у ім!) і каб толькі ведаў, што будзе цераз 50 гадоў з беларускаю справаю, — дык цыяністы калі...

Беларуская справа... Што я магу? І што хто можа? Жыццё ідзе, ідзе... да нечага.

Праўда, што мы творым жыццё, але калі і праўда, то ці не ўсё роўна? Людзі!..

А каторыя з іх болей варты спагадання? Хто іх разбярэ?

Я заступаюся за брата-мужыка, а я ж яго не люблю, і ён жа мяне крыўдзіў болей чым хто.

А ты здольны, ты можаш пісаць, ты павінен працаваць, ты тое-гэта... Пасунь уперад, праслаў родную старонку. Нічога я не маю ў сабе. А каб і геній быў я,— усё роўна. Павошта? Усё некалі будзе невядомым, усё цяперашняе згіне.

Калі я перачытаў гэтую мясцінку Валодзіных пісанняў, мне ўвайшло на думку, што многія даравітыя беларусы асталіся невядомы свету праз такія вольныя погляды, якія ж да таго, дадам, пануюць сярод многіх беларусаў.

...І ўсё роўна ані шчасця мець не буду, анічога, бо ў думках дайшоў, што няма на свеце цікавага, новага і такога, дзеля чаго б варта жыць мне.

А тэлефон без дроту?

Ха-ха!

Хто хоча жыць — пяхай жыве, а хто памерці хоча — памрэ пяхай...

.

Выкінута, уважаючы на цензуру.

Колькі прыгожых дзяўчат! Колькі іх шукаюць, як і я, чалавечка сярод людзей.

І я, дзякуючы сучаснаму сацыяльна-грамадскаму ладу, павінен жыць аптымальна.

...Пісаць — значыць працаваць дзеля людскога чытання.

А мне людзі — прыкрасць.

Гордасць? Не...

Ой, гняце пуда-пазола; ой, гложа маркота вялікая сэрца мне.

Стагнаць... А спакою мне!

Хапіць цяпістага калі і ляжаць спакойна...

Думка аб самагубстве ўлежылася добра і ладна.—
Значыцца...

Тут частка паперы згрызена смалянкамі, калі пісанні Уладзімеравы ляжалі ў папі М. на вышках.

Потым далей невялікую мясцінку пісання яго я не даю ў друк дзеля таго, што ў ёй Уладзімер піша пра сябе і дзеля аднаго сябе і такое, што, па-мойму, не цікава для грамадства і, надрукаванае, не пайшло б на карысць светлай памяці майго друга.

Душэ мая, душэ мая! Восстані! Што спіш? Канец па-
бліжасца... І іматы смуціціся, — воспрапі убо...

Эх, тэмы, тэмы! Ну, Уладзімерка, вось табе тэма.

Ад маткі ў песнях, у казках, у слёзах, у стагнанні; ад
бацькі ў рабскай маўклівасці, у злых словах, кляцьбе —
мужыцкае дзіця збірае ў душу пянавісць і страшэнную
імслівасць да паноў... Ах, што б зрабіў ён, сын мужыцкі,
усім!

Добра.

Ты — сын пароду. Колькі ты змалку бедаваў! І твой
бацька і твая маці ўсё жыццё цярпелі ад паноў, пенавідзе-
лі іх — і цябе наўчылі пенавідзець іх. Колькі ты ўсякага
ліха мысліў, колькі краіў сабе сэрца зласлівасцю на па-
ноў. Ах, каб меў сілу пад папамі.

У порах, у пыл!..

Тады яшчэ не чытаў ты кніжак, педалужка Уладзімер-
ка, і не хварэў на інтэлігенцкія хваробы.

Добра, і вось ты цяпер — «інтэлігент». А! Рука твая
не ўзнімаецца на заклятых ворагаў тваіх. Ты баішся на-
ват, каб людзі не даведаліся аб муках маленства твайго.
Ты пінаш толькі «да самога сябе». Крый божа — даведа-
юцца «інтэлігенты», што на душы ў цябе! Стыдненька
табе! Стыдненька, што ўкрадня ўночы копікаў вадзіў
у папскі лес. Стыдненька, што пакляўся сам сабе, са слязь-
мі ад крыўды пязмернай, зарэзаць, як вырасцеш, аб'езчы-
ка панскага за тое, што не толькі садраў у лесе хусту
ў маці твае за кошычак ягад бяроставы, але і бізуном даў,
і гідкім, страшным словам зняважыў яе, маму, пры табе,
дзіцяці сінявокім.

Эх, чалавек, чалавек! Усё роўна не дабіцца табе, ад-
куль усё і што яно...

Людзі капашацца... Не ўсё роўна, хто там душыць
каго! Я вышэй гляджу! Жыццё.

Дык не варта жыць, бо нудна.

Нудна; цікавасці няма.

Гэта ўсё, як відаць, панісана Уладзімерам да яго зна-
ёмства з Ядзяю.

Потым, калі ён з ёю пакахаўся, мусіць, дапісаў яшчэ,
што тут ніжэй.

Самагубства не выйшла.

Дый чаго паміраць, калі я жыў толькі ў думках? І толькі ў думках дайшоў да самагубства. Трэба ж самому добра пажыць, добра жыццё пазнаць. Можна, яно адказ дасць.

Дык так... Пасхаць! Каваць долю. А там — тады тое будзе.

Як жа з Я.? Трэба, канешне, так ці гэтак... Божа! Як яна ўсё аддала мне, усяго старога адраклася і пайшла. Святая ты, Я.! Ты ўваскрасіла мяне. Дай ручку. Пойдзем! Эх, дарогу нам! Мы ідзём долю каваць за моры, акіяны. Вышэй галоўку, Я.!

К жыццю!

Звярніце асаблівую ўвагу на апошнія радкі. Ці ж так яны не праўдзяць таго, што гадаў я і гадаю аб долі Уладзімера і Ядзі?

Пэўна, жывуць яны ў Амерыцы або ў Аўстраліі.

ВОЇТ

Уладзімеру З. прысвячаю

Камкі снегу выляталі з-над капытоў, засышалі перадох у санях і клаліся воіту на кажух. Сцюдзёны, рэзкі вецер свістаў яму ў вочы і круціў наўкола сапей і каня і далей па ўсім полі, як бачыш, цэлыя хмары снегу.

Мароз браўся панач яшчэ горшы, яшчэ злейшы.

Добры панскі стаепнік, аж белы ўвесь ад шэрані, даволі шпарка бег у завеі па занесенай дарозе, хуркаў і порскаў белаю параю ў бакі. Палазы безустапа скрыпелі, звіцелі, ігралі, пяялі і разам з маўклівым сумам увабраных у белае бяроз, якія застыглі абапал дарогі, наводзілі на папа воіта нуду і маркоту.

Пасля настойкі, што падцесла ахмістрыня, троху вяло ў галаве. У горле было прыкра-гаркава пасля надта масляных сырнікаў, што частаваў кухар.

— Усё ладна, усё добра; паны здаволены, што дагадзілі гасцям і вясёла прагулялі маслянку... чаго ж болей?

Войт злосна варухнуўся і засоп, таргануўшы каня за лейцы.

— Не-е, чорт пацягнуў пана за язык пахваліцца прыгожымі дзеўкамі... На войта параканне, а што тут войту?

Яшчэ зласней засморгаў лейцамі і збочыў пад узгорак да хат, што цямнелі там, ля рэчкі.

Конь, пачуўшы цёплы дух, замахаў храпаю з абмёрзлымі вусамі, забарабаниў, збегшы з горкі, на вузенькім мосце і неўзабаве рухава надвёз сапкі да крайняй хаты, дзе ўжо запалілі лучынку.

Кароткі зімовы дзень мінуў. Неба, цёмнае, пахмурнае, злос, было чырванейшае на захадзе і пагражала адтуль страшэнна лютым марозам.

Войт злез, кінуў каня хлопцу, што зараз падляцеў да пана войта, і пайшоў у хату.

Улез з холадам у невялікія дзверы, пахлопаў у парозе валёнкамі і хрыпата і важна марматнуў:

— Добры вечар.

У хаце было ціха. Гарэла лучынка ў светачы-стаяку, і ля полу вазёкалася нейкая баба. Ubачыўшы войта, утаропілася і завугнавіла:

— Добры вечар, паночку!

— Юрка тут?

На печы зашавяліўся чалавек.

— А-а, ты на печ схаваўся! Пазяб. Пан казаў, каб ты дзеўку сваю прыслаў у двор. Там сёння апошні баль, дык шукаюць дзевак пяць ды скакаць, каб паном весялей было... А дзе ж Тацяна?

Юрка заварочаўся на печы, саскочыў на запечак, выгаварыў-ткі:

— Добры вечар пану войту...

І заскроб бараду ў задуме: «Чым скончыцца навала?»

Войт прыхінуўся да зэдліка, абчысціў вусы ад лёду, расхінуў кажух, здзеў цёплыя рукавіцы, разагрэўся, але так сабе, бо ў хаце было, як у пуні...

З чырвонага паяса звесіўся тоўсты бізуп — знак войтаўскае грознае сілы.

— Ці там, паночку, без мае Тацяны нямаш каторых бліжэйшых? — адхіляў Юрка бяду.

А войт маўчаў і думаў: «Якая дурніца і дробязь усё на свеце...» А потым сказаў няласкава:

— Гавораць табе: Тацяну — значыцца, Тацяну. Хай збіраецца, і вязі.

— Добра, паночку, добра...

І воіту было троху смешна, троху брыдка, што Юрка не нярэчыць, а так лёгка згадаецца і натурае: «Добра, паночку, добра»...

«Якая дурніца і дробязь усё на свеце», — падумаў ён і адчуў яшчэ большую прыкрасць, што ўсё так на-дурному робіцца на свеце...

[КНЯЗЁЎНА]

Чутна князёўне маладой, ажно з высокае святліцы чутно́, як безустання плешча і б'ецца аб кручы, і стогне, і вые неўгамонны Пяпро.

Чутна князёўне-адзіноце ў ціхім пакоі, аж праз тоўстыя мураваныя замкавыя сцены чутно́, як вецер над бо-рам грыміць безупынна, гудам-гудзяць і шумяць векавыя сосны.

І пудна князёўне, і здаецца ёй, што так і дождж на двары, мутненькі, дробненькі, пракурыцца бесперастанна цалотку поч, а дужэючы, ён бяскоцца будзе бубнець аб рознакалёрныя балоны акенныя, наводзячы невясёлыя думы...

Буль-бом-бом... Буль-бом-бом...

Дрыжыць-мітусіцца чырвоны агонь у лампадцы перад суровымі, стродкімі лікамі святых на старых абразах у цёмным куце. Святлесца кут ад лампадкі. А дарагія, блікучыя шаты ўва ўсе бакі іскаркамі сыплюць і маркоту цягуча наганяюць.

Пялёгка на сэрцы ў князёўны Ганны, пялёгка — дыі дужа...

Ціха ў пакоі. Як заўсёды, безгалоса назіраюць раіскія птушкі і сіня-блакітныя васількі з багатых тканін, што сцены імі паўвешаны ад столі да нізу.

І апошняя балона пісанай кнігі як ляжыць дык ляжыць на чырвоным аксаміце; а не данісана, бо ў апошнія часы не ўдаюцца князёўне хітра-сплеценыя застаўкі і канцоўкі і красныя літары. Не ўдаюцца... калі ж сумна на сэрцы ад думак дзявочых.

І не даплецены фарботы прыгожыя. Мусіць, не плятуцца чагосьці яны. Забыты, закінуты на ўзорным сталі...

І не сніцца князёўне — адзінотка ж яна.

Непрыхільна сэрцу ў ціхамірным, ды пустым пакоі.

Абхінула князёўна кунічаю футраю белыя плечкі і ўздзела мяккапушыстыя палуботкі на свае ножкі дробныя; на святліцы прайшлася, маркотна на пярыны свае ўзірнула, прысела, зусім жа слабкая, на аббіты скуркамі з мякенькаю поўсцю зэдлічак і галоўку на грудзі схіліла накутна.

Апала тонкая, беленькая з кволенькімі палчыкамі, князёўніна ручка на калені і з кален, а валасы, як багатая кудзеля кужэльная, рассыналіся на плечыках і на футру; з націмцелых ад смутку вочак заканаалі-заканаалі гарачыя слёзы — як светлая раса слёзы...

Плача князёўна маладая, прыгожая Ганначка.

Па што біліся вы, хвалі, аб кручу? Ці на тое, каб тут ніцая лаза парасла?

Па што грымелі вы над борама безупынна, вятры? Ці на тое, каб тут дзікі лес усю прастору аблёт?

Па што курыўся ты, мутненькі, дробненькі дождж? Ці на тое, каб тут вечным балотам уся зямля зашлыма?

Па што плакала ты, прыгожая князёўна Ганначка? Ці на тое, каб зашлуканымі вочкамі свету ніколі не бачыць табе?

У ЧЫМ ЯГО КРЫЎДА?

ДА ЯЕ

12 студзеня 1910 г.

Ці здарова ты, мая даражэнькая, мая прыгожашькая, мая любешькая Ганначка?

Каб ты ведала, як многа-многа чаго маю напісаць табе! Аж не знаю, з чаго й начаць...

Усе нашы вучні з'ехаліся і хваляцца каляднымі навінамі, як хто адсвяткаваў. Пацсіён увечары гудзе і грыміць; той на балалайцы брышчыць, той скрынку наводзіць, той няе, іншы галопае — мазурку вучыцца скакаць, іншы, грэючыся каля грубкі, гаворыць, як у двары на ігрышчы хадзіў (укруг яго груд хлапцоў, і ўсе рагочуць, аж столь у зале дрыжыць, і агонь у лямпе мітусіцца), іншы ў сталовай кілбаскі ўбірае ды пампушачкі розныя смакуе, усна-

мінаючы калядкі — святыя вечаркі, а каторы, схаваўшыся ў куток дзе-небудзь, пісьмы піша, піша.

Хаджу я, хаджу, як непрытульны, з вугла ў вугал, на ўсім напсіёне хаджу ці ў акно нажуруся, як там так рана невясёла цямнее, а снег сыпкі бялесца, зверху круцяцца ўсё спяжышкі, дзьме замятуха касякамі па дарозе ад паркана, і пудна ж, пудна мне...

Тут, сярод гэтага тлуму і гоману, куды б я ні найшоў, у вачах стаіш ты, Ганулька! Не п'ецца мне тут і не есца мне тут. Я дайжа драчоны і пірагі, і ўсё, што мама напнякла і парыхтавала мне сюды, прысхаўшы, аддаў таварышам, каторыя на святкі ўдвору не ездзілі. Сам толькі наядаў — дзеля гадзіся. Усё думаю і думаю аб табе, калі то ўвяджу?.. Доўга як ждаці.

І ці ведаеш, сёння на ўроку хіміі так залетуціўся, што і не чуў, як вучыцель, паглядзеўшы, што я не слухаю, — торк! зняцеўку да мяне, аж сэрца маё закалацілася. «Повторите, господин Зарембо, как, следовательно, получается эта кислая фосфорно-кислая соль?» Я пачырванеў, ускочыў і пачаў лунаць, вытрашчыўшы вочы. «Не слушаете?» — сказаў ён і ткі адстаў.

А ўрокі такія ж доўгія, цягнуцца-цягнуцца, званка жджэш не дажджэшся.

Пасля гэтага ўроку таварышы жартавалі і прыставалі ка мне: «Не слушаеце? А-а, улюбіўся, напінчок! Замаркоціўся, коця-варкоця! Так, так, хлопча... Ну, а якая ж яна? Чарнявенькая? Як зоркі, вочкі, крамяны шчочкі... Вучыцца дзе? Ай ды Касцюк!» Як слова, ведалі, якая ты сапраўды. А што ты не ўчылася, то няма нічога, друкаванае ж ты разбіраеш, толькі пішаш не дужа ладна. Не думай, што ў грамаце ўсё шчасце. Ат, каб можна было вучыцца, дык бы вучылася, праўда?

І цяпера-цька, каб напісаць табе гэту пісульку, я залез у парожні клас, абгарадзіўся партамі і шільную, каб хто часам не падгледзеў. Лямпачка перада мною ціха і змрочна свеціць жаўтавата, у коміне вецер паціхеньку свішча, унізе, у першым паверсе, на гітары іграюць, і тужлівыя, прыгожыя, густыя гукі так і лезуць з нейкай ціхай пакутай і ў вушы і ў сэрца, лезуць і жмуць пад грудзьмі...

Божа мой, божа мой! Чаму я гэтакі пчаслівы, што спазнаўся з табою, Гануся мая, і нешчаслівы, што жыву далёка-далёка? Здаецца, каб нейкая лятучая машына, ці кавёр-самалёт, як гаворыцца ў казках, дык бы выўчыў

уроці, сеў і наляце-еў бы да Ганначкі, хоць бы на адну-адну мінутачку. Ах! Ці разу не забудуся я на тое ігрышча.

Як то жывен ты цяпер? Ці здаровенька? А ці бываюць вечарынікі? Ці прыязджалі к нашым дзеўкам сваты? А можа, хлопец каторы наш дзеравенскі высватаўся. І як, ці такі бярэ Міхалка Аўгінню, ці ўсё няма шчэ ладу? А к Банадысёвым у супрадкі ты, божа крый, не хадзі: іхны батрак, як усе кажуць, прыкры хлопец, мне ён падта не снадабаўся, такі буян. Мала за чым не набіўся на заручынах у дзядзькі з бельскімі хланцамі. Што яму вадзіла, што яны прыйшлі пагуляць? А гарэжкі ж наглытаўся! І мяне дзівіць, што ты з ім так любіш скакаць польку... Ці мала меншых мальцаў ёсць? Адылі, ты не падумаў чаго-якога, гэта я толькі так, к таму, што ён чалавек не то, што «не рахманы», як ты гаварыла, а дрэнны, скрыўдзіць як, і што ты яму, такому?

Прыпішы мне, што кажуць людзі аб дзядзькавым вяселлі. Як живуць нашы: тата, мама? Як маладая дзядзіна?

Марку я табе насылаю ў гэтым заказным пісьме; паперы возьмеш у Мэпдаля, у яго ж і напішы пісьмо сама, адрас напіша табе Мэндалеўна Этка; навестку табе перадасць таксама яна, а дзеўкам нічога не кажы... І майго пісьма Этцы чытаць не давай, а чытай сама, я пішу табе чытэльна.

Ну, а затым і бывай здаровенька, мая красачка, мая журавіначка! Не пудзіся, прашу цябе,— што сказаў, таго не забуду, дай бог толькі скончыць школу, ужо не доўга!..

А людзі, калі смяюцца, няхай смяюцца, ці каму-то заказаш? І аб жыдаўчышцы, з каторай, быццам, відзеў мяне слабадскі Пілін у гарадскім саду, як ездзіў у Багумільск,— брахня, і не давай ты веры, можа, катораму злосніку зайздросна.

Ты ў мяне адна, Гаця, мая першая і апошняя. Лепей за цябе не знайдзецца мне ў свеце.

Цалую цябе, Гаця, на ўсю сілу... Абшчапіўшы за шыю, жалеею-мілую на ўсю сілу...

Званок на вячэрнюю малітву... Дабранач, Анюта! Гаця!

На векі-вечныя твай

Касцючок Зарэмба.

P. S. (Пасля пісана.) Пішу пасля малітвы. Прысылай пісульку скоранька на адрасе: горад Багумільск, Магіслаўскай губ., нацсіён такога-та вучылішча, такому-та. Мне

вучыцель за каляднае сачыненне па псіхалогіі (такая навука) «Чуўства сімпатіі» наставіў чатыры з палавінаю. Дабрапач!..

Твой Касцючок.

Цалую цябе! Люблю...

ТАВАРЫШУ

13 студзеня 1910 г.

Насмешлівы Андрэю!

Вішпаваць з Новым годам у гэтым пісьме не буду, бо я табе наслаў сваю картачку якраз 28 снежня (здоровіў цябе), ці дайшла яна, ай не?

Як адсвяткаваў я ўдвары, пісаць не хочацца — сам добра ведаеш, як я жыву ў дзярэўні, калі прыязджаю з вучылішча.

Ведаеш... Не, браце насмешлівы Андрэю, не дагадаешся, што стала з тваім Кастусём: ён цяпер саўсім другі чалавек!

Я цяпер і сам дзіўлюся, як гэта мог я раней, у твая гады, прасядзець у сваёй хаце цэлыя каляды, не паказваючы нікуды носа? Помніш, бывала: у цэркаў не езджу (хоць і тошна тым крыўдзіць бацькоў), бо «сучасная вера — ашуканства»; к радні не езджу, бо радня мая — з хамскімі поглядамі, бачыць ува мпе «кандыдата ў немалыя папы» і прыкра тым выстаўляецца; на ігрышчы не хаджу, бо «што я там знайду? Тупых дзевак, буянаў-хланцоў, мацерышчыну і ўсякую брыдоту, карты, гідкае скалазубства, насмешку пад маімі словамі аб лепшым людскім жыцці», і так далей, і так далей, і так далей. Валяюся сабе тыдні тры ў хаце за кніжкаю ў гордай адзіноце і душу маладыя здаровыя кірункі свае горкімі думамі: «Такая доля мужыцкага сына з дзярэўні, што пайшоў вучыцца».

Кніжкі, кніжкі й кніжкі. Увечары хіба прайдуся да лесу па дарозе, занесенай снегам, з маленькім брацішкам ды і зноў у хату.

Матка пачне: «Сыночак! Трэба ж ткі табе сядзець у хаце цалюткі дзень!.. Прайдзіся ты хоць к дзядзькавым, калі не любіш сядзець на вечарышках з дзеўкамі, прачытаў бы што дзядзіне, як, бывала, маленькі, яна ж дужа любіць слухаць цябе. І дзеўкі гукалі — кажуць, што гэта з ім, з вашым Касцюком зрабілася — людзей баіцца». А я маме

па-кніжнаму і так падуўшыся: «Што я там, на вечарынках, знайду?» А дрэнна было па душы, а цяпер успомню — чырванею.

А бацька: «Не любіш дзеравенскай гульні — к настаўніцам бы з'ездзіў... Ты ж вучышся... і ім бы весялей...»

А я тату: «Ага, паеду... Як слова, я ў іх лепшас шчасце знайду, чымся на ігрышчах... Яны з напанятамі круцяцца, звяжыся я — скажуць наны: і Касцючок, паўчыўся па сабачы шох — запанеў, да мужыкоў ані блізка, пан... Знаю я».

Змоўчыць бацька, а кіпіць, бо не па яго выходзіць.

Так, бывала, і пакутую «горкую долю сялянскага хлопца, што вучыцца». Сквяруся сам у сабе, не бачачы следу...

Вось была філасофія!

Чырванею цяпер: госпадзі, які я дурус быў.

І адна злая ўцеха ў мяне: «Ці я адзін такі задаўся? Многа ў нас такіх дурусаў. І ты, насмешлівы Андрэйка, і ты... помніш? Цяпер, жывучы ў горадзе, забыўся хіба па тое? А цікава ведаць, якія ў цябе думкі цяпер па гэтыя пытанні. Напішы хоць трохку, а хацеў бы ўбачыць цябе. Ці зразумееш мяне — здольны дэмакратычны працаўніча? Не ведаю... За сваімі шырокімі грамадзянскімі поглядамі маіх маленькіх, вузенькіх, беларуска-сялянскіх не ўбачыш. Многа маю пагаманіць з табою.

Я адрадіўся! У мяне новая платформа... Толькі, Андрэйчык, не смейся, што я яшчэ вучань. Як ты сам, помніш, кідаўся ў розныя бакі і сварыўся з дзядзькамі, прыезджаючы ў вёску па вакацыю.

Я адрадіўся!

А з чаго пайшло? Адзін раз, у святы вечар, к нам у нашу хату прыйшлі і хлопцы, і дзеўкі, і старыя, і дзяцвініча — гуляць. Набухталася поўная хата.

Тата скрывіўся на іх, быццам-то, бо я меў дзікі від.

А потым, а потым... Разышоўся я, і ўся мая старая філасофія к чорту!

А ўсё знаеш хто? Гапулька Леваноўначка... Толькі ты не смейся: ну, я, здаецца, улюбіўся... і ўсё.

Бліжэй, бліжэй — пасядзеў я з ёю, пагаманіў — якая слаўная дзяўчышка. Як я раней таго не відзеў? Затлуміў галаву кніжкамі сам сабе, праз тое хіба.

А цяпер... (кніжкі то чытаю, не бойся)... па ігрышчы хаджу, у цэркву езджу, к свату ў госці колькі разоў бегаў

і з хланцамі ў дровы ездзіў. Вясёла! Мама рада. Толькі тата трохі не разумее мяне...

У гэтым уся паэзія нашага народу! Толькі мы гадуемся на чужым грунце і забываемся добра разумець свой грунт. Не смейся, што я — вучань... Як пазнаўся я з Гапулькай, я многа ўцяміў. Каб нам, ведаеш, свой беларускі прарок, каторы б прамыў нам вочы, у чым наша істота, паэзія жыцця, прыгажосць жыцця. А то што: тое лепшае чалавецка-беларускае, што ўзгадавала ва мне сям'я (не ўся сям'я наша, а мама, дзядзіна, цётка, дзед, дзядзька і яшчэ той-гэты), тое выкарапяла доўгі час школа. І мой вучыцель першы быў — беларус! Які сляпы! Мала адукаваны, мала асвячоны... Ці наўчыла нас, слухай, наша школа любіць сваё беларускае, шанавець прыгажосць роднай прыроды, пранікнуцца гармоніяй родных з'яў? Чаму нас вучылі!

Во й вісі паміж двух магнітаў. Ці выкарапай роднае карэнне і адракайся роднай хаты, ці ўцякай ад панскай апараткі і цягайся за прымітыўнаю дзедаўскаю сахою... хвароба на...

А як я з Гапулькаю? Ды што табе... Я ж скрытны беларус! Толькі ж ты мне блізкі, Андрэй, ты мяне зразумееш і не прасмяеш.

Божа мой! До пісаць. Заўтра ў мяне рэцэтыцыя на тэхналогіі, трэба зубрыць.

А шчэ граюць у вушах скамарохі, шчэ пяюць дзяўчаткі родныя песні, прад вачамі так і мітусяцца хлопцы і дзеўкі ў скоках. А той міг! Сяджу я ў вугольчыку на судніку з ёю. Заступілі нас спінамі гуляшнікі, дзівячыся на тапцораў, гамонім мы... Не горш нашы дзевачкі, з каторымі мы выраслі, за перапіленых ненатуральных гарадскіх паненак. Ай што я... і там ёсць слаўныя дзяўчышкі... Дык вось... Сажмала мне ў адказ маю руку Гапулька і на пытанне маё хлапецкае змуцілася, схіліла галоўку: «Ага... ты ж бачыш...» — кажа. Защымела, защымела маё сэрца!

Я і скакаць навучыўся, з ёю польку скакаў; танцы ўжо не такі грэх...

Толькі табе хвалюся, даражэнькі Андрэй: люблю я Гапульку і яна мяне любіць. Ніхто не ведае.

Праз два гады паскачаш, дружа, на вяселлі, бо Гапе ў наскім быце няможна доўга ждаць. Калі я і ў выснае пайду — нічога, рукі ёсць, спецыяльнасць будзе, абы здароўе, пражывём.

Працаваць і вучыцца! Так, браце. Што там хавацца, будзем самі сабою, будзем самі здабываць сваё жыццё і долю. Працаваць і вучыцца. Не хачу я хлусіць; калі я палюбіў і даў слова, яна мая перад богам і перад людзьмі. І што ты пінаш, як цяпер у вялікім горадзе ў вас: сышоўся, звёў, канцы схаваў, хоць бы і проціў старой праўды, і кінуў яе, калі абставы і варункі жыцця сучаснага змяняюць, — брыда гэта, і гідасць, і подласць. Ваша гарадская моладзь сама творыць жыццё, дык сорам ёй звальваць віну на пенармальнасць сучаснага сацыяльна-грамадзянскага жыцця.

Сорам ім, сорам. Ты выйшаў з народа і разумееш, дык будзь чалавекам, разбірайся ў ісцінна паступовым. Праўда? Ай, каб я з табою ўвядзеўся, а то на паперы выходзіць не тое.

О, трудна, брат Андрэй, нам, мужыцкім сынам. Мы вынаўжаем са сваіх хат і папраўдзе (толькі не смейся!) масм жа нейкую зямельную сілу ў сабе, гэта не мая павіна, але хаваемся са сваімі ідэаламі, нясмела азіраемся на новай дарозе, шукаем вачыма прышынку і, не патрапіўшы і не даўміўшыся з'яднацца і найсці сваім шляхам, распываемся патроху ў гнілым балоце згрызеных моллю чорных світак...

Выўчыліся! Выйшлі «ў людзі»! Сталі панамі...

Я не хачу так!

Цяўжо ж табе не прыходзіла ў галаву думка па панскім балі: «Вось я, пан, гуляю тут, забыўшыся на колішнія жаданні, а не магу прывесці сюды свайго бацьку — сяляніна (лёкая, рабочага, дворніка), матку — вясковую кабецінку (прачку, кухарку, швачку), братоў, сястрычак і другіх, бо яны — простыя?»

Ведаеш, тут у нас у клубе на вечарыцы за буфетам падавала гімназістачка, дачка буфетчыка; яе папрасіў на вальс адзін студэнт. І што ж! Падышоў сярод залы старшыня клубу і папрасіў дзяўчынку выйсці з залы альбо не працаваць за буфетам. Што ты на гэта думаш?

А ў нашым вучылішчы 80 % сялянскіх дзяцей...

Дык дзе ж дзверы да жыццёвай праўды, як жа жыць?

Не ведаю... Не ведаю... А толькі я так не хачу!

А як будзе, як то будзе?

Ну, аб жыцці нашым вясковым пісаць многа не буду. Ведаеш, сам жыў... Таксама ўсё чыста, як рацёй. Толькі

троху быццам то варунацца: хутары, кааперацыя, земства... Але мала разумеюць, мала знаюць — ой, патрэбна праца!

У вучылішчы ў нас жыццё старое, грэшнае. Вучымся, вучымся... Многа часу лабараторыя адбірае. Вучыцелі на ўроках сляць, хоць і каляды нядаўна былі. Вучні, брат, на шкоду многія, на прыватных кватэрах асабліва, п'юць гарэлку, гуляюць у карты. Не дужа даўно аднаго ўволілі за п'янства, у другога адабралі стыпендыю за карты, сам дырэктар аб 11-ай гадзіне паехаў і застаў. Нядобра, ведасен, што гэтыя гаротныя гулякі — хто? Сялянскія дзеці; адзін з Мішчыны з-пад Ігуменя, другі з Магілёўшчыны з Горацкага павеата. Як яны будуць цяпер? Той, што адабра-лі ў яго стыпендыю, атрымлівае ад бацькі рублёў 5 у ме-сяц, а рублёў 5—7 прысылае яму брат, вучыцель. А што, калі нам забараняюць рабіць вечарынкi, агульныя чытан-ні і інш.; цяпер і самі хлопцы, праўда, ужо не дужа ціка-вяцца... Эх, жыццё!

Ну, бывай здароў. Во раснісаўся я. На 2 сямікапееч-ныя маркі... Пісьмо гэта, напісаўшы, прачытаваць не буду, бо баюся, што, прачытаўшы, не адважуся паслаць табе яго, на скрытнасці сваёй беларускай... Толькі ты не смей-ся, Андрэйчык! Не смейся, напішы незабавам адказ, будзь здаровенек і не забывайся на твайго сменнага

Косцю Зарэмбу.

ДАМОЎ
пантоўка

Студзеня 14, 1910 г.

Добры дзень тату ў хату! Як жывіцё? Як масцеся? Я здароў. Даехаў аж надта добра й ладна. Вучуся. Сму-ціўся троху, што выязджаючы так заюшыўся, што не сха-дзіў к дзядзькавым папрашчацца. У дзядзінкі староі пра-шу прабачэння, што мала чытаў ёй на каляды, яна ж мне маленькаму столькі казак казала. І маме вялікае-вялікае спасібачка за ўсё, што мне напаякла і нарыхтавала. Ехаў — не хацеў браць, а цяпер у пансіёне дык любя. А як маладая дзядзіна? Усім кланяюся, жычу здароўя і ўсяго добрага. Пішыце, якія навіны ёсць і ўсё-ўсё... Няхай Паўлік піша і Шінка дадасць, як вучацца і г. д. Ну, бывайце здаровы і вясёлы, мае дарагія! Татка, прасціце, што ў каляды было тое-сёе...

Ваш Канцянцік.

ЯМУ АД БАЦЬКІ

(пакарочанае)

Дарагі сыноч!

Паведамляю цябе, што ў хаце, дзякуй богу, усе цяпер здаровы. Праўда, на той пядзелі матка, ішоўшы з абедні, троху прастудзілася і прахварэла дні са тры, але цяпер, хвала богу, палепшала і каля печы сама ўпраўляецца. А то дзядзька твай малады з дзядзінаю ўжо выехаў на службу к пану ў Пнеўшчыну, Антон жунаны хадзіў шыць у Міхасёўку, прабыў з паўмесяца, Панас кананлі ад Іцкі Броўды ў Смаленск вазіў — адрабляў, што набралі ў краме,— а Паўлі з Нінкай цэлы дзень няма — зрання ў школку пойдучь, дык я астаўся адзін з хвораю маткаю, хоць ты вазьмі ды як хаця кіруйся. І вады прынясі, жывёле падавай, дроў няма — дроў пасячы, у пограб злётай — проста хоць гвалту крычы. Каровы галодныя мычаць, воўцы бляюць, свінні скігочуць — ну, не дай божа яшчэ і бабскую работу спраўляць. У сераду гукнуў старую Міхасіху печ тапіць; дык яна як выпаліла, рапа юшку зачыніла, напусціла чаду паўнохтыньку хату. Як на ліха, я ўлучыў вольную часінку, прыйшоў у цёплую хату з марозу і пачаў задоўку віць. Чую смурод, кажу матцы: «Ідзі-тка ты памалу, напрануўшы шубу, к дзядзькавым, а то на хворую галаву ўчадзееш саўсім». Выйшла яна, а я, шапку надзеўшы, сяджу, думаю — не возьміць мяне. Але к вечару як заламала ў мяне галава, як пачало мяне доргаць, насілу агоўтаўся, думаў — жыў не буду. Прыйшоў змрокам Юры Іванавіч са школы з Нінкаю і Паўлікам, кніжак тваіх у мяне прасіць. (Узяў некаторыя беларускія, а таксама журналы і «Вайну і мір» Талстога.) Дык ужо ён мяне ратаваў. І вуксусам віскі цёр, і чаем наіў. Дадушы, думаў — не вытрываю.

.
.
.

Павін вялікіх няма. Паўля, здасца, нішто сабе вучыцца, Нінка тож па арыфметыцы мае «пяцёрку», чытае ўжо гладка, адно дрэнь — ніяк не можа наламацца гаварыць правільна. Як закулдыячыць: адно слова кніжнае, а дзесяць наскіх хатніх... Але настаўніца яе шкадуе, наўчыла вышываць. І за мову не дужа то школіць.

Слаўноўскага папа жонка ў захвіцэнні была доўга, траха за чым жывую не пахавалі...

Андрэй з Пецярбургу дзядзькам ліст прыслаў. Ён далёка сігае: працуе ў нейкай рэдакцыі, нядрэнна жыве. Вось і маламожнага бацькі дзіцёнак, сірата, а ў людзі выйшаў. Ці піша ён табе? І дзядзькі яго, як прыслаў паўсотні, ужо не кажуць, што скруціць галаву, у турму патрапіць...

Паны ізноў нашым людзям за падзёніччыну грошы не аддалі. Вось паны! Судзіся з імі, чыркайся! Лес чысценька зводзяць дарэнты: і каля нашага поля Гаёк аднавокаму Хвальзону аддалі за даўгі.

Местачковыя жыды краму Саўчанкаву спалілі, каб не перабіваў гандаль ім. Аднаго засадзілі ў астрог, але што ж, нічога не будзе. А Саўчанак саўсім зжыўся: падзел прадаў, грошы, якія былі, на тавар пусціў, усё дымам пайшло. Вось ты казаў: «Каб нам такіх людзей, як Саўчанак, ды паболеі. Каб нам ды сваіх гандляроў...» Куды ўжо там! Вось і патаргаваў, наскакаўся твай хвалёны Саўчанак.

Пішы, як жывеш, як вучэшце. Можка, у грашах тугавата, можка, дрэнна кормяць у пансіёне — пішы, прышлю. А матка табе шкарпэткі і вязёнкі сляляла. Шкарпэткі то ладныя, цёплыя, а вязёнкі — не ведаю, мусіць, пасаромішся пасіць у горадзе. Далёка нашым бабам да матак тых латыноў, што, як ты казаў, і ў вучылішчы нашым у даматканых тужурках ходзяць. Толькі ты за гэта не гневайся: што праўда, то праўда... Ну, яны такіх маргелак ці валенак не зваляць, як пані Юстын.

У Хлімона воўк аўцу з пуні вывалак. Ваўкоў к нам набегла з Цёмнага Лесу — бяда! А забабонныя галовы кажуць тут, што гэта ехаў вясельны поезд каля чараўніцкага двара дзе-та ды й абмінуў закінутага зайца, не начастваўшы ведзьмака. Вось ён іх усіх і пракляў, і ўвесь поезд набег ваўкалакамі, з таго і ваўкоў многа. Дураць людзі галаву. А Паўлік ужо аб гэтым і казку ад дзядзіны запісаў, хацеў насыліць табе, ды я грошы на марку не даў, печага яму, малому, многа знаць ды грошы на глупства траціць.

Газету добра, што вынісаў. Пішчы я не даю чытаць, малая яна шчэ а, галоўнае, каб на-расейску наламалася. А Паўлік ладна чытае; старыя, вечарком калі, так уважна

слухаюць. Шкада, што хаця мала-мала, адылі ёсць не па-скія словы. Расталкуй нам у пісьме, што гэта такое: павэдлуг, кольвек, жагнацца?

Кланяюцца табе ўсе, бывай здароў. Вучыся, будзь вясёлы, не смуціся.

Твой бацька *Міхась*.

Са слоў Вашага таты пісаў і Вас прывітаю
Юрка Аляхновіч

24 студзеня 1910 г.

Усё гэта з маіх слоў спісаў, дзякуй яму, Юрыі Івана-віч, калі быў у нас. А цяпер на майму загаду піша Паўлік, бо я не хацеў пры Аляхновічу пісаць. Што ты гэта ўздумаў такія пісьмы пісаць дзеўкам? Заказное! Ці прыслаў нам хоць калі заказное? І дзе твае вочы? Ці тут разумеюць што. Ведама, дзеравенская дурата. Адно — людзі смяюцца, і аб дзеўцы і аб табе гаворка пойдзе. Разлахаюць на ўсёй воласці. І мне будзе стыдна, скажуць — да чаго даўчыў сына. Каб у другі раз не пісаў. Падумаў сам. Даволі таго, што ты па-мужыцку гаворыш (дурань другі падумае, як бы не ўмееш па-кніжнаму) і ідзе за ўсе каляды сярод паважнейшых людзей носа не паказаў, быццам то, што мы жывём у дзярэўні, дык ужо пунчэйшыя за другога картузага панка ці лапцёвага шляхціца. Адумаўся, Касцюк; нента ты чым далей, тым горай. Аляхновіч па-просту гаворыць толькі з ветласці к табе.

ЯМУ

(паштоўка з абразлівай карцінкай на другім боку)

POCZTOWAŁA PISUŁKA. ПОЧТОВАЯ ПІСУЛЬКА
ATVIRAS LAIŠKAS. ПОCZTÓWKA. ОТКРЫТОЕ ПИСЬМО

Калі ты дурак, дык не бегай за вясковымі, а хопіць з цябе гарадскіх. А то на Вялікадня пераламаім табе погі і напішам зверх таго дырэктару ў вучылішча.

Наклон з насмешкаю ад Ганны.

6 к.
Доплатить

Мясецінка
на марку

г. Богумільск
Могил. губ.
Пансион химико-технического
училища
Касцяницю Зарэмбі
3 кл.

ПІСЬМО АД ПАЎЛІКА

Брато Косця! Здароў!

Тата не ведае, што я табе пішу, ды шчэ на-беларуску. А пішу я табе на тое, каб ты не прысылаў болі пісем Гаіне Леваноўне. А то толькі смяюцца і гавораць аб табе дрэнна, быццам ты які благі чалавек. Тата сярдзіт. Толькі мама і дзядзіна, як даведаліся, дык смяяліся.

Калі прыслалі навестку, Гаіна блізка што лётала, а не хадзіла. Усім чыста, як бы не наўмысле, паказывала яе і пачынала тужыць і хваліцца. А даждалася свята, гукнула дзевак і Цімоха, муршчыкавага сына, каб прачытаў, бо ён пісьменны, і пайшлі ў мястэчка к абедні і ў воласць за пісьмом. Прышоўшы ўдвору, усім паказала, як бы не хочучы, закрываючыся хвустачкаю і чырванеючы. І бацька і матка Гаініны тое пісьмо слухалі. Лявоніха адну палавінку адабрала ў дачкі і пасіць за кабатом на грудзёх. І цяпер тое пісьмо хлопцы чыталі колькі разоў у Лявона на ўсю хату. Гаіне паругаюцца, кажуць: «Касцюкова жоіка». Адзін раз я дакляраваў Гаінінай сястры маленькай Маньцы ажно цэлую спісаную цятрадзь, што вучыцель мне аддаў, каб толькі прынесла мне тваё пісьмо, дык яна перш згодзілася, а потым пачала прасіць кніжку з людзьмі. Я не даў. Калі-небудзь выхаплю гэта пісьмо і падзяру, толькі ты болі не пішы, а то мяне Гаініным дзевярочкам дражняць хлопчыкі і дзеўкі.

А Гаіна і не дужа ладная дзеўка; у яе на руках кароста. Адно што прыгажэйшая троху і байчэйшая за нашых другіх дзяўчынак, а любіць сварыцца і дужа ілжэць. Толькі ты не сярдзіся, я праўду кажу.

Лявоніха набіла каля калодзежа вядро старому Хомку, што казаў ёй: «Не возьме Касцюк твае курносай Гінесі, знойдзе ў горадзе над брыльком сабе».

І смеху і грэху.

.....

У нас адлега. Вучыцель даваў нам свае лыжы на снягу бегаць...

.....

І да т. п. (пакарочана).....

.....

Твой брацішка Паўля Зарэмба.

27 лютага 1910 г.

ЯМУ АД ЯЕ

Рука пісала, не ведала каму, а сэрданька сказала, шт міламу свайму. Пішу пісьмо ад сардэчнай мукі, ляці, пісьмо, міленькаму ў рукі.

Пісьмо ад Анны Лявонавай Валюжыніч няцэннаму другу, у першых страках маёго пісьма, што звяшчаю вас, як люблю, паважаемы Капсцянін Міхайлавіч, і што жыва і здарова і аб тым і вам зычу ад госнада бога і ўсяго ўспеха ў руках і дзялах вашых. А цяперыцька мы прадзём найболі ў сваёй хаце, то на Банадысева батрака не сумпявацца, патаму как мы панімаем, што ж ён, как сібе хаціш. Аб тым вяселлю ўсё ладна, і ўсе гавораць або водкі было даволі і ўсе здаровы, так што з мяне смяюцца, куды ж мне, как мы няўчоная мужычка і болі пічаво. А мне на тое неспакой і што вы сумысля ўсё гэта і па-дзеравенску гаворыце, а вы паўчоны, і каб можа пасмяяцца за тым вас цалую і думаю як аба мне і ці будзіць з таго што. У вас ёсць прыгажэйшыя і багатыя.

Астаюся любя

Анна Лявонава Валюжыніч.

24 февраля 1910 г.

З ЯГО ПІСЬМА ДА БАЦЬКОЎ

...Паўля, кніжак не шкадуі. Чытай сам і другім давай. І кніжачку з людзьмі якую-небудзь адкалей...

К вялікадню я хіба што не прыеду. Экзамены зараз пасля святак; трэба рыхтавацца... Пагуляю ўлетку...

.

К. Зарэмба.

18 марта 1910 г.

ІЗНОЎ ТАВАРЫШУ

Насмешлівы і праўдзіва-разумны Андрэю!

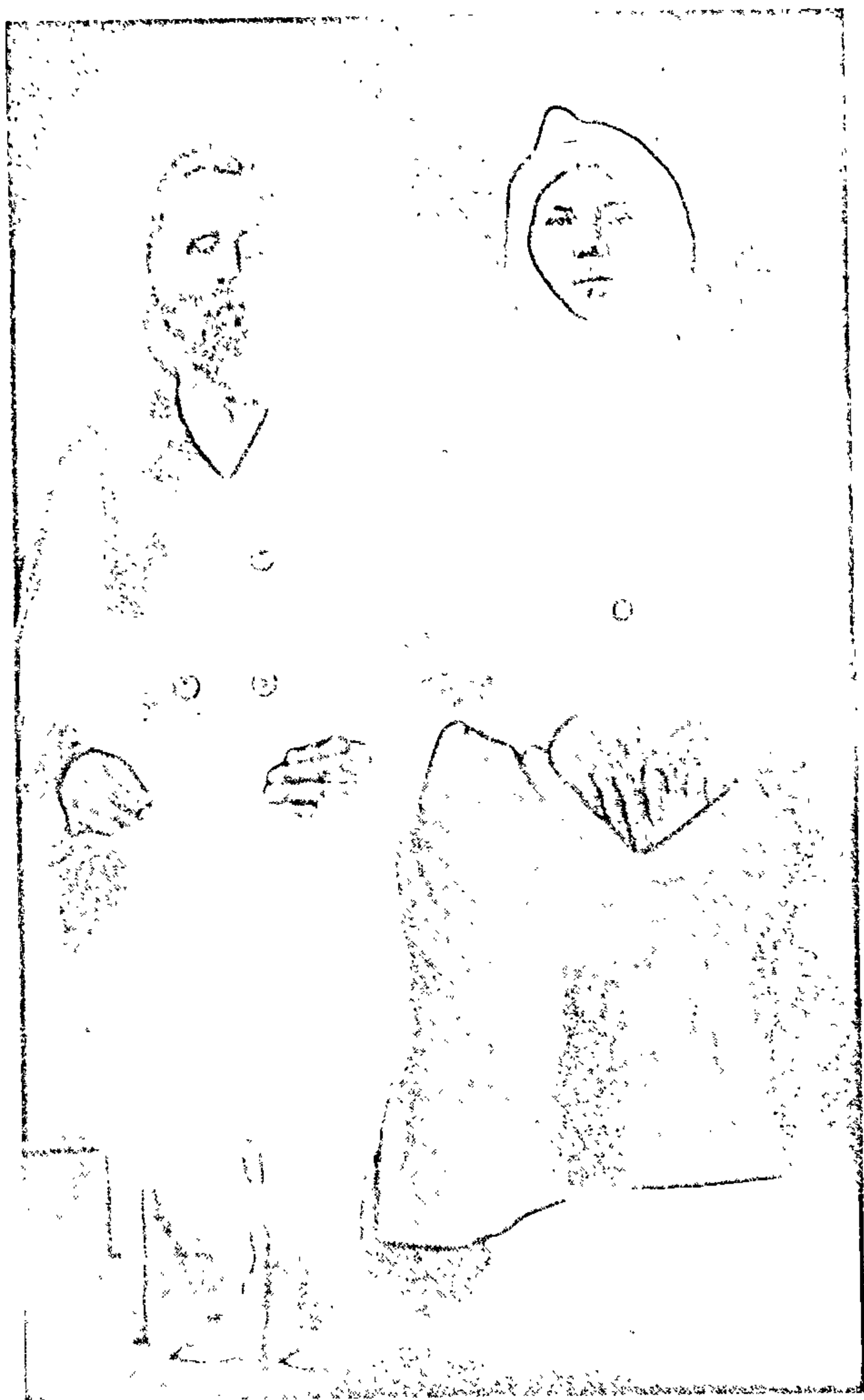
Дужа, дужа прашу цябе: калі захаваў маё пісьмо, што я пісаў табе пасля каляд (доўгае такое), то ці спалі, ці падзяры, ці — што найлепей — прышлі мне яго. Не дзівіся і не смейся; сустрэцімся калі — раскажу ўсё.

Скрыўджалы жыццём *К. Зарэмба*

18 марта 1910 г.

Школа ў Вольшы,
у якой у 1903—1908 гг. вучыўся М. Гарэцкі.

Бацькі М. Гарэцкага —
Іван Кузьміч і Ефрасінья Міхаілаўна.

СКРЫПАЧКА

Увесь час гняла яго думка, што бедны ён дужа. І сох ад думак, гаснадарку занядбаў, усё, што яму бацька адказаў, пагоршала.

Беднасць астатняя ў госці прыйшла.

— Асілачак мой бедны! — казаў часам свайму малому сыну. — Я бедны, і дзеткі мае бедныя, а ты будзеш яшчэ бяднейшы, і дзеткі твае будуць яшчэ бяднейшыя. Але падрастаў бы ты барзджэй. Ратаваў бы мяне сваёю сілаю. Ах ты, дзетка маё любас, пенчаслівыя мы.

— Ты мне, татка, скрыпачку купі, я табе «Таўкачыкаў» сыйграю.

А ўжо іграў на скрыпачцы з лучынкі і з пітачкамі заместа струн. Дужа бедная была тая самаробленая скрыпачка.

— Детка маё! Купіў бы табе скрыпачку, але купіла ў нас няма. А можа, табе лепей дуду? — жартаваў з дзіцяці.

— Не, я не хачу дуды: яна дужа пязручная.

— Падрасцеш, дык пазручней... — казаў ён сыну абышто, а думка так і гняла, так і гняла, што бедныя, бедныя, дужа яны бедныя.

ВЯСНА

Вясна, вясна красная!

На ўзгорках ужо праталінкі, а ўніз бягуць цуркі зважкія, на сонейку блішчаць.

А ўверсе — неба сіняе, чыстае! А ў паветры свежанькім, веснавым — жаўроначак, нябачны ў вышыні: цюр-цюр!.. цюр-цюр-цюр!.. цюрлі-рлі!..

Вясна, вясна красная!

Астатнюю губачку на кросенцах ткаля-дзяўчына: тах-тах! трах-лях! А зірне-зірне ў акенца на сонейка: вясна, вясна красная! А губачка астатняя... У гаёк песні пяць, красачкі рваць, на кірмашы хадзіць, вяселлі гуляць... Ах, яшчэ ж губачка на кросенках.

* * *

Гэй вы, шчасныя веснавыя дні!

Гапначка, сястрыца! Пойдзем у таўкачыкі, а на лагу там ля балота жоўтых красачак парвём.

І дзеразы зялёненькай, лахматай надзіром, і яленцу наламаем, і шышчак набяром: азяленім, ахарошым сваю хатку старэнькую.

Макравата яшчэ ў полі, зямелька не высахла...
А ты лапцікі абуі.

* * *

Гэі, вясна, вясна!

Гудзе вясна рана-рана, у цёмныя досвіткі. На ўсходзе стужка чырвоная расцягнулася, а паўкола — чуткі сон. Дрэмяюць выраі кланотныя, адны крыгі там усё крэхаюць — далёка там, дзе вада шуміць, несумоўчна і скрозь сон. Гаёк зялёненькі ў тумане там стаіць, а бліжэй, на канаве, вербы пушыстыя сівеюцца.

Пялешчацца і крукае нехта-нейкі над гайком на рацэ. Жораў дзетак сваіх кунае там на вольным павестры веснавым.

Вясна сёлета не позная. Учора добры цёплы дожджык пакраніў, агрэст і смуродзіна дужа яркенька зазеленеліся. Сёння зязюлька, ішоўшы ў лазню раненька, пачуем — дадушы!

* * *

Гоман у плятнёвым прымыльніку, дзе сувалка і мялле белае, колкае, і мяліцы-раскірэкі заваленыя. Гоман там над рэчкаю паўнаводнаю, бурнамутнаю. Не крыгі — ільдзінкі толькі бягуць. Чэрпаюць ваду ў лазню голыя людзі, а тыя льдзінкі з вадою сцюдзёнаю ў вядзерца цякуць-набіраюцца. Многа вады, не тое, што ўлетку, у пякату жніўную.

Мыюцца людзі, гоман... Выбегуць хлопчыкі з лазні на лажок, бягуць голыя з лісцем прыліплым, уцеха іх бярэ, радуюцца, бо там, унізе, за гайком, крэхаюць крыгі астатнія.

Ох, ты, лазня ты наша нехалюзая, сёння ж ты, лазня, дзеся вясёнкі выпалена, сёння ж ты чыстая — на палку саломка чыстая пасцелена. Унізе вадзяначка з вадою сцюдзёнаю і цугун вады цёплае.

* * *

Ох, дайце мне, дайце венічак шаўковенькі, мыльпенькі, каб ён гладзіў на целу гарачаму: змыю пуду сваю!

Буду махаць венікам, шугаць духам лёгкім, гарачым: пуду з цела і з думак змываць. Цёп-цёп-цёп!.. У-хва! Пячэ! Добра вадзіцу жадаваю, сцюдзёную ліць на галаву. Добра тут распарыцца, распесціцца і ў салодкай м'явасці — кво-ох! — ляжаць ды ляжаць з прыліпшаю лісцінкаю на баку, накуль дзесь там Нью-Йоркі будуюцца...

Нераў ты, клопат, сэрца маё, што было ж некалі дзяцінае. Даўно-даўно тое было... І жорава пачуць можна было, і зязюлю-кукунь шэрую. А цяпер... Гора мне, гора мне — дзе вясна мая?

Бегаў з лазні, проста з палка, на лажок, аж да канавы, і сцюдзёнаю вадою абдаваўся там. А цяпер не пабягу. Эх, вясна, вясна красная!..

Эх, вясна!

Вясна, вясна красная!

Добра ўжо, добраўка грэе сонейка згары, а ля ног яшчэ цягне халадком. Снегу на полі і ўгледзець няма дзе: вясна, вясна! Відзіма-відзіма траўка-мураўка на праталінках прабіваецца, рупее-зелянее, — на сэрцы весялей.

Пайду я ў адным жупане, новым паясом падперазаўшыся.

Гоман, гоман ля мяне... Б'юцца галінкамі пушыстымі... «Хвароба ў лес, здароўе ў косці!» .

А на што вы, людцы нядобрыя, на слаўпенькі лясок хіру сваю насылаеце? Ад вашае хіры пасохнуць бярозачкі, ад вашае хіры трава пагарыць...

Біце сёння, хлопцы, вярбою дзяўчат: сёння дазваляецца. Біце здаровых, маладых...

Люблю цябе, прыгожая, за тое, што на грудзях у цябе красачкі прышпілены. Ах, люблю я красачкі!

І аб чым ты, дзяўчынка мая, так задуманая? Чаго твае вочачкі чыстыя засмуціліся? Кволя пралесачкі... Нейкае трывогі не схаваць, не схаваць.

* * *

З горак вецер вее. Снег у равах, на дне, чорны. Жаўранкі заліваюцца на ўсе галасы. Жыта зялёнае. Мятлушачка ляціць... Мітусіцца першая мятлушка...

А ў балоце, за пляхом, разлягаецца веснавое: ква-а! ква-а! ква-а!

Жоўта-зялёныя, лінкія, няроўныя лісцікі. Цёплае паветра, гусценькае, і лаза пушыстая, залатая.

Вясна!

Ах!

Веснавыя красачкі цвітуць — прыхарошу сабе грудзі,
буду глядзець на красачкі!

Радуйся той, каму нехта любы красачак прынясе.

СУМНАЯ ДЗЯЎЧЫШКА

Быў роспуск на маслянку, і вучні з радасцю рассыпаліся ад школкі на вуліцы. Ішлі дамоў.

Стаяла адліга з мякенькім і густым ветрам. З стрэх капала і валіліся, адтаўшы, ледзяні. Крамяны снег умінаўся пад пагамі з прыемным крэктаннем.

Хлопчыкі кідаліся снежкамі, шпулялі камкамі ў вераб'ёў з настабурчаным пер'ем, чапаліся з дзяўчатамі.

Вароны, свойскія ў агульнай справе, цяжка пераляталі над хатамі і гумнамі і кракалі над бурым голым веццем бярозавых макушак.

Дзяўчышка ішла пасярод сваіх таварышак і бачыла ўсё, думаючы, аднак, сама сабе сваё. Яна ўбачыла, як у хаце маладзіца змывала шыбы ў вокнах перад святкамі, паглядаючы з хаты на вуліцу. І, мінуўшы хату і маладзіцу ў акне, яна мімаволі, немаведама чаго, засмуцілася — перад святкамі і блізкаю вясною, быццам маладая перад сваім вяселлем.

Таварышкі яе расхадзіліся ў розныя бакі, на сваіх хатах, і яна гаманіла і жартавала з імі на развітанне — не кідаючы, аднак, сваіх нявыказаных, адзіночкіх думак.

Яе бацька жыў на хутары, і, выйшаўшы за мост, на ўзгорак, яна ўжо ўбачыла перад сабою вялікую белую прасторы, абкружаную цёмным вяшком з старога панскага лесу. Яна мімаволі азірнулася назад, на сяло з нізкімі саламянымі стрэшкамі і гонтавым дахам на школе, на вуліцу, дзе яшчэ варушыліся дуронікі-хлопцы. І захацела быць вясёлаю.

Але паўмыснаю вясёласцю не змагла яна свайго невядомага, прыгожага засмучэння, толькі зрабіла яго яшчэ тапчэйшым, яшчэ далікатнейшым. І сама яна не разумела і дзівілася, чаму ёй без прычыны часам так млее сэрца...

І падабалася яна ўсім людзём сваёю ціхаю задумаю, а сабе самой і падабалася і не дужа падабалася, бо вельмі любіла вясёлых і сама заўсёды хацела быць вясёлаю. І на-

ходзіла на яе часам, што рабілася вялікаю дуроніцаю, жартавала, смяялася, рагатала, але ненадоўга, — потым ізноў рабілася ціхаю і прыгожа-засмучонаю.

ДЗЁГАЦЬ

I

У глухім павятовым горадзе, у цёплы маёвы вечар, гуляюць на бульвары.

Кусты бэзу і акацыі пояць паветра мляўкім, п'яным водарам. У ліповым лісці гудзяць хрушчы.

Сярод увабранага напскага патоўпу гуляе з кавалерамі і Юлечка Пухальская, курносенькая, круглавідзенькая, здаровенькая гімназістачка.

Яна тут, у N, гасцюе ў бяздзетнае цёткі свае, фэльчарыхі. А вучыцца яна ў гімназіі ў сваім родным, павятовым таксама горадзе, адкуль па яе гэтымі днямі павінен прыехаць бацька.

І яна хоча нагуляцца, колькі можна, перад ад'ездам.

А ўвосень вытрымае пераэкзамэноўку з матэматыкі — і сямікласніца...

— Ай, не кажыце... Ай, як пасду, дык і ўсё, — страляе яна вочкамі ў правы бок, дзе асітуе пухлы гімназіст з прышчыкамі на падбародку.

— За што вы мяне крыўдзіце? — уздыхае і мнагазначна адказвае кавалер.

З левага боку ў яе — два кавалеры, вучні тутэйшае сельскагаспадарчае школы, кароценькі і доўгі. Кароценькі ідзе бліжэй да Юлі, і, відаць, ён пазнаёміў і намагае ў тых справах сваіму даўгому, маўкліваму і дзікліваму таварышу.

— Без чыгункі, гэтага, дужа дрэнна, а ў нашай губерні, гэтага, блізка што ўсе павятовыя гарады, гэтага, без чыгунак, — вымучыў-ткі доўгі што сказаць.

Усе чакалі, калі ён скончыць, а ён аж угрэўся, пакуль скончыў.

— А па вас, Юля, сваіх коні прышлюць з фальварка ці прыйдзецца ў дыміжансе ехаць? — спытаўся кароценькі. Яму гімназіст казаў, што ў Юлінага бацькі ёсць свой маёнтак.

— Ай, я і сама добра не ведаю,— прамовіла і нешта змоўкла.— Ай, мусіць, з дому прышлюць коні.

Яна хацела сказаць: каня, ды ўсё роўна сказала «коні». Ці яны праваджаць прыйдуць? Яна не скажа, калі паедзе.

— Як я вам зайздросчу, Юля. Паедзеце ўлетку ў свой фальварак, а там, нэўна, рэчка, лес, ягады, птушачкі, краскі, ай, ай...— звінеў кароценькі.— Я там залез бы ў кусты і сядзеў бы з кніжкаю цалютанькі дзяніёчак, каб ніхто і не знайшоў...

— Што мне да ўсяго таго, калі я з паннай Юлічкай астатнія, можа, разкі гуляю ўжо,— ціхенька і наўмысля невыразна сказаў гімназіст, залішне пахіліўшыся да дзяўчыны.

Хлопцы з другога боку нічога не ўчулі, а Юля: «Што? Што?» — і прыкінулася, быццам не ўсё зразумела, але радасна, дробненька засмяялася. І сэрца ў яе тронку замлела.

— Вазьміце і мяне ў свой фальварак,— неспадзявана адважыўся пажартаваць і цыбаты кавалер.

II

Шляхціц Пухальскі жыў у горадзе і пісаўся мешчанінам, але, маючы за горадам кавалак зямлі, ён, як звычайны земляроб, кашаўся ў зямлі, жыў з зямлі і, хоць хадзіў у ботах, пічым не розніўся ад акалічнае лапцёвае шляхты і заможных мужыкоў.

Па жонцы ён меў заможную радню. І Юльку сваю пачаў вучыць, што дужа таго хацела і троху памагала фельчарыха, родная сястра яго жонкі, і што не даў бог хлопцоў. Яна ж, тая цётка, і хрысціла Юлю.

У суботу па абедзе ў поле ён не паехаў. Пусціўшы каня на атаву за садам, ён пачаў рыхтаваць калёсы. Выцягнуў іх з-пад навеці, завярнуў, заслаў саломкаю.

— Вось сёння яшчэ пасеяў бы што, дык час дарма трачу дзеля твае круцелькі,— казаў ён жонцы, шукаючы пад навецю мазніцу.

Жонка навывібрала бярэнца трэсак, пякла багатай сястры розныя пампушкі на гасцінец, і прыстосла.

— Такая мая круцелька, як і твая. Было не аддаваць дзеўку ў навуку. Таму што не дзявоцкая заняція... Вось і мне помач бы ўжо была, а то гэтка выдаткі на яе, і ўсё мы адны, старыя, мардуем. Мне яшчэ трэба яе абмыць, абшыць, пакуль з той навукі якая карысць выйдзе.

— Ну, засакатала. А чаму хлонца не радзіла, а падаравала лялю, як сама.

Пухальчыха набегла ў хату надкідаць трэскі, каб не спусціць у печы, а сам пан Пухальскі падсунуў над перад жэрдзь, надпёр яе дугою і пачаў выцягваць загваздку. Ён ужо быў даволі стары чалавек, і паднімаць калёсы рукою без такой прыснады было яму цяжка.

Загваздка прыкарэла ў каланіцы і не вылазіла. Пухальскі пашукаў лычка, зачэпіў яе лычкам, сагнуўся і пацягнуў. Загваздка раптам выскачыла, дуга завалілася і падняты перад калёс стаў на зямлю — стары ледзь паспеў адхінуць галаву.

Ён пачухаў патыліцу і паклікаў жонку.

Тады паня паднімала калёсы, а пан знімаў каток і шнарка вазёкаў на восі дзэгцевым квачам, каб не сцякло многа дзэгцю без карысці на зямлю.

Так старыя падмазалі калёсы, пракацілі іх троху на падворку, каб дзэгаць разышоўся па трубіцы і не капаў.

Дарога мелася не блізкая, вёрст з паўсотні.

Пакарміўшы каня і справіўшыся на двары, прыішоў Пухальскі ў хату, пасварыўся троху з жонкаю за муку, нагаліўся, намыўся з мылам, надзеў белую кашулю і даматканую суконную тройку, напалуднаваў і, паказаўшы жонцы, як і што ў двары, надвечар выехаў на сваім сіўчыку на дачку.

III

Свята Пухальскі прагасцяваў, хоць, праўда, сядзеў найболей каля навязанага сіўчыка ў садзе.

А ў панядзелак, рана-раненьку на фельчаравым падворку, ужо стаяў запрэжаны ў калёсы сіўчык. Ён добра нагадаваўся знач, цяпер тунаў кашытам, махаў галавою і сцёбаў на баках хвастом, захацеўшы ў поле на дарогу да свайго дома.

Калёсы зноў былі толькі што надмазаны, і з каткоў капаў бурштынавымі капкамі дзэгаць. Ён мяшаўся са свежаю ранішняю зямлёю і даваў прыемны водар, ад якога было так ціхамірна і радасна.

На калёсах была ўжо разаслана гунька, ляжала адзад для мяккасці пярына, ляжаў наперадзе мужчынскі жупан, пад ім — атава, па ім — пуга. Толькі сесці — і паехаць.

Тым часам цётка пасадзіла Юлечку яшчэ раз і прымушала з'есці на дарогу піражок і выпіць шклянку малака.

Юлечка мусіла сесці, але піла і ела без усякага смаку. Сэрца ў яе шчымела і мела перад ад'ездам.

Учора яна таксама гуляла на бульвары і развіталася там з усімі кавалерамі. Праваджачь сябе ім забараніла. А сёння, прагнуўшыся, была ў дрэнным гуморы.

Нарэшце, так-сяк стрымаўшыся, развіталася яна з цёткаю, і пачалі выходзіць.

Першы выйшаў пан Пухальскі. Ён добра выспаўся, наеўся і напіўся, і нават пакінуў шкадаваць, што змарнаваў суботу і яшчэ змарнуе напядзелак. Ён падзякаваў куме і куму за Юлю і гасціннасць, запрасіў іх да сябе прыязджаць улетку і зусім здаволены адчыніў вароты.

Тут, зірнуўшы ў ліпнік, што пасадзіў пры сваім ганку кум фельчар, Пухальскі ўбачыў на лавачцы трох хлопцоў-вучняў з пукамі наламанага бэзу. «Чаго яны тут круцяцца?» — падумаў стары і пачаў выводзіць каня на вуліцу.

Юлечка з цёткаю выйшлі на ганак. Юлечка зірнула на вуліцу і моцна пачырванела... Усе тры яе кавалеры з пукамі бэзу падыходзілі ад лавачкі да ганку. Яны ветліва накланіліся цётцы і ёй.

— Выбачайце, панна Юля, мы хацелі зрабіць вам сюрпрыз, — сказаў гімназіст, надаючы ёй кветкі, і нават расшаркаўся, як не на вуліцы.

— Мой лепшы! — сказаў кароценькі, надаючы свой пук.

Яго доўгі таварын маўкліва сунуў ёй свой букет у рукі.

— Ну, з богам, дзетка, — прамовіла цётка.

Юлечка, не глядзячы на баках і неяк па-хлапецку не стаўшы на каток, скокнула на калёсы, падкомкала прыпру, абгарнула хусткаю, утупілася і без радасці сказала:

— Дзякую, дзякую...

Сеў і бацька, сіўчык памкнуў, Юлечка адхіснулася, — паехалі.

— Пішы, Юля! — крыкнула цётка.

А вучні яшчэ ішлі на баках. Гімназіст несумысля наступіў на дзёгаць, што капнула з катка, і цяпер няўпрыцям дрыгаў нагою, каб адкасацца ад яго, але да падэшвы падліпла вельмі добра, і яму было прыкра, што зусім гэтая Юлечка Пухальская не такая, як ён думаў.

Кароценькі махаў рукою, а доўгі адзаду маўчаў і ўжо патроху аставаўся.

Парэніце ўсе яны засталіся, а фурманка з Юлечкаю паехала за горад шывчэй.

Букеты недалужненька ляжалі на жупане. Пухальскі паглядзеў на іх, пасанеў носам і спытаўся, хаваючы свой смех над вусы:

— Ці мякка сядзець, вяльможная панешка?

— Мякка...— буркнула Юлечка і адварнулася, каб не заплакаць.

Сонца паднімалася. Сіўчык махаў галавою і пыліў пагамі. Пыл і дзёгаць давалі прыемны дарожны пах.

Горад блішчэў адзаду, а наперадзе і з бакоў цягнулася шырока-далёкае мелапхалічнае поле. На небасхіле сінеў лес.

Жаўранак кунаўся ў вышыні і цюрлюрлюкаў сваю песню.

Фурманка пыліла...

ЧАРШЧКА

Над пахмураю, мокраю зямлёю павісла шэра-цёмнае, пуднае восеньскае неба.

Пустая вуліца маўчыць. Людзі, калі ўдварэ, дык сядзяць на хатах. І коні ў пуні, бо ў полі зямля замерзла, і толькі сёння троху адтала і пакрылася ліпкаю гразёю. А ў лагчынах яшчэ бялеецца, па лагу і блізка лесу, рэдкі снежавы палёт.

Смутна гудзіць абголены гай на ўзгорку. У незахістанай ані сувалкаю, ані чым на зіму плятнёвай пуні рыкае карова.

Ля аднаго двара, прывязаны да банькі ў шуле, стаіць запрэжаны ў «бяду» ціхі і спакойны гняды конь. Спусціў ён галаву, звесіў вушы і не есць. Жмуток балотнага сена сіратліва рассыпаецца перад ім па ветру. На «бядзе», на пажоўклай сухой тарохвіне, нейкі мех, запэцканая, закачаная торба і рыкае, аржавае сена гнядому каню.

У невялічкае, з беднымі балонкамі вакешца часта пазірае з хаты на свайго коніка чарнявая маладзенькая мапанька...

Іх дзве. Паслалі іх з манастыра збіраць па вёсках восеньскую каляду.

У гэтай хаце напрасілі яны абедаць. Разагрэліся.

Старэйшая, васнаватая, курносая, утупіла вочы ў стол і не ўзнямае іх з-пад чорнае паміткі. Слабенькая ружовая краска рэдзенька выступіла ў яе кропкамі і жылкамі па шчоках там, дзе ягадкі. Лыжку на лыжцы нясе яна паціху варыва і падстаўляе кусанік акуратна, каб не было капак на сталі.

Маладзейшая — смялей. Расчырванелася за ядою, з-пад змятае, злінялае памітачкі выбілася чорная жменька валасоў. Вусны пухлы і чырвоны. Зняцейку яна сарамліва ўскіне часам чорныя бліскучыя вочы на маладога хлопца і зноў патуніцца.

У хаце старых няма, разышліся. Толькі хлопец на лаўцы ды маладзіца на палу — села карміць дзіця, не саромліва, а з правам маці, разгарнуўшы цьмяна-белыя грудзі.

«Як ён пільна ўзіраецца на мяне, мірскі чалавек! То ж, мусіць, не сястра яго, а жонка», — думаецца маладой манашцы.

А ён снакваля круціў цыгарку і пачаў агонь выкрацаць.

«Чаго ён усё паглядае на мяне», — падумала і ў вакно ізноў зірнула, ці стаіць конь.

Стаяў, як заснуў, гляды конь; пуста і хмарна было на вуліцы; вецер клычыў жмуток балотпага сена. І трэба было згадзіцца, што восень на дварэ, а нейкае невыразнае пездавальненне варушылася па сэрцы, і чагосьці сярод восеньскага смутку жадалася.

— Не бойся: на пашай вуліцы ўсё дабро цэла будзе... Чаго такая палахлівая? — сказаў, адвёў ад яе вочы, зацягнуўся і выпусціў шмат дыму.

— Каб часам конь не адвязаўся. Збяжыць, тады што нам? — сказала маладзенькая манашка.

А старэйшая неспрыкметна таўханула яе пад сталом і змірэнна, як псальму чытаючы, прабубнела ў нос:

— Нам жа грэх вялікі перад госпадам богам будзе, калі ўвядзём каго ў снакусу дабром сваім, што надалі нам людзі добрыя на манастыр яго...

— Ну, каму ваша дабро патрэбна... Каб вас саміх хто не ўкраў, — пажартаваў ён і трохку начырванеў, што, можа, сказаў ім лішняе.

Ніжэй схілілася старэйшая мананка, а маладзенькая ўсміхнулася нясмела і прыгожа.

— А я цябе... цябе, — кіўнуў ён на маладзейшую, — здаецца, бачыў, як манастыр ваш глядзец хадзіў...

— Нічога, прыгожа там у вас... у вясну. Ліны прыгожыя... Мананкі ёсць прыгожыя... — і зноў зацягнуўся і глядзеў убок, як быццам засаромеўся, што не смее сказаць, каб як далікатней.

— І я ўжо дзівілася, — адгукнулася з занечку маладуха-маці. — Ёсць такія маладзенькія... Ча'йта ўжо так ідуць? Ці сіротак туды бяруць гадаваць змалку, ці то, кажучы, дзеля хлеба, дзеля снакою каторая ў мананкі ідзе?

— У нас не навінна быць такіх, — панура адказала старэйшая. — У нас маці-ігумення сурова жыццё блюдзець...

— Ах, праўда што: сурова, — вясёла засмяяўся хлопец. — Ехаў я неяк з гораду міма вашага поля, а чарнічкі пшаніцу палолі. З-пад узгорачка не відаць, ці едзе хто. Дык яны спярша песні і прыпеўкі пялі, а потым як пачалі борыцца... хапаюць адна адну, качаюцца, рагочуць.

— Што ты, што ты, чалавеча! У нас за працаю псалмы пяюць, — усханілася старэйшая і троху намаўчала. — А мірскім людзям усё так. Яны й богу маліцца прыйдуць — граху панясуць. У царкве не моляцца, а, а...

— А на прыгожанькіх чарнічак заглядаюцца, гэта праўда, — засмяялася і маладуха і ласкава, з пяшчотаю паглядзела на сваё ўжо накормленае дзіцятка.

Пачырванела, як мак добры, маладзенькая. Змоўкла старэйшая. Паабедалі і доўга хрысціліся і кланяліся перад абразамі, потым дзякавалі і ківалі галавою маладусе і з нейкаю перашкодаю яму.

У маладой, над тою сцінласцю і пуднаю набожнасцю, усё штосьці мітусілася і іграла...

* * *

Пусты восенны шлях. Поле бязлюднае. Зеленае руць. Едкі вецер налятае з-над голага, як быццам рэдкага цянер, лесу.

Марудна і снакойна цягне гняды конь «бяду» па калюгах глыбокіх. Як маньынная цацка, з боку на бок ківаецца чарніца на «бядзе», калі то тое, то тое кола на чарзе то праваліцца ў калюгу, то выскачыць на грудзі.

Чырванее край неба — мароз дакляруе. Чыйсьці лён,

на лагу пасцелены, улiп у дол — час паднiмаць яго, сушыць, церці, бавячы днi ў доўгiя пiлiнаўкi.

Далёка яшчэ каляды. Як пудна!

Маўчыць на возе старэйшая чарніца, з чырвоным кiрпатым носам; кiваецца і глыбей хавае рукі ў шырокiя рукавы. Мусіць, задумалася пра жыццё свае і што скажа ігуменні пра дарогу. Шчупянецца і пачынае варушыць вуснамі, механічна і завучана шэпчучы словы малiтвы.

А маладзейшая лёгка ідзе побач тых калюг па змёрзлай, калянай мураўцы. Прыціхла, быццам засмуцілася.

Аб чым яна думае?

Часам апошняя бліскавічка радаснай усмешкай прабяжыць па пухлых вуснах і зноў, яшчэ глыбей, захаваецца пад наўмыснай стродкасцю...

Аб чым яна думае?

Мусіць, думае: «Больш мяне па каляду не пашлюць...»

ЛІТОЎСКІ ХУТАРОК

I

Худое лета выдарылася хутарку. Сядзеў ён паміж гор, і ўся ярына выгарала. Дый жа ставок, што сiнеў пад гарою, блізка што высахнуў, а ў студні даўно вады не было. Гліністая дарожка, што вілася ад хутарка ўніз, вакол стаўка да Вержбалоўскага шасэ, закамяцела і патрэскалася.

Па вясне хадзілі чуткі, што будучь у тутэйшых ваколіцах вялікія дзяржаўныя манёўры, сам імператар прыедзе. Газеты ж прыходзілі толькі кунігасу (свяшчэнніку), ды і то рэдка, і вайны ніхто з хутарцоў не спадзяваўся.

Калі ж познаю пачою з фанаром у руках прыскакаў на хутарок конны ад гміны і забарабаніў у вакеніцу, уся сямейка мігам ускочыла і спалохалася. Нібыта прыйшло заканчэнне злыбед усяго лета.

А калі пасланец уваліўся ўвесь у пыле ў хату, рупліва дастаў паперу і загадаў гаспадару хутарка Яну Шымкунасу той час запрагаць каня і ехаць у гміну для патрэб мабілізацыі, бо абвешчана вайна з прусамі, — у хаце прайшоў жах і запанавала смяцэнне.

— Так... вайна, знача,— неслухмяным языком сказаў Ян і начаў рыхтавацца.

Усе маўчалі. Ніякіх выгукаў, ніякіх пытанняў. Толькі гаспадыня, старая Даміцэля, адразу ўзяўшы ў думку сыноў сваіх: Блажыса, што апошні год у войску службыў, і Дамяніка, што ў шахтах быў, усхліснула і дрыжачым голасам сказала дочкам:

— Збірайце бацьку ў дарогу.

Большая, Мошця, узняўшыся на падушцы, з падпёртаю шчакою, быццам застыгла ў думках, а меншанькая, Ядвіська, первова заклапаціла па хаце.

У гэту ноч ужо не заснулі.

А на другі дзень, як свет, пацяклі па ўсёй ваколiцы жаночыя слёзы, было хліпанне і выццё, малiтвы і кляцба. Праваджалі запасных. Звон бажніцы (цэрквы) смутна і багамаленна гукаў усіх пад'ярэмных пад купал храма да пог раскрыжаванага за словы любові і міру.

Плакаў зморшчаны сiвенькі кунігас, благаслаўляючы духоўных дзяцей на шлях брані, заказуючы храбрасць у баі і лiтасцiвасць да зможанага ворага; плакала ўздрыгваючы ўся, колькі было людзей, бажніца.

Істава хрысціліся і малебным поглядам прыліпалі да абраза спасiцеля ў цернявым вянку і не ўтрымлівалі буйных слёз пагуканья запасных.

А на вуліцы — цёплае сонейка; пяюць без клопату птушкі, гудзяць у лішняку пчолы. Усё — як усягды. Не даецца веры павінам.

Правадзілі... Доўга стаяла асірацелая таўпа з сiвенькім кунігасам паперадзе. І ўсё яшчэ махала тым любым, што пайшлі спраўляць крывяныя хаўтуры.

— Су деў, су деў!.. (з богам!).— Доўга шчэ адгукаліся тыя, махаючы шапкамі.

— Прашчайце! прашчайце!

Схаваліся за ўзгорак.

II

Мабiлiзацыя канчалася.

Ля хутарка на горцы стаяла паўбатарэя: вартавала мост ад ворага з паветра.

Некалькі вольных ад дзяжурства салдатаў, нібы забыўшыся, што вот-вот можа быць пераход, бойка і той свет, чаёўнічалі сабе ля вогнішча, скалілі зубы, хадзілі дажа купацца ў лужу на ставок ці шчыпалі гарох. А то,

абышоўшы далёка кругом, падбіраліся да сям'і хутаранаў-літвінаў, што жалі авёс, і пачыналі заводзіць з імі знаёмасць.

Салдаты-пазірачы дзівіліся ў біноклі ці трубу Цэйса і, рагочучы, абвешччалі, што «нанна бяроць», чорненькая ўжо смяецца, а беленькая не хоча і не глядзіць, — усё жне.

Потым хапаліся за працу: касілі, вязалі і насілі снапы. Ярмашчук і Дудзік жалі, і ўсе ўвесь час смяяліся з дзяўчынамі і вялі гутарку з панам-татулем, катораму надабалася работа салдат, іх вясёласць і жарты, і велічанне панам.

— Няго сюды, да мяне на хутар, можа прыйсці герман? Няго тут на маім родным полі, блізка хаты маёй страляць будуць? І тутака ляжаць будуць забітыя? Не, не можа таго быць! А то што ж тады? — во праз што мела сэрца ў старога.

— Не клапаціцеся вы, татуля! Не прыйдзе да вас герман. Мы яго так турніём, — сунакойваў яго бойкі, курносы, пансаваны воспаю кастраміч.

— Ты не ведаеш, братка: прусы — народ кітры (хітры), — трывожыўся стары.

Увечары салдаты гасцявалі ў хутарку.

Пягледзячы на тое, што дзяўчаты гаварылі з «москолюсамі» ўбогай мяшанкай руска-польскіх слоў, салдаты, дзякуючы магнэчнай сіле прыгажосці, пачувалі ў сабе паўнату шчасця ад знаёмства з імі.

Праўдзівая прыгажосць сярод літовак страчаецца нячаста, але прынадных дзяўчынак на Літве даволі.

Чорненькая Ядвіся не была так прыгожа, як большая, Мошця, але яе бойкія, вясёлыя чорненькія вочкі, чырвона-смугленскія з ямачкамі шчочкі, дзяціна-капрызны са смяшком склад вуснаў, маладыя, круглыя ручкі, гібкасць і крутасць палацялі салдатаў, не ведаўшых, чым і як ёй дагадзіць.

Беленькая Мошця мела больш строгую красу і была сур'ёзней і неяк задумней. Гэта быў тып літвінкі. Прадаўгаваты тварык з шэрымі, сумнымі, удаўжонага разрэзу вачамі; круглы, але правільны нос; рот з рысамі, лёгка даючымі накорліва-сумную ўсмішку; роўныя, белыя зубы, доўгая, багатая белакурая з завіточкамі каса.

Не кожны салдат рапнаўся жартаваць з Мошцяю.

— Куды паненкі схаваюцца, як прыйдзе германец? — вёў за ядою гутарку малодшы фэерверкер Сініца.

— А чаго мы схаваюцца? — бліскае чорненькімі воч-

камі Ядвіся. Ах, каб ёй яшчэ троху слоў.— Я не бус (не буду) схаваюцца... Прусы — народ лабайі гражус... прыгожы (прусы — народ дужа прыгожы).

Уся хата дрыжыць ад звопкага, адылі закароткага смеху. Толькі задумная Мошця ледзь усміхнулася на словы смяшлівае сястронкі.

Пачалі развітвацца. Салдаты дастаюць «нінегу» (грошы).

— Не, не... Грэх браць у салдата. Наші Блажыс таксама ў войску. Вы ідзіце на смерць за ўсіх. Не.

І адварочваецца ад платы.

Але хто заможней, пакідае грошы на стале.

— Добрыя людзі,— кажуць у хаце пасле іх,— вясёлыя.

— Добрыя людзі,— кажуць салдаты па дарозе,— сумленныя людзі.

А тым часам трывога аб крываваю будучыню ўсё расла, даходзіла да хутарка і сяліла там смутак і клопат, хоць ужо ўсе трохі і прывыклі, што вайна.

Стары, седзячы іногды ўвечары ля салдацкага вогнішча і сапучы піпкаю, гаварыў, шукаючы спагады і даючы і не даючы веры самому сабе.

— Баюся, што хлеб сабраць не паспею. Збяру ў гумно, што ёсць, а прыйдуць свае ці чужыя — і спаліць.

— Не бойся,— супакойваў салдат.— Хто цябе будзе паліць? Мірных жыхароў чапаць забараняецца.

III

І вось два ворагі-асілки сышліся. Нарапня будзе бой. Сталі закопвацца ў зямлю.

Ночы з пазіцыі прыйшлі да хутара салдаты (не тыя, што сцерагалі мост, тыя ўжо даўно былі дзесьці ўперадзе). Пачалі ламаць вароты, дзверы, платкі на будоўлю бліндажоў.

Ян выйшаў з хаты.

— Няможна! Не далі! Я не далі,— казаў ён салдату, што цягнуў верхкавую дошку-паліцу.

— Няможна? Возьмем... Вайна, дзядуля. Табе заплацяць.

Салдаты ідуць і ідуць.

Ян нікога не разумее. Учора ён раздарыў шмат хлеба і сала. Так, па-хрысціянску, без грошай. І прыемна самому было. Яму і цяпер не шкода. Толькі на што ўсё руйнуюць. Прыкрасць. Без вайны зглумуюць.

Надышоў дзень. Калоны войска ідуць туды і сюды. Грымяць цялежкі, кухні, гарматы. Скачуць вершнікі. А ранне такое сонечнае, цёплае. Прыпякае. Неба сіняе-сіняе. А ўдалі над лесам выплываюць знедкуль белыя клубочкі дыму. Пакажуцца і паволі расплывуцца. Там жа нешта гудзіць, як далёкі ціхі гром.

— Што то, зямляк? — пытаецца літвін у сумятліва бягучага пехацінца.

— Што то? — ізноў пытаецца ён тэлефаністаў, што шпарка разматваюць шпульку з кабелем.

— Што? Шрапнелі... Уцякай, дзед, назад!

Ян узняў далонь над вачмі і пільна ўглядаецца ў тыя белыя клубочкі высока над лесам. Не, ён не кіне свае сялібы, свае гаспадаркі. І ён спакойны: жонка і дочки з вузламі і пакункамі яшчэ досвіткамі пайшлі ў касцёл, далёка ў тыл.

— Тра-рах!

Ян здрыгнуўся мімаволі і як толькі не зваліўся на дол ад раптоўнасці. Сабачка жалабна заскігатаў і кумільгам рынуўся пад вароты. Аграмадны чорны стоўб зямлі і газаў уздымаўся на пакаце гары, а міма ляцелі і клаліся на палату чарапкі: дзвыгд!.. пук! — пелі і пукалі яны.

Ян палажыў рукою крыж на сябе і зайшоў за вугал, прыхінуўся да сценкі. Чуваць, як за гарою быццам чым хлопаюць ці бабы на падоле бялізну перуць; перш рэдка і дзе-нідзе: тах! тах! А потым ўсё часцей і часцей, і пасыпалася дробна, як гарох аб сцяну: хлоп-лоп-лоп!

— Са стрэльбаў,— сказаў сам сабе стары.

Сэрца стукала. Чуе: запрацаваў кулямёт, роўна і доўга: тра-та-та, а збоку і адзадзі, у лагу, куды ўчора артылерысты цягалі дошкі, круглякі і жэрдзі, разам у цішы пачулася рэзкая, дужая каманда:

— А адзіп патрон, беглы агонь!!

Разам, аглушаючы, тарарахнуў залп усёй батарэі. Ян неяк непаўмысна пабег у хату, стаў, кіраваўся абдумаць і зноў выбег за вароты.

— Гэта ж свае... чаго баяцца.

І потым ужо цалюткі дзень, да канца бою, стары не мог апамятацца і агоўтацца і зрабіцца такім, як заўсёды, і думаць, як заўсёды. Нібы пялёнка нейкая заслала вочы, нібы ўва сне плыло ўсё ў бяздонне часу, толькі ні на калява не пакідала балючае пачуццё чакання канца бою, чакання ночы і нейкая прыглушаная трывога аб сабе і аб жонцы з дачкамі і аб сваіх салдатах.

Беглі міма пехацінцы, скакалі патронныя двухколкі, прагрукатала з лагчыны на новую пазіцыю батарэя, на хутар пляліся лёгка раненыя. Стары паіў іх вадою, на-даслаў у хаце і на двары чысценькай, сёлетняга першага абмалоту, саломкі.

Блукаючы, абы не сядзець, ён за дваром набрыў на забітага. Перш хацеў вярнуцца і не зірнуць, ды нешта цягнула туды. Стаў і глядзеў, глядзеў, бутуваўся папарад-каваць думкі, уцяміць, але думка была неслухмяна ці за-тупілася, і ён такі аклумлена дзівіўся доўга на аскаленыя зубы, крывяны твар і раскінутыя рукі.

К пачы, калі пачало заціхаць, успомніў Ян, што ўвесь дзень пічога не еў і не карміў скоту.

Ноч. Ранне. Ізноў сонца, ізноў дзень. Не даецца веры, што ўсё ціха.

Немцы адышліся. Уранні ў садзе Шымкунаса сіваву-сы палкоўнік гаманіў з некім па тэлефону:

— Няма сілы падабраць. Ляжаць цэпкамi, калонамi. Бог іх ведае, ці забіты так, ці параненыя спаўзліся ў адзін груд. Трупаў не менш трох тысячаў на адной маёй пазі-цыі. Можна быць, тыл падбярэ.

Ян чуе і не можна цяміць: ці шмат то ў адным грудзе забітых і як яны спаўзліся?

Прыйшла жонка са збялелай проці звычайнага Мошчэй і первова-сумятлівай Ядвіскай.

Яны праседзелі ў касцёле і не бачылі бою, толькі ма-ліліся, плакалі і пужаліся канаады.

У хаце Мошця села ля вакна, па-свойму падпёршыся рукою. Без слёз плакала сухімі вачамі.

Ядвіска разоў дзесяць вылятала за садок і з-за вугол-чыка дзівілася на палатняныя насілкі з капкамi крыві і барадатых, у пыле, санітараў з чырвоным крыжам на рукаве, на перухомых сініх нямецкіх салдатаў у жоўтых ботах з гваздамі, на фурманкі, дзе крахтавалі, стагналі раненыя, на шпаркі самакат, што курыў то ў той бок, то ў той, на шляху.

Убачыла, як санітар панярэдне пары троху сунуўся на камлыжку, а насілкі варухнуліся, ранены ледзь утры-маўся, і ўсміхнулася.

Схапіла жменьку валасоў і моцна рванула сябе за смех.

Ян ездзіў з падводаю збіраць на пахаці забітых.

Перад вечарам вярнуўся маўклівы і замораны.

На роспыты сям'і адказваў марудна і неахвотна. І ка-жучы аб другое, бачыў перад сабою ашклянелыя вочы,

рукі са сціснутымі кіпцямі і ўзнятыя ўгору і кроў. І як ён, прывезшы іх да брацкай магілы, па загаду санітараў ханаў за ногі, як за дубцы, і кідаў з калёс у яму, нібы дровы.

Салдаты часам поркаліся ў нямецкіх рыжых і касматых ранцах, даставалі салодкія жоўценькія сухаркі і частавалі Яна.

Ён папробаваў, і цяпер яму прыкра і мляўка.

IV

Заціхлі гарматы: пасунуліся на захад. Хутарок астаўся ў тыле. Пайшлі...

Хутарцы ўздыхнулі вальней. І думалі, што навалыніца мінула. Ждалі лістоў ад Блажыса, але пошта была раскідана той навалыніцай, і Даміцэля блізка месяца дарэмна штодня ўранні і ўвечары ў малітвах пыталася, ці жывы сыны яе? Лістоў не было, вешчых сноў не спілася, трывога не міналася.

Ян колькі разоў падвозіў хлеб на пазіцыю. Вярнуўшыся, шмат расказваў у двары аб тое, што бачыў.

Крэпка верылі ўсе, што не адыйдуць ужо нашы і не прыйдуць сюды немцы.

А мінуўся месяц, і вестка аб адступленні ўразіла хутарок больш, чым некалі вестка аб ваіне.

Тры пары, дзень і ноч, гудзіць маць-зямля. Дымяць пажары. Чырванее неба. Выюць сабакі. Тарарахаюць пушкі і павозкі.

— Рускія ўцякаюць...

Вот з аднаго хутара выйшла гаспадыня, старая літвінка, зірнула на лог свой, аконамі зрыты і гэтак кінуты, пачула жалобнае мычанне непакармленага ў сумяціцы скоту, абхапіла галаву рукамі і завыла сама, як той бедны сабака.

А ў касцёлах, бажніцах — трывожны звон, у званіцы навалена вузлоў спалоханых уцекачоў, там богамаленцы і сівы дзядок — купігас. Дрыжачымі рукамі благаслаўляў тых, што па дарозе забягалі са стрэльбамі ў руках, каталікі.

Курью па полі дожджык і, урэшце, паліў як з вядра. Клум, гразь. Адзадзі страляніна, і збоку лятуць ужо снарады. Там нейкія крыкі, вазня, уцекачы-жыхары з цэлым возам убогага шкумацця поўзаюць у гразі ля калёс і беднага каня, што прыстаў у патапечы.

А ў хутары Шымкунаса голаснае выццё. Блажыс ішоў са сваім паком міма роднай хаты і забег да сваіх на пяць мінутак.

— Што нам рабіць, сыночак, што? — Кладуць яму ў торбу сала і каўбасу, сыр і хлеба.

— Сам не з'ясі, таварышаў начастуеш,— печым будзён-ным чусца сярод гора і плачу.

І не пускаюць таго з хаты. Матка і Ядвіська прыніклі да яго і выюць; ужо Мошця падае торбу і роніць слёзы, а бацька ўсіх сунакойвае і сам плача.

— Ужо не ўцеч вам,— кажа сын,— выкапайце за дваром ямку і накрыйце тоўстым бярэвеннем з зямлёю. Калі будуць біцца, хавайцеся туды, а пакуль што хоць у паграбніцу. Бывайце, бывайце! — Цалуе бацьку, хапае матчыны рукі, абшчапіў сясцёр, схапіў стрэльбу і торбу і пабег да ганяць свой полк.

— Калі што, дай вестачку, Блажыс!

А наўкола сяліб і ўздоўж шасэ ўжо рыюць зямлю нямецкія гарматы.

Ядвіся палезла на вышкі, кінулася на сена і аддалася панаважно гора.

Нітка думак парвалася, і дзяўчынка плакала доўга і няўцешна, чуючы толькі, што на свеце робіцца нешта незразумела страшнае, што на хатку прыйшло незвычайнае няшчасце, што герман іх забірае.

Выплакалася Ядвіся ўволю і троху прыціхла, у пакоі з прыемнасцю налешанага пацягнулася на мяккім пахучым сене, закінула рукі за галаву, глыбока ўздыхнула і прыслухалася.

Гарматны гул не сціхаў, але далятаў здалёку, як глухі гром, глухімі раскатамі.

Наўкола ж блізка ўсё было ціха. З хаты не чуваць было ані гуку.

Шкло вакенца на вышках ледзь дрыгала і званіла, калі мацней гудзеў гул. Мусі, дожджык ішоў: вакенца было затуманена дробнымі капачкамі, запацела.

На вышкі залезла кошка, упёрлася зялёнымі зрэнкамі на дзяўчыну, падняла хвост і замяўкала.

— Кыць-кыць-кыць,— наманіла Ядвіся, але вуха яе раптам уразілася рэзкім хлопаннем унізе, блізка возера.

Яна мігам скочыла, падбегла да шыбкі, працёрла яе ад туману і глянула на поле.

Дожджык ішоў. Людзей не было відаць, але паміж гор

то тут, то там хлопала, і на міг віднеўся клубочак пару, як ад дыхання ў мароз.

Прыгледзеўшыся, убачыла Ядвіся, што за хутарам, куды пайшло рускае воўска, на ўсім полі, у лагчынах і на адхону гары пераскаквалі, як вераб'і, адб'ягалі назад і прысядалі, нібы перапырхвалі, шэрыя са штыкамі і старэцкімі хатылькамі фігуркі. І ўсё пешта хлопала.

— Матка боска! То ж яны страляюць,— спалохана даўмелася Ядвіська і заламала, аж хрэснулі, пальцы.

Адна шэрая, абчэпленая торбамі кароценькая фігурка бегла саўсім недалёка ад пруда, па канаўцы ля шасэ. Во прысела, выставіла стрэльбу да лесу, рэзка хлопнула,— і раз, і два, і тры. Усхапілася і шпарка-шпарка пакацілася ад хутарка.

Ядвіся не мела сілы аглянуцца. Во фігурка ўзмахнула ўгору рукі і кінула стрэльбу. А воддаль яе і блізка пыл на раллі там, тута курыцца, як пыл на дарозе, калі пачынаецца буйны дождж. Прысела фігурка, потым сярдзіта пачала рваць з сябе тыя торбачкі; ізноў ускочыла, схапілася за грудзі, замяталася туды-сюды ў бакі, кінулася ніц на дол і асталася ляжаць нерухома. Шлёпалі тыя буйныя каплі па возеры, раскідаючы дробныя пырскі, і ўкола возера ўжо ляжала яшчэ некалькі такіх фігурак.

Пачуўся з-пад лесу грукат, конскі тупат, страляніна і крык.

Ядвіся прыльнула вокам да ваконца і ўбачыла: ад лесу па шасэ важка імчыцца конніца ў сініх мундзірах з флажкамі на канцы пік.

— Ту-ту-ту-тук!..— Як гарохам, забарабаніла па сцяне хаты.

— Ядвіся! Ядвіся! — даляцеў голас са слязамі крыклівы знізу.

Дзяўчынка кінулася да лесвічкі.

— Дзы-ыыз! — насыпалася вакенца, і ў дзіру са злыбедным свістам уляцела яшчэ некалькі куль.

Не паспела Ядвіська дабегчы з бацькам да пограба, як да хутарка паўскачка падляцелі нямецкія кавалерысты.

— Прусы,— уздрыгнула і акамянела дзяўчына і ўжо не магла адвесці застылых вачэй ад тых. Ногі неспадзявана аслаблі, дажа згібаліся, зрабілася сцюдзёна. І Ядвіся проці волі хрыпла і дужа ціха шапнула, узняўшы руку:

— Не рушце!..

У Янавай хаце за сталом сядзяць нямецкія пехацішцы. П'юць кофе, малако, ядуць хлеб з маслам, яйкі. На лавах навалены шынелі, рапцы. У кутку — стрэльбы. На масту пасцелена самома. Каля столу стаіць Ян і гамоніць з салдатамі. Ад печы да столу бегае Ядвіська. Моця з маткаю на печы. Салдат-жыд перакладае таварышам, што кажа гаспадар па-літоўску.

— Во, дзед,— кажа адзін салдат,— у вас, у Расіі, баюць, што ў нас ужо есці няма чаго. Па-ка табе кавалачак хлеба, ці не бялей наш будзе, ха-ха. Скажы яму, Глюкман.

— Бярэце, бярэце, гаспадар, што ж,— гаворыць Глюкман,— пакаштуйце нашскага хлеба.

Ян віхаецца і бярэ.

— Дзякую, браткі. А мы да чорнага прызвыклі.

— Дадай, Глюкман, што калі ў нас не хопіць хлеба, мы ў рускіх адбяром... Дзяўчына, даліце кофе!

Ядвіся зразумела, пачырванела і ўсміхнулася.

— Зараз, пане, зараз.

— Старому што пі кажы, ці ён вінават?

— Па-вашаму, Цымерман, стары не вінават? А ён жа паляк, ён не рускі, ён і гаварыць па-руску не ўмее, а чаму ідзе з рускімі на нас? Як ён жыве пад уладай рускіх? Як батрак; хлеба няма, а як брудна. І яшчэ ўсе тут таксама. А ў Германіі ён чалавекам быў бы.

— Ведаеце,— заступаецца Глюкман,— ён паляк, але тутэйшы: па-польску тож не разумее, гаворыць па-літоўску. І ён нічога таго не разумее, дарма вы на яго. Ён жыве і жыве. Я жыў у Расіі, дык я знаю. Праўда, усе тут так. Яшчэ простыя людзі, яшчэ не разумеюць.

Маладзенькі хлопчык шэпча вусатаму брудэру:

— А гэта дзяўчонок нічога сабе, адылі што на печы, яшчэ прыгажэйшая.

А вусаты чуе і кажа:

— Глюкман! Раствлумач запечнай дзяўчыне: няхай не баіцца, мы не з'ямо яе, няхай не хаваецца.

— Аіі, ну што там,— кажа ім жыд,— пакіньце вы іх чапаць, ну, простыя, бедныя сабе людзі, і ўсё.

Па двары чуецца гоман і стук. Уходзіць дзянішчык і крычыць:

— Ідзіце вы! Тут будзе кватэра панам лейтэнантам.

Салдаты нездаволена спыняюць абед і рыхтуюцца вы-

хадзіць. На стол кідаюць маркі. Іншыя датыкаюць пальцамі каскі і смяюцца Ядвісі. Дзешчыкі ўжо знайшлі галень і даюць у руку дзяўчыне, каб мяла.

Уходзіць у хату афіцэр, ззаду яшчэ два.

— О-о-о! Тут нам будзе, паны, пядрэнна. Бруднавата, ды што зробіш?..

— Дый наконт дзяўчонок падта ж ладна! Дзівеце, што за матэрыял.

— Дзеся наляшчэння зацяпалых народаў і дзеся найленшага прывіцця высшай нашай культуры фізічным шляхам.

— Паны! Заўсёды вы так. Яны ж могуць разумець панямецку.

— Эт! Адразу відаць, што вы не дужа даўно змянілі штацкі гарнітур на ваенны... Вы нас не разумееце.

— Ці я магу саромецца,— кажа другі,— гэтых дзікароў.

— Ну, літвін, забірай сваіх хатніх і выхадзі ў другую хату.

Так запанавалі на хутарку ў Шымкунаса немцы.

— Ну, што, як там,— пыталіся рускія салдаты ў сваіх разведчыкаў, што хадзілі далёка за Нёман.

— Ды як там,— адказвалі разведчыкі,— танцуюць немцы ў Марыямпалі над грамафоны, мірным людзям за ўсё-ўсякае штых да грудзей, а дзяўчын ды маладзіц крыўдзяць.

VI

Прайшло роўна два тыдні. І зноў рушылі на захад шэра-бліскучыя тунацячыя рускія грамады. Сумныя малюшкі!

Крыжы на полі, на краях лесу, ля дарогі за канаваю. Змывае дождж слабыя карандашныя надпісы: «Тутака пакояцца рускія воіны, забітыя пры здабыванні места С. 4 жніўня 1914 года». Відавочна, у адной магіле пахаваны і немцы, бо на адной з іх стаіць другі крыж з надпісам: «Тутака пакояцца германскія воіны, забітыя пры абароне места С. 4 жніўся 1914 года». Яшчэ колькі сігоў і дошка: «Магіла воінаў-[...]».

Іншыя крыжы са звязаных кіёчкаў. І ўжо пахіліліся, і ўжо борзда завалаяцца. І згубіцца месца апошняга сунакаення воіна.

Цягнуцца акошы пемцаў. У іх — пярышы, лаўкі, сталы,

бляшаныя печкі, гаршкі з літоўскіх хат. Валяюцца пляшкі, гарахваныя кансервы, папера ад шакаладу. Пачкі патронаў. Цэлыя кучкі гільзаў. Цягнуцца рады дроту.

Асенняе сонца снакоіна гуляе. Ветракі-млыны заснулі. Пустыцца. Аднак там, тут пачынаецца сонны рух. Жыхары, як пчолы вясною з вулля, асцярожна вышаўзаюць.

Во, збоку шасэ калдыбае дзед. Падняў з зямлі каску, раздушаную катком, падзяркаў двума пальцамі і кінуў у канаву. Двое хлопцаў збіраюць гільзы. Паднялі паломаную стрэльбу, але ўбачылі салдатаў, кінулі яе і пабеглі ўцякаць.

На гаці ў яме ляжыць здохлы конь. Раздуўся, як гара, і ўжо смярдзіць. А ў багне пакінута пустая спарадная скрынка. А на ўзгорку — доўгая алея старых ліп, дзеля чагосьці без усякае жаласці ссечаных. Яны загарадзілі дарогу.

— Мы ведалі, што незабавам прыдзеце. Але чаму адступілі? Хіба яго сіла больш? Кінулі нас...

— Зразумей, дзед, што іншы раз трэба адысці дзеля даспеху ў вайне.

Слухае дзед і маўчыць.

— Ну, што: крыўдзілі вас?

— А, божа мой. Усё ўзялі: блізка ўсіх коней, каровак, зімовую адзежу. Спрачацца няможна было — забілі б. А да начальнікаў не даступішся. І ўсё паелі: кароў, свіней рэзалі, гусей, курэй. Прымушалі яшчэ пух дзеля іх абдзіраць.

Бульбы не любяць. Пыкі вы якія! Нашы салдацікі, калі бяруць — перша за ўсё бульбу, а ім пісклят трэба, пірагоў.

— А страху колькі! Учора, як выганялі вы іх, мы ў пограбе сядзелі. Дрэвы ад стрэлу хісталіся. Бу-бу-бу. З рання да ночы бухае, а мы седзімо не піўшы, не еўшы, ды смертухны чакаем.

— Ну, цяпер турыце яго пашчэнт, а мы адзадзі будзем ісці: скацінку сваю шукаць.

— І ўсе злыя германы. Адзін толькі трохі заступаўся, саромеў сваіх. А яны лаюць яго.

Знаёмы хутарок...

Па адхону гары — ямкі ад спарадаў. У сцяпе хаты — меціны ад куль.

Бегае сабака і бесталач гаўкае.

Тут вялікае гора.

Не чуваць вясёлых галаскоў прыгажух-дзяўчатак. Мошцю немцы павялі з грудам літоўцаў нібы акопы капаць, а Ядвіська хворая, непрытомная ляжыць, трызніць, бедная:
— Не рушце! Не рушце! Ратуйце!

VII

На Вержбалоўскіх пазіцыях немцы ўмацаваліся і сталі. Жыхары з бліжэйшых хутаркоў уцяклі назад, пагналі з сабою скот. Ян Шымкунас выправіў сям'ю, а сам астаўся ў хутарку пад абстрэлам.

Цэлы дзень сядзеў ён, напружаны жупан, у сцюдзёнай хаце, а ўвечары выходзіў з двара і пудліва пытаўся, страчаючы салдатаў:

— Не хоча адступаць герман?

Быў строгі наказ войску мірных жыхароў не чапаць, а за ўсё плаціць. Але, адстоіўшы тут месяц, у дні, калі не паспяваў да часу фуражыр з хлебам, траплялі салдаты на хутаркі.

У адно ранне Ян дагледзеў, што нехта пачою падушыў яго пчол і паламаў калодкі, шукаючы мёд.

Праходзілі міма салдаты, і Ян, ні да каго не звяртаючыся, жаліўся:

— Ах, божа мой! Не пашкадавалі маіх пчолак. Чужы пакрыўдзіў і свае ж не даруюць.

Маўчалі салдаты.

А калі ў іншы вечар прыходзіла да старога Даміцэля, раскладала на сталае хлеб і што варанае, ці крышыла сухі сыр у цёплую ваду і падкрапляла мужа, ён гаманіў з ёю, што і бульба з ямаў прападае, і кублы ў садзе, што былі вынесены ад пажару, паломаны.

Але ў той быў больш балючы клопат:

— Дзе-то наша Мошценька? Ці жыў то Блажыс? Чаму нічога не піша Даміцік і сам не едзець? — плакала яна.

Вярнула-ткі дзяўчына, але не борзда, цераз месяц адышлі немцы яшчэ далш, і вярнуліся з палону работнікі-літоўцы. Прыйшлі дзяўчаты і маладухі.

Ішлі, бяднягі, ледзь жывыя: пага за пагу. Чорныя, што зямля чорная.

Пяможна было пазнаць Мошцю.

Сляды мук, перажытага сораму і гвалту адбіліся страшным выглядам на твары.

Па роспыт маткі, з плачам абшчапіўшай яе, Мошця прараніла шапатком некалькі слоў праз сілу. Па зблелла-

му і цьмяна-бруднаму твару цяклі слёзы, пакідаючы на-
лоскі. Адзежа зрабілася шкумаццём.

Дзяўчына прытулілася да хвораі сястры, потым адар-
валася, сханіла матку за руку і завыла.

— Мамулечка! Няхай бы забілі мяне, чым так зра-
білі мне...

Цераз колькі дзён матка, баючыся, каб саўсім не вый-
шла з розуму дзеўка, павяла яе да кунігаса.

Ківаў ён жалобна сівенькаю галавою.

— Калі будзе, то і твай гэта дзіцёнак, Монька. Малі-
ся матцы божаі.

— Не хачу я яго, — залівалася слязамі Моіця.

— Маліся, Монечка, — бог дасць дзіва, і ўсё абыдзе-
ца так, як богу заўгодна.

— А калі не будзе дзіва? Не магу я маліцца і жыць не
хачу.

— Монечка! Дзетачка мая, — супакойвала матка, не
ведаючы што рабіць, а стары кунігас клаў далоні на гала-
ву няшчаснай і ўзнімаў угору вочы і маліўся, аж дрыжу-
чы ад перовага парушэння: від гэтых мук яго паствы
кроіў яго сэрца.

Прайшлі спакойна, хоць і павесела каляды. Зіма была
дужа сцюдзёная, ветры вялікія, незвычайныя гурбы і су-
мёты. Белым пакрывама пахаваў бог бруд зямлі, апага-
ненай грэхам чалавека — убійства і разбурэння ў прыро-
дзе. На чутках з фронту думалася людзям, што надоўга за-
стылі дзве варожыя сцяны і, мусі, не парушацца да вёс-
начкі. Дык другое адступленне было падобна да гromу на
сінім бязвоблачным небе.

Батарэя, што сцерагла некалі мост, патрапіла, уцякаю-
чы, на старую дарогу.

Ферверкер Сініца збочыў ад шасэ да хутарка.

Няможна пазнаць, што той самы. Палова будоўлі зга-
рэла, толькі хата дзівам уцалела. На двары, сярод абгарэ-
лага, чорнага будавання — здохлая ці забітая сучачка.
Страха ў хаце прабіта. На печы сядзіць саўсім ужо сляпая
Даміцэля. Яна разгарнула на пагах, як дзіцёнак, ліст з
Масквы ад раненага сына Блажыса. Дзіра ў столі вялі-
кая, адтуль свеціць. Хата сцюдзёная, як пуця. Тут жа
дзядзька Ян. Сядзіць ля стала на шклянках ад пабітага
вакна, напраўляе саламянае заткала ў вакне і сапе ў піп-
ку, дзе замест табакі — хлоп са сцяны. Даўно ён не галіў-
ся, не часаўся, змарнеў.

Ян сумна паглядае на адыходзячае рускае войска і часам нешта шапоча.

— Здароў, дзядзька Ян! Ах, як жа ў вас...

— Ад учарашняга бою, братка.

— А дзяўчаты вашы дзе?

— Уцяклі ўчора, ды ўжо, мусі, не паспеюць на машыну.

Як наўмысна, і яны з вузламі на парог.

— Добры дзень! Ці пазнаеце? Чаму вярнуліся?

— Куды мы пойдзем ад цэваса (бацькі) і мамы? — і заплакалі абедзве.

— Чаму ж раней не ўцякалі?

— Чаму? Так... не ведалі.— І на тону гэтага адказу няможна ўцяміць, чаму літовец так прыкут да свайго гнязда і ці сапраўды ён не ведаў.

— Ну, бывайце здаровы. Страху папраўляйце. Лікісвейкас!

— Су дзеў! — а самі плачуць, як накінутыя на загубу. Сіпіца пагнаў каця.

Возера замёрзла, але ўсярэдзіне былі павадкі на лёдзе і блішчэлі на чырвоным ад марозу сонцы. Блішчыць снег. Варона акалелая знедкуль узялася. Па снегавой дарозе коламі гармат глыбокія выбіты калюгі. Асцярожна спускаецца з гары калопа войска адступаючага, як нейкая шэрая ўстужка, толькі трапечаца і безупынна паўзе.

Адзадзі і справа гудзіць глухая, асцервяцелая, нястрыманая кананада.

Хутарок цямнеючаю плямаю астаецца далёка адзадзі.

РУСКІ

А таму хвораму на грудзі салдату-беларусу, што прывезлі з аўстрыйскага фронту, болей выпадае ляжаць у бальніцы для первовахворых, чым тут, у нас. Ён ляжыць на Саксанавым месцы.

Наша палата празвала яго Рускім, бо ён, калі яго забірае хвароба, крычыць німат разоў бесперастанку:

— Я рускі! Я рускі! Рускі, рускі!..

На выгляд гэта ёсць даволі здаровы мужчына. Ён сяродняга росту, добрага складу, шыракаплечы, і грудзі ў яго звычайныя. На твары ніякай хваравітасці не відаць,—

пэўна ж, калі ўважаць на тое, што чалавек прыехаў не з гасцей, а з акупаў. І толькі ў вачах гаротніка ё штосьці такое, што выдае і цяжкую хваробу, і муку, і безнадзейнасць. Вочы ў яго праваліліся, зрабіліся маленькімі. Галоўнае ж, яны страшэнна змарнаваныя, нейкія змятыя, сцёртыя. Трэба прыгледзіцца да іх, і тады відаць у іх боль.

Дзіўная гісторыя выйшла з гэтым нешчаслівым чалавекам.

З пэўнасцю можна сказаць, што да вайны ці, лепей кажучы, да мабілізацыі — Рускі быў звычайным земляробам Магілёўскай губерні: быў здаровы, але крышку павольны; здольны ад прыроды, але цёмны, грубы. Апрадуты па-салдацку, ён нічым не змяніўся, толькі прытарынаваўся да свайго повага жыцця.

І на пазіцыі, у часе доўгага і спакойнага стаяння ў зацішку малаважнага фронту, болей за другіх сваіх таварышаў любіў Рускі туляцца па пустых, кінутых сялянскіх дварах і поркацца там, шукаючы пажытку.

Увечары, першым змрокам, ішоў ён цягацца па зрытых акупах палях, знаходзіў пустое бульбянішча — капаўся там сваёю маленькаю пехацінскаю лапатачкаю дзеля якога дзесятку пэпадабравых гаспадаром і свіннямі бульбін. Хаця яму за гэта дакаралі, не кідаў свайго блукання ў цёмным полі, і тая намаўзлівасць згубіла яго.

Аднойчы Рускі, няўпрыцям для самога сябе, забрыў лішне далёка ў бок аўстрыяцкіх пазіцыі, за сваю перадавую старожу, і так забавіўся, шукаючы пажытку, што было ўжо зусім цёмна.

Троху спалоханы, асцярожна плёўся ён назад, заткнуўшы лапатачку за пояс і маючы ў адной руцэ кацялок з накапаю бульбаю, а ў другой — стрэльбу на ўсякую неспадзяванку.

Толькі ўзняўся ён на нейкі певялічкі ўзгорачак, як знянацку ашаламеў: перад ім стаяў аўстрыяк... Абодва разам прыселі да зямлі: Рускі прысеў ад страху, а той, мусіць, таксама. Дзеелася адзін момант, а здалося дужа доўга. Аўстрыяк тады першы кажа:

— Руськый! Я маю горілку...

— Я табе нічога не зраблю! — адказаў Рускі зусім лагодна, і смела ўстаў і пайшоў да яго бліжэй.

Аўстрыяк таксама падняўся, разы два ступіў і падаў руку. Ворагі прывіталіся, як даўныя сябры. Потым ізноў

селі, толькі ўжо побач — і стрэльбы паклалі, кожны пры сваім баку.

Хаця блізу што зусім не гаманілі, бо языкi варочаліся туга, дыi мала чаго яны разумелі ў словах той таго, але так выйшла неўзабаве, што вынілі аўстрыякаву гарэлку, заелі яго падсітным хлебцам і закурылі на кручонцы з махоркі Рускага. Гарэлкі было — адно толькі званне: па чарцы, можа, ці па дзве на брата. Пілі набгом — спярша аўстрыяк, а тады Рускі. Калі зрабілі ўсё і трэба было расхадзіцца, пачулі нейкую прыкрасць. Ды аўстрыяк падбодрыўся і сказаў:

— Чы веды менэ до Русіі, чы разойдэмся.

Рускі паскроб ля вуха, як бы i запраўды разважаў, што тут рабіць. Паглядзеў, задраўшы галаву, і адказаў:

— Не, братка, ідзі сабе да сваіх.

Аўстрыяк быццам трохі, нябачна, замаркоціўся. Але падаў руку. Рускі паціснуў яе. І завярнуліся ў свае бакі.

Аўстрыяк адыходзіў шнарчэй. Рускі павалюхаў марудна і няскладна, як мядзведзь. Яго прыціснула тое, што не меў часу падумаць, як гэта што было. Ён хапаўся ўцяміць, ці ўсё добра ён рабіў. І раптам бліснула яму ў галаве, і ён, каб не спазніцца і каб пасля не шкадаваць, што быў варонаю, ён, ужо ступіўшы разоў дзесяць, сказаў сам сабе: «Э, што ж я за ваяка». І не сказаў, толькі бліснула яму так у галаве... Павярнуўся, злажыўся стрэльбаю і без дум паціснуў пальцам:

— Тах!

Гул быў глухі і невялікі. Аўстрыяк спачатку зарыўся носам і бразнуў бляшанаю пляшкаю, з якой пілі гарэлку, аб сваю стрэльбу. Потым перавярнуўся тварам дагары — і вельмі жалосна і з працягам застагнаў.

Калі Рускі падбег і нахіліўся над яго чубатаю шапачкаю і даўна падстрыганымі вусамі, дык у цямоце мала чаго ўбачыў, але пачуў, як ён яшчэ дадаў, гаворачы быццам аб нейкім трэцім:

— Шчо ж ціi москаль наробыв... Зостанэцца мая жынка і дiты...

Безнадзейная крыўда чулася ад яго; апошнія словы ледзь выдыхнуў, бо ўжо канаў. Раскінуў рукі і ногі. Рускаму здалося, што смяротная пялёнка, як у той курыцы, засцілае яго жаўтавыя бялкі.

— А колькі ж іх маеш? — з апалым сэрцам спытаўся Рускі і мімаволі, выглядаючы сабе падмацаванне, агледзеўся наўкол, у почным змроку.

— Ді-ты...

Забіты яшчэ раз пацягнуўся, замкнуў паволі вочы і быў гатоў.

Рускі перахрысціўся над мёртвым і палез у яго кішэню ў штанах. Выцягнуў адтуль пакамечаны ад доўгага часу і замаслены ліст у канверце. Болей нічога не было, і ён расчаравана ці незадаволена падраў яго на колькі частак. Абдумаўшыся, падняў іх з зямлі, каб пасля скурыць. І зноў кінуў. Аж рукі трохі дрыжэлі, і было брыдка, што так блазнуе, быццам не ворага забіў, а якога свайго. Смялей памацаў у яго за пазухаю, ува ўсіх кішэнях і ў шапцы і ізноў нічога добрага не знайшоў. Аглядаючы яго боты, ці варта здзіраць, глянуў незпарок у цямноту ночы, спалохаўся... Схапіў кацялок з бульбаю ў адну руку, дзве стрэльбы за раменне — у другую і пусціўся бегчы што ёсць духу, да сваіх.

У роце яму не далі веры, што забіў аўстрыяка, і думалі, што прост у полі дзе знайшоў гэтую аўстрыяцкую стрэльбу. Але, праўда, была яна нядаўна пошаная, «цёплая» і пачышчаная. Можна, і забіў.

Толькі чалавек з гэтага часу перамяніўся. Быў дужа маркотны, кінуў брадзіць па дварах і бульбоўніках, упадабаў ляжаць на зямлі з раскінутымі нагамі і рукамі... Урэшце зазябіў сабе грудзі, і яго адправілі з пазіцыі і прывезлі спярша ў нейкі паўднёвы горад, а потым у наш шпіталь, глыбей у тыл.

Тут не ведаюць, як яго разумець. Доктар Гэрмэер, немец з Дзвінску, якога мы ўсе не любім, лічыць Рускага за прыкідаку, іначай не заве, як «сімулянтам», і нават у вочы яму кажа:

— Ты, прахвост, прыкідаешся! Ты ўсё гэта выдумаў! Падлечым табе грудзі і ўсё роўна паядзеш ізноў на фронт.

Другі доктар, старшы, на прозвішча Квяткоўскі, а родам, як кажуць, з-пад Барапавіч, старанна лечыць яму грудзі рознымі ўдыханнямі і наветранымі ваннамі, а на яго первы зважае мала і быццам не чуе, калі таго пачынае забіраць хвароба:

— Я рускі! Я рускі! Рускі, рускі!..

— Ну-ну-ну, гэта не столь важна, — гаворыць старшы доктар Рускаму, пераходзячы да другіх хворых і раненых.

«Не столь важна! Не вельмі важна, гм!» — думаю сабе я.

Я на свае вушы чуў ад Рускага аб тым, як ён забіў беднага аўстрыяка, і спярша таксама не паверыў: ці ма-

ла хітрых бестыйі бывае паміж салдат. Аднак, я на свае вочы бачыў, у першую ж яго поч у нашым шпіталі, як ён горка плакаў і жаліўся, што яму ўсё нешта здаецца. Няшчасны, нягледзячы на бром і падскурнае ўпырсківанне, заліваўся слязьмі так шчыра і жалосна і так доўга, што ніяк не можна было яму не верыць...

ЗІМА

Насуму Сапранкову прысвячаю

I

Замытуха пад вечар закруціла ўва ўсе бакі.

У пунях на розныя галасы скігіталі надворныя свішці. То тая, то тая карова жаласна мычэла, трасучыся калматаю хрыбцінкаю ад сцюжы пад жытняю саломаю.

Была пара даваць жывёле напач і паіць коні. На дварэ змрочыла.

У Петраковай хаце, скрозь запушаныя снегам шыбы, троху святлела.

Дзед Пятрок, седзячы ў жупане, даплятаў лапаць і сварыўся, а баба Петрачыха касцястымі і худымі, цьмянымі, нібы ад загару, рукамі мяшала ў цэбры мякіну. Маладуха-пявехна, — белая-белая, як папера, — прала на ўслоне кудзелю і маўчала, як нямая ці якая пакутніца.

Белавалосая дзяўчышка стаяла ля полу і хлабасцінаю адганяла курэй ад кормнага вапрука, што чмякаў з жолабу, раскідаючы па зямлі каля сябе цеста.

На падлозе, у запечку, хлопчык у штопіках на матузках цераз плечы і пузатая дзяўчышка на крывых, выгнутых дугою ножках, гулялі ў лялькі і то ланчыліся, то сварыліся, заціхаючы, калі дзед Пятрок пачынаў гаманіць дужэй.

— Картэўнікі! Паабедаць некалі прыйсці з гульні, а коні паіць і не думаюць. Ну, хлопчыкі! — злосна бурчэў стары.

— Усе гуляюць, ну і наш там. Паішоў бы ды гукнуў яго, — казалі старая.

— А кы-ыш! Мам, зірні-тка ты, усе куры з падпечча вылезлі.

— Мая лялька! Мая лялька!

— Ай, каб ты здох!

— Не бі-іся!

— Хру, хру, хру... Чух-чух, чух!..

— Куд-куд-ку-дак!

— Ціху! Мурзатыя, вапра ўнудзіце. Трасца таму настаўніку, як ён вас у школу не ўзяў: хоць бы троху снакой быў. «Позна прывялі...» Да настаўніц бегаць табе не позна, хоць бы скрозь поч. А ты, Варка, хлабасцінаю не махай: певень шыбу высадзіць. Узляцеў куды, прокляты...

— А кыш, кыш!

— Стой, стой, дзетка, не гані! — схапілася маладзіца.

— Брак!

— А божачка ты мой, міласлівы, — захныкала старая, — ізноў пабілі міску, новую міску. Няхай бы вы сабе галовачкі пабілі. І ты ж тут, матуля, сядзіш, нічога не бачыш. Ці напрудзеш ты сабе кашулечку на той свет ці не. Ай, даўно я тры капейкі аддала за міску, каб вы сваё здаровейка аддалі.

— Чух, чух! Хру-хру!..

— А, мамачка, не буду! А, родная, не буду. А баліць, баліць! — безнадзейна загаласіла дзяўчышка.

— Ганіце вы хоць вапра, ці што. А-а, божухна, за што караш? — бедаваў стары.

У расчыненыя дзверы ляцелі белыя сцюдзёныя камы марозу. Маўклівая маладуха, сцяўшы зубы, клала і клала рубяжы матузкамі на хударлявенькай дзіцячай спінцы. Вяпрук чухаў і йшоў і не йшоў з хаты ў цёмныя сенцы. Старая падбірала чаропкі і кляла. Стрыкаценькая курачка скокнула з лаўкі на край паліцы, а адтуль пасыпаліся на суднік Панасавы соннікі і аракулы. Певень дзюбаў, што раскідаў ванёр, і ўжо без клоцату сакатаў і кокаў, не зважаючы на дзяўчыну, што пішчэла, забіўшыся пад лаўку. Меншыя дзеці залезлі за комін і прытуліліся, пакуль улашчыцца матка, да якой належыла ўлада караць іх па загаду заканадаўцаў: дзеда, а найгорш — бабы, і пакуль зачыняць дзверы ды ўсё сціхамірыцца.

— А як прыйдзе татка з шахтаў, дык я яму скажу, што ты майго копіка пабіла, — во, а што? — шаптаў хлопчык.

— А я скажу яму, што ты на бабу пляваў, во, а што? — не здавалася сястрычка, з небяспекаю пазіраючы на хату, дзе была маці.

II

— Звонкі козыры,— здаў Паўлюк і абцёр з лобу пот.

— Пад тваю цёмную,— сухім голасам сказаў Валента Івану, зірнуўшы на яго шпаркім цінком, і забарабаніў кіпцямі па стальніцы, каб не так заўважылі, што рукі ў яго тыхаюць. На гэты раз да яго прыйшла добрая карта, пасля доўгай незадачы, і яго пачынала трусіць усяго.

Іван крыва ўсміхаўся, распасцёр у руцэ карты, быццам захінуўшыся ад тых, што стаялі адзаду за ўслонам і пільнавалі гульню з-за яго плеч, і дужа важна глядзеў у карты, цмокаючы ад думы языком.

Усе нецярпліва чакалі, што за ход ён размяркуе і ці хутка пойдзе, хаця ўсякі сабе ведаў, што Іван маўчыць толькі так, ад узрушэння. Уваччу яму мітусіліся чырвенкі і званенкі, і ён адно думаў, што, мусіць, прайграе. І што ж такое. Чаму быць, таму не мінаваць, толькі дрэнна неяк робіцца.

— Ну, думай ты,— не трывалася Панасу Петрачонку,— коні паіць пара,— казаў ён, скрабаючы за каўняром. Яму было ўсё роўна: ён сёння ні выйграў ні прайграў.

Усе былі ў жунапах, апрача самога Паўлюка, як гаспадара хаты, а гульня ішла скрозь увесь дзень, з рання. Курцы смалілі махорку і цыкалі слінай на сяродак хаты. На кону ляжала капеек пяць медзі.

— Хадзі перш гэтаю карцінаю,— налягаў тым часам на Івана той, хто не меў сваіх грошай і дзівіўся з-за пляча.

Іван прайшоў.

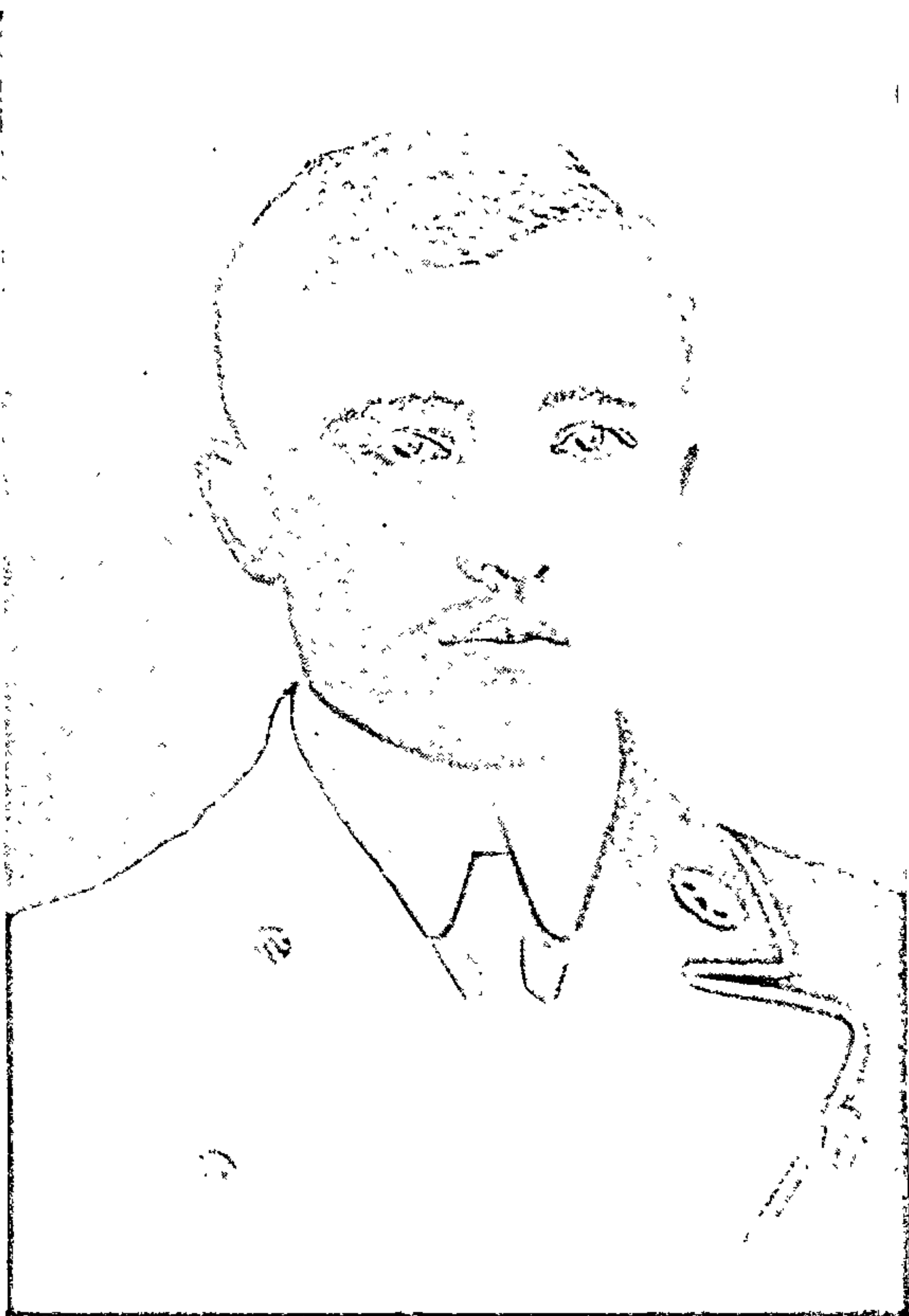
— Языкi ў вас свярбяць,— пабіў Валента і наваліў,— не гуляеш, дык не лезь,— дадаў ён і разгледзіўся, што выйшла.

— Так, так, так! — закрычалі разам усе падказнікі,— прыцісні, Іванюха,— падпырхнулі яны; адзін нават схавіў яго за руку і паклаў на карты, каб была справа скончана.

Іван як бы і сам меўся так зрабіць, адылі туга цяміў і здаўся па іхняю волю; ён усё ўсміхаўся і цмокаў языком па-дзіцячаму. А памагачы яго не драмаў: ізноў схавіў у Івана карціну, высока замахнуўся і з усяе сілы хлэснуў ёю па Валентавай карце.

— Што? Як гэта? — упёрся вачмі, як бык, Валента.

— А так гэта! Чым ты пабіў? Табе трэба было краляю прайсці і тузам адказаць, а так ты без козыра, а Іван кара-лём забраў.

М. Гарэцкі —
вучань каморніцка-агранамічнага вучылішча
ў Горках. 1913 г.

Валента ўзварыўся. Як мог ён так намыліцца? Хра-
сценны ніжнік з далікатнаю пагардаю пазіраў міма Ва-
ленты з грудка картаў.

— Чым жа ён пабіў? Разумны вы дужа,— пачаў пера-
кідаць карты Валента.

— Як чым? Ніжнікам казырным...

— Ніжнікам казыльным,— запаліўся крывёю Вален-
та і высалупіў язык, зло дражнячы іх: вялікія вы разум-
цы, не гуляеце, а лезеце не ў сваё.

Спрэчка зацягнулася. Паважнейшыя гульцы маўчалі,
не кажучы ні ў той бок, ні ў той. Усе не любілі Валенту за
яго розум, радаліся яго абмылцы і з ахвотаю злаялі б
яго, ды ведалі, што ён гарачы і брахлівы.

На тую часіну ў хату ўскочыла Куліна Іваніха і шпар-
ка падбегла да стала.

— Каб ты свету божага не бачыў, як, апрача картаў,
нічога не бачыш. Каб ты з услона не злез, як ты з-за іх не
вылазіш, удвору не ідзеш. Гультай ты, каб табе, каб ты,
га-го-го,— як з торбы гарох, пасыпала яна.

Мужык як торчма не зляцеў з зэдліка. Грошы з копу
анынуліся ў Валентавай кішэні, а падраны Кулінаю храс-
цепны хлап разляцеўся па сталу і пад загнет. Выйшла
нешта надзвычайнае для ўсіх.

Паказаўшы такую расправу, баба па момант сама здзі-
вілася сваёй рызыцы, ды не марудзіла, пакуль не прый-
шоў паварот фартуны.

— Удвору ідзі, машэльнік! — крыкнула яна ў парозе і
так ляпнула дзвярмі, што аж шыбы задрыжэлі.

Гульцы позна шчупянуліся.

— Ну, каб, барані бог, мне такая жонка: я ж бы яе
вывухрыў, па век жыцця закаялася б такія фокусы ра-
біць,— сказаў спакайнейшы пехта.

А гульня збушталася.

Гульцы жартліва лаялі баб, што яны ўсе такія чамя-
рыцы, напраўду лаялі і без таго пакрыўджанага Івана:

— Родная жонка знушчаецца,— дажыў чалавек!

Падабралі карты, злажылі няшчаснага ніжніка і пача-
лі злепліваць яго папяроснаю папераю.

— Як то знушчаецца,— пакінуў цмокаць языком
Іван,— я ёй цяперацька пакажу сваю натуру: уранні да
віднага буду ляжаць, не паеду ў шуркі, няхай сама едзе.
Што ёй, калі гуляю... На свае, не на чужыя, хваліць бо-
га,— казаў ён, каб заглушыць тое, што грызла яго: «Во та-
бе, во табе. Людзі смяюцца...»

Пачалі расплачвацца.

Літоп дрыжачымі рукамі аддаваў дваццаць капеек. Цімох наўмысля смяяўся, хоць было не да смеху.

— Валента! — сказаў Панас, — аддай мне грошы, што ты з кону сханіў. Іван мне якраз столькі вінават.

Валента рантам і неспадзявана наліўся крывёю і ўзяўся снаганяць злосць на Панасу.

— Трасцу я табе дам! Нашто хлопцы Івану падказвалі?

— Сумлення ў цябе няма, Валента, — сказаў Панас. Ён не любіў сварыцца, а быў дужа крыўдлівы, і перажыць сірэчку было яму цяжка. — Няхай табе бог аддасць...

Сказаў і ціха выйшаў з хаты. З гнётам у душы найшоў удвору. Акрыкліла і свая хата. Бацька заразаў яго наўсёдным злым параканнем. Не хацелася бачыць маўклівую братовую, слухаць бясконцую сумяціцу дзяцей. «І гэта жыццё? Варта жыць сярод такіх людзей, як Валента? Эх, кінуць бы яму грошы ў вочы і нічога не казаць. Мне, ведай, не грошы дорагі, а справядлівасць», — тнулася ў галаву Панасу. «Не варта было і чапацца і садзіцца», — муціла яго. «Хварэй яно, такое жыццё, такія людзі. Ленеі на край свету з'еду...»

Вуліца маўчала, шэрая і пустая. Замятуха мяла... Раўла ў Максімавым двары карова. Скрышнулі ў далёкім гумне вароты. Печыя калматыя коні, навесіўшы галовы, сталі сярод вуліцы — ці ніць хацелі, ці аб чым тужылі сярод стужы і ўспаміналі краснае лецечка.

Завяныя сумётамі хаты, сярод аснежаных палёў і пералескаў, глухія, ад усяго свету далёкія, халодныя, поўныя зрашня чаду і пудныя, пудныя зімавалі зіму.

І няможна было даць веры, што ёсць нешта, апроч зімы, што зіма скончыцца.

Абсаджаная яловымі ланкамі зімовая дарога быццам замарудзіла ўцячы далёка. Турботна цягнулася ад хат туды, туды...

І яе замарозіў мароз...

III

А хаты былі вёрст за сем ад сяла і, значыцца, ад бліжэйшае манаполькі.

Карыстаў з дальнасці хіба толькі адзін Іван: быў бедны чалавек і гандляваў гарэлкаю.

На каляды, на вялікдзень, на святыя дзяды мужыкі

пераходзілі край. Край быў у іх паміж таго, што самі куплялі к свяцечку ў мапапольцы, і паміж таго, што мелася на сховах у Івана. А бывалі ў каго зняцейныя госцікі, і клапатлівы гаспадар ішоў да Іванькі. Іван быў сумленны чалавек і зарабляў толькі пяць капеек на бутэльку.

З давён-даўна аднаму яму належала тут права на тое рамяство. І вось прыйшла бяда. У нядобры час даведаўся герой наш, што брат яго родны, адпушчаны з войска, падпусціў яму кашкурэнцыю.

І ногі, і рукі ў Івана звялі. Ён, быццам хворы, патроху ўзлез на пол, сцягнуў з палацяў падраны жупан, разаслаў яго ля коміну і, мімаволі застагнаўшы, лёг і заціх.

Справа была даўно на абедзе ў троху святы дзень, калі ўсе людзі вясёлы і збіраюцца на гульні.

Як слова, хто аршыну тоўстую распчаниў, усадзіў туды Іванава сэрца і запчаміў яго.

«Адны крыўды, толькі крыўды», — думаў Іван.

У хаце было ціха, Іваніха моўчкі закалыхала дзіця, злосна сцебанула дзягаю мынастую старую котку, што хацела паніцца вады з карца на лаўцы. Котка пыркнула пад печ, а Іваніха села ля вакна і пачала глядзець на вуліцу. Замёрзла вакно так, што снег хлопам ляжаў на шыбах. У малюпаценькую незамерзлую дзірачку блізка рамы яна нічога не магла разгледзець і сярдзіта клала надбародак то на тую, то на тую руку і дыхала на вакно белаю параю.

— А мы, калі так, — з няпэўнасцю ў голасе звярнуўся да яе мужык, — на два грошы спусцім.

Сказаў і прыслухаўся.

Іваніха, відаць, мелася адказаць, але не знайшоўшы, мусіць, слоў да чыну, перыемна маўчала.

Жальба апанавала Іванаву душу. Скрыўджаны быў да канца-краю і кім жа? — братам сваім родным.

Мулка ляжаць на печы. Закрактаў ён і лёг на другі бок. Падцягнуў пад галаву валенец, каб мякчэй. Калматая галава, чорнавалосая, спрадвеку нечасаная, пакутна ляжала на сівым стоптаным валенцы, як кудлаты Жук на старой апучцы. Чырвоны нос ціха сінаў у злямчаную бараду. Па новай, як бубен, сарочцы, яшчэ не абмятай, без клопату людскога, поўзаў жоўценькі, вусаты і шпаркі прус, як на мёртвым целе.

Іван тужыў. Учора ўвечары пайшла добрая карта, думаў адгуляцца — на табе, халера прынесла жонку.

Сёння рыхтаваўся навучыць Куліну слухмянству, але агульная бяда не давала ўжо на тое права.

Ні слова не сказаў гаротнік. І прыходзілі яму, часам, зухаватыя, вялікія думкі: выпіць самому ўсю гарэлку, што была на продаж, і ўважыць карысны гандаль брату, злосніку-канкурэнту. Незвычайна скончыць справу. І паказаць жонцы, што ўва ўсім чыста вінавата яна...

Палохаўся тых дум сваіх Іван.

Ні слова не сказаў: няхай...

А шыбы зверху адтайвалі на поч. На дварэ было ціха. Мароз лягчэў. Укачалася дарога. Нехта паехаў у госці ці ў сваты. Снег марудна круціўся ў сумным зімовым паветры.

IV

Пятніцу Ляксей Ляксеевіч, настаўнік тутэйшай земскай школы, лічыў за свой шчаслівы дзень. Дзеля таго ён не пайшоў у сяло да настаўніц, а засеў за стварэнне пацыянальнай літаратуры.

Тым часам сёнешняя пятніца ўздумала, мусіць, падурэць ад нуды і пасмяяцца з свайго ўлюбёнчыка: усё пайшло наадварот. Дармо кіраваўся Ляксей Ляксеевіч прыкінуцца вясёлым і ўдачлівым — яшчэ з рання, калі пятніца павінна была найбольш спрыяць яму, нейкая млоць паціхеньку, неадчэпна і з подлаю навальнасцю наліпала на яго.

Ён з прыкрасцю перабраў у думках усіх знаёмых інтэлігентаў і аж плюнуў: надоечы ў бацюшкі, калі ішла гульня ў флірт дапасаванымі на тое карталюшкамі, Н-я настаўніца лезла да яго з сваімі заляцаннямі і нараканнем па адзіноту душы. Хай ты прапала! Перад ім паўстаў нявыстругапы і курносы твар яе. «Не твар, а гаршчок, будзь ты няладна», — пакруціў ён галавою і мімаволі ўстрахнуўся, нібы скідаючы тое, што наліпала.

Перад творчасцю пайшоў у парог памыць рукі і толькі злосна пабарабаніў шпунтам, лаючы Яхіма: ізноў, д'ябал, збег на вечарушкі, не наліўшы вады.

Вечар толькі пачынаўся, і настрой не дакляраваў яго кароткім. Настаўнік сеў за стол, закурыў папяросу і думаў узяцца за працу.

А з рагавой хаты, з вуліцы, глуха даляталі крыкі гульцоў і выццё гармоніка. Нейкая п'яная гурба пратупала, як гурт валоў, пад вокнамі, з вясёлым смехам, лаянкаю і саромнымі жартамі.

Разгарнуў адказ рэдактара і соты раз удумваўся ў хіт-

ра захаваны сэнс кароткіх радкоў. «У нас дробных вершаў і так даволі; прысылайце што лепшае». Узяўся за аскандалены верш.— «Якой яшчэ трасцы трэба таму рэдактару? Няўжо тое, што друкуецца, лепшае за маё?» — думаў ён, чытаючы.

Ціха, маркотна ў мяне на душы!
А ў сэрцы — пустыня жвірова.
Няма ані веры, ні добрае кладкі,
Каб як перабрацца на іншы бок рова,
На той, а дзе воля, змаганне і доля.

Дзе толькі не бачу братаў я сваіх,
Братаў-беларусаў бяздольных —
Ці ў полі, ці ў хаце, ці ў карчме п'яных,
Я думкамі плачу... Мне больна, ой, больна!
Леў Парнаснік

Праца не йшла. Прыкруціўшы эканомна кноат у лямпе, лёг ён на скрыпучы ложка, залажыў рукі пад галаву.

Завіруха за сцяною круціла і шугала, палятаючы па хату. Заліхвацка іграў гармонік. Луналі зыкі вясёлай гульні.

«Чорт ведае, як пудпа, вось табе і пятніца», — падумаў Ляксей Ляксеевіч.

І чуў, як пехта ўсё шамаў пад вокнамі: дзеўкі хацелі падзівіцца на паніча ці заіздросныя хлопцы пільнавалі іх?

І Ляксей Ляксеевіч размеркаваў сабе капчаткова: годзе пісаць вершы! А то во пусціць другі брат-беларус па п'янай справе шубінаю ў вакно, тады паплачаш. І як там таптаруюцца — проста з галавы сходзяць. А ён тут сядзіць адзін, як у вастрозе.

І раптам вялікае насунула ў чарзе дум. Ён успомніў другую, праўдзівую пятніцу, калі задумаў пісаць доўгі раман, у якім спадзяваўся ахапіць жыццё Беларусі з усіх бакоў, ува ўсе часы і да самых драбніц.

Была тая пятніца на пачатку зімы, добрая, вясёлая. Белы, мяккі снег ішоў з рання. Укрыў усё надвор'е белаю, пуховаю дзяругаю. Пад нагамі, калі ідзеш: хруп-хруп, хруп-хруп. Прыемна і лёгка. На веці дрэў снег павіс, расцягнуўся белымі, пушыстымі жгутамі; звесіўся на малых прущінках прыгожымі жгуцікамі. Згары патроху яшчэ ляцяць дробным хлопам сняжынкі. Наверсе — нялёнка снежавая, і немаведама адкуль паўзуць з мутнага бяздоння пчолы снегу, — як роі. Ляцяць уніз і непрыкметна, мякка сцелюцца...

«Дзеці! Дзеці! Зірніце ўгору на неба!» — радасна гу-

каў тады Ляксей Ляксеевіч сваю школьную драбязу, задраўшы галаву і стоячы ўсю перамену на гапках у паліце параспашку.

Аж задрамаў. Разам прахапіўся і рынуўся да стала.

«Пачакай жа! Дакажу і я сваю славу!» — сцяў ён абсадку, абмакнуў няро, разгарнуў рукапіс рамана па трэцім, яшчэ не скончаным раздзеле і хацеў пісаць ужо далей, але, каб падагнаць сябе пад адзін стыль, пачаў тое-сёе перачытваць і такім чынам настройвацца.

Раман свой ён яшчэ ніяк не назваў, а першай частцы даў назву «Утопія». У гэтай частцы, у першых двух з паловаю раздзелах, пісаў ён аб тым, што недзе некалі аднаму беларускаму пісьменніку прысніўся сон. І снілася яму тое, што будзе на Беларусі праз дзесяць год.

Снілася яму, што школа ў вёсцы мураваная, пад жалезным, пафарбаваным у зялёнае, дахам, і ў ёй асобная і добрая кватэра для настаўніка. Усе сяляне пасылаюць сваіх дзяцей у школу і просяць, каб вучылі там роднаю моваю, зпачыцця, па-беларуску. Усе дзеці прыходзяць у школу ў ботах і маюць у здавальняючай колькасці падручнікі, паперу і алоўкі. Усе дзеці маюць у кінзнях насатчкі і кажуць настаўніку, што бацькі іхнія паслухалі яго рады і накуплялі палівавых талерак, каб есці не з адной міскі, а падстаўляць кожнаму члену сям'і асобную талерачку.

Цяпер хацеў Ляксей Ляксеевіч прыпісаць, што ўсе паны, спалохаўшыся здані рэвалюцыі, добраю воляю аддалі сваю зямлю сялянам...

«Вось калі будзе здаволены рэдактар!» — мімаволі ўсміхнуўся ён і ўжо хацеў пісаць, але потым задумаўся, як бы гэта хітрэй выразіць, каб не прычাপілася цензура...

Думаў ён, думаў — і рука яго пачала выкручваць спярна збоку, а потым і па ўсёй чыстай старонцы розныя фіціфлюшкі.

«Вось тут і пішы», — горка прапаштаў Ляксей Ляксеевіч і аблэгся галавою на левую руку, а праваю ўсё круціў на паперы розныя хвосцікі.

«Трэба перачытаць яшчэ раз, — падумаў ён, — можа, тады з разгону напішацца і далей... А, нарэшце, хіба так важна, каб праз увесь раздзел быў аднастайны стыль. Няроўнасць будзе сведчыць аб глыбокай узрунанасці ў аўтара...»

Прымушаючы сябе, пачаў ён перачытваць яшчэ раз.

Раней раман здаваўся яму задуманым вельмі добра. Форма таксама зусім здавальняла, часам нават ён дзівіў-

ся, што так добра выходзіць. Раней ён шчыра ценюся, што яго раман нераверне дагары нагамі ўвесь побыт сялян і, галоўнае, будзе сацыяльна і нацыянальна ўсведамляць беларусаў. Цяпер жа, чым далей ён чытаў, тым болей бачыў, што раман зусім слабы, думкі мізэрныя, форма цяжкая...

Яго агарнуў страх, што ніколі нічога добрага з-над яго няра не выйдзе.

Яму зрабілася сорамна, брыдка.

Прапала ўсякая ахвота пісаць, не было цярылівасці нават дачытаць напісанае.

І Ляксей Ляксеевіч швіргапуў абсадку на рукапіс са злосцю і п'янавісцю, аж няро дзеўбанулася ў паперу і скруцілася, атрамэнт пырскнуў на ўвесь стол, і абсадка стала дыба і захісталася туды й сюды...

Вось табе і пятніца!

V

— Не, не рассохнецца, — вясёла казалі дзяўчаты, налічыўшы ў качарэжніку цот з вілак, кійцоў, чапялення і качэргаў.

— Столькі на запоінах вышлі, ды каб рассохлася, во! — разважалі маладухі.

І смутныя вясельныя песні няялі яны маладой да самага вяселля.

У суботу былі заручыны, і на дварэ пачалася адліга.

Зусім адталі вокны. На момант брызнуў з-за хмар снапок сонца. Мяккі снег качаўся ў камы, і хлопчыкі налянілі дзядоў. Глядыя коні не пайшлі з вадапою ў пуно, а пабеглі за хаты, на снягу, набрыківацца.

На другі дзень, калі маладыя прыехалі з-над вянца і пачаўся змрокам найбольшы баль, з стрэх капала і пяялі неўні.

Уся вуліца намякчэла, пасвятлела, была цоўна гукаў ад адлігі і звону ад гульні.

Вясельныя паязджане занялі повен двор. Хруналі сена коні, бразгаючы званочкамі і балабонцамі. Туды і адтуль хадзілі людзі са смехам і жартамі, шпырхалі пад нагамі дзеці, кідаючы снежкамі, і лунаў вясельны гоман. А ў хаце ігралі скрышкі і бубнелі бубны, пяялі і гручэлі гулёбнікі, клумілі-гаварылі хмельныя госцікі.

— Даруйце, даруйце княгіню маладую! — па ўсю сілу грымеў вясёлы дзед Пятрок. Ён быў узят за свата і троху

ўпіўся. А ганарыста высока махаў кружэлачкай, абверчанай у белую хусцінку, на якую клалі падарункі.

Музыкi ігралі адну з лепшых беларускіх полек, і ўсё ў хаце хадзіла. Валента, важны, быццам і не п'яны, з адлігаю ў сэрцы, замагаў музыкам: шырока раскірэчыўшы ногі перад скамарохам, што басаваў, ён двума прудзікамі з лучыны барабаніў у такт па струнах.

І Панасава душа іграла польку. Чуццём пачуў узаемнасць ад роднае сястры маладога, свецкай, у гарадскім плаці і з гарадскою гаворкаю, і горда паглядаў на свае лакаваныя боты і бліскучыя калошы. На ім — сацінставая сарочка з кішэняю на грудзях; з кішэні звісае шнурочак; у кішэні цікае. А паненка яго, з высока ўзбітымі валасамі, у грабянцах, далікатна льнула да інтарэснага хлапца.

Падходзілі да Петраковае талеркі людзі і за падарункі гарэлачкай частаваліся; закусвалі салодка-густа-вязкім пернікам. Маладую падаралі...

— Дай жа, божа, каб наша княгінька маладая за мужам у шчасці, у радасці жыла, дзетак-галубятка прыжда-ла, на іхным вяселлеўку ў ахвоту пагуляла. Няхай жа бо-жачка дасць усё лепшае.

— Пі, пі ўжо, кума, ды другіх дапушчай.

— Налі, сваток, за падарунак!

— Даруйце! Даруйце!

І Куліна, і Іван следам за ёю да талерачкі гуськом падходзяць. У Івана на шыі новы шалік, шэрап'які, а ў Куліны — вялікая кашаміравая хустка з махрамі. Прапусцілі колькі чарчак і — забалбаталі, як гусакі. Ударылі музыкі «скакуху»... Панёсся Іван за Кулінаю ў тап. Расступаўся круг. Рогат падняўся. Заплёскалі бабы ў ладкі, а Куліна гарохам так і адбівала ў крузе. Пусціўся Іван упрысядкі, толькі шалік віхляўся; гоп-гоп! пагамі выбрыківаў і скакаў да жонкі, а тая, як курачка, бачком-бачком, уцякала, адылі ўсё тут мітусілася і дражніла яго. Ён раптам — скок на ногі, крутнуў рукою над галавамі ў дзівакоў і, як арол на галубку, кінуўся на Куліну, лёгка падхапіў і кумільгам закруціўся з ёю.

— Мяцеліцу, мяцеліцу!

Урэзалі музыкі мяцеліцу, і ўсё закруцілася па хаце, у каго душа была. І запяялі:

Дзе, все мяцеліца,

Чаму стары не жэніцца?..

Як з кірмашу вырваўся Іван з жонкаю.

— А дзякуй табе, жоначка, што і радзіўся і ўзрасціўся — так не скакаў, як сёння.

— А каб табе, мужычочак, цвёрда на язык, як ты хвалішся, а ўсе пожачкі мне адтаптаў; ці не ў ваўкоў ты скокам навучыўся, галубок? — як ніколі жартавала з ім яго Кулініца.

Тым часам пабеглі на настаўніка — запрашаць яго на чэсць.

— Чаго ён там сядзіць, як барсук, — казаў сват Пятрок, — чалавек ён малады, няхай пагуляе, да дзетак будзе ласкавейшы.

Пайшоў да яго Панас з маладым, а следам пацюхала Петрачыха. Доўга адмаўляўся і так і сяк настаўнік, што падакучыла, як бясконца казка, маладому і надта спадабалася Петрачысе. Але ткі падхапілі малайца падпашкі і, як ні ўпіраўся, павялі, а Петрачыха злёгенька піхала яго ў спіну.

Пасадзілі Ляксея Ляксеевіча на кут, побач з хроснаю маткаю маладой, падсунулі яму каўбасу, міску сцюдню, паклалі пірага, а сват Пятрок апанаваў яго з гарэлкаю, як чорт грэшную душу. Дзяўчатам карціла, і яны, быццам няўмысля, дзівіліся на кут ды зараз адварачваліся да хлапцоў. Дзед Пятрок завёў доўгую і няскладную гутарку аб сваёй маладосці, навучаў настаўніка, як трэба жыць на свеце, і не забываўся наліваць чарачку па чарачцы і частаваць яго. А той спярша сароміўся піць, не ведаў, чым браць тую кілбасу, але, хапіўшы чаркі тры, пусціў у ход рукі і ўжо час ад часу паглядаў на свата, чакаючы яшчэ кілішка. І язык яго пачаў казаць дзеду Петраку пра жыццё настаўніка. І во — абодва гаварылі і абодва не слухалі, што казаў адзін аднаму. Так, добра паказаўшы старым выпіўкай сваю блізкасць да народу, настаўнік загадаў сабе паказаць тую ж блізкасць і маладым. І так разышоўся, што вылез з застолля і, трошку пахіснуўшы, думаючы, што нікому тое непрыкметна, выйшаў на круг, таптурыста ўзяўся ў бокі, кіўнуў да сябе сваёй былой вучаніцы, якая залетась скончыла школу, і пусціўся з ёю ў скокі. З прыемнасцю дзівіліся на такую з'яву людзі і здаволена казалі: «Наш чалавек». А Панас, расчырванеўшыся, хадзіў паміж народу і хваліў Ляксея Ляксеевіча. «А што, ці не мая праўда, што ўсе людзі роўны?.. Я не раз казаў, што і я хоць і скончыў царкоўна-прыходскую школу, аднак жа не запанеў і са звычайу наскіх не смяюся, а люблю іх. Я, як і ўсе людзі, з усімі і гарэлку п'ю, і ў карты гуляю, і па вяселлі

хаджу. Вось я і Ляксея Ляксеевіча прывёў. Каб не я, можа б ён і не пайшоў. А я і з вучопым вучоны, і з няўчопым няўчоны». Настаўнік, стаміўшыся, запыхаўшыся, з мокраю лабацінаю, з хадыром у галаве, адышоў з сваёю дзяўчынаю ў гурток маладых і, махаючы ёй і сабе пад нос хусціначкаю, заікаста казаў да яе: «Ты толькі будзь, Ганюся, такая, як твой настаўнік; жыві так, як ён заўсёды вучыў цябе, — і заўсёды і ўсюды будзе табе добра». Ганна саромліва спунчала вочы, няўзнаку адхіналася ад гарэлачнага паху і з нецярплівасцю чакала, калі настаўнік адыдзе ад яе, а сама ўцячы не смелілася.

Пакуль ішла ў іх размова, да круга штурхалася сярод людзей Петрачыха, цягнучы за рукаў сваю маўклівую нявестку.

— Пойдзем, пойдзем, мая рыбухна! Разам працуем, разам паскачам. Няхай палюбуюцца добрыя людзі, як мы гуляем.

І пусцілася старая задам, скачучы як сарока: пляскала ў ладкі і вясёлымі вочкамі пільна ўглядалася ў маладуху, а тая, падхапіўшы крайчык свайго хвартуха, а другою рукою плаўна махаючы ля галавы, плыла за свякроваю з ледзь прыкметнаю ўсмішкаю, у якой паўсёдная ціхая пакута ішла цяпер на снатканне весялосці і наддавалася ёй.

Старая запяяла старым, дрыжачым і ласкавым голасам:

Ты, нявестачка,
Ты — лябёдачка!..

А маладуха зараз падхапіла:

Матка ж мая старэнькая,
Як галубка сівенькая!

І ўсе былі здзіўлены, што ў гэтае ціхае і маўклівае Петраковае нявесткі такі чысты і звонкі голас.

Ляксея Ляксеевіч ледзь не заплакаў, што яна так добра вядзе, як ён ніколі не чуў нават ад настаўніц. «Жыве наша Беларусь, — сказаў ён Ганусі і сціснуў яе за рукі на ўсю сілу; — жыве, Гапулька, не траць веры!»

Пятрок распіхаў усіх, падышоў бліжэй і прыемна казаў:

— Люблю! Дый люблю ж! Ай ды бабы мае! Ведай Петраковых!

VI

Ціха і маркотна было з рання. Сумётамі белымі, белымі, сіняватымі, касымі і з высокімі, аж да стрэх, грэбнямі замяла, засынала завіруха маўкліва-акалелыя хаты за доўгую, завірушную ноч.

Бясконцыя, цемнаватая досвіткі развясліся ў шэрую раніцу. Скрынае ля студні снег. Засынела, захрынела, як насаваная дудка, замёрзлая вага. Ляшчулі вёдры. Панурыя глядыя коні выйшлі за вароты і стаялі доўга ля замёту. Забляяла ў пяшчэльнай пуні авечка і крутнула хвосцікам, шохнула і потым лізнула дрыжачае, не абсохлае ягня з замёрзлымі белаватымі вушкамі, што акацілася пад свет. Гаспадыня ў лапленай кохце, са збітаю на бок хусткаю, закручанаю, як турэцкая чалма, упоцёмку, стала сніною да шчыліны ў сцяне, адкуль вее снегавым пылам, і чырвонымі ад сцюжы, карэлымі ад працы рукамі трасе над паскуднаю авечкаю і дробнешькім ягнём дзіравае рэшата і з роту пырскае, скрозь яго, свяцонаю вадою.

А ў тым канцы хат, уверсе, над стрэхамі, пацягнуўся белаваты дым з коміну і разбягаецца ў марозным развідзелым паветры, навакол застыглага вецця на бярозе, і робіць тое бярозавае ўбранне з бліскучых сляжынак яшчэ прыгажэйшым.

Пыраючы ў замётах, выйшаў з-за рогу грудок дзетак-вучанічкоў з торбачкамі цераз плячо, у якіх кніжкі.

Так, націху, наволі, спакваля пачынаецца зімовы будні дзень.

Шу, нічога: блізка масленка!

МАЦІ

I

Пачувала, што падшоў-ткі яе страшны час.

А дагэтуль так-сяк хавалася: аборамі ўкручвала сябе, у лазню не хадзіла, шыбка бегала, цяжкое паднімала...

Спадзявалася, што, можа, і скіне, гэтак цяжка працуючы. Цэлае лецеўка працавала як вол. Не разгібаючыся, па паўсоткі снапоў узапар нажынала, сумысля, каб толькі мінуць сораму... Дык жа не.

На яго ж і забылася зусім. Толькі іншым разам, калі пад грудзьмі новае стварэнне стукала, успамінала той час.

Было пасля святак калядных, калі штодня на вечарушкі гуляць збіраліся.

Лічылі яе за ціхоньку. І ў той раз, як заўсёды, болей за другіх маўчала і ціха сядзела. Як пачалі разыходзіцца, хлопцы за сваё: схоняць і валочаць па кутках. Ёрык, квіл і смех. Ён яшчэ ўвечары жартліва чапіўся да яе. Цяпер у сенцах змацаў, але вырвалася. Тады ўжо, як дамоў ішла, на вуліцы злавіў і клычыць пачаў. Ізноў вырвалася ды ўцякаць.

Ён услед. Бегла, бегла... пасля доўгай седні разгулялася. Дольш — няма куды ўцякаць, а бяжыць ад яго, полы надхапіўшы, і смяецца. Шухнула, блазготка, пад суседскую павець, дзе сена. Злавіў там яе.

Усё смяялася, ціхоня, жартавала, адбівалася...

А ён на дурныя жарты перайшоў, усе пальцы ёй накруціў...

Схапіўся потым і сам: цалаваць пачаў, мілаваць, умаўляў усё, каб не плакала.

Да хаты як бацька родны надводзіў. Прабачэння, дурны, прасіў. А можа, прыкідаўся?

«Каб ты проклят быў! За долю маю, за бяду маю. За свае жарты гэткія!..»

Выехаў у свет зараз пасля таго. Нават не развітаўшыся. Мусіць, забыўся на ўсё...

Але ёй добра — з вачэй далоў. Адна тут ведае.

За гэты час схудзела дужа. А была ж яшчэ зусім маладзенькая, толькі што ўрадлівая, на косці шырокая, на целе здаровая. Вочы былі сіменькія, чысценькія... Цяпер і вочы нейкія жалосныя зрабіліся.

— Расце мая дачушка, — казалі маці, — расце дужа, дык худая. І з працы ж не выходзіць... Нічога, увосень пагуляе, аправіцца.

Каб ты, маці, ведала!

Часам плакаць пачынала, грашыць навышніму. Малілася: «Памажы, калі грэх мне ў тым! Не папусці, раздзяўчыне не дазволена. Не хацела ж я. Абмахнулася тады, цяпер — вызвалі. Памажы, каб ніхто не даведаўся. Бо лаяцца грэшна пачну. На царкву брахаць, на абразы, на святое. Бо мяне ж бацька абаб'е да смерці, з хаты мяне вытурыць. Матка ў слёзах сваіх утопіць. Уся сям'я дакорамі загрызе. Людзі засмяюць мяне, бедную, гразёю закідаюць мяне...»

І хаця галавою аб комін на вышках білася, а ў склеп залезны, надскоквала ды аб землю бразгалася — не паслухаў бог...

Мінула лецеўка. Каб не аборы, каб не ўкручвала сябе — што б было! Шыяк усцераглася-ткі.

І вось канец.

II

Змрокам, ужо калі забалела сярэдзіна, калі пачало находамі больна-больна, глуха-глуха ламіць, пакінула кажух, да стала падышла, нервова дыргапула абрус, адрэзала скібку хлеба, густа пасыпала буйнай соллю і выйшла.

У хаце нікога не было. У сенцах матка над збанамі сагнулася — яе не бачыла. Пайшла на гарод, дзе ўжо налятаў цёмны вечар.

Восень...

Капоплі пабраты, бульба пакопана. Стог сувалкі на каноплішчы чарнеецца, звініць былінкамі пад ветрам. Хмары цёмныя, сівыя неба пахавалі. Цямнее навокала. Дожджык ці мокры снег з ветрам папясе. Шуміць ігруша на мяжы за гумном. Усё цямнее.

Выйшла за стог і прыстояла. Хлеба ўкусіла і задумалася.

Вось зараз і зімуха. Праляцелі журавы і гусі, не крукаюць, не крычаць высока ў небе. Лісты з ігрушы сыплюцца. Плача надвор'е пахмурнае. Восень.

— Ой, о-о-о,— раптам застагнала ад болю, нема закахала. Хлеб, соллю пасыпаны, з рук пакаціўся.— Ой, ратуйце мяне! — скрозь слёзы гарачыя выстагнула і з пудою жудаснаю падумала, што яшчэ ламане.

Падняла хлеб, ад зямлі абчысціла, укусіла раз. Пясок захрумсеў на зубах. Горкім і сухім хлеб ёй быў. А спіну ломіць, ломіць і круціць.

Зь-зь-зьуу,— звінелі былінкі. Чорная хмара зрабіла цемь, як поч.

Давалаклася да пуці. Ля сценкі на салому, што пасля малацьбы складалі, павалілася.

За пяшчэльнаю сценкаю восенны вецер гуляе, па страсе з дожджыкам шумаціць. А ў саломе заціпна. Улезла, глыбей ямачку сабе вылежала.

Ізноў ёй ламіла, круціла, стукала, пыла, хадзіла...

Часу разумець не магла. Яснасць думкі страціла. Пла-

кала. Валасы на сабе рвала. Стагнала цема, прыдушана, каб не начулі.

«А як намру тут, не знясу? — надумала тужліва.— Цётка ж радзіўшы намерла. І вось знойдуць сінною, адубелую, пячыстую... Ах!»

І так забалела, што няхай ідуць, няхай чуюць, няхай глядзяць.

...І стагнала, не могучы стрымацца, ад такога жудаснага болю.

І ўжо ў хату бегчы хацела, каб не намерці тут.

Ды дзікім хрыпам захрыпела і на момант зусім знепрытомнела... Потым раптам лёгка зрабілася.

І дзіцятка на саломе піскнула.

Сабрала сілы, усё, як трэба, сама каля сябе агледзела. Здзела кохту і ўкруціла яго. Потым салому з-над ног вынесла і ў гразь утаптала, а тут пакідала саломкі свежае.

Села там з ім, і начула, што зусім знясілела. І ўзноў мусіла аглядаць сябе; усё ненатрэбнае ў салому пад сценкаю, дзе дровы і вуллі, заканала. Змарылася да рэшты.

Сядзела тут бясконца. Толькі штосьці халаднаей робіцца.— Ур...— няўмысля ляпнула зубамі. Падбародак сударажна закалаціўся. Пачало трэсці.

І, трасучыся, вымала дзіцёначка з прышолу, клала на салому, каб наглядзець, дзяўчынка ці хлопчык, і зноў наглядзець. Яно ляжала ў кохце перухома, як здохлы хрушч. І матка трывожна сханілася, ці жывое яно.

Разгарнула кохту. Дзіцяці дрыгнула ножкамі і ручкамі і піскнула, як камар, насіму сабраўшы духу і жаласнажаласна.

Трасло ўсё дужэй, трываць не можна... Трэба рабіць нейкі канец. Позна. У двары ніхто не ведае, дзе яна.

Адняла яго і на салому кінула. У цемені раздзівіць не магла, якое яно.

Сханіла рукою за галоўку і заціснула раток і насок. Трапыхнула дзіцятка. І начула, што пад далоняю ўгінацца яго цемечка мяккае, быццам цела.

— Што робіш? — у сябе спыталася без слоў, і раптам рукі адарвала, і застыгла ў страсе. Толькі сэрца буйна стукала, і ўся яна калацілася.

Дрыжачымі рукамі завінула зноў у кохту. У прыпол узяла, прытуліла да грудзей.

Устала і пайшла.

III

Пайшла на гародзе ля ігрушы, што дрыжэла лісцей-камі над дробнымі кроплямі дажджу. Пайшла на-за пляценню да вуліцы.

Святло гарэла на хатах, як звычайна, і ўсім людзям быў вечар звычайны.

Данялася да пановага двара. Над стрэхаю пайшла, як злодзей, над вакно, дзе фіранкі бялеліся. Ціха. Сабакі не гаўкаюць. Толькі часінаю шугае сабе вецер сцюдзёны.

Страх, каб хто не пайшоў. Няма сілы забавіць стукат сэрца вялікі. Пайшла да ганка шэпчучы малітву. І малілася горача, каб добра ўсё скончыць ёй.

Наклала яго на прыступачцы пад парогам. Шпарка адбегла, прыслухалася — нікога. Толькі ў папоўскіх вокнах мяталіся на святле людскія постаці. Ізноў падбегла бліжэй.

Цераз вуліцу, у хаце ў дзякавых ці ў каго іншага, бразнулі дзверы. Нехта выйшаў на вуліцу, загаманіў у цямноце грубым голасам:

— Уху-ху... Цёмненька. Пастае зіма лютая. Хадзі барздзэй, кум.

Яна перш акамянела. А потым, як той змоўк і некуды занілёпаў на гразі, пыхнула, як кошка, і набегла на гародах над гумны.

Прабегла троху і не магла больш, так пад сэрцам дзёўбала.

Над грудзі надкаціўся камок. У горле зрабілася горка, з вачэй паліліся слёзы. Горкая крыўда на ўсіх апанавала яе.

Прысела на мысічкі, утупіла галаву ў калені і заплакала. І чым больш плакала, тым гарачэй і гарачэй. Плечы дыргаліся, трасліся, галава схілілася. Балела і ныла ўсё. Цяжка падняцца, ісці не суздолее. Там, дзе раней толькі дзёўбала, цяпер няўсцерпна балела. Жадалася легчы і ляжаць. Млосна, у галаве вядзе.

І раптам як маламка асвяціла ёй, што пакінула там у кохце сваёй, а на кохце ў паповых даведаюцца, чый...

Клопат аханіў яе. Трэба бегчы. Можна, не ўзялі яшчэ. Трэба кохту ратаваць.

Падходзіла да ганка асцярожна і цікава: ці ляжыць?

І зусім блізка ўбачыла, што яно чарпеецца.

Пагнулася. Калыхнуўся канец кохты. Дзіця не шавеліцца. Схапіла яго і пачула, што цяпер яно цвярдзей.

Кохту разгарнула, абмацала ўпоцемку і, сцяміўшы, ледзь не самлела: мёртвае было яно... Ляжала, як нежывое кацянё.

Быццам пакінула да пары разуменне поўнае, што гэта дзеецца. Узяла яго і, як бы мімаволі, не думаючы, пайшла ў канец сяла да рэчкі.

Ідучы ля Мэндалевае кузні, таксама мімаходам і снакойна пагнулася і канец жалеза над «бабаю», дзе шыны на каткі насаджваюць, узяла. Паслізнулася, айканула ад болю, жалезам надперлася. Да рэчкі дайшла і села на дубовы пень.

Жыла мімаволі. Ахвота спаць. Дый пара...

Яна больш разгарнула мёртвае дзіцё і прытулілася шчакою да яго. Халоднае было, як парасё, абскубленае і скалелае. Прытулялася адной і другой шчакою, грэючы яго. Сядзела доўга, нізка схіліўшыся. А вочы — зноў мокрыя, у горле горка і цесна. Слёзы сцюдзёныя, буйныя пацяклі.

Сядзела, часу не ведала.

Усхапілася ад трасцы. Зубы ляскалі. Зноў прытуляла і хныкала, хныкала.

Стогнучы, трасучыся, вышлепа з касы істужку, да жалеза прывязала, а другім канцом — за яго.

Потым апошні раз прытуліла да сябе. Завінула і яго і шыну ў кохту, рукавамі завязала і падышла да самае вады.

Мутная, бялявая, дажджавая вада рынула ўпоцемку, калыхаючы прутчкі лазін, што тырчэлі з яе.

Пастаяла, падумала аб нечым далёкім, несвядома прытуліла, да губ прыціснула, ірванула ўгару, выш галавы, і і кінула.

Плесь!

Паплыло і патанула.

Стогнучы і зубамі малоцячы, сагнуўшыся, пацягнулася дамоў.

Жахліва было адной сярод чорнае нямоты. Шумелі дрэвы. Холад налятаў і абдаваў усю.

ХАДЗЯКА

А полудні мутнага, шэрага, нуднага і кароткага дня самай познай восені па шляху, што з гораду, два салдаты вялі хадзяку. Усё быццам заснула ці задрамала. Па зялёнай руні там-сям хадзілі коні. Цяпер іх ніхто не пасвіў, не даглядаў.

Не сёння-заўтра, з вечара ці ўночы, вываліць снег і белым нахавае і мёрзлую грудку, і грязь, і рунь, і пачнецца зіма.

Жывёла — і тая чуе. Свінні ў адзіночку забягаюць далёка-далёка ад гумён і гародаў на жыта, па лог, над дубы, рыюцца ў лісці і так пільна кіруюцца, рупяцца, нібы хапаюцца загнаць запас на зіму.

— Вось, воўчае мяса, куды ад вёскі забегла, — сказаў пярэдні салдат на адзіночную чорную свіню, што рылася па зялёнай руні далёка ад хат.

Ён перакінуў вінтоўку з рукі на левае плячо і хацеў чым-небудзь парушыць невясёлую цішу восені: пахлопаў вязёнкаю аб ляжку, смыргануў пад чырвоным кончыкам задзёрыстага носіка і расправіў колкія, шылцам, вусікі.

— Вуць бяжыць дзяўчышка зганяць, — дадаў другі, што ішоў адзаду ў хадзякі, маладзейшы, мурлаты і чырвоны, без вусоў. — Нашых нешта раз забралі папскія леснікі, увосень таксама, з жыта, па два рублі за лыч мусілі заплаціць. Якраз перад маім прызывам — памятую.

Толькі хадзяка ўвесь час маўчаў, як бы лічыў ні да чаго гутарку з сваімі канваірамі. Ён, бядак, пазяб. Падлажыўшы кіёк пад паху, глыбей сашчэпліваў старыя худыя і дрыжачыя рукі ў абадраных рукавах выцвілага, залапенага, пасівелага, а некалі чорнага панскага пальцішка. Стаміўся і шкрабаў скурацяннымі зношанымі апоркамі па дарозе. Яго мяжджэрысты, печаны твар пачырванеў, што было відаць і скрозь сівенькую, рэдкую і шорсткую шчаціну. А кароткія і тоўстыя, быццам жгуты, вусы, жоўтыя ад табакі, первова краталіся пад загнутым гарбатым носам.

Але, падыходзячы бліжэй, ён быццам ажывіўся і не так нізка хіліў касцістыя плечы пад убогім хатыльком. Схапіў кій з-пад пахі ў руку і дужэй цюкаў ім па зямлі і цікавей углядаўся навакол.

Тым часам падбегла бліжэй дзяўчышка, але пакружыла ваўчком за бярозамі па жыце. І цікава пільнавала вочкамі салдат і абадранага старца.

— Гэй, дзяўчынка! — гукнуў мурлаты, — як завецца ваша вёска?

Яна нічога не адказала і набегла шпарчэй і далей убок.

Калі яны падыходзілі да лазні, адтуль з прымыльніку выйшлі хлопцы з дзедам і пачалі з цікавасцю прыглядацца. З лазні чуваць былі галасы, гоман і стукат мяліц.

Тодаравы мялі свой лён.

— Некага вядуць, — сказаў дзеду меншы хлопчык.

— Вядуць, — адказаў дзед Тодар, прыглядаючыся слепаватымі вачмі. Сэрца ў яго білася, бо ён падумаў, ці не вядуць са свету па этапу ўнука, што быў на заробках.

— Стой! — скамандаваў старшы салдат. Абодва сталі і знялі стрэльбы. Спыніўся і хадзяка і падпёрся кійком, безуважна і хмура глядзячы.

З прымыльніку выйшлі ўсе і падступіліся бліжэй.

— Чалавека вам прывялі, калі прызнаецца да яго, — сказаў мурлаты і ўсміхнуўся.

— Нам? Ці ён наш? — пытаўся дзед Тодар: — Пешта не ведаю такога...

Хадзяка пераступіў з нагі на пагу, хлопнуў убогімі шкрабанікамі, стукнуў кійком па зямлі, для чагосьці кратаў вусамі, як прус на сцяне, зірнуў на ўсіх з-над калматых броваў і ўтуніўся ў зямлю.

— У наперах ён нішацца: Янка Цепамытушчы... І заляляе, што родам з вашае вёскі, — сказаў стары салдат.

— Не, не ведаю... — спалохана прамармытаў дзед Тодар.

— Пойдзем да старасты, калі так, — скамандаваў старшы, і мурлаты разам з ім узлажыў вінтоўку на плячо. Хадзяка падсунуў кій пад паху, глыбей сашчапіў рукі — маўкліва пайшоў між імі, шкрабаючы пагамі.

Тым часам ад хат пачалі збірацца мімаходныя людзі. Усе абступілі беднага хадзяку і дзівіліся, як на воўка, мацаючы яго з усіх бакоў. І так грудам ішлі.

Калі падышлі да Лявонавае хаты, хадзяка раптам стаў.

— Ну? — спытаўся салдат. Усе прысталі дапытліва.

— А во тут раней карчомка была. Еська гарэлачку прадаваў.

— Праўда, некалі была тут карчма... — дужа здзівіўся дзед Тодар і паківаў галавою: — Была, была... ведае, гм. Пайшлі далей.

У стараставу хату на незвычайнае для ціхамірнага тутэйшага жыцця здарэнне набухталася наўнятка людзей.

Старыя населі на лавах, наважна думаючы ў калматыя бароды. Маладзейшыя тоўніліся ў парозе, а малеча, развіўшы раты, вытранчылі вочы на хадзяку і піхалі адзін аднаго нанерад.

Хадзяка сеў на зэдлік і быў безуважны да ўсяго на свеце. Побач селі абодвы салдаты.

— Давай ты яму веры! — казаў, гледзячы міма, высокі рыжы Астан, які быў у шахтах і ведаў свет.— Давай ты яму веры, калі яны, такія, усё жыццё сваё так бадзяюцца. У Сібіры кажа, што з нашае вёскі; не прымем да сябе, ён даложыць начальніку, што — са Смаленшчыны, прыгадае сабе якую знаёмую вёску, адкуль меў таварышаў ці сам быў калі. У Смаленшчыне скажа, што — з Меншчыны. Так яго і цягаюць на казённым хлебе... Ды каб я так жыў, колькі ён з нашае вёскі. Дык, мужчыны, думайце: прыняць яго ці не прыняць.

Салдаты курылі, мужыкі курылі. Шызы дым навіс і лез у глоткі. Хадзяка, закурывшы, зайшоўся кашлем, душыўся, сханіўшыся за грудзі. Там у яго хрыпела, як слова ў мяхах у каваля.

— Вунь, вунь,— уступіўся за яго кароценькі лысенькі Дзёма,— добра ў людзях, хрыніць у грудзях. А як ногды грэх возьмем на сябе: свайго не прымем? Чалавек за тысячы вёрст цягнуўся на бацькаўшчыну, каб легчы на вечны сунакой бліжэй да дзядоў-прадзедаў, а мы пратурым яго...

Хадзяка ўсё хрыпеў.

— На, на нацягні дымку з піпкі, лягчэй аддыхасш,— сунуў яму ў зубы сваю піпку ласкавы Дзёма, прычаніўшыся да яго, як смала.

Хадзяка аддыхаўся, злез з зэдліка...

Блазюта з жахам рынулася ў бакі і зачাপіла страхам дзяўчат і баб.

— От-то, дурныя,— пачалі іх сароміць.

— Ведаем мы іх, такіх,— гаманіў Астан.— Працаваць не хочуць, усё жыццё пражыруюць у свеце, а як настарэе, знядужае, дык бяры яго, кармі, садзі на свой карак. Калі панаваў, тады, пябось, мы яму былі непатрэбны, тады ён і не ўздумаў на нас. Якую карысць ён даў панаму вобчачству, ну якую? — напіраў ён на Дзёму.

Дзёма адступаў, хоць і з боем.

— Свайго, нашага прагонім, от што, — махаў ён пад носам Астана рукамі, як вятрак крыллем.

— Дык прыняць ці не прыняць гэтага невядомага нам чалавека ў сваё вобчаства? — пакрыў усе галасы стараста, выйшаўшы на пасяродак хаты і выставіўшы пагу ў жоўтым японскім боце.

У хаце зрабілася зусім ціха.

Хадзяка яшчэ ніжэй пахіліў сваю галаву і ні на кога не глядзеў.

Стараста ўзяўся адной рукою за чорную бараду і чакаў адказу.

— Каб ён, гэта, маладзейшы троху быў, — першы пачаў гамонку старым ціхім голасам дзед Тодар, — дык няхай бы зіму качаўся па печы, а ўлетку раёў сцярог бы ў мяне.

— А сам ты што будзеш рабіць? — перапыніў яго Астап зняважліва.

Хадзяка падняў на Астапа вочы.

— Ну, што ты, стары, глядзіш на мяне, як воўк? — нібыта мякчэй, але варожа, сказаў Астап, троху адхіляючыся ад хадзякавага погляду. — Ну, што ты глядзіш? Цягаешся, валаводзіш людзей, язва на ты сібірская...

— Як ты сказаў? — глуха і з крыўдаю спытаўся ў яго хадзяка, пасунуўшыся з зэдліка на хату.

Дзяўчаты, якія былі, запішчэлі, дзеці кінуліся наўцёкі да матак і напалохалі ўсіх баб, а мужчыны — хто ўтаропіўся, хто што.

— Ці бачыў? Пакрыўдзіўся... — халадней прамовіў ласкавы Дзёма.

Астап дужа збянтэжыўся, а потым падступіў ізноў і меўся ізноў нешта сказаць.

— Не маеш права ні біць ні лаяць арыштаванага... ведаеш, — сурова падняўся старшы салдацік. — Я за яго адказваю перад начальствам... Што яшчэ такое?

Астап вінавата адсунуўся. І тады стараста спакойна сказаў, абвёўшы ўсіх вачмі і ўхільна зірнуўшы на хадзяку:

— Дык не прымаем цябе, чалавеча! Ідзі ты туды, дзе век свой жыў. Хто цябе ведае, хто ты такі.

— Я і сам у вас не застапуся, — падняўся хадзяка і ўжо болей не сядзеў. — Не застапуся, бо ўсё тут не такое, як было даўней. І людзей тых даўно няма... А я думаў: во разжывуся, дасць бог, памью золата, царкву тут збудую,

каб не хадзілі за дзесяць вёрст. А вы тут цяпер во якія...

Усе яго слухалі моўчкі — не ведалі, ці ён праўду кажа, ці ён з іх смяецца.

— Ды ўжо ж гадоў сорок як новую царкву маем... бліжэй... за пяць усяго вёрст, — вінавата прамармытаў дзед Тодар.

— Ну, што ж, пераначуем і навядзём назад у горад, — сказаў старшы салдат. — У каго нам начаваць? — звярнуўся ён да старасты.

— Хадзіце, землячкі, у маю хату, абначуйце ў мяне, — адгукнуўся дзед Тодар, пакуль стараста думаў.

І ўсе пачалі разыходзіцца.

Дзед вёў гасцей у сваю хату і, ішоўшы, ласкава казаў:

— Як жа мне, землячкі, не прывітаць вас: я ж гэта быў спалохаўся, што ўнука майго з свету вядуць... Унук жа мой у свеце зарабляе, добры хлапец, — як не чусе, так пяхай не вадзіць... А ў мяне і хата цёплая. Я заўсёды рад прывітаць падарожніка. Абначуйце ў мяне, а заўтра сабе і ў дарожку...

Хадзяка маўчаў і сумна і пядбала шкрабаў скуранымі сваімі апоркамі па зямлі. Схіліў галаву — ішоў, здаецца, не маючы ніякае цікавасці да ўсяго, што было наўкол яго.

Салдаты ж не слухалі ні старога гаспадара, ні старога хадзякі. Яны з салодкасцю чулі блізкасць цёплай хаты, гарчай стравы і ўсяго адпачынку.

Бо ўжо цёмная ноч восені ахоплівала надвор'е, было трэба запальваць па хатах святло, а сцюдзёны вецер гуляў у пустым полі і палятаў адтуль у вуліцу.

Вечаровая восеўская золь ціснула сэрца.

— Не ўздумай начою ўцякаць, — пажартаваў мурлаты.

— А ты сцеражы, — адказаў яму хадзяка.

— Уцякаць... смейцеся вы з яго, старога, — уставіў сваё лагоднае слова і дзед Тодар.

ГЕНЕРАЛ

I

Ён быў ужо старэнькі.

Галіў, на англійскі манер, бараду і вусы, і таму не можна было з пэўнасцю сказаць, колькі яму гадоў. А над

гачмі — жоўтыя зморшчаныя мяшочки, на макушцы — рэ-
дзенькія валасы, сівенькія, мяккія, набок зачасаныя.

Рукі ў яго то прыкметна іншы раз, то непрыкметна
дрыжэлі.

У стройненькім мундзірчыку на англійскі фасон і ў
штанах галіфэ, з белым каўнерчыкам на шыі і ў манжетах
у кратачкі на тонкіх худых руках, ён выглядаў дробнень-
каю, старэнькаю, але фарсістаю чысцёнкаю.

На грудзях жа ў яго была высокая баявая ўзнагарода:
георгіеўскі крыж.

Ён сядзеў у кабінце, зробленай з гасцінага пакоя ў
аграмадным старасвецкім панскім доме, дыміў цыгараю і
часам сёрбаў маленькаю сярэбранаю лыжачкаю чорную
сцюдзёную каву.

Яго працоўны дзень начаўся даўно, але было яшчэ ра-
на: першая гадзіна. Дывізія стаяла ўжо колькі месяцаў,
без асаблівых прыгод, на адным месцы, і было пудна.

Ён прыдумваў і не ведаў — чым заняцца...

За вокнамі ківалася мокрасе галлё, то больш, то менш
пранускаючы да шыб мокрага надвор'я.

Часам глухі гул, як далёкі гром, далятаў сюды, лыжач-
ка звінела аб брыж у шклянцы, і мімаволі, надсвядома і
незлавіма з'яўляліся і знікалі нейкія трывожныя ўспаміны
і адчуванні.

Часам дзверы нячутна адчыняліся і ўваходзіў высокі
і прывычана-зграбны, але безнадзейна тошчы ад выні-
тых салодкасцей жыцця ад'ютант з панерамі. Ён бразгаў
банькамі, стукаючы бот аб бот, баўтаў аксельбантамі і
штосьці пытаўся ў яго правасхадзіцельства, ціхалька б'ю-
чы пальцам з даўгім кінцем на сваёй важнай панерыне...
Ізноў бразгаў, крута і вёртка наварочваўся і таксама ці-
хенька выходзіў.

І тады, пакуль адчыняліся і зачыняліся дзверы, даля-
таў сюды шум ад людскоў гаворкі, шчоўкання друкаваль-
ных машынак і стукання надкаваных салдацкіх ботаў на
старасвецкім дубовым паркеце.

Адкінуўшыся на падушку ў крэсле і выцягнуўшы дроб-
ненькія ногі, генерал пускаў сіні дымок і думаў...

Перад ім ляжалі аноншы загады вышэйшага каманда-
вання, тэлеграмы, газеты і лісты. І ўсё было так аднастай-
на і нецікава... Нейкія цёмныя чуткі ў сталіцы... Бяскоп-
ная пустая гаварыльня ў Думе... Зноў пытанне аб мэта-
згоднасці далейшых адыходаў на леншыя пазіцыі... Ізноў

разважанні аб катастрафічным зніжэнні баявой якасці новых вайсковых фармаваанняў...

«Самае горшае ў кожнай справе, — думаў генерал, — калі пакідае людзей творчы настрой, калі здаецца, што ўсё ясна, усё скончана, усё, што можна, зроблена, і ніякіх асаблівых магчымасцей няма. І тады чудна...»

Ён мімаволі ўздыхнуў. Потым, не заўважаючы, названіў і, калі з'явіўся ад'ютант ізноў з паперамі, сказаў яму, каб падагналі аўтамабіль ехаць на пазіцыі.

— Абед, ваша правасхадзіцельства, гатоў, — сказаў ад'ютант.

— А... ну, усё роўна, — апатычна згадзіўся генерал і перайшоў у сталовы пакой.

У часе абеду, калі ад сытасці прыходзіць гумар, ён яшчэ больш засумаваў. Вясёлы падпалкоўнік, начальнік пятаба, быў у водпуску. На абед былі запрошаны, паводле даўніх традыцый, повапрыбылыя афіцэры. Але цяпер гэты былі сарамяжлівыя і пязграбныя прапаршчыкі. Генерал пачуваў сябе дрэнна, бачачы, як не ўмелі яны абыходзіцца ў афіцэрскай кампаніі, чырванелі і марудзілі, каб не зрабіць чаго не так, і стараліся рабіць усё як пайленей, а ўсё ж ткі, забыўшыся, елі з нажа і бралі хлеб відэльцамі...

«І гэты нашы афіцэры! — сумна падумаў генерал. — Сапраўды, хіба з такімі афіцэрамі можна дайсці да перамогі?» — мімаволі горка патрос ён галавою.

Абед скончыўся дужа скоро. Генерал еў зусім мала. Ён зараз выйшаў, сеў у аўтамабіль і адзін, нават без ад'ютанта, паехаў у штаб N-скага палка, які стаяў цяпер на пазіцыі.

— На наша правасхадзіцельства папала мерлехлюндзія, — сказаў ад'ютант доктару, калі аўтамабіль знік у туманнай пеляне. — Ці не хочаце, пане доктар, партыйку? — спытаўся ён, узяўшы доктара падпашку, і павёў яго ў генералаў кабінет за шахматны столік.

— Адну партыйку можна, — сказаў доктар ідучы. — Нервачкі ў нашага правасхадзіцельства таво-с... — дадаў ён, троху прайшоўшы і падумаўшы, і паправіў на нос акуляры і паглядзіў сваю вялікую калматую і чорную зямскую бараду.

II

Дарога ішла дробным лесам і па шэрых, мокрых, зазімавалых палянах. Збоку, у пакопаных канавах і ямках, было поўна вады з лядочкам па краях. Цягнуўся аль-

шэўнік — цэлы і пасечаны сапёрамі, калі ладзілі дарогу.

У паветры вісеў туманы, дробны дожджык. Гэтая імжака курылася і курылася без канца. У некаторых месцах, у лесе, на палянах, з яго зліваўся дым. Там вольныя, уперамешку з салдатамі, капалі акопы, і генерал, паглядзеўшы на іхнюю работу, падумаў, што яны больш кладуць цягло, кураць і гамопяць, чым капаюць.

Часта трэба было абгапяць абозныя фурманкі. Яны павольна зварочвалі з сярэдзіны дарогі бліжэй да канавы. На кожным возе сядзеў барадаты салдат, ускінуўшы сабе на галаву торбу ці што другое ад імжакі. Спалохана, але някрутка скідаў ён торбу і прыкладваў руку да казыра.

«Самае горшае ў кожнай справе, — зноў разважаў сам з сабою генерал, — калі няма да чаго імкнуцца, калі няма куды ляцець, няма размаху...»

У штабе палка спыніліся толькі для таго, каб узяць праваджальніка. А палкоўніку ехаць з сабою адмовіў генерал, чым яго здзівіў і пакрыўдзіў.

— Вы мне даруйце, палкоўнік, — лагадней сказаў генерал, заўважыўшы яго крыўду. — Я ведаю, што ў вас у палку ўсё ў пайлепшым парадку... Мне проста хочацца пабыць аднаму і не турбаваць ні сябе ні людзей лішнімі службовымі гутаркамі...

Але палкоўнік не зразумеў і яшчэ болей пакрыўдзіўся.

Паціху кранулі і праз колькі хвілін уехалі ў дымны сасоннік, дзе віднеліся перадкі, зямлянкі, конскія морды, людзі перабягалі.

Тут стаяла батарэя.

Генерал выйшаў з аўтамабіля і пайшоў да зямлянак. Дзяжурны, спужаўшыся, кінуўся на спатканне, потым павярнуўся і пабег да камандзёрскай зямлянкі. Адтуль, з погляду спакойна, выходзіў у крытым кажуху вусаты капітан, рыхтуючыся рапартаваць.

Але генерал, яшчэ не даўшы яму падысці, хмура спытаўся:

— Чаму вы, капітан, не назіраеце на сваім пункце?

Той марудзіў адказам і пачынаў ненавідзець генерала і злаваў на сябе, што апошнія часы апусціўся і ўсё праляжваў у зямляцы, думаючы, як бы найлепей і дзе прарваць праціўніку фронт.

З батарэі генерал конна паехаў з капітанам па камандзёрскі пункт, дзе нецікава падзівіўся ў трубу Цэйса, нічога не разгледзеўшы ў тумане, і адтуль пеша, з адным салдацікам, пайшоў у перадавыя пяхотныя акопы.

Там ужо мелі тэлефанаграму, што ён прыехаў, і чакалі яго.

Ішоў з маладым салдацікам, бязвусым, а ўжо з унтэр-афіцэрскімі нашыўкамі, і дужа хацеў разгаварыцца з ім.

І хоць салдацік бойка і зусім не саромеючыся адказваў яму, гутарка не ішла.

Генерал спытаўся, якой губерні, хто ёсць дома, ці часта пішуць, і ўсё ж такі не чуў у яго адказах тых прыемных, дрыжачых нотак, на якія спадзяваўся і якія з'яўляюцца, як ён думаў, калі паважаны, любы начальнік пытаецца што-небудзь інтымнае ў свайго ніжэйшага падначаленага.

Генерал не ведаў, аб чым яшчэ пагутарыць, і быў рады, што ўжо прыйшлі.

Ён ласкава паздароўкаўся з камандзірам, людзьмі і начальнікам. Салдаты, хоць і з цьмянымі тварамі, але звычайна-вясёлыя, прапускалі яго, як яму здавалася, добрым і ўдзячным поглядам, што ён, генерал, даведаўся іх тут.

Жыць можна было... Вялікіх марозаў яшчэ не было.

Па пачах ужо будаваліся бліндажы і зямлянкі.

Пад сценку да супраціўніка салдаты падкапаліся лісінымі пячуркамі, вылажылі дно і сценкі елкаю і саломаю з лёнам з пакінутага хутара і завесілі палаткамі.

Для ночы былі, таксама ў сценах, падкопаны печачкі. Ад праходу ішоў акопчык да калодзежа, і другі — для сцёку вады.

Салдаты падскоквалі з нагі на нагу, стукалі валенцамі, але можна было трываць.

Праходзячы, генерал раптам спыніўся каля аднаго маладзенькага салдаціка, даўганосага, з жаўтаватым худым тварам і насінелымі вуснамі.

— А хлеб у цябе ёсць? — спытаўся ён у яго.

— Няма, ваша дзіц! — даволі бойка адказаў гэты несамавіты на выгляд хлопчык і зараз дадаў, мімаволі трошкі зірнуўшы ў той бок, дзе стаяў ротны. — Але сёння прывязуць, ваша дзіц!

— Малайчына! — ласкава шлёпнуў яго генерал на плячу.

— Рад старацца, ваша дзіц! — старанна крыкнуў салдацік і ўвесь выцягнуўся ў струнку.

— Сёння павінны падвезці хлеба, — адважыўся ўмяшацца ў гутарку ротны камандзір.

Гэта быў несамавіты на выгляд прапаршчык, вастра-

носы бландзін. «Шэўна, з настаўнікаў», — падумаў пра яго генерал.

— Учора чакалі, ды нешта выйшла ў дарозе, ваша правасхадзіцельства! — дадаў прапаршчык і ледзь не заблытаўся на даўгім слове.

— То-та яны такія цьмяныя, — патрапаў генерал салдаціка на шчацэ і быў рад, што так сказаў і так зрабіў і што гэта салдатам спадабаецца і надзіме ў іх настрой.

«Нічога, — падумаў генерал, — і ў кожнай, здаецца, самай безпадзейнай справе можа рантам, немаведама адкуль, узяцца гэтакі творчы настрой, што людзі з налёту робяць самае немагчымае самым магчымым».

III

Генерал навсяляеў, і яму захацелася паехаць ужо назад, заехаць на батарэю і ласкавей абысціся з канітанам, зайсці да палкоўніка і яшчэ раз пахваліць яму яго полк, а ўвечары, у сваім цёплым кабінце, згуляць з ад'ютантам і доктарам партыю ў шахматы, аднаму супроць дваіх, і выйграць.

Рантам ён успомніў, што не паглядзеў яшчэ тут поля абстрэлу. І ўзяў бінокль і пачаў углядацца ў мокрую, туманную нялёнку, што вісела наперадзе нерад аконамі.

У бінокль відаць былі ў тумане нямецкія бліндажы. Там з іх віўся дым. Відаць былі загародкі, драты. Можна было разгледзець могілкі, крыж і раскіданае бярэвіне ад згарэлае хаты.

Зірнуўшы туды, куды яму паказваў, выставіўшы руку, стары барадаты салдат, генерал убачыў скрозь туман, як два немцы нешта каналі, кідаючы ўгару зямлю, а трэці курыў, вытыркнуўшы галаву з-за бруствера.

— Што ж, вы страляеце на іх? — сшытаўся генерал.

— Не, ваша дзіц, — адказаў старшы назіральнік, — на загаду з брыгады навінна страляць батарэя, калі іх шмат збярэцца на работу. А мы страляем рэдка...

— Чаму?

— Яны папраўляюць бліндажы і дрот больш уначы, а ўдзень паказваюцца рэдка.

— Дайце-ка мне вінтоўку, — папрасіў генерал.

Ён доўга цэліўся, парэшце стрэліў.

Хоць быў туман, стрэл прагучэў зычна, але як бы незнарок і адзінока. У адказ нічога не было.

Тады генерал падумаў, што хоць салдаты маюць добры выгляд, але пры гэтым нецікавым стаянні, нават без добрай перааалкі, у салдатаў траціцца храбрасць і яны прывыкаюць берагчы сябе.

— А на брустверы ідучы, добра відаць поле вашага абстрэлу? — сшытаўся ён у камандзіра роты.

— Лепей троху, толькі ўдзень небяспечна, ваша правасхадзіцельства, — адказаў ротны і зноў ледзь не забытаўся на гэтым доўгім і цяжкім для яго слове.

Генерал паглядзеў на яго і адчуў нястрымнае жаданне штурхануць яго некуды ці нешта зрабіць яму такое, каб ён не быў такі разлезлы. У гэты момант генерал так не любіў прапаршчыка, што гатоў быў яго ўдарыць.

Але неспадзявана для сябе самога і для ўсіх крута адварнуўся, узышоў на прыступачку і, абшёршыся салдаціку на плячо, сказаў:

— Памажы-тка, брат...

І ўскочыў на бруствер. Паішоў па брустверы спакойна і проста.

Зынь, зынь... — той жа час праляцелі над галавамі адна на адной дзве кулі, а з боку нямецкіх аконаў дакаціўся гул стрэлу.

— Страляюць. Небяспечна, — сказаў нехта.

«Каму патрэбна гэта дзівацкае выстаўленне сябе пад кулі? Здурнеў ён, ці што? — з абурэннем наглядзеў на генерала прапаршчык. — Але ж і мне трэба з ім ісці па брустверы, і мне трэба», — думаў ён, чуючы, як забілася сэрца.

Генерал зірнуў на яго і злосна падумаў: «Вучыцямініка... з тых, што ядуць з нажа... Шкадуе сябе».

Той рантам скочыў угару і стаў адзаду ў генерала, таксама высока і таксама небяспечна, і момант стаўся тут гадзінаю. Можна, стуніў ён два разы, як рантам перакуліўся і сунуўся ў акуп.

— Во... — вырвалася ў аднаго салдата.

Генерал скочыў услед і разам з другімі кінуўся да ляжачага.

Ён сханіў за руку мёртвага і крыкнуў:

— А дзе фельчар?

Забіты ляжаў, надагнуўшы ногі і адкінуўшы руку ў замнавай з белым баранькам рукавіцы. Шапка з'ехала, і былі відаць беленькія, зачасаныя набок валасы. А бародка, наголеная, рантам адзначылася шэраю бруддзію. Санкі трохі скрывіліся набок, а над шапкаю відаць было тронку лішкай крыві на мёрзлым, сухім акупным дне.

Прыбег фэльчар са сваёю торбачкаю і, асцярожна абышоўшы генерала, сагнуўся і прыклаў вуха да грудзей таго.

— Сканаў яго блagarоддзе, ваша дзіцтва,— сказаў ён генералу так, як бы хацеў дадаць: «Я не вінават».

Генерал няпэўна ўзлажыў рукі забітага на яго грудзі, потым, не хапаючыся, паважна зняў шапку.

— Вечны снакой,— прашавяліў ён.

Потым, пачакаўшы і дрыгнуўшы ў задуме мускулам з левага боку санак, зноў апусціў шапку, сагнуўся і пацалаваў у мёртвы лоб.

— Слава загінуўшым сынам бацькаўшчыны! — дадаў і доўга няўмела надзяваў шапку.

А кулі перасталі дзвінаць. І ўсё зноў было ціха і мокра ў паветры. А далёка, каля лесу, на флангах, не можна было разабраць — дым ці туман.

АМЕРЫКАНЕЦ

Заможны фермер штата Гільлінойса, Максім Балазевіч, з дыліжансам ехаў з места дамоў, на ферму.

Ужо пачынала змрочыць, калі пад'ехаў дыліжанс да бакавой дарожкі, што ішла ад шасэ да фермы. Балазевіч, чырвоны і раз'юшаны ад гутаркі з падарожнымі, праехаў бы міма, каб батрак Язэп, што пільнаваў яго побач шасэ пад старым дрэвам ля дрожак, не пабег і не крыкнуў:

— Папе Балазевіч, стойце!

Фурман спыніў коні. Папярэдняя парка тупацела нагамі і бразгала збруёю, нецярпліва сморгаючы вожкі; задняя была спакайней, і аграмадная, на вялікіх колах, з адчыненымі вокнамі, карэта стала. Памочнік фурмана адкінуў драбінкі-сходні і палез па вузенькай леснічцы на вышкі адвязаць пакупкі.

Прыемная вячэрняя прахалода гарнула з-пад прыгожых прыдарожных алеяў і з бульбянага поля на брукаваную, роўную, нібы ток, высокую дарогу. Лягчэй уздыхалі падарожныя, адзіп пані Максім мала прыкмячаў, што ўжо вечар і халадней; яму было душна. Мала прыкмячаючы людзей і ўсё, што сам робіць, ён каторы раз і з імі развітаўся і ўсё яшчэ гаманіў аб тое, нат не добра вымаўляючы ў абурэнні па-ангельску і не клапацячы аб тым.

— Не, містэр Крукс,— казаў ён,— гэта толькі нашая

прызвычка і немагчымасць стануць вышэй ад яе... Раз я амерыканскі грамадзянін, я не павінен і не маю права пазіраць на Амерыку як на нейкі этап на шляху вышукання лепшай долі ранейшай бацькаўшчыны.

А містэр Крукс соты раз запальваў цыгару, бліскаючы на ганаровую грубую даму з зыбкім пяром на шыяцы і з сабачкам-вужэлачкам на ўлонях і на голенага сівога пана з доўгімі польскімі вусамі.

— Я ж не кажу, — сон ён, — што Амерыка — гэта толькі мая магчымасць багацець і вырабляць на найлепшае ў свеце маю ранейшую бацькаўшчыну, але ж маю поўнае права спагадаць людзям, сярод каторых жыў мой дзед і чыя кроў цячэ ўва мне. І гэта — калі я амерыканец.

— Так, мой пане, так, — памагаў яму пан з польскімі вусамі, — а калі я пакінуў дзедаўшчыну толькі дзеля тое, каб знайсці спосабы адрадзіць яе, то як я маю не спагадаць ёй, — што?

— Ай, ні тое, ні тое, — хапаўся Балазевіч, — і я аб тым не спрачаюся, і я, можа, маю думку аб лепшай долі свае першае бацькаўшчыны, і можа.... І можа іншы раз думаю і назад... туды, на бацькаўшчыну, выехаць, але прыцыпіяльна — што гэта, што гэта? Хіба не прывычка толькі будзённай несвядомасці думаць, што я от з тым лапікам на зямным клубку звязаў навекі, што павінен клапаціць аб ім? Праз што? Праз прывычку і ўспаміны, якія не выйдучь ужо з галавы. І праз тое, што мы, што я — чалавек звычайны, слабы і не магу змогчы гэных успамінаў, адарвацца саўсім, забыцца саўсім, калі мусіў пакінуць той лапкі, мусіў эмігрыраваць. А каб я быў вышэйшы чалавек, я здолеў бы паслухаць розуму і забыцца і не мучыцца праз дурное, чулае сэрца...

Ужо ён папрашчаўся трэці раз; ужо фурман парыхтаваўся ехаць, а Язэп, прывязаўшы багаж на джэжках, дзівіўся, што пан так зайшоўся. Нат грубая дама не мела болей цярыплінасці і праз сілу маўчала, а Максім усё яшчэ кіраваўся, як найлепей пераканаць тых:

— І вот дзеці, дзеці, што вырастаюць і гадуецца тутак. Каб ім не казаў пра тую бацькаўшчыну, ці яны б ведалі, што апрача Амерыкі ёсць і яшчэ яна, і яшчэ аб ёй трэба клапаціцца?

Карэта загрымела па бруку. Заляскалі коні падковамі па каменню. Памочнік фурмана вясёла памахаў пакінутаму пасажыру брылём. І тады Балазевіч угледзеў свае джэжкі, Язэпа і што — вечар.

Ехалі моўчкі. Толькі спытаўся Язэпа, ці ўсё было добра без яго на ферме і ці здаровы дзеці, і зноў маўчаў, начуваючы, што абурэнне спадае, баліць трошкі галава і бярэ пездавальненне, нашто гаманіў.

Ахінаў з поля зямельны жытні пах. Вялікія стагі сена паілі наветра араматам. Грады бульбы і буракоў, без канца мітусіліся сярод сціхлых панац дрэў,— а не радавалася гаспадарская душа.

«К чаму, нашто? — думаў ён ні то аб гэтым багацці паўкола, ні то аб тым, што спрачаўся,— як ні спрачайся,— жывець кожны, як жывецца».

І быў пэўны, што нікому не збіць яго з думкі, што трэба вялікім быць, каб усё парваць.

Жыў ён у Амерыцы дваццаты год, куды прыехаў шчо хлонцам разам з Эльзаю, дачкою лесанільшчыка-немца, да яе дзядзькі фермера-амерыканца. Як борзда прабеглі гады! Ажаніўся на Эльзе, дзетак прыгадаў, багацця прыдбаў, кіруе ўсёй фермай. Жыццё ў Міншчыне, дома ў бацькі, і потым на пямецкай лесанільцы ў Шульца, у панскім лесе,— усё гэта здавалася цяпер далёкім сном. Не было каму пісаць лісты і не было ад каго мець іх. Шульц з Еўні выехаў у Прусію, бацькі паўміралі. Як борзда прабеглі гады!

Блізка фермы ішла на спатканне жонка. Завінуўшыся ў цёплую пуховую хустку, стаяла на алейцы і ўглядалася на дарогу.

Астанавіліся дрожкі. Балазевіч злез. Жонка надбегла і абіяла.

— Міленькі! Я выйшла страчаць,— прыпала да вуснаў.

— Дзякуй, Эльзачка,— ласкава прыгладзіў ён яе белакурыя валасы, што ненакорлівымі кручастымі завітушкамі выбіліся, і падумаў: «А яна ўсё такая ж летуценніца ціхая, як і ў першыя маладыя гады тут, на чужбіне»,— і начуўны невыразную кукобнасць да яе, прыемна-далікатна абханіў за плечы і павёў на ганак.

— Макся! Лёвачка і Галінка назаспулі, а чакалі, чакалі таты...

У адказ ён пацалаваў яе ў круглыя, галубыя, быц налітыя слязьмі і тронку лунаценькія вочы, так не падобныя да воч іхніх вясковых дзяўчат і гэтак зманіўныя яго там, у Міншчыне.

Стары гаспадар, бяздзетны дзядзька Эльзы, яшчэ хадзіў па двары, схіліўшыся да свае качарэжкі махрамі трубка,

і прыветна стрэў іх. Роўна наздароўкаўся з ім Максім і дастаў з кінэні апошні нумар «Der Tag».

— Добра з'ездзіў, Макс? — спытаў стары, хаваючы любімую газету.

— Усё добра, — адказаў і падумаў: «На душы не надта добра».

Праішоў у накой і начаў раздзявацца і мыцца. Гукнуў з двара Язэна і даў новенькую польскую кніжку, а сабе на столік начавы ў спальні палажыў «Аб бацькаўшчыне і нацыяналізме» і загадзя занэўняў сябе, што навін там для сябе не знайдзе.

За вячэраю, калі селі за стол, стары важна распрасцёр газету побач талеркі, і відаць было, што яму трэба пагамаціць з пляменнікам аб сусветных справах.

Гаварылі звычайна па-ангельску, але Эльза да мужа, калі заставаліся адны, гаварыла па-беларуску, быццам даводзячы, што яе душа блізка яму. Яна вырасла на лесаніцы ў Еўні і тут, на амерыканскай ферме, часта сумавала і нат тужыла на той краіне ці на сваёй маладосці.

— Максінька, — часам казалі яна, — бог і з ім, з тым багаццем, і з той воляю: наедзем назад у Міншчыну.

— Што ты там згубіла? — пытаў ён.

— Макся! Ну, я ж там узрасла, цябе там накахала.

— Радзілася ты ў Прусіі, а калі жыла на Беларусі, то вот жывеш і ў Амерыцы.

— Макся! Ну, то ж твая бацькаўшчына.

Ён не хацеў спорыць. Казаў: «Пачакай. Стары не хоча іі слухаць. Яму ферма даражэй за маю і сваю бацькаўшчыну».

Цяпер за сталом стары, сёрбнуўшы колькі лыжак, хлоннуў, нібы рантам, па газеце і завёў сваю любую гутарку аб прынаднасці фатэрлянда, што найленшы ёсць ён сярод імперыяў і краёў.

— Я і славянаў люблю, — казаў ён у канцы; — я і славянаў люблю, бо жыў хланцом у Польшчы і Літве і ведаю. Ды трэба праўду казаць: мяккі народ, дужа не цвёрды народ; замнога думаюць аб усім свеце, аб пебе і не бяруцца за паляпшэнне свае зямлі... Так.

Максім лічыў лішнім паказваць старому, што не згаджаецца з ім, — «Тупы ты, як даўбня, — думаў ён, схіліўшыся над талеркаю, — самаўверанны немец. Дзе ж табе ўсё абхапіць і зразумець...»

А стары гамаціў:

— У чалавеку павінны быць дзве роўных часткі: цвёрдая і мяккая. У немца гэта якраз палавінкі. У другіх народаў — як калі. А ў славянна мяккая часць залішне вялікая на конт цвёрдай, дужа залішне.

— Эт! Часці... — не вытрываў Максім, — у чалавека дзве часці: душа і цела. У славянна дух за цела, і толькі. А пражыццё... Здолеюць некалі і яны жыць практычна, як немцы.

— Не, пане. Немец і ў Амерыцы жыве, а душою ён — у фатэрляндзе, у дзедаўшчыне, а славянін... — стары махнуў рукою, — таму ўсё роўна.

— А славянін бліжэй да вялікага чалавека, каторы мусіць знайсці сілы парваць старую звязь, базіруючую на інстынктах, на прызвычцы, і шкодную наогул нават бацькаўшчыне, вот!

— Пхе, пане Максіме! Я згаджаюся, што ў таго ёсць трошку вялічэйшага духу, хто здолеў з беларускіх лапцяў і цемнаты выбрацца ў амерыканскія заможныя фермеры і здабыць асвету. Але ж славянін жыве пачуццём і толькі маркоціцца аб дзедаўшчыне, замест практычнага нямецкага клопату. І гутарка яго аб вялікім чалавеку значэ... значэ толькі тое, што туга па бацькаўшчыне пачынае выліваць з берагоў і зараз пагоніць яго з Амерыкі... Ха! Не?

Максім чырванеў. Эльза бачыла, што стары любіць яго, а не спадзяецца на яго славянскую натуру і загадзя забягае ў тыл яму, каб не ўцёк, і баялася, каб не надта балюча было мужу, і пачынала зварочваць бяседу на іншыя размовы.

Сёння, калі Максім ужо ў спальні цалаваў сонных дзетак, яна шчытна абхапіла яго за шыю і пачала:

— Максінька, даражэнькі, залаценькі! Мы паедзем на Беларусь, паедзем. Няхай стары спакойна дажыве — паедзем. Лесапілку пабудуем і хаця невялічкі такі фальварчак на насёсію возьмем. Я тут пуджуся... А там мы... там я наўчу вясковых дзяўчат гарадскія спаднічкі пасіць, шыць, наўчу прыгожыя прычоскі рабіць. А ў святы дзень — гармонік, скокі, танок. Макся, міленькі мой! Я прашу цябе: паедзем. Я не ганю цябе за твае гутаркі... Я ведаю, чаго думаеш ты аб вялікім чалавеку. Я спагадаю табе... Толькі жыццё неяк не спрыяе таму.

— Эльця! І ты, дарагая, не знаючы, празрыста адбіваш ушыў дзядзькінай самотнасці, — казаў незадаволена Максім; — ты кажаш без паважнасці. Няўжо ты думаеш

аба мне, як дзядзька? Памыляецеся вы абое. Я ведаю, што раблю, — троху зазлаваў даўжэ ён: — я патраплю скіпуць усякія ланцугі з волі, хаця б гэтыя ланцугі былі — балясныя згукі бацькаўшчыны. Чалавек імат навядумляў ланцугоў і нут! Павішнасьць да бацькаўшчыны, ха... Я перш за ўсё воляй хачу быць сам у сабе ад усякіх людскіх нут. Я патраплю парваць іх. Чуеш, Эльза! — строга звярнуўся ён: — заўтра ж забараніць Язэпу і Мошці гаварыць з Лёвай і Галяй на-беларуску. Адна перашкода — добра вучыцца на-ангельску. Я амерыканец і яны — амерыканскія дзеці.

— Макся!

— Спаць хачу.

З дарогі борзда заснуў нап Балазевіч.

«...Вечар. Цёмна. Ён прыехаў з поля. Сядзіць у хаце на калодачцы і разуваецца. Цела пые і просіць адпачынку. Вобуў мокры.

— Адарка! — кажа ён Эльзе, трудна пазнаючы яе ў растонтаных ланцях, горкай ад пылу і поту кашулі і абшарпанай, няскладнай спадніцы, — Адарка, пасушы мой вобуў.

У хаце чаўкае аграмадны іоркшыр мешанку... Лыч відочна расце ў яго доўгім і войстрым: дыбіцца шчэць на гарбу. Які там іоркшыр! Проста нашская свіння, што свіннёй-кракадзілам амерыканцы завуць.

— Максім! — кажа Адарка мужу хрыплым, прастудным голасам, — няго ты слеп, хоць бы якую асіну з лесу звёз, жолаб выдаўбаў; зірні — уся жыжка выцякае, калі гэтыя свіначкі, ваўкі іх парэж, усё з пагамі ды з пагамі ў яду.

Выцягнула Адарка гаршкі з печы і чыгун з вадою. Пачала крупнею падліваць. Пар заслаў усю ўбогую хату. Дзеці — Лёўка ў лапленых даматканых штопіках на матузках, з цынкамі на пагах і Галя, замурзаная, худзенькая, у кашулёнцы, як луб адзадзі, — лезуць да гаршкоў, просячы ў маткі крупенькі забяліць.

— Дай ім, — кажа добра-снакойна Максім.

— Трасцы ім! — ірве сэрца Адарка сваім крыкам. — З'ядуць і без пастаялкі.

Ён пасхаў у панскі лес у дровы. Насек. Вязе. Копь абмёрз дробнай шэрашню. — По, по! — памагае яму ў варотах, дзе цяжка ўзвезць. — Вой бацька прыехаў, — чуцен голас Адаркі. — Тата, тата! — галосіць дзеці, гайдаючы на лаўцы з печы да вакна. А на лаўцы навалена як пападзя: шап-

ка, жупан, міска з лыжкамі, шкумаццё. Адхіснулася ад крука ў сцяне Галінка, пераступаючы крывымі ножкамі цераз жупан на лаўцы.

— Аі!! — крыкнуў Максім: адшаснулася дзяўчынка і наляцела з міскаю, з чаропкамі, з жупаном на дол.— Максім! Галена забілася...— ірве сэрца Адарка сваім прастудным, злым крыкам...»

— Макся! Максінька! Прачніся. Што ты крычыш праз сон? — трывожна гладзіць яго Эльзачка пухлаю рукою па гарачай шчацэ. І ён прачынаецца перапалоханы, з мокрым лбом і стукаючым сэрцам.

— Ух! — цяжка, з палягчэннем радасці ўздыхае ён і ловіць мяккую ручку Эльзы на сухіх губах і прыжымае. І цягне яе, дарагую і спагадаючую, усю да сябе, да грудзей.

— Макся! Ты бачыў кепскі сон? — пытае яна, узлёгшыся на грудзі і цалуючы яго ў мокрыя валасы на ілбе.

— Эльзачка, дарагая! Жоначка мая любая,— гаварыў ён, і раітам ярка і ясна з цемнаты ўспамінаючы той сон,— красачка мая, Эльзінька...

І яна чула, як дрыжалі яго рукі і што яму робіцца холадна. Легла з ім побач, завінула яго, прытулілася да яго, наладжыла яго руку сабе пад голаў. Гладзіла яго твар нежна і далікатна і шаптала яму:

— Макся мой, саколiк мой! Што пам быць гордымі і вялікімі. Будзем, якімі будзецца. Паседзем у Міншчыпу, зарэндуем фальварачак. Лёву і Галю будзем вучыць. Будзем працаваць. Ты наўчыш хлапцоў лепей гаспадарыць і... насіць піджакі і галстухі на-амерыканску. Я наўчу дзяўчынак шыць плацці на еўрапейскі лад і стужкі ўплятаць у валасы прыгожымі бантамі. Па святых днях будзем хадзіць у царкву, потым пойдзем туды, дзе скокі, музыка, бяседа... Пабудуем каменную хату і млыш з паравічком. Будзем жыць!

Цішыі дыхаў Максім.

— Чуеш, Максінька мой даражэнькі. Максічка залаценькі?

Ён пачуваў, што не меў і не мае нейкага цвёрдага падмуроўку і прыціхаў у жальбе пад словы ласкі і любові.

ПРЫСЯГА

I

Цесна жыць на свеце!..

Дзеялася тое даўно, яшчэ за нашчынай. Развялося шмат цімакоў. Цімачылі ад нашоў абы-куды: хто бег па Украіну, хто ўцякаў у вялікія месцы, а хто басцяўся па лясах.

Любіў залучаць цімацкі люд у глухія выселкі, дзе можна было прыбіцца да мужыкоў і жыць, хаваючыся ад начальства.

Забягалі вась так цімакі і ў Пнеўшчыну, невялічкія, убогія выселкі, дзе надта для іх мясіна выгодная. Далёка навакол разлягаецца пушча спрадвечная. Далёка да панскага двара і да ўсякага начальства, а якія дарогі ёсць, то зусім малапраезныя. Такая глухамань, што ўвуншу заўсёды лес шуміць, дрэвы стогнуць і гамоняць. Упачы тут звярынае выццё і яшчэ нейкі невядомы рогат у лесе. А як сціхне, здаецца, быццам сапраўды ходзяць асілкі ў лясным гушчары, — вялікія, з тое дрэва, але ціха шамаюць.

Узімку прыбылі ў Пнеўшчыну тры цімакі і прысталі ў парабкі к Тарасу, бо ён самы заможны гаспадар. Адзін цімак быў дзед, другі — сярэдняга веку мужчына, хворы, анухлы, а трэці — малады хлапец. Не першына была, што ў выселках цімакі хаваліся, аднак жа гэтую тройцу Тарас надта неахвотна прымаў, быццам чуў бяду. Але дужа прасіліся гаротнікі, дык ён і згадзіўся ўзяць іх да сябе за здольнікаў.

Прышла вясна. Абжыліся троху цімакі, адпачпулі і з радасцю віталі цяплеішы час. На сэрцы ў цімака заўсёды сцюдзёная зіма, вась ён і рад усякаму цяплу і светласці.

Слылі ўжо астатнія крыгі па рацэ. Пагрымеў гром і панчапаў пасохшую, трошку лінкаватую зямельку на густое навучышце, даўшы людцам знак, што і араць пара. Хоць у полі, у аборках яшчэ поўна вады, але травяныя каснікі над ёй ля берагоў добра зазелянеліся. Пад балотным купнікам, у веснавым наветры, з самае раніцы ўжо кунаюцца шпаркія кігікаўкі са сваім неціханым крыкліва-дакучлівым: кі-гі! кі-гі! У лядзе ж, сярод шнёў і леташняга карчэўя, забуяла той нарою белая буквіца, бутоны свяжусенькія... Адылі і жоўтыя краскі зацвілі. У полі яравым абы-дзе і таўкачыкі раслі. Лес папукаўся. Прыняліся людзі араць.

Дзень згону ў пядзелю адбывалі напам. Але на дворныя заворыны, хоць быў чацвер, пагнаў воіт усіх чыста з Пнеўшчышы. Наўмысля сам прыязджаў, крычаў, што высялковыя зусім ад рук адбіліся, робяць толькі сабе, — сагнаў усіх і патурыў у двор. Паехаў і Тарас. А цімакі яго, пачакаўшы, пакуль воіт аддаліцца ад выселак, вылезлі з гумпа, дзе зазвычай хаваліся ў саломе, паспедалі і пайшлі на поле рабіць гаспадару. За ўзгоркам, ля пушчы, каб на воку не быць, завінулiся яны аблогу драць: дзед на кані з сахою, а тыя два з матыкамі ля піёў.

Ціха і пуста навакол. Яны працуюць, а там яшчэ, за якія гоні, стары Яхім статак пільнуе. Болей няма нікога ў полі, усе на згоце ў панскім двары.

Прыемна ісці за сахою на свежай баразёнцы, а злашча, калі побач лес зелянее першым ліпкім лісцейкам. На дрэвах птушачкі пяюць, у балоце жабы квокчуць, сонейка ж як прыгрэе, дык на лузе траўка прост пад вокам прабіваецца. Усё жывое парыцца і лезе ў гаруда соіцца. Падзьме ціхі цёплы ветрык, і з вербалозу жоўценькі, як вуцяняткі, пух сыплецца. Хорана! Хорана! Шуміць зямля, але ціхусенька на сэрцы.

Хлапец скінуў шапку, потым сеў, разуўся і ўзяўся за працу лягчэйшы, басапуж. Дзед з'ехаў у нізінку, наклаў саху на бок, даў каню волю на траве, а сам дастаў ніжку, выцягнуўшы босыя ногі на гладкай манастовай траўцы. Сярэдні тым часам прыкрыў вочы далоняю проці сонца і глядзіць на поле, дзе б напіцца. Аж раптам бачыць ён: бяжыць пехта з-пад хат угрунь і махае на ратаяў рукою...

— Гэй, Янка, падзівіся ты маладымі вачыма! — сказаў сярэдні цімак хланцу голасна ад невядомае трывогі.

— Нам знакі падае! — адказаў той і крыкнуў трэцяму: — Дзядуль, глядзі, во!

Усхапіўся дзед, сышліся ўсе трое разам і глядзяць.

— Уцяйкаць трэба, вось яно што... — зразумеў стары з пудою на сэрцы.

А чалавек бяжыць, бяжыць па адхону з гары — то на іх махне, то на хаты аглядаецца.

— Тарас бяжыць, — пазнаў Янка.

— Адпругайма! — крыкнуў таварышам дзядок.

Шпарка адкруцілі гужы, рассупошлі, а хлапец, перавярнуўшы, зняў хамут. Пацягнулі саху ў кусты. Прыскочыў Тарас:

— Шу, бра-ткі... ха-ваў... пакуль можна... Уцякайце: прыехала равізія... Ловяць цімакоў...

Хапіўся за грудзі сярэдні, зб'ялеў Янка, а дзед скрыгнуў зубамі. Трэба ўцякаць. Самі не ведаюць, навошта адпрагалі, навошта саху ў лазу валаклі. І зноў хапіліся каны Тарасу запрагаць; з матыкамі не ведаюць, што рабіць.

— Бяжыце, бяжыце, браточкі,— гоніць іх гаспадар.— Сам рады дам.

Кінуліся і набеглі, а ён пагнаў баразну.

Ледзьве наспелі схавацца ў лесе, як зазвінелі балабонцы з-пад хат. Едзе на дрожках пан афіцэр з казакамі. За ім цягнецца груд дзесяцкіх. Грымяць усе чыста к беднаму Тарасу. А ён на свайго карага нокае, як падта ля працы завінуўшыся, а сам сабе думае: «Памажы, госнад бог, казаць усё так, каб да праўды надобна хоць троху было...»

Раптам і абсох. Аж захаладзеў.

Пад'ехалі.

— Гэй,— крыкнуў Тарасу пан яшчэ здалёк, ды той і так ужо стаяў; скінуў шапку і бяжыць насустрач у руку цалаваць.

— Памажы божа! — пасмеў пехта з дзесяцкіх сказаць ратаю на яго працу. Сказаў і застыдаўся свайго голасу.

— Цімакоў хавасен — га?! — грозна крыкнуў пан, яшчэ седзячы на дрожках.

— Не, ванмосць, я не хваваю...— заплюскаў вачыма Тарас і кінуўся прад ім на калені.

— Брэшан, нея крэў твая! Вяжы яго!

— Пане! Яснавьяльможны пане...— не ведаў, што тут казаці Тарас. Не чакаў, што гэтак знецяйку схопяць яго.— Змілуйся, напочак залаценькі... родненькі... божа ж мой, божухна!..

— Ціха!!

Толькі костачкі затрэскалі, як скруцілі яму рукі за спіною і звязалі яго вяроўкаю. Тады начальнік злез. Грубенькі і кароценькі, чырвоны, як яблычка, бліскаючы гузікамі, надышоў ён к Тарасу і тыцнуў пад нос кулаком у нярчатцы. Уеўся вачыма ў безабароннага чалавека, намаўчаў, набраў у грудзі наветра ды як рыкне:

— У Сібіры згіені! Здохнеш, як пёс, ля тачкі! Хавасен панскіх цімакоў! Дзе яны, га! Кажы... дух з цябе выпру!!!

Схапіў Тараса абедзвюма рукамі за грудзі і калоціць на ўсю сілу. Маўчыць Тарас.

— Нічога не ведаю... Нічога не скажу...— гэтак часам пранэпча, але ізноў маўчыць, толькі галава барадатая баўтаецца, як той зачне трасці.

— А, так! Добра ж! — кіпуў урэшце пап.— Добра ж,— кажа,— пабачым, як-то ты не ведаеш. Марш назад!

Скамандаваў, сеў на дрожкі, і ўсе ізноў пасышалі за ім, пасунулі да хат.

«Не, не скажу, нізашто не скажу,— разважаў на дарозе Тарас.— Хоць да смерці хай заб'юць, але не прызнаюся». Як так надумаў, то і на сэрцы весялей зрабілася.

Тым часам прыехалі на вуліцу і сталі наўпроці Тарасавае хаты. Там ужо сабралася троху людзей; сярод баб і дзяцей выла і кідалася Тарасіха са сваім малым на ўлонні, але ж яе хапалі за рукі і гэтак не пунчалі. Зараз прыцягнулі на вуліцу вялікі зэдаль і побач з ім наставілі пачоўкі з мочаным бярозавым галлём. Відаць, ужо раней аб гэтым паклапаціліся, пакуль вялі арыштаванага з поля. Як убачыў бедны Тарас, што яму рыхтуецца, аж задрыжаў, і рукі, ногі памлелі, хацеў нешта сказаць, дык язык не варочаецца. Прыхінуўся, звязаны, да хаты. І свет быў не міл, хоць сонейка свяціла. Меліся ўжо пачынаць, але пачальнік стаў штось марудзіць, задумаўся. Народ і казакі ўзіраліся на папа, не ведаючы, аб чым так замаркоціўся.

Тады ён дастаў з кішэні кавалак паперы і алавік, сеў на прызбу і на калене напісаў запіску. Паклікаў на ківы аднаго казака і сказаў, аддаючы цыдулку:

— За гадзіну вярніся мне з папом.

Скочыў казак на каня, перавёў яго з размаху пагаём і закурыўся пылам-дымам, як шалёны.

Усе толькі думаюць, што гэта дзеецца.

А Тарас, з замлелымі рукамі, спусціўшы галаву, стаяў засмучоны і паважны, як быццам незацікаўлены. Толькі часам мімаволі дрыжала ў яго нешта на шчацэ, калі з хаты вылятала жончына і дзяцінае выццё і галасы дзесяцкіх; яны там то наўмысля голасна крычалі на бабу, то ціха, з начуццём гаварылі з ёю.

Пап афіцэр сядзеў на прызбе, паліў цыгару і часамі ўсміхаўся сам сабе ў вусы. Адылі пачаў пісаць на прынесенай з гумна калодцы пратакол. Дзесяцкія расклалі на бярвенні свае хатылькі і елі хлеб з соллю. Час цягнуўся надта доўга.

II

Цяжка вырвацца з лапцюгоў цямноты!

Затарарахала ў канцы вуліцы брычка, і ўсе паглядзелі туды. Ехаў верхам казак-насланец, а следам за ім на брыч-

цы старэнькі поп. Зашавяліўся народ — троху з налягчэннем, што ўжо годзе чакаць, а найболей з трывогаю і няведаннем. Калі сівенькі войчанька ў чорнай старої расцы ўвайшоў у хату і зашуршаў па зямлі скурацяннымі лапцікамі, а казак пёс за ім клунак з царкоўнымі паратамі, — тады сярод людзей павісла важкао чуццё нез'яснёнае нуды. Абраз гэты пагадаў ім хаўтуры.

Афіцэр аб печым пашаптаўся са свяшчэннікам. Шмат хто з мужчын заўважыў, як войчанька неспрыемна ўразіўся і намагаўся схаваць тую прыкрасць у сваіх глыбокіх, запалых вачах.

«Прысяга... прысяга...» — пайшло хадзіць страшнае слова па людзях.

— А кадзіла не забыліся ўзяць? — з цікаўнасцю звярнуўся пан да казака, калі той развінуў па лаўцы клунак.

— Так точно, вашкародзь, узялі, — адказаў казак.

— Кадзіла я прывёз, пане начальнік, бо гэтак напісалі, але яно тут не патрэбна, — мякка сказаў свяшчэннік афіцэру.

— Хай будзе, хай будзе! — запырэчыў яму пан, а нахіліўшыся, дадаў па вуха: — Гэта ім для ўражання.

Казакі высупулі стол па пасяродак хаты і накрылі яго чорным сукном. Соцкі падышоў з кадзілам к печы, выняў заслонку, выкаціў чапляюю колькі вугалёў дый, абхухаўшы ад попелу, насыпаў іх у кадзіла і падаў яго свяшчэнніку. Той дастаў з кішэні ладану і сыпнуў на вугалі. Соцкі аддаліўся ізноў у парог і пачаў дзьмуць, бразгаючы ланцужкамі. Прыемны, але хаўтурны дымок расплываўся па хаце і кіраваў людзей на пакутныя думкі. Хто шавяліўся, хто заціх ад нейкага страху. Тарас збялеў, як крэйда, і глыбока дыхаў. Усялякія думкі роіліся ў галаве. Кавалкі ўспамінаў, абломкі абразоў збіваліся ў пейкі балючы груд, у нейкі прыкры, беспарадачны громазд. Давілі галаву. Не было яспасці. Нешта карціла. Як зрабіць: так ці гэтак? Што такое? У чым справа?

Стапавіліся ўваччу цімакі...

Увечары, калі ўсе людцы, павячэраўшы, спаць клаліся, калі з цёмнага поля плыў з веспавым ветрыкам арапат свежае зямліцы, калі жабы квохалі і кумкалі, як п'яныя, ад салодкасці, тады стары цімак ціпком выхадзіў у сад пад яблыньку кривую, кідаўся па калені, вачыма на ўсход, сапчэпліваў рукі і маліўся — краіў сваё беднае сэрца. Маўчала і цямпела прыгожае веспавае пеба, і дзядок драпаў свае худыя валасатыя грудзі. Падгледзеў тое маленне Та-

рас і не раз бачыў яго, ды нікому нічога не казаў, бо хто гэтага не ведае ці не разумее?

Сярэдні ў такі час шпак не мог заснуць і варочаўся на палацях, то кашляў, то сціха ўздыхаў. Не любіла Тарасіха, што ён крэкча; а то яшчэ злезе з палаццяў і пачне ўподемку шукаць карца на судніку, мацае, стукае, часам абярне што, — смага яго мучае.

А хлопек-цімак сядзіць, бывала, на вуліцы да позняе пары і ўсё на дудках адну песню грае і грае.

Усё тое станавілася Тарасу ўваччу.

А ўжо палажыў на сябе воічанька энітрахіль, узяў крыж у рукі, крэкнуў, агледзеў людзей у хаце і пачаў казаць:

— Брація ў Хрысце! Клясціся страшна. А клясціся імем самога бога, клясціся перад яго святым лікам, гэта... гэта... прысягацца, браткі, яшчэ страшней. Не дай божа прысягацца без пільнае патрэбы ані вам, ані дзеткам вашым. Ды яшчэ найстрашней тое, што назваць і то язык мой не паварачваецца, гэта — прысяга непраўдзівая... Найцяжэйшы, смяротны грэх, загуба душы і цела на гэтым і на тым свеце! Крый нас, божа, засцеражы, забарані! Знацца, чалавек, калі ён фальшыва прысягае, то быццам гаворыць сабе і людзям: «Вось я не баюся бога і стаўлюся з ім уроўні, як той пракляты сатана». Госпад бог за гэтакую д'ябальскую гарэзасць зніштажае, сцірае з твару зямлі, як нягодную пылінку. Бо гэта, браткі, ёсць ашуканне стварыцеля, юдзінае цалаванне. І за непраўдзіваю прысягу, — ці ж вы не ведаеце, — бог карае чалавека яшчэ на гэтым свеце. Спамяніце, як загубіў сваю грэшную душу нябожчык Тодар Бычанок. За фальшывае прысяганне ён аслеп, а ўсе яго дзеткі няшчасныя паўміралі ў адзін год. А Клім Тамашонак? Здох у яго конь і карова, і сам уцалеў толькі за тое, што пчыра пакаяўся народу ў фальшывай кляцтве. Брація! Страшна гэта, страшна, страшна!..

Скончыў воічанька, і тады нап афіцэр дадаў гэтак:

— Чуеце, хлопцы! Тарас унэўнівае, што цімакоў у яго няма, што ён іх не хаваў і што са згону ўцёк так сабе, не маведама чаго. Дык вось, яшчэ ён мае час прызнацца. А не захоча, — хай прысягне і чакае кары боскай!

Усе зірнулі на Тараса.

На лобе ў яго заблішчаў драбнюсенькі пот. Вочы як утупіў, так і не падняў. Маўчаў, быццам занямеўшы. З закручанымі назад рукамі слабеў, слабеў, хіліў голаў і пле-

чы. Хто б даў веры, што за пару гадзін так саслабне дужы мужчына?

— Развяжыце яго!

Страшное, напружанае і ад свядомасці, што не доўга так хістацца, адчайнае змаганне ахапіла земляроба. Не ведаў, што тут грэх і што не грэх.

— Не прысягай, браце! — шапнуў яму дзесяцкі, адкруціўшы з рук вяроўку.

І паляцела сэрца ў чалавека ўніз, уніз, як бы пяма зямлі пад нагамі. «Прызнаюся!» — падумаў і рашыўся.

У гэты міг нейкі другі дзесяцкі шільна паглядзеў яму ў вочы і нічагутка не сказаў.

І замоўчаў Тарас. З туманам уваччу, падняўшы для прысягі руку, падыходзіў к сталу, да чорнага сукна з металічным раскрыжованым богам і святою кнігаю ў бліскачай цвёрдай вокладцы. І неўспадзеўкі скапыціўся і ледзь не заваліўся: аборына раскруцілася на назе, і ён другою нагою ступіў на яе капец.

— Скажу! — раптам прашавяліў ён вуснамі, але спазніўся: не пачуў яго ніхто, а войчанька сівы завёў ужо тое, што палежыцца. Прысяга пачалася.

Прыціхла і пакарылася Тарасава душа.

Маўкліва стаялі цёмныя людцы. Скрозь адчыненае акно дыхаў цёплы вясновы ветрык, і верабейка ціўкаў на страсе. Сопейка, як заўсёды, гуляла на балопках. На падворку круціліся і порскалі ў саломцы парасяткі, а ля іх без клопату хадзілі куры.

III

Лепей пакланіцца ды ўцячы...

Так прысягнуў Тарас.

Увечары, калі ўсё троху супакоілася, прыйшлі з лесу цімакі. Даведаўшыся аб усім, пакланіліся яны ў погі чалавеку, ды не пасмелі паглядзець яму ў вочы.

— Што ж, браткі, заставайцеся надалей, — казаў непаслухмяным языком да іх Тарас, — жывеце, бо цяпер жа ўсё роўна...

Ніякага адказу не далі на тое цімакі, — ні дзед, ні хлопец, ні сярэдні. Маўкліва пазбіралі сваё ўбогае рыззё, насунулі на плечы хатылі і пацімачылі скрозь цёмную ноч па глухой пушчы, у дальшы свет. Было ім часам жудка. Здавалася, што ззаду стаяць вочы... А ў тых вачах — боская

кара за прысягу. І ўцякалі нешчаслівыя ад яшчэ больш нешчаслівага...

Уцякалі, спавітыя спрадвечнаю цямнотаю, спрадвечнымі забабонамі, вызваліцца ад якіх яшчэ не мелі сілы...

ДЗВЕ СЯСТРЫ

Пахадзіўшыся да паўдзiesiąтай гадзіны восеннага вечару па цямнеючых, слаба асветленых жоўтымі агнямі мокрых тратуарах глухога навятовага места і троху пазыбшы сярод маркотнай золкасці апусцелых вуліц, ішлі гуськом па горадзе, дзе сушэй — яны ўдзвюх папераду, а ён, троху задуманы, следам за імі. Прапчаміліся, як кожны дзень, праз дзірку ў плоце і выйшлі на свой завулак. Старэйшая, Агнэська, ішла цяпер адна перад імі, аддаліўшыся. Маладзейшая, але блізка таго не меншая, Зойка, ішла з ім побач. Было ўжо блізенька да хаты, дык не рвала сваёй ручкі з яго сцёпленай рукі, а толькі ламала яму пальцы. «Старэйшай крыўда», — падумаў ён. А вось і фортка, лавачка, дзе можна пасядзець. Ён адхінуўся ад дзяўчынкі і сказаў:

— Панна Агнія! Пасядзім трохку... Яшчэ рана, дадушы.

— Ай, не: позна. І то ўдаму чакаюць, — папярэдзіла яна.

А Зойка якраз памагла:

— Сапраўды позна, трэба ісці, — і перакінула сваю багатую касу з пляча назад.

Ён схопіў Агнію за рукі і прасіў так:

— Любенькая, даражэнькая, залаценькая, пасядзім...

За зняволення ручкі вёў яе, згодную, да лавачкі і пасадзіў, схопіўшыся, каб памагчы, за яе стап падпашкі.

Яна нясмела-радасна зірнула ўпоцемку і, засмяўшыся, села.

— Ха-ха-ха!.. — Смех быў звонкі, сярэбраны, але чуваць было таму, хто чуе, што засмучаная нявера псуе надзею.

— Ну добра, добра, — казалася Агнія. — Пасядзім сабе.

Ён тады ўзяў за ручку Зою, стараўшыся, каб села і яна.

— Я сама сяду, не трэба мне... — ірванула яна ручку і воддаль села, быццам без цікаўнасці. Вынадала сесці ля старшай, Агніі, ці пасярод, а ён стаяў і разважаў, як бы сесці ля малодшай.

— Садзецся, пан Іван! — запрашала ізноў, па-свойму смеючыся, Агнія.

Сеў насярод і маўчаў. І ўсе маўчалі нейкі час і глядзелі наўпроці сябе ў восеннюю мгу.

— А я вам нештачка скажу, — раптам навярпуўся ён да Зойкі і шануў, нэўна, бы-што.

— Дужэй кажэце, бо не чую! — наволі навярнула тварык да хлюшца.

— Пяможна голасна. Каб панна Агнія не чула, — сказаў наўмыслым жартам і нахіміўся, каб бліжэй. А што шантаў — не разабраць.

— Што-о? Калі не чую... — жартавала Зойка, добра ведаючы яго думкі, а жадаючы, каб было болей. І шапярнула неўспадзеўкі: «Скарэй кажэце, бо яна не будзе болей так сядзець, зараз пойдзем», — і не пасунулася нават да яго, а толькі вушка ўзняла вышэй.

— Ну добра, добра, — сказала Агнія, — гаманіце, як вам трэба, я не буду слухаць, — і адсунулася ў другі бок. Задумалася, а ўклала звычайны снакой у свае словы. Дзяцюк для віднага ўсім жарту паглядаў, ці праўда будзе слухаць Агнія, а Зойцы надымаў шапачку, трешку мокрую ад дожджыку ці, можа, ад імглы, і кожны раз, калі казалася голасна «Не чую», — бліжэй, усё бліжэй меў да сваіх вуснаў яе вушка.

— Што-што?

А ён ціхенька-ціхенька, як дыхаў: «Агнэська думае, чаму я з вамі, а не з ёю, хаця вы маладзейшая... Чулі?»

— Канца не пачула... Ха-ха! То што?

— Зоя! Чулі?

— Ай, нічога я не чула. Не ўсё...

І зноў, акінуўшы паглядам Агнію, ці не глядзіць на іх, шантаў хлюнец блізка-блізка ад Зойчынага лічка.

— А не, галубочки! Вы не скопчыце, відаць. Пойдзем, позна.

Трэба яе развесяліць. З зацягам выпусціў Зойчыны рукі (ламанула яму пальцы на ўсю сілу) і надсунуўся да Агніі, сніною да Зойкі.

— Адну секундачку, і пойдзем, добра? Добра, паненачка Агнэсачка? Любенькая, даражэнькая, залаценькая, добра? — так жартаваў з ёю і браўся за яе слухмяныя рукі, заглядаў у харошыя вочы, як сіняе неба, чыстыя, бязгрэшныя, харашэйныя за Зойчыных, зямных. Не мог разгледзець, што ёсць цяпер у тых вачах, але не адхіляла іх і згодна была сядзець без грэшнае прыпукі.

Смяялася:

— Ха-ха-ха! Ну добра, добра, пасядзім яшчэ трохі. Не рассыпайце, пан Іван, усіх добрых сваіх слоў, ха-ха!

Ведаў, што яна вельмі харошая сапраўдным, чыстым характам. Але не заўважаў, як прыходзіла ў думкі адною чарадою, што ў Зоікі прыгожы рот — «сардэчкам» ці «баццікам», як казаў Ахрэмаў. Карцела перабегчы да зямной, але яму любейшай Зоікі.

— Я толькі кончу тое, што шантаў.

— Самі, пане Іване, аднойчы казалі, што шаптаца пры людзях не выпадае. Можна, вы што пра мяне, ха-ха-ха! — сказала Агнія смутней і клала на свае стройныя, высокія калені вынушчаную ручку ў пуховешкай ісподцы.

А быў ужо ля Зоікі. Кіруючыся на смяхотны тон, крычаў:

— Вы не слухайце, панна Агнія.

— Я ж і не слухаю, — смутней яшчэ смяялася яна.

— А ці не годзе гэтых шапатушкаў? — як дарослая, сказала Зоя.

А ён шантаў ёй абы-што, не памятаў і сам і ледзьве датыкаўся, як пёркам, да яе шчочак. Яна ўжо адхілялася, жмурачы смяшліва-спагадаючыя вочы, хаваўшыя дзяціную і разам з тым жаночую цікаўнасць. І ўсё пыталася:

— Што? Што?

А ён шантаў: «Агнэська думае, чаму не з ёю, а з табою», — і шавяліў сваімі вуснамі і чуў яе дзявоцкую шчаку, сцюдзёленькую трохі й далікатную, як ружын ленысток.

«Ці я вам не казалі, што не хачу, каб вы казалі «ты»?» — «Чаму?»

— А таму!

«Чаму ж?» — «Не хачу!» — жартліва, дражліва, кукебліва. «Можна забыцца і сказаць пры ўсіх «ты». Памаўчала: — «Хаця я маленькая, мне можна», — і засмяялася дарослымі вачмі. Слухаў, што сказала, і паглядзеў на Агнію: задумана была, адна, і ледзьве прыкметна павярнула галоўку ў іх бок. Харошая галоўка.

— Ну, пойдзем, — цвёрда сказала Агнія і паднялася.

— Пойдзем, — усханіліся і яны.

— Як позна! — сказала Зоя, паўмысля палахліва.

— Зоіка, што шаптаў пан Іван! Пра мяне? — спыталася Агнія, як пайшлі, на пападворку.

— Пан Іван! Скажу... — хахатала Зоя.

— Толькі пасмейце! — смехам гразіўся ён і зашаптаў

Зойцы на вуха: «Толькі пасмейце, дык, дык!.. Пазаўтрае ўцяку з вашай кватэры».

— Уцякайце! Ха-ха-ха!

— Хто вам будзе задачкі рашаць? Хто вам многачлены раскладзе?

— Ха-ха-ха! Ведаем, Агнічка!

— У-кхы-кхы... — заперхаў ён. — Зойка, не можна казаць!

— А вам можна было, калі я малое дзіцянё? — з лішне вольнай поткай засмяялася дзяўчынка... — Ведаеш, Агнічка, наш Іван здумаў мне казку пра дзвюх сёстраў пераказаць. Але нядобрую наш моду ўзяў: шопатам. Старшая ды малодшая, казаць...

— А, ведаю, ведаю! — падхапіла Агнія. — Сястра сястру вядзе к масту: на беразе крута, а ў віры глыбока...

Усе смяліся і з вясёлым клумам уваходзілі ў сенцы: першая Зойка, а следам сястра. Зойкі не відаць было, а яна падала яму ў цемнаце рукі: «Ну, дабранач!» — сказала яму.

— Дабранач, наша Агнія! — сціснуў дзяцюк яе слухмяныя, бажаючыя, дробненькія рукі і чуў сум яе душы. А потым злавіў важкую Зойчыну руку, нацягнуў барэджэй, каб нешта зноў шаптаць. Яна вырвалася, засмяялася, шчаслівая, нешта загаманіла і пабегла на светлую касу сваіх дзвярэй. І дзверы за імі зачыніліся.

— Малых дзяўчынак чанаеце сваім тлятворным духам, прыхільнік «банцікаў», га? — гэтакімі словамі сустрэў яго таварыш на кватэры, Ахрэмаў. — Ладна, ладна, скажы стары Іквзімода (гэтак яны імянілі бацьку дзяўчат) акуратнаму кватаранту за тое, што раскладаў дачушкам алгебраічныя многачлены.. тэкс! Ну, будзьце здаровы! З мокрага надвор'я варта іі выніць, браце...

— Ну вас к чорту з гэтай брыдою! — здрыгануўшыся, адхіліў хлапец чарку ханджы.

«Што яму сказаць? — думаў ён моўчкі. — Павоншта яно так усё?.. Не, годзе. Трэба змяніць кватэру, забыцца на ўсё, заняцца выпілаваннем скрыначак з фанеры і хадзіць у кінематограф з Аўгінкаю і гуляць з ёю. Аўгінка, прынамсі, была на курсах чужых моў у Пецярбургу...»

— Заўтра ж! — крыкнуў ён таварышу незразумела.

— Заўтра ж заракуся, казаў той п'яніца! — зразумеў яго Ахрэмаў.

І абодва чулі знібячую пуду на сэрцы ад бажання шляху ў жыцці.

Агнія застудзілася, і нараіцы ў яе балела галава; дзяўчына канрысіла і нават плакала. Зойка пайшла ў гімназію вельмі зная, а потым цэлы дзень цыравала з маткаю панчохі ў другім пакоі. А то б, пэўна, пасварылася з сястрою.

НА ЭТАПЕ

Увосень 1915 года, разам з іншымі салдатамі з розных занасных частак і шпітальяў, я варочаўся на фронт і ішоў пехатою, ад этапа да этана, шмат вёрст глухімі палескімі дарогамі.

Вось падыходзілі мы аднойчы, яшчэ не позна вечарам, пад глухую, але досыць вялікую наляшущкую вёску, дзе быў этап. Страшэнна змарыліся за дарогу і паціху дыбалі сярод убогай восеньскай прыроды.

Відаль была адна і тая ж самая за ўсю дарогу, звычайная, але прыгожая відаль: імглівае балотнае падвор'е, грудкі маркотнага алешніку з бакоў праезду — то ўздоўж ля рэчкі, то найгусцей ля дрэннага паломанага мосту... І так — уся дарога.

Можа, троху толькі чуецца, што назіцыя падсунулася бліжэй да нас. Болей аконаў, хаця ж таксама абсыпных, неакуратных; болей драцяных загародак; хаця ж таксама плеценых, ды недаплеценых, з каламі ўбітымі, ды абы-як, а найбольш кінутымі валяцца ў канаве.

Усё больш цямнее... Холад... Сыплюцца якіясь крупкі, белыя, крамяныя, рэдзенькія...

А-ткі этап!

У вёсцы каманду нашу, даўшы ёй павячэраць, развялі па хатах: куды — сем, куды — пяць, куды — колькі чалавек. Нас у хаце было трое: брукаты, чорненькі, як сажка, армянін-падпрапаршчык N-скага палка нашае дывізіі, потым малады і зусім наўны хланец-артылерыст у абшарнанай ля ботаў шынельцы, а трэці я.

Непрыветна спаткала нас старая гаспадыня, бабуля-качарга, відаць, зласлівая страшэнна, але маўклівая наўздзіў. А можа быць, што я накопт яе і памыліўся, бо ўсё пасля здалося мне іначай... Сям'я была ў іх певялічкая, таксама трос: маці, сын і яго жонка-маладуха. Але спачатку, як мы прыйшлі, па хаце моўчкі соўгалася ў парозе, ад печы і да лавы, толькі гэтая маўклівая і негасцінная бабуля ў

кажусе. На паны паўмысна вясёлыя салдацкія вітанні (каб лягчэй убіцца ў ласку) яна, здаецца, нічога не адказала, а прабурчэла нездаволена, што ў іх самім, і то няма дзе змясціцца, што ў іх няма святла, няма саломы на подсілку, і яшчэ нешта бурчэла. З усяго было відаць, што старая мае вялікую ахвоту як-небудзь адбіць нас ад свае хаты. Папраўдзе, хата была дужа цесенькая і мізэрная. Але мы гэтак змардаваліся за дзень дарогі, на той макравай золкасці, на тых пячаных ямках і карчах збоку гразкае дарогі, што быццам і не чулі яе бурчэння. Тады яна змірылася, змоўкла і некуды пайшла.

Не паспелі мы раскласці хатылі і закурыць, пасеўшы за сталом, як дзверы адчыпіліся і паказаўся высокі, стройны мужчына-паляшук у сваёй народнай вопратцы. Ён сме-ла і лёгка пераступіў парог і сказаў агулам да ўсіх сваім гордым, як мне здалося, голасам:

— Добры вечар, землякі!

Армянцін наш гэтым часам запальваў, дастаўшы з свае торбы, свечку і ляпіў яе на крайчыку стальніцы, а маладзенькі артылерыст (родам ён быў з Валыні) сядзеў на лаўцы, што бліжэй ля полу, і памкнуўся быў прывітацца з чалавекам за руку... Гаспадар жа крута павярнуў направа і зручна і лоўка сеў на пол. Ён вольна і прыгожа паставіў пагу на суножку, дастаў з-за пояса капшук і пачаў, паглядаючы ў наш бок, закурваць.

Артылерыст няўзнаку адкінуўся назад і зараз жа сагнуўся засаджваць не прынятаю гаспадаром рукою вушкі ў халяву бота, а падпрапаршчык, як старшы, голасна і нібы безуважна да гаспадаровых манер, сказаў, картавячы сваёю армянскай вымоваю:

— Можна пазнаць, што гаспадар!

— А ўгадалі, пане падпрапаршчык! — з спакойным го-парам азваўся паляшук і красаў агонь, хаця ж прынамсі з эканоміі мог прыкурыць у нас. Пусціўшы першы дым, ён дазволіў сабе больш уважна прыгледзецца, што мы за людзі.

Я заўважыў, як колка адпіхнуліся яго вочы ад сласналюбных армянінавых вачэй, як грэбліва ці то з якімсьці пахованым жалем скаўзанулі яны на абшарпанай артылерыставай шынельцы і пытліва, на адзін момант, спыніліся на мне.

Хаваючы свае курыльныя прылады ў невялічкі стракаценькі кісет, яшчэ новенькі і вышываны з любасцю жапо-чаю рукою, паляшук ураніў на зямлю квот, Вельмі крутка

сагнуўся і падняў, а тады выпрастаўся ля полу на ўвесь рост...

Хацелася даўжэй любавацца на яго.

Быў ён стромкі, зграбны і самавіты. Тутэйшая паляшучкая вопратка, гэтая шэра-бялявая світа, кароткая і гладка сцягненая ў паясе, як чаркеска, пезвычайна хораша прыйшла да яго.

* * *

Цераз колькі часу вярнулася гаспадарова маці, а з ёю прыйшла з работы і яго жонка. Яна была на падзённічыне ў каменданта: разам з іншымі маладзіцамі і дзяўчатамі вязала з камышу пукі пакрываць салдацкую страўню ці што яшчэ.

Жонка яго, пакуль не распранулася, выглядала звычайнай маладзіцай-паляшучкай. Пасля ж, як сям'я села вячэраць, а мы, пачлежнікі, глядзелі на іх збоку, седзячы з двух бакоў на лавах і бавячыся курэннем і гутаркаю, я лепей разгледзеў Праксэду — такое было ў яе імя. Дужа доўгія і чорныя вейкі... Твар — авальны, тоўкі і мяккі, толькі троху цьмяны, як ва ўсіх тутэйшых жапчыні, але прыгожыя вейкі рабілі гэты твар надта цікавым і харошым. Карцела ўвесь час глядзець, як яна вячэрала і зрэдку ўскідала тымі чорнымі пушыстымі вейкамі, кладучы лыжку ці кусаючы хлеб. Мусіць, яна пачула, што мы на яе глядзім, а падпрапаршчык сапраўды так і прыліп да яе, гледзячы, і тады яна троху пачырванела і ад непакою ажывілася. Гаспадар пазіраў у міску і пераказваў высокім, лішне дужым і наважным голасам аб розных непарадках у тутэйшым жыцці ад вайны і пастою этапнага каменданта. Артылерыст саромеўся глядзець так, як падпрапаршчык, але і ён уталопіўся ў харошую...

А мне было і прыемна, што ёсць такія жапчыны ў маім пародзе, а разам і сорамна было за таварышаў, якія не маюць належнае павягі да тутэйшых людзей, быўшы самі не тутэйшымі і звыкшы на этапах быць лішне свавольнымі. І было трывожна за гаспадара: надта ўжо дзіўным часамі ён здаваўся... І надта ўжо падвышаным голасам гаманіў. Адна старая сядзела моўчкі і пасупіўшыся, як была і раней, і не наказвала сваіх пачуццяў.

Гаспадар разгаманіўся, нават лішне стаў зюклівы. І паспеў нам пахваліцца, што ён таксама салдат, але дастаўчыстую адстаўку, бо ў яго перабіта ключыца. «Хто б мог

падумаць?» — паглядзеў я на яго. Далей — што ён мае чатыры георгіеўскія крыжы, поўны георгіеўскі кавалер, — і гэта было для ўсіх нас яшчэ большаю неспадзяванкаю. Ён жаліўся на няпраўду і непарадкі, бо вызначылі яму пенсію толькі другога разраду, а здольнасць працаваць ён страціў зусім. І я аж падумаў: «Пяўжо так?» З гэтае жальбы ён перавёў гутарку на «кручкоў-гарадавых», якіх не бяруць на фронт, на марадзёраў-абознікаў, якія таксама «зажырэлі» ў тыле, і на рознае тылавое начальства, якое прыцягнала яго сям'ю, калі ён быў на вайне. Ён жаліўся, што яго жонку і матку ганялі на работы, і бывала, што з канём, і не давалі жыцця салдацкімі пастоямі... «А тым часам, вось, суседзька наш, князь Друцкі-Любецкі, мае колькі тысяч дзесяцін, ані яго людзей на работы бралі, ані яго коні ў фурманкі гналі», — з гневам і абурэннем вылічаў ён свае сялянскія крыўды.

І ў такі момант проста вочы мае расчыпяліся на яго з радасным подзівам. Было дужа любя яго слухаць...

* * *

Яны павячэралі і рыхтаваліся спаць: маладуха слала пасцелі, а старая парадкавала ў печы і ля печы. Мяне цікавіла, ці будзе гаспадар маліцца панач.

І што вы думаеце — ён не маліўся! Гэта быў для мяне рэдкі выпадак, што селянін клаўся спаць не маліўшыся.

Ды вось, калі мы ўдвух, я і артылерыст, ужо ляжалі на саломе сярод хаты, пакрыўшыся шынялямі, а падпрапарнічык расцягнуўся на лаўцы, курачы і жмурачы, як кот, вочы на босую Праксэду, — гаспадар загаварыў лішне первова...

Я не чуў добра, з чаго ён прычапіўся да маральнага ўзроўню сучаснага свету, але мімаволі звярнуў увагу на яго ўзрушанасць у голасе, калі ён сказаў:

— Распушта цяпер такая, якую прадказалі прарокі на канец свету. (...) У даўней праве было тое самае: кожная салдатка жыла ў распусце. Нашы белароскі, — сказаў ён, — як-та далікатнейшыя, змірнейшыя. Ды цяпер, як насунуў сюды фронт, і ў нас тое самае...

Мяне зацікавіла, што ён і нацыянальна адрознівае сябе, хоць і кажа белароскі, а не беларускі. Але прарокі і канец свету не вязаліся з тым поглядам, які ў мяне ўжо складаўся на яго.

Праксэда маўчала, і маці маўчала. Яны, калі ён казаў

аб распусце, быццам прыціхлі, пакарыліся, цішэй сталі ва-рушыцца — адна з падушкаю ў руках ля полу, другая з галлём ля печы.

Ён сядзеў на палу, марудна разуваўся, заняты сваімі неспакойнымі разважаньнямі, і казаў, як мне здалося, з наўмыснаю пэўнасцю — нібы загадзя ведаў, што яму не наве-раць. І пэўнасць тая была нездаровая і паказвала яго ў людскіх вачах горшым, чым ён мог бы быць...

— Якраз на вадохрышча ў 1914 годзе, — раптам пачаў ён анавядаць штосьці новае, — на вадохрышча, позна ўвечары, у якой 12-ай гадзіне ўпачы, на шумнай — вядома, ка-ляднай — вуліцы раптам зрабілася мёртва-ціха. Я з сватам толькі што вярнуўся дамоў. Што такое? Выйшлі на двор — аж там ві-і-ідна-відна, святлей як удзень. Спалохаліся мы, выбеглі з двара на вуліцу. І бачым: на небе, з усходу на захад, у белым-белым, светлым зьяшні, але як у тумане, ідуць, ідуць, ідуць... У каго ў рудэ шабля, у каго стрэльба ці якая іншая зброя, кулямёты на каточках цягнуць... І на-піс там, дзе прайшлі, вялікімі чырвонымі, аж гараць, лі-тарамі — гады: 1914, 1915, 1916... З'являцца літары і змерк-нуць патроху, з'являцца і змеркнуць... Не паспеў я добра прыгледзецца, як раптам жа ўсё — шух! Шухнула, і зноў цёмна...

Як ён перастаў казаць, уся хата маўчала, і ў цямноце (бо святло ўжо пагасілі) толькі папяроста ў падпрапаршчы-ка зрэдку пыхала чырвоным бліскам. Усе маўчалі, аж прыкра было. І я думаў: нашто ён сплёў гэты пляцень? Не проста ж так сабе, а з пейкаю мэтаю? А з якою? Хоча страхамі адварнуць нас ад распусты, абараніць сваю жо-нку? Не верыць жа ён сам у сваю байку... «А можа, ты кан-тужаны і пляцеш цяпер плятні ад хворага розуму, паўчыў-шыся троху некалі ў царкоўна-прыходскай школе?» — ха-целася мне спытацца ў яго, але далікатнасць не дазваляла. Сусед мой, артылерыст, уздыхнуў (ці то пазяхнуў) і ціханька, неўспадзеўкі для мяне затросся дробнаю дрыгот-каю — звычайна так бывае з первовымі ці дужа змучанымі людзьмі.

— Давольна та казываць бабушкіны сказкі, дюша мой! — сказаў падпрапаршчык, шумна адварнуўся да сценкі, закрaktaў, засоп...

Я чакаў, што скажа на гэта гаспадар. Доўга чакаў, але ён змоўк. Я таксама не адважыўся парушаць цішыню, і ўся хата заснула — у цямноце, пад свіст восеннага ветру за сценамі і ў коміне.

Урані, яшчэ цёмненька, мы выйшлі з хаты на зборны пункт і зараз рушылі ў дарогу. Так што я не паспеў ужо прыгледзецца да гаснадара на дзённым святле ці прыстаць да яго з распытваннямі. Толькі мімаходам, ішоўшы на вуліцу міма навеці, заўважыў я, што там, над навеццю, дзіўны гэты наляшук прыглушаным голасам, халяруючы, зусім не такі, якім здаўся мне спачатку, данякаў маладую жонку каля церніцы з лёнам за нейкую памылку ў рабоце, а можа, за што іншае...

І цяпер, чуючы яго раздражнёны голас, я падумаў, што чалавек гэты страшэнна зайздросны да свае жонкі, а можа, і мучаецца за нейкія яе памылкі за час, калі ён быў на фронце, а ў хаце ў іх пачавалі такія ж пераходныя салдаты, як і мы.

ГАБРЬІЕЛЕВЫ ПРЫСАДЫ

Брату Гурьку прысвячаю

Дзён няцэ ўжо дрэннае надвор'е.

Цяжкія чорна-сівыя хмары навіслі над зямлёю, нахавалі горы, зліліся з мокрым лесам і то там, то тут мутнеюць, палавеюць і сыплюць пылам драбнюсенькіх капчак.

Часам дужэі надзьме знекуль вецер; раздзярэ мутную дзяругу хмар і патурыць па небе шкумацце аблок. Дажжавы туман курыцца далёка-далёка ўскрай неба, а навакол насвятлела; уцякаючы да гор, пашуршэў астатні раз дожджык па галлю, яно зашумацела, сціхла — і паказаліся ніжэйшыя горы, зялёныя там, дзе лес, і шэрыя, скалістыя, дзе няма яго; а макушка гары-асілка Бештау ўся ў шнаркіх лятучых дымных аблачынках і патроху раскутваецца з іх.

Недалёчка ад сонца відаць ужо сіняя палянка чыстага неба, атачоная празрыстымі, белымі краямі парваных хмар.

Шумяць кляны. Стройныя елкі няўважна і супакойна ледзь калыхнуцца зялёнымі лапкамі.

Ізноў цямпеюць далі, сінеюць і туманяцца горы; ізноў збіраюцца дымна-сівыя грамады, хаваючы неба; ізноў палавеюць яны — і пасыплецца, як скрозь сіта, драбнюсенькае мокрае курыва.

Гэтае падвор'е канца курортнага сезону ўсё пільней кіруе думкі да абразоў роднага краю.

Сумна мне. Хворы я...

Прыйшоў вялікі час, і вялікай працы чакае краіна.

Мала я жыў, мала зрабіў. Хворы, капаюся ў мінулым, падводжу ўбогія рахункі. Не ведаю, куды навядуць мяне мае жыццёвыя дарогі...

І ўзышло на думку: нябожчык стары Габрыель і яго прысады...

Прах яго, нэўна, перасынаўся са жвірам, а магільны курганок згладзіўся. Пройдзе яшчэ колькі дзесяткаў гадоў, і надарожны чалавек не запытаецца, чаму прыгожыя прысады на N-скім шляху завуцца Габрыелевымі, які невядомы Габрыель даў ім сваё імя.

Быў грэшнік, баламут, п'яніца, картэўнік і гуляка. Яшчэ змалку атручаў жыццё сваёй ціхай, добраай матцы і ганарліваму, наравістаму бацьку. Вучыўся і не давучыўся. Хацеў прадаць душу чорту, але чорт не прыйшоў браць яе, дык пакінуў верыць богу і ксяндзу. Загубіў харошую кузынку: з'ехала ў свет немаведама куды і, кажуць, найшла там у манашкі. Рабіў самагубства, але дактары ўраставалі яго. Жаніўшыся з дачкою прыезджага аднекуль з свету аднадворца-старавера, паспакайнеў і заняўся быў грамадскаю справаю: пасварыўся з начальствам, панствам і духавенствам, навёў страху на гандляроў; а сямян замуштраваў, ганяючы на розных «прысуцтвах», шукаючы ім праўды, і кончыў тым, што начаў страшэнна ніць...

Мімаезны гандляр-перакуннік, смаленскі рызнік (натутэйшаму трананнік), лясны кунец, прыблудны баяк, панскі ляснік і свецкі паніч — усе, каму не лень, нілі з дзівачным Габрыелем. Ён апух, без нары пастарэў, зрабіўся лысы. З жонкаю і дзецьмі — а дзеці ж падрасталі — рэдка размаўляў па-людску ў цвярозасці, а не даваў ім сунакою прычэпкамі, калі дужа ўніваўся. Пасля хлопцы-шахцёры на станцыі наўчылі яго, старога, гуляць у карты, і зрабілася яго хатнім яшчэ горшае пекла: голад і ўсякія нястаткі, а падчас каіты — мукі ад яго недатклівасці, раздражнёнасці і проста хваробы. Набліжалася старасць, і Габрыель троху-патроху зводзіўся дашчэнтну... І садзіць бярозавыя прысады на шляху таксама губіла ўжо для яго свой ранейшы сэнс, пераходзячы ў звычайную прызвычку старога дзівака...

І вось Габрыеля даўно-даўно ўжо няма; збяднелы, выкарміў быка на продаж і вёў яго на вяроўцы на кірмаш —

бык забіў яго на дарозе. І жонку яго, пакутніцу Габрыеліху, «сталаверку», даўно пахавалі. Кавалак зямлі і жылы будынак над саламянаю, зялёнаю ад моху, стрэшкаю адышоў да Н-скага ксяндза, калішняга апекуна над двума Габрыелевымі сынамі, што цяпер бадзяюцца дзесь на свеце, і трапіў такім чынам у практычныя і надта практычныя рукі Ісака Скорабагатага з Н. Пovy жыхар жыве і цяпер у гэтым доме, не напраўляючы яго. Не падумае на правіць Ісак Скорабагаты і назрытыя могількі, што не ўваходзіць у ўмову аб насэсіі з напам ксяндзом і надстаўніком. Не едуць сыны, службовыя людзі, з чужыны, і толькі бярозавыя прысады шумяць маркотную памяць сваіму насадніку вечнай памяці нябожчыку Габрыелю.

* * *

У малых дзіцячых гадах хварэў на нейкую цяжкую хваробу маленькі Габрусік. Пасля пералому да лепшання, перад сонечным раннем расілюшчыў ён апухлыя павечкі, і вока яго пала ўніз, на надлогу, на каравую, каляную апучку. Пянька сушыла і кінула, набегшы да яго маленькага браціка. І каравая апучка была заліта першым залатым снамом сонца. Габрусік задрамаў у томнай, хваравітай дрыгоце і сасніў нешта дзіўнае. Не быў гэта сон у звычайным разуменні, бо, здаецца, піводнае пачуццё, ні паасобку, ані разам, не мела тут удзелу, а было нейкае асаблівае пачуццё ўсяго «я», усяе душы, усяго цела. Сніў... не, не сніў, а ўсёю істотаю чуў нешта аграмаднае, масіўнае, і разам каравае, з гострымі, колкімі, цвёрдымі, як скаліна, краямі. І яно складала ўвесь свет. Быў часткаю яго... Яно было ўва ўсім яго целе. І наўкола ва ўсякай істоце... Нейкі жах ахопліваў ад таго, што чуў у сабе гэтую каравую, чорнабліскучую грамадзіну. І вось, з невыслоўнай салодкасцю, момантамі кароткімі і бязмернымі, пачуваў, як з яе, бязвобразнае і безабразнае, неспадзявана вытвараюцца простыя, стройныя лініі, гладка выструганыя сцены, нешта гарманічнае, музыкальнае, харошае і прыемнае незвычайна. І не... не ў лініях, гладкіх баках і формах вытваралася гэта гармонія, не вачмі бачылася, не дотыкам чулася яна, а ўсёю яго істотаю, невыказным чуццём розуму і ўсяго цела. Моманты кароткія і бязмерныя... І знікае гармонія, ізноў жахае каравае, чорнае і аграмаднае, усясветнае. А найсаладзейшая салодкасць разліваецца ў целе, калі на моманцік прыймае каравае стройнасць жадаваную... І ўрэш-

це знікла чорная грамада; рассыналася мільёнамі іскрачак у бяздонні, — і, напалоханы і радасны, чуючы, як страшна тыхае сэрца, праханіўся ён да сапраўднасці...

* * *

Прысады свае пачаў садзіць ён з малоў прыгоды.

Ішоў аднойчы вясною ўночы на шляху і неспадзявана напаў на беднага селяніна над спілаванаю бярозаю. На другі дзень ён разам з гэтым бедным чалавекам высадзіў бярозкамі з свайго бярэзнічку цэлы канец старога шляху, дзе прысады даўным-даўно былі звёўшыся...

А пасля садзіў адзін, штогоду...

— Усё ж роўна ўсохнуць. Каровы высмыгаюць, — кажаў мімаезны чалавек, асцярожна смеючыся і ветліва, ды з аглядкаю вітаючы пракуднага Габрыеля; — гэта старым людзём ці асілкам неяк здалося, — дадаваў ён.

— І мы ўсохнем. І нас чэрві высмыгаюць, — непрыхільна адказваў яму, хмурачы бровы, стары дзівак.

Мімаезны чалавек пешта мармытаў і рупіўся зручней сцебануць брукатую сваю кабылу.

Шмат усыхала дрэўцаў. Злоснікі псавалі іх. П'яныя кірмашоўцы выварачвалі калёсамі, — Габрыель садзіў ізноў.

— Ішоў час — і выраслі яны. Далей пад Н. рэдка-рэдка дзе стаіць старая кацярынінская бяроза, і ўжо ўзімку высаджваюць там дарогу яловаю лапкаю. Будзённыя бедныя людзі звялі красу на свае патрэбы. А Габрыелевы прысады выраслі, сплялі ўгары густа-густа вецце сваё; вабяць у прыгожую вяспу вока людское, улетку даюць падарожнікам і старцам прыемную прахалоду — і шумяць-шумяць песню вечнасці... А ўзімку, як зачарованыя, белыя, змёрзлыя, у бліскучае серабро ўвабраныя, паказваюць дарогу да дому беднаму коніку, каб вёз п'янага гаспадара ад лютае смертхны.

* * *

Восень. Апусцеў стары парк. Пудна шуршыць лісце на алейках. Жоўтае, пасохлае, куды вецер падзьме, пакутна і безнадзейна ляціць яго. Шэрыя хмары збіраюцца. Вецер робіцца маркотным.

І ў топ засмучонай восені задрыжэла і заварушылася апалым лістам у глыбокіх сховах душы,

Лячу думкаю да краю роднага, да прысадаў тых.

За тысячы кіламетраў бачу іх...

Абсыпалася пажоўклае лісце, праляцелі на поўдзень даўным-даўно апошнія журавы, восеньскі вецер хістае галінкі ў прысадах.

Ціха і глуха.

Хіба часам галодная варона каркне там. Хіба часам пшчасны бедны чалавек прапляцецца на разбітых калёсах, на худой клячы на каменнай грудзе або глыбокай гразі, маючы за пазухаю паперу ад начальства аб забітым на вайне сыне. Абголеныя восенню прысады лішні раз падгледзяць тады пахаваныя чалавечыя слёзы.

Многа бачылі яны на вяку сваім і найболей у завірушныя апошнія часы. І ўсё маўкліва прыймаюць на сховы, пакуль прыйдзе пясняр, распытаецца ў іх і песню зложыць.

А можа, у цёмную восеньскую ночку прыедзе гаротнік, згубіўшы лепшае сваё, і як жыццё ссекла радасць яму, так ссячэ і ён тую бярозку ў прысадах і знішчыць частку вечнае думкі і хараства.

Прысады, прысады жыцця майго! Дзе вы?

[КІСЛАВОДСКІЯ ЗАМАЛЁЎКІ]

А яшчэ зусім п'ядаўна была пагода. Заліты цяплом, скрышаў жвір пад нагамі на пляцы ў парку, блішчэў на сонцы тысячамі дробненькіх прамяністых дыямантаў, аж сляпіў вочы. Красавалі п'яныя краскі і злівалі свой тонкі хмель з прыкра млявым пахам парфумерыі ў людзей. Душная музыка млела ў паветры, первуючы і дражнячы, быццам наркотык. Як далёка адышло тое гуляшце! Быццам не было сонца... Ізноў, як гэтыя хмары, заклубілася і паляцела ў смуткуючай душы.

* * *

Мы паехалі ў Кіславодск.

Ад Жалезнаводска да Кіславодска, як кажуць, кіламетраў шэсцьдзесят. Тым часам, калі ў нас, сярод высокіх гор, дождж і сцюжа, там, у Кіславодску, яснае, цёплае сонца, курортная публіка гуляе ў лёгкіх летніх вопратках.

Ужо на паўдарозе, каля Пяцігорску, значна святлей і цяплей. І ўжо відаць у бок Кіславодску далёкі светлы край неба, сіне-залаты, пагодлівы.

Скрозь тоўстую запыленую вагонную шыбу дзіўлюся, як мільгаюць белыя мазанкі, плятні вінаграднікаў. Ад высокіх закурэлых комінаў цэментнага завода цягнік крута загібае ў левы бок, адкуль выплывае харошае места Пяцігорск, раскіданае ў глыбокай лагчыне, на баках шумнай горнай рэчкі сярод пяцёх гор. На шырокай вуліцы, на чорных засохлых камках гразі варушыцца даўгі абоз; пара за параю дыбаюць сівыя крутарогія валы, цягнучы даўгія вузкія драбіны з чалавечай фігурай пад вялізарным абвіслым брылём.

На гэтай вуліцы, на ліпкай гразі, у свежае, яшчэ цемнаватае ранне, ці на едкаму пылу, пад спякотай, маршыраваў некалі з сваймі салдатамі паэт нездаволення і журбы і крычаў тут, з пудою: «Напра-ва! пале-ва! рады-ы ўздвой!..»

У тутэйшым скверы ўдзячныя патомкі зграмаздзілі яму пязграбны помнік: на камені, у нібыта задумнай позе, сядзіць, рукою падпёршыся, афіцэр з калмыцкім тварам і валавокім поглядам.

Ён навінен углядацца ў той бок, дзе ў ясную пагоду за больш сотні кіламетраў блішчыць у небе срэбрам дзіўная, незвычайнага характа, гара над горами Эльбрус. Такое найменне далі ёй за яе дзве макаўкі; у перакладзе з туземнае мовы яно значыць — «Дзявоцкія грудзі».

Улева ад яе цягнецца галоўная хрыбціна гор, белая, як крыгі снегу, срэбраная, сярод срэбрана-сініх воблакаў, Як іншы свет відаць у далёкім небе!

* * *

Прыехаўшы ў Кіславодск, мы пайшлі цераз парк, прыгожы незвычайна восенным сумам і ціхаю ўміраючаю красою.

Узлезлі за горадам і паркам на Чырвонае Каменне і селі.

Прыгожае вокала было перад вачмі. Выяўце сабе засохлы калюжысты шлях, непаладжаны пасля вялікага дажджу. Цуркі беглі ў розныя бакі і прамылі вузкія і глыбокія равочкі, што цяпер абраслі ўжо мураўкаю. Павялічце гэтую частку шляху ў мільёны разоў; пабачце ў калюгах горад з белымі і чырвонымі стрэхамі; заместа мураўкі

лічыце чорны лес — і тое вялізарнае, чароўнае вокала будзе перад вамі.

Дол тут, дзе стаіць горад, быццам галіна сучкамі, разбягаецца ў розныя бакі. І адкуль ні надзьмі вецер на маюнаценькія, калі глядзець на іх згары, белыя дамкі ў зялёных і жоўтых восенных садах — ім зацінна і цёпла.

Надходзіў вечар. Сонца залаціла зямлю. Павяваў лёгкі горны вецер. Паветра — свежае і прыемнае, салодкае, што бывае на Беларусі ў добрае сонечнае маёвае ранне; зычлі і музыкальна пялі і ім курортныя лакаматывы. Па дарожках і сцежачках паўзлі на горы і назад, гуляючы, людзі.

Хацелася заплюшчыць вочы і выявіць сабе гэтае вокала, што ляжала перад намі, без людскоў культуры: у думках адкінуць гарадок, і дарожкі, і гудкі.

Вялікасным і жудасным здаваўся абраз!

Грамады гор, бяскрайнія гушчы лясоў, пустэльнасць, спрадвечная дзікасць пад нямымі, самотнымі, немаведама куды скіраванымі ў сваім лёце аблокамі...

Спадвечны вецер абвявае дзікае зелле на адхоне гор...

Вечнасць. Жуда. Блізкасць пачаткаў.

Пеніта вялікае і магутнае, але страшнае розуму, што не дарос да гэтае вялікасці...

Яшчэ доўга сядзелі мы з сябрам на Чырвоным Каменні. І цяжкае пачуццё, што адпусціла было, ізноў пачало сціскаць мяне: чаго жыць? аб чым думаць? І ў той засмучонай восені задрыжаў і заварушыў апалым лістам у апусцелай душы...

Эт, што там! Як-небудзь прыкінуся, як-небудзь пражыву. Звяжу як-небудзь тыя, мною ж парваныя, ніткі, што прышыты імі чалавек да зямлі. Ах, барджэй бы звязаць. Ах, угамуйся ты, праклятае чорнае пачуццё! Бо ізноў закрусе вясна.

Ляцеў думкаю да краю роднага... Чамусьці не выходзяць з галавы прыгожыя алеі, што пасадзіў Габрыель.

За тысячы вёрст бачыў я іх. Абсыналася пажоўклае лісцё, праляцелі на паўдзён даўным-даўна журавы, вецер восені хістае галінкі аляяў. Ціха і глуха. Хіба галодная вара на каркне над імі. Бедны мужычок праляцецца на разбітых калёсах.

А можа, у цёмную восеннюю почку прыедзе гаротнік, згубіўшы лепшае сваё, і як жыццё ссекла радасць яму, так ссячэ і ён тую бярозку ў алейцы і зніштожыць частку вечнай думкі і хараства.

Алеі, алеі жыцця майго! Дзе вы?

ЗШБЕЕ СЭРЦА

Дзіўнае неба. Унакойна-гарачае сонца. Жыватворчае наветра.

Знямелая гара-асілак кукобіцца і дрэмле і нагадвае сгінецкую пірамідку. Як прыгожа вакол!

А парк повеі прыбрапага панства. Ныдвіць у галярэі неўрастэнічная музыка: карціць яе слухаць, але яна паяк неспрыемна ласкоча...

Скрыпае пад ботамі і блішчыць па сонцы жоўценькі жвірок з дробпенькімі чарапашкамі, белымі, як белыя парасоны пад лавамі для сядзення хворым.

Зялёныя груды лісця на дрэвах і кустах застылі ў цяпле, а п'яны водар кветак бунтуецца з парфумаю курортнай публікі, што тут гуляе.

— Усё — як заўсёды!

Старая простая жанчына, з белым вузлом бялізны на старых плячах, цяжка прыкандывала лесавою сцежачкаю з пасёлку да цалёбнае крыніцы.

Яна бачком абышла папоў і з прыроджанаю простаю ласкаю папрасіла ў дзяўчынкi-вадалеі чаўхірачку гарачае вадзіцы, што шляхоча а шляхоча там з-пад каменнае гары ў трубу пад высокаю, дзівоснаю наветкаю на чатырох мармуровых калонках.

Рухавая дзяўчынка, з чырвонымі, як бачок цукровага яблычка, шчочкамі, падала папам, адылі ізноў зачэрпала, узышла вышэй на мураваных прыступачках і паставіла ёй, бабулі, на край крыніцы.

Бабуля асцярожна паклала вузел і качарэжку на кончык чыгуннага ўслопчыка пад лаўрам і сама села піць. Яна такая спакойная.

Я змарыўся, я амяг сярод панскага натаўпу. І я прыкмеціў пакарнейшую, худую. І я гляджу. І я адначываю.

Яна падобна да мае маці.

У сэрцы маім — пешта прыемнае і хворае. Як шчырае каханне. Як каханне таго, хто шмат думаў. Спрадвечнае і тлеп.

Яна падобна да мае маці.

Маршчынаваты, хворы твар. Добрыя вочы труджальніцы. Вочы, што зазналі гора і даруюць за ўсё. Непрыгожыя старыя рукі. Старэчая пахіласць і няроўная хада чалавека, уціснутага працаю.

Яна падобна да мае маці.

Ёй некалі бавіцца. Рыхтуецца цайсці. Бярэ качарэжку,

крэчка, і белы важкі вузел ужо гняде ёй плечы. Пайшла напрасцень у бок нашае здраўніцы. Я гляджу следам, пакуль беласе мільгае сярод лісця, і я думаю, што там гэта пайшла мая маці...

* * *

Пайду і я.

Я амяг, высіліўся. Цёплае сонейка размарыла мяне.

Пайду кружна, вакол гары. Тут цяпёк. Тут няма на-таўпу. Пустэльныя сцежачкі. Не чуваць неўрастэнічнае музыкі. Чырванеюць у гушчарніку кізілавья ягады і цыўкаюць малюсенькія птушачкі. Блішчыць праз зялёнае галлё, як быццам шкло, навіслая сярод карэлага дубовага сучча сцяна-скала.

Як тут ціхамірна, як тут упакойна!

«Ад зямлі ты ўзят, ад зямлі ты ўзят!» — шэпча мне на вуха самотнасць мая. Адкуль гэта? Што мне ўроілася ў галаву, які тут звязак?

А! Бабуля, бабуля, што бачыў ля крыніцы...

Пайду ў здраўніцу.

Адначу крыху ў сваім пакоі, ахаладжуся, вып'ю прыкрых лекаў.

Адылі выйду я ў альтану, сяду ў мяккае папскае крэсла і аддам сябе пад уладу гарачаму, а не пякучаму сонцу. Салодкае наветра само льецца там у змучаныя грудзі.

Буду дзівіцца на прыгожую відаль, на лес на горах. Ён здалёку здаецца травой, нагадвае сенажаць на Беларусі.

І буду думаць пра свой родны край. Там цяпер сеюць жыта, дажынаюць авёс. Сівая, бліскучая павучына сцецецца па полю...

Ля ўвахода ў здраўніцу сядзіць тлусты, намагляваны і ляны швейцар, і мне гэта прыкра, бо я думаю пра людзей на сенажаці.

Гэты дом, кажуць, быў даўней уласнасцю вялікіх буржуяў. Цяпер тут значна агалела, абшкумачана, але тым часам — прыгожа і каштоўна.

Пад ногі пасцелены дарагі дыван. Ля столікаў у вестыбюлі нібыта абы-як кінуты пад ногі хароныя каберцы. У поручнях на сходах дзівосныя балясінкі з разьбою. У кутах і ў сценах-праціўнях аграмадныя люстры. У нішах антычныя статуі. На кожпай паваротцы, на пляцы-

ку — далікатныя кушэтакі. Старая пазалота ганароза маўчыць, не кідаецца ў вочы.

Паціху ўзыходжу і думаю свае думы.

* * *

І раптам бачу...

Яна, старая простая жанчына, з белым у руцэ, хапаецца выйсці ўніз, троху не кумільгом скаціцца, а ў адчыненыя дзверы пакою № 21 выпхнула грубая вусатая постаць знаёмага мне вайсковага.

— Сорамна! сорамна! Табе, вужацы, абы грошы садраць. А йшчэ — старая. Сорам! Я табе дам за гэтыя насатчкі!..

Учора да вайсковага прыехала яго жонка, малюсенькая, але сценькая, пухленькая, з магляваным ружовым тварам маладзічка-пані. Яны сёння таргавалі і купілі ў заходжага перса буйны аквамарын. Я праходзіў тады міма і паклапіўся вайсковаму, а яна, нібыта пезпарок, але ласкава і спагадна паглядзела на мяне. Яна шуршэла дарагімі спадніцамі і перабірала ў наветры пегінькімі пальчыкамі. Пальчыкі ўнізаны пярсцёнкамі.

Ужо дзверы пакою № 21 замкнуліся, водгулле сціхае ў канцы калідора, і паважная ціша панскае здраўніцы нічым не парушаецца. А я стаю ашаламёны.

Бабуля, блізкая, родная мне бабуля, палахліва шарнае па прыступачках чувякамі, хапаецца. Яна збялела, як ліпіна, пешта мармоча і зрэдку плюскае вачмі. А вочы выцвілі, спалоханы і горка пакрыўджаны.

Знібее сэрца маё: яна так падобна да мае маці. Гэткі ж знаёмы маршчыनावаты, хворы твар.

Упакойна жаркае сонца. Жыватворчае паветра. Пыдвіць музыка. Барвісты натаўн курортнага панства захлынуў пляцк і сцежачкі ў парку.

Бабуля з плаццем цяжка кандыбае з качарэжкаю да крыніцы. Ёй на дарозе ў здраўніцу.

Я прыкмеціў.

Заможныя людзі, буржуа... І я сярод іх. А гэта — мая маці. Яна падобна да мае маці, надта падобна.

І знібее дурное сэрца, бо я йшчэ хворы.

ПАЊСКАЯ СУЧКА

I

— Ну хто заступіць ім Лэдзі? Ніхто!..

— Ах, гэткае няшчасце, гэткае няшчасце, пане мой! — казаў князь Віннявецкі графу Пшаздзецкаму і зпервавапы хадзіў па кабінеце.

— О, так, так, каханы пане! — паслужна патураў госць. — Я чуў, што пане князь даў за сваю Лэдзі каласальную цану?

— Але ж не, пане мой! Не падта ўжо і дорага. Я аддаў Любамірскаму за маю гаротную Лэдзіньку некалькі душ падданных. Эт, у выселках, пане, жылі, у ройстах, рогам убіўшыся ў Любамірскага загоны. Ну, колькі сем'яў перагналі бліжэй сюды, а тых, рэшту, з кавалкамі балота, я адступіў суседу за Лэдзі. Ды не ў цане той справа, пане мой! А не ў цане! То ж гэткая мне страта...

— О, так, так, каханы пане!

— Пяхай аджывяць мне маю Лэдзі, і я кіну за гэта ўдвойчы, утройчы болей — колькі хочаце! — сем'яў. Але ж яна ўжо — не жыве... Сканала мая галубка ўдосвецця, гадзіне а палове сёмай, пане мой. Піякая ветэрынарыя не дала тут рады. Доктар спачатку даў падзею, што Лэдзінька напэўна ачунае, і я меў тое безгалоўе — адпусціў яго дамоў, не пачакаўшы лепшае гадзіны. Мой уласны ветэрынар... але не! Я не магу, не магу супакойна ўздумаць на яго...

І князь паплёскаў далоняй аб далонь...

Пячутна адчыніліся ў кабінет дзверы, пячутна, як тая здань, даўся на вочы камердынер, з сівымі бародкамі ля вух і ў золатам вышытай фамільнай князеўскай ліўрэі.

— Хлоп слухае яснавяльможнага пана!

— Скажы камісару, папу Міхалу, што ветэрынара Будзьку аддаём у войска за пяздольнасць у яго адмысловай працы. Выправіць заўтра ўранні.

Граф Пшаздзецкі быццам меўся пенга сказаць, але, як на тое, дапіваў віно, ён папярхнуўся і закашляўся, а ў той час камердынер выйшаў.

— Лэдзі! Лэдзі! — засігаў князь з кута ў кут. — Бач, мой пане, нарадзілася яна ў Ангельшчыне, і радавод яе не горшы, чымся якога літоўскага шляхціца з драбнейшых. О! Прывёз яе бацька Любамірскага, нябожчык пан Ксавэры, пухам яму зямелька. Ах, і што ж то быў за знаў-

да і цапіцель! Сынок цяпер старацца абкругляе валадарства, але пары слоў не звязка, блазен, у сабачых справах. І вось я дастаў ад яго Лэдзі. Яна прыйшла ў мой дом. Пане! Я ж дрыжаў над ёю, я ж яе кукобіў... Заўжды спала яна, мая галубка, ля маіх ног. І навошта мне было спускаць яе з Сапгушкавым кабялём? Скажэце, пане мой, навошта, а? Ці ж гэткая далікатныя, гэткая кволя стварэнні папа бога прызначаны быць маткамі? Вось я бачу, яна ўся ў маіх вачах. Памятаеце, пане? Якая пластыка, а? Якое хараство правільных ліпій? Якая духоўная выразнасць кожнага мускула, кожнае жылкі! А стойка? А як яна мяне любіла! А, пане мой, скажу зусім без перавышкі... ці ўва ўсёй Польшчы і Літве быў калі сабака лепшы за яе? Аі, Лэдзі, Лэдзі!.. На тых вялікіх ловах у Панятоўскага, дзе быў са сваім услаўленым сабакам кароль Прусаў, мая Лэдзі была лепшай за ўсіх панскіх і каралеўскіх сабак...

— О, так, так, мой залаценькі пане! То ж гэткая Лэдзі параджаюцца не вельмі часта сярод сабак, як геніі і таленты сярод людзей,— казаў Пшаздзецкі.— А паважуся спытацца: шчачючкі... яны засталіся жывыя, пан бог хаваў?

— Так.

— Ну, то дзякаваць пану богу! Як мне здаецца, дык гора каханага князя павінна зменшыцца падзеяй на шчачючкоў. Уважаю на тое, што яны ж дзеткі слаўнай Лэдзі. Дый Сапгушкаў сабака, я ведаю, добры сабака. Гадок ці паўтара — і ў каханага князя будзе некалькі добрых Лэдзі.

— Так, так... Засталіся сляпенькія, пядужыя. Здохнуць.

— Змілуйцеся, мой каханы пане! Пры добрым а пільным доглядзе, пры належным клопаце не могуць яны здохнуць,— выкачаюцца.

— Але не, пане! Бач, яны нават лактаць не здолеюць, ім трэба ссаць.

— Рацыя, рацыя, мой каханы пане. Але ж ведаю некалькі вынадкаў, што звераняткі, пакінутыя ў гэтым стане, гадаваліся.

— Ну хто заступіць ім Лэдзі? Ніхто!..

— Так, гэта рэч няпростая. Але памяркуем...

Граф узяў жалезны кіёчак і біў вугалле ў каміне. Чырвоны водбліск ківаўся на яго вялікай і магутнай постаці. Даўгія вусы з гонарам віселі па баках вуснаў, што грэбліва, на-панску, выціналіся.

— Мне прыйшло ўдум штосьці добрае, мой каханы пане,— сказаў ён і навярнуўся галавою ў бок да гаспадара.— Сёння на паляванні стары палясоўшчык пераказаў мне цікаўную прыгоду. Можна, казка, можна, не. Спазнілася аднойчы ў полі мужычка з дзіцёначкам. Мядзведзь злавіў яе і з дзіцёнкам прыцягнуў у сваю мярлогу. Быў удавец,— мядзведзіца яго здохла, пакінуўшы дзяцей,— дык залучыў бабу, каб была ў яго за гаспадыню. Баба выкарміла мядзведзянят разам са сваім дзіцёнкам. Мядзведзь, як рыцар, дбаў аб усёй сямейцы, прынасіў мёду, хлеба і ўсяго, што задавалася сцягнуць на полі ў мужыкоў, у вуллях, у зямца і абы-дзе. Калі мядзведзяняты падраслі, добры іх бацька пусціў тую мамку на волю, пават падпёс, кажуць, яе хланца да самага поля.

— З гэтага выпадае, пане?..

— З гэтага выпадае, мой каханы пане, што дабрачынная мужычка знойдзеца і для Лэдзіных сіротак!

— Думка не благая! Толькі мне замінае тое, што нашыя хлопы яшчэ падта цёмныя, дурныя... Баба, панэўна, не зразумее, што маральнай крыўды для яе асобы тут няма, калі ходзіць аб выратаванні сіротак... А я, пане мой, хоць, можна, гэта смех, не хочу звязваць такіх, таго... такіх бабскіх пачуццяў з успамінкамі аб маёй Лэдзі. Не, не хочу!

— О, то-то-то! У словах каханага папа чуецца даўгос быццё ў Ангельшчыне. А я скажу папу: я болей за каханага бавіў час у нашых блаславёных пушчах, і дух нашых хлопаў я, мой залаты пане, до-о-бра ведаю. Пане! Любая баба за гонар будзе лічыць і пойдзе з прыемнасцю... Пабыць у самым замку! — для іх то гэта вялікае шчасце...

— Так, мой пане. Але я, таго... не хацеў бы я, каб гэтаначалося ад мяне.

— Божухна мой! Толькі міргніце акапому ці там войту...

— А ўсё ж, таго, непрыемна. І толькі дзеля свае Лэдзі, дзеля яе безданаможных сіротак я складу ўсякую ахвяру. Аіі, Лэдзі, Лэдзі мая! Яе ўжо няма.

II

— Забіце, замучце — не паеду я!..

Поўны клопату, стары войт Рымарчук зраўня быў не ў гумары і ў думках насылаў да ўсіх чартоў здохлую заморскую сучку. За яе, праклятую, то й дзіві, і сам страціш

нанскую ласку. Дапраўды, і не яго-то, войтаўскі, абавязак кланаціць аб тым, што дзесяць у самым замку. Але ён — стары, зведаны службака, і на яго валяць усе труднейшыя і непрыемныя даручэнні. Рымарчук, ідучы ў чорную хату, клапатліва загінаў пальцы: ветэрынара да вайсковага начальніка выслалі (тут войт з прыкрасцю зморшчыўся, усномніўшы слёзы і выццё); ямку сучцы ў старым парку капаюць; з загадам на помнік у N ужо паехалі; ісара Яську, што забыўся наказаць апальчыку сагрэць пакой, дзе шчапяткі, абсеклі; застаецца глаўнае і самае дрэннае: знайсці і даставіць у замак мамку. І як мага барзджэй. Каб цябе ліха — дзе ж яе так зараз знойдзеш? Але ведама, што ў пяцёх акругах ёсць мамкі. Толькі ўсё надта далёкія, вёрст за дваццаць, трыццаць і далей. Трэба гнаць паслапцоў па ўсіх, а самому трэба ехаць па самую бліжэйшую. Каля чорнай хаты ўжо прыбіралі яму вазок, але паслапцы не ўсе справіліся, і войт узлаваўся і падняў на іх голас, дражліва перавёў марудных бізуном, што пасіў за поясам, як адзнаку войта. З крыкамі і лаянкаю сеў ён у вазок, піхнуў паважда ў спіну і пакаціў па мамку...

Бязлюднае снегавос поле сунакойвала.

Шэра і адпастайна было наўкола. Ані жывой душы. Прыдарожныя бярозы безуважна пудзіліся ў сваім сярэбраным прыбрашні. На ўзгорачку, у кусточку, пырхала нейкая азызлая птушачка з чырвоным воллем. І сумныя ці няўважна-зачарсцвелыя вароны не агалашалі сваім грубым карканнем зімавых палёў.

У мутна-бялёсых далях, за грабеннем, курганнем і гурбамі снегу маячылі зубчатая сцены, вежы замкаў, званіцы, дзівосныя горы, агорнутыя воблачкамі. Ды не: мужыцкія там хаты, як завяшыя завірухаю грудкі гною, выплываюць здалёк, сярод адзіпотных бяроз і калодзежных сох з вагамі.

Уецца сіні дымок над страхою. Дзьмухнуў адтуль вецер і прынёс пах смаленай бяросты, дыму і жылля.

Пуста на вуліцы, заваленай хваросцем і карчамі з ляда. Пратонтаны вузелькія сцежачкі ад хаты да хаты, да патрабні і да гуменца.

Мятнулася з грэбнем і мычкамі лёну дзеўка і, спуджаная, таго ж часу дзесь прапала. За рогам стаяла грамадка мужыкоў з сякерамі за паясамі, у шапках-віславухах. Яны невясёла гаманілі аб нечым з дзедам, што іёс у рэзгінах рыжую асаку.

Зазвінелі, заскрыпелі палазы пад вазком — бліжэй, бліжэй! І ўсе мужыкі, хапаючыся, скінулі шанкі да пояса.

— Дзень добры, людзюхны!

— Дзень добры пану войту!

— А дзе тут жыве Таццяна Турботная?

— А вунацька тама, просім пана, тамацька на рагу, за крыніцаю жывуць Турботныя.

І колькі хлопаў паслужна замахалі рукамі і аблавухамі і пабеглі наперад паказваць.

Нізкія хацінкі і пуні ўехалі ў зямлю. Малюнаценькія акенцы, як бельмы на воку ў жаласнага старца, тусклелі ў бедных пузырамі, у багатыроў — мутным і таўстым бутэльным шклом. Саламяныя маты і падстрэшы закурэлі. Хаты курныя, без каміноў, і дым пракурыў усе шчэлачкі. Стрэхі з нізкімі шчытамі і акапамі. Сцены абкладзены саломаю ці канаплянаю сувалкаю — дзеля цяпла. Гэта дом прыгонніка, панскага падданага, гэта яго звярынае логава.

Пад'язджаючы да Турботных, войт непрыемна ўразіўся: на вуліцы, ля сцяны, стаяў царкоўны дзераўляны крыж.

— Хаўтуры ў іх. Дзіцёнак у Турбоціхі памёр, — казалі войту.

Ён нізка нахінуўся і ўвайшоў у хату. Печ была толькі зачынена, і елкі дым яшчэ вісеў пад столлю і еў вочы. На лаўцы ляжаў пад белым грубым палатном, з венчыкамі на галоўцы, сцінелы маленькі дзіцёнак. Перад абразамі цеплілася жоўтым агеньчыкам чорная свечачка — падарунак якога-небудзь дзядзькі Ярмолы, тутэйшага зямца. Пад палком брыкала ў саломцы цялё; зацёртая пад печаю курачка сакатала. У запечак забіліся, як звяркі, дзеці — дзяўчынкi. Сядзела ў кажухах некалькі спагадніц-цётка. Матка галасіла па дзіцяці:

А мой жа ты дзетачка,
А мой жа ты галубятка!
Я ж цябе вынасіла, выхварала,
На прыгон у кашолцы пасіла,
Сама жытца панскае жала,
Цябе снапочкамі ад сонца загараджала.
А ты ж мой дрыжопы сынулечка...
Хто ж мяне пад старасць прыгледзіць,
Кавалачак хлеба прыдбаець,
Хто ж мне прыгон службыць пасобіць?

— Царства нябеснае, — пераксціўся войт і ўздумаў адразу пачаць гутарку аб справе.

Бабы далі яму месца на лаўцы, змахнулі пыл хварту-
хом. Адна бабулька пачала гамаваць матку:

— Супакойся, мая любая. Пяхай бог крые, як ты га-
руеш, быццам па вялікім. Супакойся, рыбухна.

Неспадзяваная ўз'яўка воіта ўразіла ўсіх і сціскала.
Усе чакалі.

Абчысціўшы вусы ад лёду, Рымарчук не зусім адваж-
на і не падта складна загаманіў:

— Вось што, Таццяначка. Трэба табе цяпер жа ехаць
са мною ў князеў палац.

— Пяшчасцейка ў мяне, пане любенькі... Аслабаніце,
калі ласка панская. Не ведаю, павошта я тамацька па-
трэбна ў гэткі час?

— Там... бач, мамкі патрэбны. Чалавечае малако па
лекі, ці што, патрэбна,— няўдалымі словамі напалохаў ён
баб.

— Ой, нешта не так, паночку даражэнькі, кажыце пам
ую праўду.

— Рыхтуйся, Таццяна. Праўды вам заманулася. Можна,
трапіцца ўсяго дзень які пабавіць, потым другую пры-
вязуць.

Баба бухнула ў ногі.

— Паночку наш залаценькі! Абаронца паш! Змілуйце-
ся! Дайце ж мне самой пахаваць майго дробнешькага.

Воіт змагаўся і не ведаў, як зрабіць. Здаць панскага
гневу палохала яго. Надаўшы паважнасці, Рымарчук злос-
на буркануў:

— Няма там чаго... Зараз жа рыхтуйся!

Баба абхапіла яго за ногі і завыла. Ён, нарэшце, вы-
прастаўся і закрычаў ужо грозна, як прызвычаіўся за
шмат гадоў вайтоўства.

Але баба раптам перамянілася.

— Не паеду!! Забіце, замучце — не паеду я!.. Не пайду
ад свайго сыночка. Не аддам яго малачко на панскія лекі...
Не паеду!

Гэта было навіною Рымарчуку. І ён замяўся, не ве-
даючы, што рабіць.

— Ну, ну, ну...— казаў воіт,— накрычы, каб князь па-
чуў, дурное бабства. Сёння ж увечары прызджай: па-
снееш пахаваць. Так і мужыку скажы. Ён дзе?

— На прыгоне... У лесе калоды валочыць на сплаў,—
адказалі бабулі за яе, бо маўчала.

— Так і яму перакажыце.

Воіт паехаў.

Па дарозе, воддаль ад цяжкага бачання, ён пачаў каляца, што не ўзяў адразу. «Ну ды нічога; можа, прывязуць мамку яшчэ адкуль», — цешыў ён сябе.

Насустрэч ехаў хлоп з возам карчоў і, угледзеўшы воіта, ханатліва збочыў, тапіўся ў снезе каля вязнуўшага каня і скінуў шанку. Сабачка яго заліўся ярым гаўканнем і кінуўся да вазка.

Воіт з задавальненнем працягнуў на сабачцы бізуном і ахінуўся кажухом цяплей.

Бязлюднае снегавое поле ізноў супакойвала, але зараджала ў глыбакосцях душы прызнаную пуду.

III

— Закапаць іх разам з Лэдзі!

— Ну, воіт, вязеш бабу? — сустрэў Рымарчука ля замка камісар увечары.

Воіт доўга меркаваў, як адказаць.

— А ці з далёкіх ні адной не прывязлі, вашмосць? — спытаўся ён.

— Хто ж павінен ведаць? Для чаго ёсць воіт? Ты ездзіў на бліжэйшую?

— Я, так, вашмосць. Незабавам, папе, прывязуць бабу.

— А шчаняты дагэтуль некармленыя! Сцеражыся, воіце! Князь не падзівуе, што ты воіт.

А князь сядзеў на кукярэчках ля лубачкі ў пакоі шчэпятак і бедаваў. Яшчэ трое шавяліліся і барохталіся, жаласна канькалі і лезлі адно на аднаго. А самы дробпенькі ляжаў перухома, убачку, закруціў галоўку і выцягнуў лапкі. Ён здыхаў. Стаялі сподачкі з малаком. Стаялі пачціва ля дзвярэй сівы камердынер і засмучоны псар Яська.

— Мае гаротныя лэдзіняткі! Мае бяздольныя дробныя цюцечкі, — квохаў князь, гладзячы мякенькую шэрстачку, і з любасцю начуваў, як піхаюць у яго руку голыя мордачкі і жаласна хныкаюць.

— Ну, што ж баба? Дзе ж баба? — раздражнёна пытаўся князь, не гледзячы на людзей.

— Няма яшчэ, яснавельможны пане, казаў камердынер, а Яська хмурыўся і маўчаў.

— Хто наехаў на бліжэйшую?

— Сам воіт Рымарчук.

— І гэнага старога дурня дагэтуль няма?

Чалядзінцы маўчалі.

— Зараз жа даведацца і прыслаць яго сюды. У-у, бэлдасы,— зусім выходзіў князь з прызвычайнай ангельскай раўнаважнасці.— І пана Міхала гукнуць! — дадаў ён.

Калі ўз'явіліся ўстрывожаны камісар і дрыжачы Рымарчук, князь быў грозен. Твар паліўся крывёю, мускул на шчацэ скакаў, нос пашызеў.

— Дзівуйся, дзівуйся! — пацягнуў ён войта за палу жупана.— Ты замардаваў іх галоднаю смерцю. Яны ўміраюць... Гэты ўжо канае. Ты не маеш міласлівасці, закаржэлы хлоп. Ты правалаводзіў цалюткі дзень дарма, псякрэў твая. Ты надта даўно войтам, агідны смерд. Ты прывык лупцаваць хлопаў, і цябе мала абходзіць труд бедных драбнютак мае бяздольнае Лэдзі.— Князь намагаўся стрымацца і не мог.— Да д'яблаў гэтага нягоднага лайдака,— неспадзявана для сябе зароў ён, звярнуўшыся да пана Міхала,— у найдалейшую вёску, простым хлопам яго, брыдкага, пад пільнае дагляданне старасты!

І, пусціўшы Рымарчука, вэласаваў:

— Вон! Далоў з воч маіх, пракляты смерд!

Войт, знямеўшы, паплёўся ў дзверы.

— Слухаю яснавяльможнага пана, — пракулдыячыў пан Міхал.

— Слухаеце? Вы — слухаеце! Работу трэба рабіць. Ідзеце сабе...

І князь сам пайшоў у пакоі. Пан Міхал засіпеў штосьці на камердынера, на Яську, пасыкнуўся быў да шчанят і вопрамець рынуўся з замка.

Перапуд пайшоў сярод чэлядзі і ўсіх людзей. Забегалі туды-сюды з ліхтарамі. Зазвінелі балабончыкамі хамуты. Сядалі вершпікі, гаўкалі сабакі. Пан Міхал кідаўся па двары і сыпаў праклёны і тэўхалі направа і палева. Паскакалі пасланцы ўва ўсе бакі сустракаць мамак. Гайдук памчаўся ў сапачках на скараходзе па Таццяну. А войт сядзеў у пякарні, як хмара. Ніхто не важыўся ўмаўляць яго. А ён яшчэ не мог даскапала ўцяміць, што было, і прызвычайца да навіны. Адна думка свердліла галаву: як ён мог так зблагаваць? Паехаў сам-а-сам па бабу і не прывёз. Як ён не сцяміў тады? Але ўжо не паправіць, прапаў... Пан Міхал, зірнуўшы на момант, грэбліва і зларадасна ахапіў яго поглядам і буркануў: «Псякрэў! Наробіў бяды. Будзеш ты цяпер ведаць у мяне».

Пад ноўнач прывезлі Турботную і ўрыпулі к шчанюкам.

А пад ранне і тыя трос здохлі.

Увесь замак ведаў і прыціпыўся перад гразою, чакаў князеўскага абуджэння.

І князь прагнуўся.

— Прагнуўся, прагнуўся, — зашасцела па ўсіх закутках замка, праняслося па двары і ў чорных хатах.

Князь у халаце прайшоў да шчанятак. Яго адварнула: брыдкая, нячыстая, зарумзаная бабінча забілася ў кут, як сава. Падхапілася і рушыла цалаваць князю ў руку. Ён з гідасцю адхапіў і схаваў руку за спіну. З нецярплівай цікавасцю падышоў да лубачкі і проста знямеў: гідкія, нечым аблітыя, ускалмачаныя, з вялізнымі брухамі, раскірэчыўшы каляныя лапкі, ляжалі пажывыя дзеці слічнай Лэдзі.

Моўчкі пайшоў магнат у кабінет, пляснуў у ладкі і загадаў гукнуць камісара.

— Ведаеце? — каротка спытаўся ён і не вітаўся, калі прадстануў пан Міхал.

— Ведаю, пане яснавяльможны, пяпчасце...

— Чаму гэта?

— Трэба ўважаць, баба абкарміла іх сваім папсаваным малаком, пане яснавяльможны.

— Абкарміла? Ды як жа яна пасмела?! Можна быць, паўмысля? Можна быць, пачуццё пакрыўджанае маткі? О, якая грубасць, якая нялюдскасць у гэным дзікунскім куце! А можна быць, і сваволя? Так, так, безумоўна, сваволя. Тут усе распусціліся. Распусціўся воіт, распусцілася чэлядзь, хлопцы... Я не ведаю, дзеля чаго я маю камісара. Дзе выкапалі гэтую страшную бабу? Гэтую душагубку? У яе выгляд сапраўднай ведзьмы! Абкарміла, ха, ха! Накарміце ж яе самую так, каб аж піць напрасіла! Можна ісці. Падбадрыце распушчонікаў. Ага... узвараціць ветэрынара Будзьку: пяхай даследуе, чаму акалелі шчанюкі. Закапаць іх разам з Лэдзі!

IV

— Як пакарміць чалавека, каб аж піць напрасіў?

Пан Міхал удзяшаўся, што бяда блізка што мінулася. Адылі ўдзяшаўся з асцярогаю, каб погды не давялося расчаравацца. «Накарміце ж яе самую так, каб аж піць напрасіла!» Чорт ведае, што гэта значыць? А трэба ўцяміць і ў дасканаласці выканаць; доля воіта зусім няваблівая. Рымарчук — хлоп; узнесены панскаю ласкаю на высакосці

вайтоўства — смерд; яму лягчэй зрабіцца ізноў тым самым, чым быў некалі. А пан Міхал — шляхціц, хоць і занячалы; яму не знесці сораму. Трэба старацца. Балазе дагэтуль ішло баразною.

— Скажы ты мне, Яська, як накарміць чалавека, каб аж піць напрасіў, а? — спытаўся ён, сустраўшы сабакара.

Той не зразумеў, прыняў за жарты і стараўся патрапіць пад панскі гумар; ён адказаў:

— Накарміць трэба ўволю, ласкавы пане.

— Накарміць? Ды мне па добрым абедзе курыць толькі хочацца, разумееш?

— А мне — піць. Анегдай пасля смажонага селядца я паўкухля квасу выжлуктаў у кухара, ласкавы пане.

— Ага, так, так, так! Па селядцу, значыцца?

— Пасля лазні падта піць карціць, ласкавы пане.

— Ага, пасля лазні яшчэ, Яська? Добра, добра, ты разумны хлоп, псар Яська.

— Сабакары ўсе мудрагелі, — вышчарыўся Яська.

— Ну, ідзі сабе да сваіх сабак, а то ізноў на што забудзешся.

— Дармоўшчына была, папochку...

— Ну, ну, пагамані ў мяне!

Пан Міхал пасля размовы з псаром Яськам прасвятлеў. Хоць не выпадае так доўга гутарыць яму са смердам, нядаўна абсечаным, ды нічога: гэны смерд, чорт яму сябра, падаў добрую думку. Князеўская воля будзе споўнена як след.

У садзе за старою афіцынаю аканома ліпела пад заплытым стаўком старэнькая закінутая лазенька. Камісар загадаў, каб як пайбарзджэй зрабіць у ёй парадак і пачаць грэць. У лазеньку ўмясцілі Таццяну Турботную і замкнулі на замок там, дзе парацца. Ключ паклаў сабе ў кішэню пан Міхал.

— Скрозь акенца даваць па пяць селядцоў уранні і ўвечары, а болей нічога не даваць. Няхай есць уволю, каб аж піцюхны набажала. Цяпло ў печцы не спускаць дзень і ноч, ды болей пары паддаваць, а то азыгне галубка, — казаў пан Міхал гайдуку, — паліць як найжарчэй, селядцы выбіраць як найсальней.

Тры дні, тры ночы стагнала, хрыпела і драпала сцены знямоглая ад смагі, хворая, ашалелая баба.

Ужо і Будзьку павярнулі. Ужо ён з радасці пацвядзіў, пусціўшы ў ход усё сваё ветэрынарскае веданне, што, да-

праўды, пчанятаў баба абкарміла малаком. Падта проста, што і сумысля, бо ўмеюць жа яны карміць сваіх, не абкарміваюць. Ужо князь, захапіўшы гатоўку ў глаўнай канторы і даўшы парад фальваркам, закручаць ў мядзведжу поўсць, на шасцёрцы цугам шэрых з яблыкамі пакаціў у бясклонатна-вясёлую Варшаву, маючы далейшы кірунак на Парыж і Лондан, далей, далей ад старонкі дзікунства, згалення і забабонаў, што на дзіўной іроніі дае князю залатыя звонкія чырвоны.

Перад выязджаннем князя пану Міхалу падта карціла нахваліцца, як здагадна зацеяў ён тую ведзьму напрасіць напіцца, але не паважыўся турбаваць яго светласці драбніцамі.

Варкатаў камісар пад нос сабе: «За Нёман, за Нёман...» і адзягаў патранташ, рыхтаваўся прайсціся па парохы з бутэлечкай «погжэбовэго» па зайчышках, а вось гайдук прыйшоў з паведамленнем, што баба сціхла.

Знайшлі яе на памосце з абдрапанымі да крыві рукамі і грудзьмі, з шырока разяўленым ртом. Камісар збянтэжыўся і пакінуўся на гайдука з папікамі і лаячкаю, чаму не сказалі раней, што яна ўжо такая. Са страху ён забыўся на сваю панскасць, прутка сарваў з пляча торбачку, выхачніў пляшкку і частку «погжэбовэго» ўліў у пспрыгожы і страшны бабін рот...

Пасля колькіх хвілін прыкрага для ўсіх чакання яна захрыпела і, душачыся, лыкнула ўліты ёй у самае горла спірытус.

Узвалілі яе на розвальні, прыкрылі паверх кажуха дзяругаю. Паважны і хмуры Яська павёз яе дамоў.

V

— Вечны спакой!

Магнат Вішнявецкі ізноў уз'явіўся ў варшаўскіх салонах, асабліва цікавы і, як казалі далікатныя пані і паненкі, «невывяслоўна адухоўлены» пасля самоты ў сваіх беларускіх пушчах. Усе ведалі, што славуцая Лэдзі, якою вабіўся кароль Прусаў на пышных ловах у Папятоўскага, без пары згінула. Граф Пшаздзецкі пазычаў у князя грошы і не ў меру вёрз лухту аб яго новых поглядах, памеўшых поўную незадачу пры першым датыканні з кансерватызмам хлопаў.

Гутарка аб гаротнай Лэдзі зрабілася моднаю ў арыстакратычных салонах.

А маладзенькая жартаўлівая баранеса Фальц-Фэйн гарэзліва няяла засмучонаму князю на жалосна-смяхотную мелодыю:

Гаў-гаў-гаў, сучачка!
Гаў-гаў-гаў, цюцечка!
Вечны спакой!
Без пары згінула,
Дзетак пакінула,
Вечны спакой!
Ой, лэдзінятачкі,
Дробны шчанятачкі,
Вечны спакой!..

ІДУЦЬ УСЕ — ІДУ Я...

У нашы часы могуць жыць у творчасці толькі фанатыкі з правага ці левага боку. Вялікі сум нашых дум перавышае патрэбу тварыць.

Але гэта павінна ўжо скончыцца.

Вашыя словы

Я на шляху ў вялікім полі.

Далёка, далёка — лес, абгарнуты сіняю, быццам неба, смугаю, а тут, збоку, ходзіць статак і шуміць над авечкамі бяроза. Авечкі перабягаюць цераз шлях, а зводдаль ходзіць стары чалавек.

Ён у белай сярмязе і маргелцы, на плячах у яго торба і вясла лык, а ў руках у яго доўгая пуга і берастовая труба.

Як падзьме чалавек у трубу, дык у полі, у лузе, у зарасніку і ў лесе гудзіць, а гудзіць песня — маркотная, турботная і вялікаспакойная песня.

Песня аб спрадвечнасці.

І болькі сціхаюць балець.

* * *

Свая бацькаўшчына і ўвесь свет — вялікая пустэля, у якой нічога не цягне да сябе, і ўсё нецікава; векавечная хада фармавання, у якой адно нішчыцца, рассыпаецца і ідзе матэр'ялам на іншае, новае, але такое ж нуднае, ужо вядомае, былое.

Даўней, калі тая смяротнасць чуцця яшчэ толькі пачыналася — было балюча і трудна, бо яшчэ карцела часам снадзяванне, што дзесьці (калі не ў пустэльні) знойдзецца нейкі прышынак... ці нават нейкая мэта.

Болем вялікім было пачуваць вялікую адзіноту, не бачыць змыслу, нічога не ведаць. А навакольная суцята проста атручала кантрастам з пустэльнасцю таго, што глаўнае. І хацеў памерці. Хацеў зрабіць барздзейшую хаду фармавання. Ды і была брыдкая, нелагічная цікавасць перайсці адвечны кардон — смерць, а можа, за тым кардонам нешта ёсць цікавейшае?

І далей — ужо не тое. Ужо не хацеў паміраць. Прызвычаіўся да суцаты і кантрастаў і толькі шукаў сабе пайлепшага стану ў гэтай суцате, у фармаванні, шукаў чагось найлягчэйшага для згарэлай душы.

Ведаў, што не варта змагацца і не варта кахаць, а ўцягнуўся ў змаганне і паддаўся на ролю аб'екта ў каханні. Ведаў, што апасля яшчэ вастрэй адчуецца нецікавасць і абмежаванасць быцця, але не вызваліўся... бо яно паволі і патроху, маменці забывання, здавалася сапраўдным, дасягаючым.

Было прыемна ізпоў прайсці па торнай дарозе, ізпоў пусціць думку па старых слядах у мазгу, ізпоў выяўляць сябе таёмнай часткай прыроды з таёмнай здольнасцю на салодкі сум у каханні і буйную здаволенасць задачнага змаганніка за людскія правы.

Было прыемна рабіць эксперыменты з маладой дзяўчынкай, для якой тое — нязведапае, святая першышка. Было прыемна забаўляцца, дражніць, сумаваць, знаходзіць прычэпкі для драмы, слёз, болю, адыходзіць. А да гэтай фальшы цягнуць і прыроду, прымушаць і яе хаўрусна рабіць тое ж: плакаць, весяліцца...

Было прыемна рабіць эксперыменты з людскою масаю, для якой тое — святое, вялікае, заветнае. Было прыемна бавіцца ў фальшы, так падобнай да святой праўды.

І ў гэтыя часы прыкідання, калі водле псіхалагічна сімпатычнага падражання яно праходзіла ў нейкі сур'ез, у гэтыя часы з'яўлялася нават пізкая жыццёвая думка: пройдзе гэтая хвароба, ізноў прыйдзе час шчырага жыцця, дзе ёсць не фальшывая праўда.

І так жыў далей.

Спрадвечны, бяскопцы шлях у пустым вялікім полі. Ідуць багамольцы. Хатылі на худых плячах. Лапці. Сляпыя вочы. Востры душок поту і цяжкі пах прэласці. І шарпанне нагамі на сухому зеллю, і тунанне на пылу — крок за крокам. Жудасна марудны крок. І чорныя крыжыкі на відных з-пад славянскай кашулі худых, спаленых сонцам грудзях. І навокал — жудасна-ціхая пустэляня.

Пыл, пот, крыжык на грудзях, марудная хада, бяскопцы шлях. Вечнасць.

Ідуць усе — іду я...

ТАМАШЫ

I

Зіма. Ноч. Вуліца. Бялеюцца сумёты. На лютым марозе пад вакном свае хаты — Тамаш. Вазіў ён шуркі ў мястэчка і запазніўся там. Замятуха змучыла капя, забіла снегам барапьякавую шапку, вусы і бараду гаспадару. Ну, хваліць бога, прыехаў. Сціхае замятуха, гурчыць ласкава на дварэ сабака. — «Грук, грук, грук!» — стукае Тамаш у вакенніцу. «Га, пазаснулі, угрэліся, аглухлі...» Хлопае ісподкамі і грэе ногі: б'е пахлапень аб пахлапень. Грошы было шкада, дык не зайшоў у местачковы народны дом, не загадаў сабе там кіпятку і тарана. Злуе цяпер, што аж цалюткі дзень гарачае стравы не ўжываў, а гэткая сцюжка! Ізноў малоціць пугаўём на вакеннай маце, адступіў к варотам і тахае кулаком аб дошкі — «Гэй, адчыніце!». І пасля ў бараду сабе гамоніць: «Я прахаладаў, змарыўся, а яны і думаць на мяне забыліся». Яны — гэта жонка яго маладая і з пасынкам.

— Грук! грук! грук! Адчыніце! Ах, каб вам вушы паклала!

Чуваць — заварушыліся ў хаце. Бліснула святло, паляць лучыніну. Бразнулі дзверы. На панадворак выбег хто-там. Па хадне, мусіць, сын. Шкраб! шкраб! — апоркамі на мёрзлых каўцюхах ад ганку да варот.

— Тата! ці гэта вы?

— Цяго хто. Спіце, як мёртвыя.

— Здавалася, адразу пачулі.

Лягнуў завал, адчыніліся вароты, ірвануў мышасты, і зазвінеў снег над ходкімі палазамі. Уз'ехалі.

— Тыру, кося, тыру,— кажа Міхалка, адпрагаючы, і разважае аб тым, што бацька зноў усерджаны.

— Пяхцэр над паветку занясі, а каця гунькаю накрый,— гаворыць той ласкавым голасам: — ды не струшанкі,— сена клок падкінь яму, а сам мацае перакалелымі рукамі на санях. Знайшоў торбачку і важка засягаў у хату. А ў хаце маладая Тамашыха свайму старому вячэру ўжо рыхтавала. Увайшоў Тамаш. Моўчкі распрануўся. Павесіў зніз — армяк і з кажухом — на курчыну, абтрос снег, аббіў галём погі. Расправіў у бакі мокрыя вусы і бараду. Старэе дужа астатнія часы Тамаш, срэбра там-атам у барадзе блішчыць. Агледзіўся Тамаш на хаце: адна Варка, больш нікога няма. І кажа:

— Міхасіху нанач не гукнула. Адна з пасынкам пачуеш?

Маўчыць Варка. З воч хмары бягуць. Але кажа:

— Ізноў, відаць, злыя людзі пашапталі. Давай веры. Тваю гарэлку п'юць і тваю жонку ў вочы хаюць. Піў бы сам, а людзей не слухаў.

— «Хаюць»... Не загаварвай мне дарма зубы: пакуль што не баляць.

Палівае Варка крупеню ў латку. Хвалямі ходзяць пышныя грудзі, а маўчыць яна. Але ткі задрыжаў палонік у руцэ. Каб не заплакаць, дробненька так, дробненька загаварыла:

— Бедная мая галовачка! Чымся так жыць, лепей задушыцца ці сыіці кудой у віры ад цябе. Хай бы вочы мае не глядзелі на гэтае пекла, хай бы вушы мае не слухалі гэтае музыкі....

— Мялі, мялі, маеш волю,— няўважліва кідае ёй мужык і адхінаецца да міскі.

— А ці прыйдзеш адкулецька, а ці прыедзеш, усё адно ў цябе ў галаве, ратуі мяне, божухна,— гаруе жалобным тонам Варка.

Гэтага хныкання не вытрываць Тамашу. Трэба абараніць сваё злаванне. Заёрзаў ён на лаўцы і закінеў — болей наўмысля, чым ад сэрца.

— А-во! Слёзанькі... ці ведаеш! Гудзі, гудзі: пасынак не ўступіцца, а салдат не пачуе, бо ў дарогу паехаў. Гм,— ухмыляецца па-звярынаму Тамаш. Прайшла вачмі на старому Варка. Прыстоіла паўпроці, пільна агледзела яго ўся-

го, кінула наліваць страву, нядобра засапла і палезла на печ.

Паправіў лучынку ў светашніку мужык і ўзноў пра-мычаў сабе ў бараду: «Г'м... гм...»

Увайшоў у хату Міхалка. Нічога не сказаў, толькі шнарка прабег вачмі па хаце. Скінуў жупан і сеў на зэдлік. Зачырванеліся яго шчокі, рассыпаліся закруціста русыя валасы, і ён лёгка і прыгожа адкідае іх крэпкаю рукою назад. Сярдзіта сёрбае Тамаш прастыглуу бульбу, цмокае, чаўкае. «Як свіння тая», — мысліць сабе на печы Варка. А Тамаш ёй:

— Чаго лягла? Ці не нара б забыцца на панскія замашкі. Калі ў паноў ды ў жыдоў была, тады й качалася, а цяпер няма чаго дурэць.

Маўчыць Варка. «Акхі! Акхі!» — кашляе і буйна дыхае.

— Чуеш ты? — пагражае муж, — крупені йдзі падлі.

— Тата! я падаллю, — хоча Міхалка.

— Цябе не просяць!

— Крупеня, можа, укісла троху, — мякчыць сын нядобраю размову, а ў голасе прыкрасць застаецца.

— Што? — зірнуў Тамаш на сына.

— Я кажу: крупені падаллю, — уцёк ад бацькі вачыма хлопца.

— Цябе не пытаюць. Маўчы. У мяне і свае рукі ёсць, а ёй, гэта, не падаруецца. Хай не думае сабе: тутачка ёй не мястэчка. Ведала, кудой ішла, браў яе ўдзень, не ўночы, — так гаворыць Тамаш і ўвесь кіпіць, але адразу не хоча выказацца да канца. Надмуўся. Важка паглядае з-пад ілба і думае сваё дзікае.

Невясёла разважае Міхалка; не разумее ён бацькавае патуры. Прыціхла за комінам Варка. Дагарэла, не ўгледзілі калі, у светачы лучынка. Скокнуў агонь у сучок жоўценькім хвосцікам: «Дж, дж, дж!» І ўгору пацягнуўся горкі, сіні і сівы дымок. Па сценах, па столі, па траму ганяліся шнаркія, цёмныя і святлейшыя цянькі. Непрытульна, непрыхільна ў хаце; сцюжаю цягне ад вокнаў і з-пад полу. Шкумаццё раскідана паўсюдах.

Зваліўся агарак на зямлю. Горкі дым пайшоў па хаце. Міхалка ўсхапіўся шукаць лучыны, а бацька яму:

— Стой! Няхай яна запаліць.

Тая моўчкі сядзіць за комінам і слухае, як шуршаць у пачэлках прусы ў цямноце.

— Варка! — крычыць Тамаш: — лучынку зачалі. Чу-

еш? А то нажджы, пакуліцька палезу сам шукаць яе на печы, нажджы ты ў мяне!..

Крычыць, і сёрбас, і чвякас, паядасца ўкісшае крупеці з бобам.

II

Так ішло жыццё ў Тамашоў. Яно даўно зрабілася звычайным і не выгукала цікавасці ў суседак. Ад часу да часу трохі толькі весялей крычала іншая маладуха, прыйшоўшы ў супрадкі: «Ці ведаеце вы? А ўчора Тамашы сварыліся...» Толькі Міхалкава душа, як і здаўна, востра прынімала боль, бо нясмелая была яшчэ на жыццёвай дарозе, а злашча сярод гэтых прыкрасцяў, бо не спелася яшчэ ў агульным хоры. І вось за гэта лаялі мужыкі Міхалку мякінаю, папыхайлам і насміхаліся з яго. І павучалі хлопца, каб узяў ён бацьку за грудкі і паспрабаваў бы сваю сілку. А бабішчы былі такія, што саромліва казалі: «А мае вы бабкі, мае вы галубкі! Нячым гэтак кожны днёчак ім брахацца, дык хай бы, хай бы вось... хай бы ён, гэны Тамаш, сышоў кудой у свет, а іх пакінуў. Варка смялей, Міхалка не важыцца...» Даходзілі размовы да хлапца, і падта ж, бедны, мучыўся.

Аднойчы ў калядны вечар прыйшоў Тамаш дахаты троху выпіўшы. Ані з таго, ні з гэтага прычапіўся ён да сына, каб той ішоў сёння з двара далоў.

— Тата! Што вы кажаце? — здзівіўся сын, — чаго я пайду?

— Не давадзі мяне да злосці! Не хачу, каб ты сянні начаваў у двары, вось табе і ўсё. Ідзі.

Міхалка знайшоў шапку на куце, арануў жупан і ўсё бурчаў пад нос: «У каго ціха — а ў нас ліха; у каго змірна — а ў нас ні разу. Хварэй яно, такое жыццё». Выйшаў ён з хаты і стануў у цёпрых сенцах. Прыхінуўся да прыталкі і аб няўдалым жыцці ў сям'і іхняй задумаўся. «Каб мама жывая была, пічога б таго не было. А то бацька з маладою пабраўся дыі валаводзіцца вось... Ах, божухна, навошта непарадкі дапускаеш?» Чуе Міхалка, як у хаце пайшоў бацька ад застолля к печы і кажа: «Варка! А Варка!» Маўчыць мачыха, не дае адказу. Маўчыць і бацька. І-і раптам: «Трах! Лёп!» — б'юцца — трывожна затукала сэрца ў хлапца. «Няго за мяне, за роднага свайго сына, ён так яе петус, га?» — мысліць Міхалка і не можа ўцяміць, як бацька мае духу падазраваць на яго. І слёзы накручва-

юцца ў хлапца, тоскна яму. «Падпалю хату, пяхай пагарыць усё. Як ананус бяда, скончаць калатніну сваю,— так сам сабе разважае,— ах, шкада: серчыкаў нямаш». Пашукаў у кішанях. «Ну, што пажар такое? Некалі ж усім нічога не мелі, а з часам усяго нажылі. Так і цяпер. Пагарэлі б, набедавалі б ды і на сваркі свае паганья троху забылі б ся...» І наволі начаў адпускацца Міхалка, але ўздумаўшы на матку-нябожчыцу, ізноў ён зажалобіўся. «Бацька.— Не даў матчынай магілцы абмуравець, як мацьху ў хату прывалок. Павошта права яму дадзена? Вось, бывала, матку без міласэрдыя п'яны біў. Чаму ж, калі ты добры бацька, не робіш так, як добраму бацьку выпадае?» Яшчэ колькі часу пастаяў Міхалка і надумаўся: «Пайду я, схаджу да дзеда-кутніка» — і засягаў у канец вуліцы.

Бабыльская хата ўрасла ў зямлю. Вокны яе былі абкладжаны пасканнаю сувалкаю і саломаю. Сцежачка ішла цераз самы грэбень высачэннага сумёту проста ў сенцы. А сенцы тыя не мелі дзвярэй і ніколі не зачыняліся: туды ў каляды і ваўкі часам траплялі. Міхалка ўлез у іх і пацягнуў за клямку. Хата была запёртая. Тады ён забарабаниў у дзверы выспяткам, ды ў хаце доўга не было нічога чутна, хоць праз дзірачку-шчыліну і прабіваўся свет: відаць, гарэла газнічка.

— Хто тамацька? Ча табе трэба? — дайшоў глухі голас старога дзеда, і чуваць было, як зашамалі рукі ў парозе, адкручваючы вярхоўку ад крука, за які была прывязана дзвярная закрутка.

— Пусці, дзядок! Гэта я, Міхалка Тамашоў. Ай, дзядулька, не пазнаў?

— А хоцькі ты і Тамашоў, ча цябе багавіца па начах ганяе, што табе собіла? — казаў так і пусціў Міхалку ў хату.

Было там пуста і смуродна. Жоўты, з копаццю аганёк газніцы кідаў мітуслівы водбліск на нейкую лужыну вады ля печы. Пад загіетам у ямцы ляжаў груд хвораству. Дзед толькі вытапіў печ. На загіеце ляжала заслонка, а на заслонцы — чорны кот. Дзед краў лыкі на ланці.

— То, малоічык, садзіся, чым маеш, хваліся!

— Нямаш, дзед, нічога добрага, чым пахваліцца.

— А во, хацеў ён добрага! Не будзе ў вас добрага і няма з тае нары, як здурнеў бацька і прывёў у хату жыдоўскую вадапоску.

— Праўда, дзед; праўда! І што параіць, дык ліха ведае,— ратуначку няма.

— Не гукай, дзеткі, ліха, не патрэбна яно,— сказаў дзед, адкраіў лыка, паклаў яго на лаўку, пачмякаў вуснамі, прыгледзеўся з-пад сівых броваў да Міхалкі і спытаўся:

— Калоцяцца?

— Няўжо ж.

— Э, дзеткі, патрывай. Вазьмі-тка во лапаць, памажы старому, надпляці, то, можа, і стары табе ў нечым спатрэбіцца, абы-што снляце.

Узяў Міхалка лапаць, усадзіў гладкія цугакі ў курцы, схіліўся надплятаць. Канцела газнічка, смурод ішоў з кноту і чадзіў па ўсёй чыста хаце. Кот, нагрэўшыся, скокнуў на зямлю, пацягнуўся, паставіў хвост дудою і пачаў муліцца ля дзедавае нагі.

— Ці ты, Міхась, быў пры матцы, як умірала?

— Не, а што?

— А як хворая была, не гаманіла з табою аб чым-небудзь?

— Чаму ж не гаманіла? Толькі я на лекі як паехаў, дык без мяне сканала. Як вярнуўся, то ўжо на лаўцы прыбраная ляжала.

— Вось яно як... То я віджу, нічога ты не ведаеш. Дык, можа, гэтак і лепей. Забудзься на ўсе смуткі. Цяпер твая пара такая, што сама пагуляць. Цяперацька табе, што зарваў, то і тваё. Не зважай на дурнога бацьку, бо каб быў ён разумны, то сам бы, сівуган стары, не жапіўся, а, трохі паждаўшы, цябе жаніў бы. Варка — малодка юрлівая, не дзіва, што спадобіла цябе. А Тамаш — бацька табе, не бацька...

Дзед ускідаў выцвіўшымі вачыма на хлопца, шавяліў жоўтымі ад курава вусмі і як бы шчупаў, ці можна яму казаць, ці не. Нагінаўся к цугуночку, у якім мачыў у цёплай вадзіцы лыкі, і пстрыкаў двума пальцамі ката па хвосце, кажучы: «А брысь, асва! А псік, шэльма!» А потым стаў казаць:

— Мінулася таму столькі гадоў, колькі ты цяпер, Міхаська, маеш. Вяселле тут перад пятроўкамі было. За сватку была Тамашыха. Даўно яна замукам была, дзетак не мела, і хто ведае, чыя ў тым пяспраўка. Упіўся Тамаш на гэтым вяселлі і з салдатам Захарам у дружбу палез. Цалуюцца, мілуюцца. Пачаў жаліцца, што бяздзетухам жыве. А салдат яму і кажа: «Калі ты сам у гэтым вінават, то ж можна рады даць». І баялі тады людзі, што пайшла з вяселля Тамашыха вельмі рапа, у хаце яешню пякла і

гарэлкі назычаць прыблягала. Пачаваў Захар у іх. Ат, даўно тое было. А мне памятна, бо я ў тое лета магерку, з кірмашу ехаўшы, на дарозе пасеяў — шэрую, дрыбінскай шапавальскае работы.

Аж трасло Міхалку.

— Маціш!! — закрычаў ён на дзеда і лапаць выпусціў.— А дзе салдат?

— А салдат, павёзшы лён у Рослаўля, напіўся п'яны і апрогся, пахавалі ў дарозе, а болей нічога не ведаю.

— Брэшан ты, мацюка! — пстрыкнуў Міхалка дзеда па носе і кінуўся з яго логава на вольнае паветра.

— А халера на вашу галаву, багатыры праклятыя! Пазарэжцеся, пазакусайцеся, хоць на вас звод! — мармытаў дзед і шчупаў нос.

III

— Варачка! Ён пайшоў, адны мы, адны чыста... Варачка, пакінь злаваць. Ну ча ж ты хочаш, га? Усё зраблю дзеля цябе, мая ягадка, толькі пакінь ты сердаваць, Варачка, га? — так лез Тамаш да жонкі.

Маўчыць тая, а-ні! толькі зноў па-свойму, буйна, дыхаць пачала.

— Варачка! — гаворыць Тамаш, цягнучыся дрыжачаю рукою ўпоцемках.

— Адлезь!! — крыкнула жонка яму ў адказ і так махнула яго руку, што дужа балюча бразнула яе аб комін.

Забалела Тамашу. Змоўчаў ён на малы час, павадзіў сапкамі з боку ў бок, толькі косці ля вухаў трашчаць; падкаціў вочы, абхапіў пабітую руку другою і завыў:

— Га-а-а-а!! Дык так? Дык цябе ні ўпрасіць, ні ўмаціць? Дык ты, ганчырка местачковая, уродаваць мною будзеш? Можна, мацішся ў адну хэўру з пасынкам пайсці дый з хаты мяне вытурыць? За маю ласку, за маё добрае! — адмахнуў руку, кулак мужыцкі сцяў,— ах, ты!.. Трах!

Не даляцеў кулак да Варкінае галавы, цёмна, трахнуў Тамаш з усяе сілы аб бэльку.

— Каб цябе ўдушыла, як з-за цябе ўсе ручачкі пазбіваў,— раптам павярнуў жартуючы Тамаш, каб гэтак выцягнуць ад жонкі смех. А яна ўсё не размаўляе, толькі памалу хліпаць пачала.

— Каб табе мову заняло, як ты маўчыш! Варка! Ну, досыць, га? Каб я жыў, слова табе болей благога не ска-

жу. Ну, будзем жыць па-боску, Варачка, га? Ні разу ўжо дрэнна не падумаю на цябе, братка мая. Пасунься троху, я хачу легчы.

Лезучы, пачаў зываць: «А-а-о!» Разінуўшы рот, ксціў яго дробнымі хрэсцікамі і казаў: «Ах, бо-о-ожжа наш, божа наш!» Спадзяваўся, што ткі Варка ўлашчыцца. Памыляўся. У гэты час нават мала зважала на яго словы і дзілавала сабе, як раней яна не відзела Міхалкавай прыгажосці. Пайшла вась за бацьку і страціла наўвек дарогу да мальчика. І сваім жаночкім чуццём чула, што хоць і здолела б прывязаць яго на нейкі час да сябе сваімі бабскімі хітрыкамі, ды не любіць ён яе і ніколі не ўлюбіцца, а за той нядоўгі час свае слабасці ўзненавідзіць.

— Павошта выгнаў Міхалку? Дзе ён цяпер? Можна, калее дзе?

— Ча жта ён калее? Пойдзе да кутніка або к Цімошысе. Што ён рупіць табе, твой Міхалка? — ізноў жартуючы, сказаў ён. І праз ўсё яго цяплеючае цела праходзіла жывая радасць, што не ведае тайны аб Міхалкавым бацьку, а сорам перад людзьмі і боязь грэху прад богам здержуць бабскі юр.

Варка ляжала ціха. Але надумалася. Усхапілася, села.

— Што ты? — спытаўся яе Тамаш. Раптам з сударжнай агідай хапіла яго за валасатае горла і здавіла яго на ўсю сілу... Каленкам станула на яго грудзі, адну руку прыжмала да гарачага споду, не закрытага рыззём. Мужык захрыпеў і круціўся, каб вывернуцца.

— Хочаш, каб задавіла тутка цябе, старога падлу? Чаго жаніўся, калі пясок з цябе сыплецца? — так з слязьмі і неспадзеўным смехам крыкнула і завыла Варка. Сэрцы ў обоіх стукалі, і дыхалі яны абое, як кавальскія мяхі. Сядзела баба на мужыку і патроху адпускала, вызваляла горла яго.

— Няпраўда твая, не сыплецца, — хрыпеў Тамаш, смялеючы, — я шчо табе дам!

ЗЛОСЦЬ

Хутарэц Васіль Арцямёнак быў зласлівы ад прыроды, а нажыўшы на хутары, то зрабіўся яшчэ зласлівейшы.

Калі траплялася якая неспадзейная радасць і ён мі-

маволі адпускаўся ад паўсёднай злосці, дык аж сам сабе дзіваваў, павошта гэтак халяруе, каму гэта патрэбна? Але адпусканне тое было ў яго зазвычай нядоўгае.

Ішоўшы з кузні, дзе зубрыў сярпы для сябе і бабы, але яшчэ не вызубрыў і пакінуў там, ён з завідасцю паглядзеў на дрэўцы ля хутарка свайго суседа Івана Данілёнка: усе дрэўцы прыняліся! І ўвесь добры настрой, які быў знайшоўся ў кузні сярод людзей з іхным гоманам і жартамі, увесь добры снакой прапаў, як параўнаваў ён суседскія дрэўцы з сваімі: яго амаль не ўсе паўсохлі і тырчаць ля хаты й пуці, як галлё на падсцілку пад сена. «Як каму ручыць,— з злой крыўдай, вельмі звычайнай для сябе, падумаў Васіль,— з якой доляй хто народзіцца... А чаму я гэтакі парадзіўся? Вота ж усё роўна, калі такія парадкі пануюць на свеце». Ён здалёку відзеў, што Матрупа Данілёпчыха сядзіць сярод бульбоўпіку з жоўтымі ўжо красачкамі, поліць там ці хвароба яе ведае. «Вота ж чыя бульба цвісці пачала, а чыя ледзь з зямлі высунулась»,— пакутаваў ён і знароку адхінуў галаву ў другі бок, каб не сказаць знялюбелай суседцы «памажы божа!».

Ішоўшы па сцежачцы сярод свайго зялёнага аўса, Арцямёнак заўважыў, што пехта, хлопцы ці сабака, выталаваў вялікую мясціну.— «Дам!» — закінеў ён. Падыходзячы да хаты з пезакончанаю трэці год страхою, Арцямёнак увідзеў, што большы кормны парсюк, якога меліся гадаваць і ў поле не выпускалі, вылез нейкім дзівам з свінаркі і рыецца сабе ля дрэўца. Праўда, сухое дрэўца было, але не згубілася падзея, што яно прымецца і зноў хоць некалі ды закрасуе.

— Дзе ж тыя дзетухны? — з балючай шудою на сэрцы заглядаў хутарэц наперад, шукаў вачмі ля хаты,— добра пільнуюць гаспадаркі, няма што казаць. Дзе ж тая Мар'я? — спомніў ён і пра жонку.

Тым часам падышоў да самага парсюка. Ціха было паўкол, а падзе нікагусенькі. Парсюк спакойна падрываў карэньне дрэўцу і не зважаў на грозпага свайго гаспадара.

Васіль з сакрухаю адышоўся, выцягнуў з-пад клеці новы бярозавы кол і стаў цікацца назад.

Парсюк, як слова, духам чуў небяспеку для свайго здароўя і снакою. Паглядзеў на мужыка круглымі свінымі вочкамі з-пад навіслых вушэй, чухнуў, порскнуў, падкінуў задам, падтрухнуў хвосцікам і адбегся ад вырытай ямы к балотцу.

Васіль з усяе сілы кінуў яму колам па пагах.

Парсюк падскочыў, як на сиружынах, лшчэ мацней зачохлаў і троху сунакоіўся. Пастаяўшы, ён трушком пабег над клець і часам вярнуў свой лыч набок, каб не снушчаць з воч ворага. А ворагу толькі тое было і патрэбна. Скрытна падханіўшы кол, Васіль забег парсюку перад і стануў ля клеці. Як толькі той паткнуўся галавой над падвал, ён так урэзаў яго з усяе сілы на вушшу, што той аж лёг на заднія ногі.

Па шуме і віску запанавала ціша. Сапеў і чохлаў парсюк і меў аддыхацца зласлівы чалавек.

— А юс, каб ты здох! — не доўга цярпеў, збунтаваў цішу Васіль і піхнуў выспяткам парсюка ў таўсты адкормлены зад. Той падаўся тулавам наперад, але раптам страшэнна праразліва заскігатаў: ушчаміў сярод громазду галаву і не мог вызваліцца.

Васіль аж вушы заторкнуў ад незвычайнага гвалту: яму зрабілася сорамна, што зачапіў свіню на гэткі страшэнны крык. Як толькі ўбачыў ён, што здалёку бягуць дзеці, а за імі на той жа самы ратунак — жонка, Васіль загневаўся на ўсё на свеце, у шалёным прыступе зласліва схапіў зноў кол у рукі і, размахнуўшыся, уцёк колам у парсюковы хвост. Той проста зароў. Беглі дзеці, бегла жонка, наперадзе сабака, аж куры закудкадакалі ў страсе, і Матруна Данілёнчыха, пакінуўшы палоць бульбоўнік, пасунулася бліжэй на той скапдал.

Тады ўжо ніякая сіла не здалела б удзержыць Васіля; ён пратаў парсюка калом з усяе сілы, пакуль удосыцце не снагнаў злосці.

— Забіў! Забіў! А божухна, бацюхна! — выла Васіліха і з дзяцмі цягнула чуць жывога парсюка з-над клеці за заднія ногі, а Васіль хапаў сякеру і ішоў барзджэй у ляда, да вечара, не еўшы, церабіць кусты і краіць сэрца за сваю пялюдскую злосць.

Васіліха налівала абед у снарышы і пасылала к бацьку ў ляда самага меншага сына.

ДОСВІТКІ

Доўгімі зімовымі досвіткамі чуў я, а пазпей, калі выбіўся ў святлейшы свет, спісаў, як мучылі папы нашу бедную цётку Тацяпу за нейкую заморскую сучку; як

смажыў ім ката заместа зайца маладушны дзядзька-кухар; як баяўся боскае кары за свой высакалюдскі ўчынак цёмны дзядзька Тарас; як тады і высока ўчоныя людзі, старыя прафесары, роўна з цёмнымі і няўчонымі, схілялі трудным часам галаву перад нязведанымі сіламі прыроды; як накладалі розумам хоць мала ўчоныя, але ўжо малаверныя і нешчаслівыя вясковыя інтэлігенты, «дурныя настаўнікі», за сваё прыгожае, але пустое, цёмнае шуканне вечнага пачатку; і як выдатныя адзішкі, песняры-музыкі нашага народа, у тым чорным часе праўдзівага досвеця болем свайго сэрца ігралі страшныя песні пацяволеных прарокаў волі.

Доўга цягнуцца зімовыя досвіткі. За вокнамі цёмна і лютая сцюжа, а ў сцюдзёнай хаце певясёла гарыць цямявая лучына, нудна трыпкаюць марудныя верацёны. Да свету яшчэ далёка-далёка!

Не пяюць удосвеця песень, і маўклівыя праллі толькі ціха думаюць свае ціхія досвітныя думы.

Але бяссонны дзядуля, размачыўшы лыкі і сеўшы ў кажусе на калодачку пасярод хаты, любіць гэтым часам развешць сонны сум у маладых сваімі пераказамі аб розных прыгодах з даўняе мінуўшчыны.

Пляце дзядуля старадаўнія плятні і любіць іх, як свае лапці, а ўжо яго старэйшы ўнук, яшчэ і не дзяцюк, а толькі ладны хлопчык, што ні ў вошта, аднак, ставіць лапці перад ботамі, ужо ён не можа ўцерпець — і перабівае ціхую стройную плынь казання і слухання. Бунтуецца яго маладое сэрца супроць незразумелай для яго пакоры панскіх падданных.

— А каб на мяне, — кажа ён дзеду, — то ўзяў бы я добры кол, прышільнаваў бы пана дзе-небудзь у зручным куточку ды так бы свіснуў яго поўху, што ён бы і сваіх не пазнаў! Не стаў бы другі раз сячы людзей.

— Эх, братка ты мой, братка! — усміхаецца на ўнука дзед. — Няўжо ж ты гэтак любіш біцца? Ці табе, такому маладому, так казаць! Брыдка гэта — біцца... Але быў у нас адзін: бывала, як яго сячы, возьме кол, стане ў кут і не даецца. «Палезьце толькі! Першаму, кажа, растаўку мазгаўню». А потым уцячэ ў лес і басцяецца дзёп дзесяць. Але што ж? Недзе ж яму дзецца — верпедца сам або яго зловяць. Схопяць зняпацку, звязуць, пакладуць на ўслопе, пара людзей сядуць на ногі, пара на галаву, а трэцяя пара з двух бакоў так адлупцююць беднага, што пасля яшчэ дзёп колькі ляжыць ды стогне...

— Каб усе не даваліся, як ён, то не абсеклі б!

Дзед толькі засмяецца і кажа далей перарваную гісторыю.

— А каб на мяне,— ізноў замінае дзеду ўнук,— узяў бы я карабочак сернікаў і добры пук саломы, выбраў бы я цёмную восеннюю почку і так бы засвяціў у панскім двары, што пан той і сваіх бы не пазнаў.

— Эх, братка ты мой, братка! — усміхаецца дзядуля.— Лацвей табе цяпер казаць,— не тое было ў даўны час. Быў у нас гэтакі адзін. Бывала, як толькі восень — гарыць гумно ў нашага пана. Згарэла раз, паставіў цераз год другое. Згарэла і тое, паставіў трэцяе. А пасля прыехалі к пану казакі, сагналі ўсіх людзей у двор, выбралі ад кожных дзесяці сем'яў па чалавеку, разлажылі іх голых на таку ў гумне. Прышоў пан, запаліў свечку ўвелькі з добрую качалку і ну па радоўцы падсмальваць задраныя бароды, ды і пытаецца: «Не ведаеш, цераз чый грэх спалілася гуменца ў твайго пана?» — «Ой, папочку, змілуйцеся, не ведаю». Абышоў усіх, а ляжалі ў два рады, як снапы,— і ніхто не ведае... «Ну, то, кажа, як вы такія святыя, што ніхто з вас не мае грэху,— царства вам нябеснае!» Выйшаў з казакамі за вароты, сказаў заперці там нягрэшных і запаліць і гэтае гумно... Божухна-бацюхна! Пан багаты, што яму значыць спаліць гумно (пустое, без хлеба) і страціць сотні дзве падданных, калі ў яго лесу таго за колькі дзён вокам не скінуць, а падданных не адна тысяча. Завылі ўсе людцы, што стаялі вонках, кінуліся да пана, але не з коллем, а з гаручымі слязьмі, каб не губіў невінаватых. Плачуць, галосяць, поўзаюць паўкол пана па зямлі, як ракі або чэрві. «Запальвайце! — крычыць пан.— Мае людзі, мой адказ!» Хацелі ўжо казакі паліць, аж крычыць з гумна адзін: «Мой грэх!» Выпусцілі ўсіх, а яго звязалі, павязлі некуды скрозь поч. Дзейкалі ў нас людзі, што спаліў яго пан у лесе. Можна — праўда, можна — не, толькі ўжо ён прапаў педзе на векі, ніколі не вярнуўся. А начальству пан сышнуў грошы, каб не слухала людскіх дзейканняў і не шукала чалавека. Сам жа пан быў і начальнік...

— Каб усім кагалам кінуліся на пана, то не прапаў бы чалавек,— спіраецца задумапы хлапец.

— Эх, братка ты мой, братка! — ківае галавою дзед.— Паглядзім, што-то ўжо будзе з вас, маладых ды бойкіх.

Маўчыць тады, бывала, малады ўнук.

І так цягнуцца доўгія-доўгія зімовыя досвіткі... Да свету яшчэ далёка, і кажа дзед, як загінуў малады Васіль, што кахаў харошую дзяўчынку-немку, і любіў ён маляваць, і як звялася на смерці дзедавага дзеда багатая пчэльня, і як трасла дзедавага дзядзьку трасца, здаўшыся яму начою ў лесе пямою бабаю...

— Не ймецца веры, дзедку, у тое, што ты кажаш, — усміхаецца парэшце-такі і ўпук. — Трасца не можа здацца бабаю, бо гэта ёсць толькі хвароба.

— Можна, і так, — пакорна згаджаецца дзядуля, — а людзі кажуць, і я кажу... Мне самому нічога ніколі не здавалася. Вам жа, маладым, лепей тое відаць, бо вам у школе кажуць, а пам, цёмным, што... Што мы ведаем?..

— Як чалавек хворы, дык яму тады здаецца ў хворых мазгах... — спяшаецца ласкавей сказаць упук, бо цяпер жаль ён чуе да свайго цёмнага, пакорнага дзядулі...

ПАМЫЛКА

Зараз пасля каляд, у ціхі, засыпаны снегам дзень ездзілі па вёсцы дзве чарніцы і збіралі на свой манастыр каляду.

Адна, маладзейшая, заставалася на двары пры санях з дабром, а другая, старэйшая, хадзіла па хатах.

Увойдзе, пачне хрысціцца, ды кланяцца, ды божкаць, перабярэ на іменню ўсіх святых угоднікаў, снамяне Афон і Кіеў, а ўрэшце глядзіць спадымба бяльматымі і тушымі вачыма, чакае, чым будзе гаспадыня надараць.

Стаіць у парозе ўся ў чорным, падаткнуўшы цолы ў світцы. Цогі, як у салдата, у вялікіх ботах, рукі вялікія, мужчынскія, ад працы закарэлыя, ад сцюжы чырвоныя, каб згарнула, то і кулак быў бы салдацкі. Твар зрыты воснаю, курносы. На грудзях — абраз, а на баку — торба.

Заехалі тыя чарніцы пачаваць да аднаго заможнага гаспадара, які раней быў старастам царкоўным і шмат нацягаў сабе старых абразоў, як рабілі ў царкве рамонт. У яго было дзве хаты, і абедзве ён апальваў скрозь усю зіму, бо ў адной сам жыў, а ў другой віселі тыя абразы. Баяўся, каб у волкасці не пакарабаціліся.

У гэтай хаце склалі чарніцы свае зборы і запачавалі.

Маладзейшай карціла пайсці ў другую хату, адкуль чуваць быў гоман і галасы маладых сыноў гаспадара.

А старэйшая пільнавала за таварышкай, загадала завесіць адно, не зусім замёрзлае вакно фартухам, замест фіранкі, і зараз паставіла яе з сабою на малітву.

Страшэнна ўпадабала яна маліцца на гэтыя стараставы абразы. І залезла ёй у галаву нядобрая думка: украсці адзін абраз і завезці да сябе ў манастыр.

Нічога не сказаўшы той, як толькі ўсе паклаліся ўжо спаць, яна ціхенька ўстала, зняла адзін абраз і панясла на двор хаваць у свае сані пад пяхцер.

Ішла, малілася, каб не злавілі на зладзействе, дрыжала, каб дужа не рыпнуць, выходзячы, дзвярмі...

Але як толькі нахінулася пад сенам, рыпнулі ізноў паціхеньку дзверы і выйшаў нейкі мужчына (гэта быў гаспадароў дзяцюк у валенках і кажусе).

Ён выйшаў дасачыць, каторая і чаго тут ходзіць.

«Бедная, — падумаў ён з жаласцю пра маладую манашку, — губіць сваё маладое жыццё, ніхто яе не пажалее, не пажартуе з ёю».

Не мог разгледзіць, што не тая, і схапіў за плечы.

— А, дзядзечка, — ледзьва прашапацела спалоханая зладзейка, — не буду болей век, — хацела вымавіць яшчэ, але і дух ёй заняло ад незвычайнай прыкрасці перад старым гаспадаром.

— Ага, ты абразы псуеш! — грозна зашаптаў па вуха чалавек, — вось я станаवому дакажу, сашлюць абедзвюх у Сібір.

— Яна невіпавата... — задыхалася чарніца пад яго цёплым кажухом, — гэта я адна падумалася...

Разгледзеўшыся, што, мусіць, не стары, а яго сярэдні ці меншы сын, яна смялей, хоць і не без страху, пусцілася на выкрутасы: абшчапіла яго за шыю, пацалавала... І прасіла:

— Даруй мне, братка... Нікому не кажы...

Як пачуў дзяцюк, што гэтак просіць, аж затрасло яго ад сполаху. Пераварнуў-ткі яе за плечы да сябе... і як убачыў скрозь цямноту знаёмае на носе рабацеппе, так страшэнна засароміўся, што кумільгам скаціўся з саней і пабег без гуку ў валёнках у хату...

Чарнушка запысла абраз пазад на сценку, барзджэй паклалася ад трасцы, а пазаўтра яны да свету паехалі з двара.

«ДУРНЫ НАСТАЎНІК»

Гадоў, мусіць, шмат мінулася з таго часу, як можна было яго бачыць на вуліцах у Мсціслаўлі.

Апрачэпы ў нейкі абадраны балахон, няголены, валасаты, з даўгімі, чорнымі ад гразі кіпцямі. Вочы ў яго змучаныя, беспакойныя і невясёлыя. Ніколі не глядзіць ён на другога чалавека проста, а ўсё пекуды ўхіляецца, быццам шукае чаго ці прыглядаецца да печага, што стаіць у вас за плячмі.

Бывала, цалюткі дзень, ад рання і да позняга, шарпае апоркамі на босую пагу па хадніках ці па каменню. А то яшчэ і ўночы бродзіць ды гамоніць з вартаўнікамі.

У кірмашовы дзень ходзіць сабе ціха між народу, прыглядаецца да наехаўшых сялян, шукаючы знаёмых, каб папрасіць гуркоў ці яблык.

У будзённы дзень часам бадзьяецца, сагнуўшыся, па рынку; збірае раструшанае па зямлі сена і корміць коз; а то наводзіць на пажоных перакупак страх — затым, што ціхенька падыдзе і ўмаўляе:

— Сястрыцы вы мае! Бога няма, каб я так жыў, — няма...

— А матачка найвышняя! Што ён гаворыць! — хрысцяца спалоханыя перакупкі і ўпрашаюць яго, каб не казаў так. — Маўчы, маўчы, Якуб Цімохавіч! Гарадавы блізка...

— Кгаспадзін настаўнік! — скажа яму які-небудзь крамнік-падшывалец. — Кгаспадзін настаўнік! Гарадавога блізка нет! На бублік: плюнь на царкву!

Ён паглядзіць у той бок, дзе гарадскі сабор або Тупічаўскі манастыр, паглядзіць-паглядзіць і плюне... Моўчкі возьме бублік і есць. А дурні рагочуць.

Як часам падта лезуць яму ў вочы, ён нічога не бярэ ды яшчэ і крыкне:

— Смаўжы сляпыя! Плюю на вашу веру і на вас плюю.

І плюне на каторага. Ох, яшчэ тады палохаюць: «Гарадавой ідзёт! Гарадавой ідзёт!»

Але ён нічога не баіцца. Ён плюне на царкву, на касцёл, на сінагогу — хоць бы на воку ў самога цара ці губернатара. Хіба гарадавы ласкава папрасіць, каб хаця пры ім блізка не рабіў так, дык ён паслухае, пры ім высцерагаецца, каб прыкрасці яму ў яго службе не было.

Дык вось жа гэты самы «дурны настаўнік», як прызвалі яго людзі, або Якуб Цімохавіч Кубраковіч, як было яго праўдзівае імя, быў раней настаўнікам у нашай Шамаўскай воласці, так што ведалі тут усю яго нешчаслівую гісторыю.

Родам ён быў з Мсціслаўля. Відаць, дзед яго ці прадед хадзіў па свеце кубраком — значыцца, збіраў на збудаванне новых ці ўхарашэньне старых цэркваў, — адкуль і прозвішча ўзялося: Кубраковічы. І бацька яго знаўся з папамі ды дзякамі; быў п'яніца і піў з імі, пакуль было за што, а як звёўся з кашылоў далоў, пайшоў у званары за паўтраця рубля на месяц, званіў і вартаваў царкву начою, каб зладзеі не абакралі. Маці плацеце людзям мыла і гароднае насенне прадавала. Так і жылі, і сын, хоць і невялікай адукацыі, а ткі дайшоў, у вясковья настаўнікі прабіўся.

Перавялі яго да нас з другое воласці, дзе не паладзіў, кажуць, з бацюшкам. Вядома, у той час настаўнікі з бацюшкамі часта сварыліся. Калі не хочацца настаўніку дапамагаць у царкоўнай службе, ці не дужа пізка паклоніцца ён матушцы, ці так чым не дагодзіць папу або дзяку і іхным чадам, напрыклад, не ходзіць да пападзянак або з дзячышак смешкі строіць, дык зараз на яго напера і паляціць: «Так і так, настаўнік у тутэйшай школе — вальнадум, у царкву не ходзіць, дзяцей богу не моліць і добраму не навучае...» Трах, і перавялі яго ў другую, горшую за тую школу або і зусім прагналі сабак насціць.

У нас тады быў поп старэнькі, на прозвішча Бекарэвіч. «Не дужа мудры, — казалі пра яго сяляне, — дык і не дрэнны: хрысціць, вяччае і на той свет з паратам адпраўляе, а ўва што лішняе не лезе і да людзей не чэпіцца... Добры поп». І з новым настаўнікам яны пасябраваліся. Рыбу лавіць ці ў грыбы, ці ў ягады — разам хадзілі. Адно толькі дакучала старэнькаму, што настаўнік любіў гаманіць пра бога і пра ўсякія такія справы.

— Не люблю я тваіх мудрых гутарак, Якубе! — казаў старэнькі Бекарэвіч Кубраковічу. — Што табе ўсё карціць: чаму так, чаму не гэтак? Ну як было, так і было... «Не прыемлі імя госпада бога твайго ўсуе». Ты мне толькі рыбу пудзіш... А я люблю, мой братку, супакой.

Затое была ў папа за гаспадыню, бо адзінокі жыў на старасці, нейкая далёкая сястра ці то швагерка. Сухая дужа і з чорнымі вусікамі, але вельмі пабожная, начыта-

ная ў святых кнігах і гаваркая. Яна і заступіла маўклівага бацюшку ў размовах з настаўнікам. Вечна яны, бывала, спіраюцца, як што калі тварылася, і чаму так, а чаму не гэтак. Яна верыла ўва ўсякія забабоны, а Якуб Цімохавіч даводзіў ёй, што не ўсякай лухце можна верыць. Поп слухае-слухае ды і пойдзе спаць, а яны ўспомняць, як той казаў, і бога, і Хрыста, і лазовага куста.

І сталі дзейкаць людзі, што новы наш настаўнік і добры і нядобры. Добры за тое, што дзеці яго ўлюбiлі, старапа вучыць, не адпускае школьнікаў да цёмнага — не тое, што другі: не паспеюць бабы ля печы ўправіцца, а ён ужо распусціў іх. А нядобры, што нейкі ён дзіўны... Не займаецца ні з папешкамі, ні з чаркаю, ні ў карты. Толькі ў яго і занятку: адпусціць школьнікаў і ідзе да паповае швагеркі на дыспутасы ці сядзе за свае, хто ведае, што там за кніжкі за такія пезвычайна цікавыя, і марнуецца над імі да познай ночкі.

І ўжо тады троху-патроху пачало выплываць наяву, што няцвёрды ён у веры чалавек. Не іме веры то ў тое, то ў сёе, ува што спрадвеку верылі ўсе людзі. Падсмейваецца з паповае швагеркі, што яна, калі гадзіна ўкусіла іхнюю карову і паповы малітвы рады не далі, запрасіла лесніка шаптаць і пасля казалы, што ад таго шаптанья карова ачуняла. І так шмат у чым пракідалася яго слабая вера ці і зусім нявера па погляд тутэйшых людзей.

— А хіба ж кожны ведае, — казалі тады ў нас людзі, — чаму ў іншага лесніка хоць якая нягодная стрэльба лучае ў лёт самую шпаркую птушку? Або чаму самы бедны гарапашнік ані з тога, ані з сёга раптам робіцца багатыром на ўсю акругу?

— Таму так робіцца, — казалі яны тое, што чулі ад сваіх бацькоў і ад дзядоў, — таму, што гэtkі-то д'ябальскі паслужнік, калі прычашчаецца, дык пакіне кашку ў роце, выйме з рота ў хустачку і схавас; потым, выбраўшы цёмную часіну, ідзе ў самыя глухія петры, прывяжа кашку на асінавым суку і стрэліць...

— А як толькі ён, гэtkі акаяпны, складзецца стрэльбаю, дык разам асвеціцца яму ўся чыста пушча няземным, як бы ад вялізнае малапкі, ці як бы сонца шухпе яму з неба ў вочы такім святлом, сціхне зямелька, папiкнуць і застыгнуць ад жудасці дрэвы, павалаяцца і прыліпнуць без дыханья травы, і здасца яму: вісіць распуты

на крыжы, рапы точацца свежаю крывёю, а з вачэй ка-
наюць жалкія слёзы...

— З другога на гэтым месцы і дух вон, а другі, карэ-
лы, стрэліць — і тады мае на паслугах усю пячыстую
сілу...

Якуб Цімохавіч, мусіць, і змалку тое чуў і ведаў, але
хто ж бы мог нават падумаць, што яму ўроіцца ў галаву
зрабіць і практыку.

Вось прыйшоў вялікі пост. Вяспа чулася ў паветры.
Спошчаныя людцы да споведзі хадзілі, паглядаючы да-
рожкамі, ці ўжо ёсць праталінкі, ці ўжо блізка вясёпка
цяшленька, калі мінецца ім адна пішчымная бульба, а
можна будзе і свежай траўкі згатаваць і малачком яе за-
беліць.

Пайшоў у споведзь і Якуб Цімохавіч. Пасля казалі,
што ўжо і тады відаць было на ім, што задумаў нешта
нядобрае. Ды нікому нічога апі ў дум.

Тым часам вясна закрасавала. Распусціўся лес, зашумелі
гоманам дубровы, ночы цёмныя прыйшлі, хлопчыкі
коні на начлег вадзілі. Даўно скончыў Якуб Цімохавіч
запяткі ў школе, толькі ж замест направіцца пасля нас-
таўніцкае працы скрозь цэлую зіму, дык ён зблажэў яшчэ
на горшэ: высах, чорны зрабіўся. «Што яму такое?» —
дзівіліся людзі. А гэта ён, задумаўшы адно, а чуючы і ад
папа і ад яго швагеркі зусім што іншае, мусіць, стаў ва-
гацца сам у сабе... Быў жа ён не дужа ўчоны, ды і павука
была даўней набожная, — і хоць розумам сваім ён чуў,
што на яго ткі баку праўда, але не дзіва, што мог і зава-
гацца, калі штодня слухаў набожныя гаворкі і бачыў каля
сябе адну спрадвечную цямпоту.

Але зрабіў-ткі.

На самае купалле пайшоў у лес, узяўшы стрэльбу і
схаваўнае прычасце.

Пасля ён сам не тоіўся і пераказваў, што яму там ду-
малася ў лесе. Адзін ды ў цёмным — ён быў пачаў збіваць
да з сваіх даўнейшых думак. Чакаў паўночы — і здалося
яму векам, пакуль сядзеў там у гушчарніку і неяк тупа
разважаў: «Што я вытвараю? Прыгожы забабон зрабіў
сабе нейкаю хваробаю! Хто робіць дослед, рэжучы на ка-
валкі чалавечы труп або слепячы вочы мікраскопам, а я
сяджу, як дураць, пад дрыжачаю асінаю... Хто робіць до-
след дзеля навукі, а я — каб пахваліцца, што не збаяўся
страху і мне нічога не здалося...» А калі палязала на яго
цямпота з пушчы, калі слабела яснасць думкі яшчэ болей,

тады спадчына многіх вякоў і пакаленняў гаварыла яму, што зараз пабачыць ён у пупчы розныя незвычайныя купальскія дзівы,— хай жа не баіцца! Што зараз пачнуць здавацца яму ніколі нябачаныя страшыдлы і зверукі, бараан з адрэзанаю галавою будзе бегчы на яго, будуць кукацаць страшна совы, зацвіце заклятая краска папараці, пад нагамі засіпяць вужакі, павыпаўзаюць з нор агідныя рапухі, яшчаркі... І ўжо хацелася, каб жа хоць нешта незразумелае, дзіўное з'явілася ўваччу. Хай бы хоць здалося, што папараць цвіце, калі ўжо батанікі даводзяць, што яна цвісці не можа, не такая расліна.

Сопна шумела чорная дуброва, спалі звяры і птушкі, не варушылася мураўка на павіднай упоцёмку зямлі.

І Якуб Цімохавіч фальшыва пацяшаў сябе самога: «Ды ты і не думаў верыць у прыгожы забабон... От, так сабе пайшоў палюбавацца на хараство соннае дубровы купальскай почкаю... Бачыш, як хораша, як любя і як ціха! Прырода ёсць прырода: бяздонная крыніца для навуковых доследаў і багаты матэрыял для пяспярскай творчасці... Ну, ты ўжо здаволіўся... Ідзі спаць... Цябе ўжо морыць сон...»

«О, не! Як жа так пайсці? Пабачым...»

Раздаўся шумны стрэл, дзугнула стрэльба ў плячо і ў санкі паямеламу стральцу.

Сціхла...

Шуміць патроху сонная дуброва, цёмна, пах ад лесу і пах ад стрэлу... І ўжо — толькі пах ад лесу, і зноў усё, як і было!

Нічога не здалося, нічога няма, усё звычайна...

Тым бы справа і скончылася. Але нешта адзін раз упаілі добрыя людзі Якуба Цімохавіча на кірмашы ў Мсціслаўлі, і ён, хмельны, пачаў верзіці не да рэчы, што хадзіў у лес і рабіў там практыку... Разбегліся добрыя людзі, як ад дурнога. Але забылася і гэта. Потым паспрачаўся ён з тым лесніком, што лячыў папу карову. Ляснік казаў, што настаўніцкая павука нічога не варта, што яго, чараўніцкая, мацнейшая. І тут тож не ўцерпеў Якуб Цімохавіч і бракнуў яму ў вочы, што ўсё яго чараўніцтва — адна мапа, што вось ён рабіў адну такую практыку і нічога яму не здалося... Як на шалёпага паглядзеў на яго і ляснік, але, добра не ведаючы, якую такую практыку рабіў настаўнік, ён нічога не сказаў і толькі зараз ад яго

ўцёк ды затаіў на яго злосць. Аднак пайшлі гаворкі, адно з другім сплялося, і дачулася-ткі і пабожная папоўская швагерка. Ледзьве не самсела ад вялікага страху, але гукнула Якуба Цімохавіча і стала дапытвацца, чаму гэта пра яго людзі гавораць. І тут не ўцёрпеў Якуб Цімохавіч, не ўцёрпеў на сваю вялікую бяду. Жартуючы, сказаў ён, што, ці праўду людзі кажуць, ці няпраўду, але, мусіць, каб яно было, дык так бы толькі і было,— што б там зда-лося? Бацюшка якраз быў хворы, швагерка баялася, што ён хутка памрэ, і ўсё малілася. Калі ж пачула такія жу-дасныя для яе словы, яна не ведала, ці бес улез у гэтага настаўніка, ці ён здурнеў ад лішніх думак... І, пажалеўшы яго, напісала ў паліцыю заяву, што здурнеў настаўнік, бо каб напісала, што здаровы, а гэтак кажа, дык, мусіць, пакаралі б яго смерцю або вечнай катаргай. Прыехалі, заарыштавалі, няволілі ў астрозе і ў жоўтым доме... Нарэшце выпусцілі, як ціхага дурнога. Казалі, што і ён сам прыкінуўся дурным, спалохаўшыся кары. Шмат чаго ка-залі. Звёўся чалавек. Не толькі якой працы, і пашпарта яму не давалі, цураліся яго, дурным празвалі. І нарэшце зрабіўся ён такім, якім можна было ўбачыць яго на вулі-цах у Меціслаўлі. Не сам зрабіўся,— разумныя людзі зра-білі... Але што ж: які быў час, такое тады і ўсё было.

ТРАСЦА

Дзеялася гэта даўно,— тады, калі яшчэ дзяды нашы мусілі баяцца і папа, і бога, і чорта...

Дзеялася гэта тады, калі бедны чалавек мусіў за па-лена дроў цягацца па пачы ў панскім лесе.

Дзеялася гэта тады, калі цёмны чалавек, змарнованы цяжкарам працы, усяго баяўся і ўва ўсё верыў, і нават хва-робу сваю звязваў з усякімі здацямі...

Трасца прычапілася к яму вясною, калі ён хадзіў уно-чы ў панскі лес красці дровы. Ноч была месячная і ёдкая. З хаты ён выйшаў, як напелі першыя пеўні. Па дарозе яму нічога не здалося. Ціха спалі будыпкі. У голым полі веяў халаднаваты ветрык. Ад сажалак цягнула веснавою мокрасцю. Чалавек спакойна пераступіў граніцу і падаў-

ся глыбей у лес. Незабавам узбіўся ён на добры лом, папляваў у рукі і з прыемнасцю, але паціху, асцярожна завінуўся над паваленай бярэзінай. Хапаўся і дзеля таго троху лішне ўвагрэўся. Потым, не марудзячы, заткнуў сякеру ззаду за пояс, узваліў бярэзіну на правае плячо і, доўга не думаўшы, засігаў шывчэй назад. Спярша лясіна не здавалася цяжкаю. Аднак, калі выйшаў ён на поле, дзе пачыналася папаванне месяца і холаду, несці стала цяжка. Лясінагнула яго ўніз і за кароткі час намуляла яму і правае, і левае плячо. Сам здзіўлены сваёю слабасцю, ён падумаў, што трэба адсячы кавалак макушкі, бо толькі гутаецца і замінае несці, а карысці з яе мала. Скінуў лясіну і прыстоіў; абцёр пот. І тады пачуў на спіне, пад кажушжом, непрыемны дрыгкі халадок. «Э, ці гэта не бывае»,— падумаў сам сабе, узяў сякеру ў рукі і пахіліўся, шукаючы, дзе б адсячы канец лясіны. Аж раптам пеўспадзеўкі з подзівам заўважыў, што ззаду яшчэ нехта жывы поркаецца па зямлі. Прыгледзеўся пільней і па месяцы ўбачыў, што гэта нейкая баба. Не стаўшы адсякаць канца, падняў ізноў лясіну і моўчкі, не гледзячы назад, ішоў да самай хаты. Гэта яшчэ не быў страх, а ўсё ж ткі там, на спіне, дзе чуўся халадок, цяпер зрабілася аж надта цёпла.

— Папсавала мне работу,— ціха сказаў ён сам сабе, злажыўшы бярэзіну ля хаты пад страху, сеў тут жа пад страхою і закурыў піпку. Тым часам неўні прапелі ўдруга, ён падумаў: «Якога ліха баяцца»,— і пайшоў у лес яшчэ раз.

Разважаць аб зданях ён не хацеў, але цяпер мімаволі час ад часу пытаўся ў свае памяці: ці гэта ён бачыў жывую бабу, ці гэта яму толькі здалося? І цяпер ён не дужа смела ішоў туды, дзе, спадзяваўся, болей сухога буралому. У лесе быў яшчэ снег; бялеў і хрупаў пад нагамі, разганяючы дурныя страхі цішы і поцемкаў. Усё было ціха, нідзе ніхто не варушыўся, не здаваўся. Зараз трапіўся яму сухі пень. Хацелася курыць, ды адлажыў ужо дахаты, абчысціў збольшага пень ад кары, узваліў яго на плечы і маўчаком насунуў к полю. Бабы не было. Па дарозе ён смела строіў здогады, што, мусіць, і яна таксама крала дровы, толькі не спазнаў яе — адкуль і хто. Так выйшаў ён на поле. У гразкім пераходзе хацеў паправіцца, каб ленеі было несці, азірнуўся... аж сунецца тая баба! На спіне ў яго, пад кажушжом, дзе было так горача, разліўся мокры холад, а троху ўмочаныя ногі запылі, як паля доўгае і труднае хадні ці ад рэўматызму,— і засягаў,

болыи не азіраючыся. Тое, што блізка былі хаты з людзьмі, паддавала яму болей смеласці. Злосць яго ўзяла: чаго, думае сабе, учапілася за ім дурная баба, як той сабачы хвост за ваўком? «Ча яе за мною носіць?» — разважаў, абціраючы сцюдзёны пот і заншляючы каўнер, бо ёдкае наветра аханіла яго ўсяго...

Кінуўшы пад страхою пень, прыйшоў у хату, каб трошчку адначыць і сагрэцца. Жонка заварушылася, пачуўшы яго.

— Ці ў дровы схадзіў? — спыталася.

— Ага. Прыніс макушку і пенушок... дый яшчэ раз думаю схадзіць, — адказаў ёй, пыхкаючы ў светлаватай ад месяца хаце, аб той жа старой змоўчаў, каб не спалохаць жонку. «Яшчэ пабаіцца адна з дзяццмі заставацца ў хаце», — так падумаў. Хацеў пераабуцца, бо мокрыя аборы падта ўрэзаліся ў ногі, толькі мала часу меў да світання, дык не стаў. І піць яму захацелася. Жонка, як на тое, устала паіць хлопчыка, дык і ён не ўцерпеў, напіўся і выпіў болей, чым можна піць, спацеўшы.

— А я ўсё нейкую дурную сніла, — сказала жонка, кладучыся ізноў на пасцелю, і, відаць, манілася зараз, хоць каротка, пераказаць яму свой сон. Ён жа наўмысля не стаў слухаць і пайшоў у лес трэці раз.

Пабрыў за гумны з цікаўнасцю і страхам: стрэне ён цяпер гэтую старую ці не? А ў жончаных спы не дужа верыў, бо жонцы заўсёды нешта нейкае вярзлося. На полі нікога не было. Неба ачысцілася ад хмар, выплыў месяц у другой квадры. Усё асвяцілася спакойна-сонным яго святлом, ёдкасць спусцілася ў мокрыя пізіны, наветра названчэла, і дзесь адзаду, сярод хат, гаўкнуў сабака, за ім яшчэ другі. Чалавек супакоіўся, шывка скакаў з сухога на сухое, каб угрэцца і пасмялець. Над цёмным лесам з'явіўся невялічкі, але рэзкі гэткаю парою вецер, і макушкі злёгка зашумелі, заківаліся. Ступіўшы цяпер у лес, напалоханы чалавек разы са тры пераксціўся зморанаю цяжкім пнём рукою, — не тое што для страху, але так, на ўсякае ўсё. І пачуў, што яму робицца сцюдзёна не зусім так, як бывае звычайна. «Хоць бы трасцу не схапіць», — дзіўна аслабеўшы на кароткі час духам, падумаў ён і злаяў старую: «Прычупілася ж, падла, пі стуль, пі ссюль». Яе ж пакуль што не было, і пайшоў ён гэтым разам не туды, дзе знайшоў макушку і пень, а троху ўбок. Тут ён зараз сабраў пошку сухога палення, ды неяк трапіў у благое месца: пад нагамі хлюпала вада, ён яшчэ

болей намачуў ногі, абрызгаўся вадою і ўпэцкаўся ў лешпія хваёвыя голкі, змешаныя з гразёю. Толькі ўзняў ён пошку на плечы, глядзіць, аж баба тая стаіць побач... Па ім прабегла палахлівая дрыготка. Стала ворашна і сцюдзёна... Маўкліва панёс пошку, — і цяпер самі сабою закалаціліся ў яго зубы: д-д-д-д... Хваравітая, мляўкая асцюдзяпеласць пайшла па ўсім целе, і чалавек са страхам памысліў, што трасца апанавала яго. Цяпер ужо ён не мог саўладаць з дрыготкаю, барзджэй адкінуў колькі паленняў і папура выйшаў з лесу на поле. Прырода ўсё яшчэ ціхамірна спала, толькі як бы троху паслабела месячнае святло, і паветра пацямнела ў нізінах, а ядранейшым і святлейшым зрабілася, здаецца, над галавою. Там, дзе дагэтуль маўчалі хаты, закукарэкалі трэцім разам пеўні, у адным акенцы бліснула было святло, ды ізноў згасла: відаць, хацелі там ужо ўставаць, але ўбачылі, што яшчэ вельмі рапа. Яго трасло і трасло... Рады, што падышоў да хат, кінуў ён пошку ля гумна і ўгрунь пабег у хату — мокры, спацелы, сцюдзёны.

— Яшчэ прынёс? — прыхільна спыталася жонка. Ён маўчаў і мокрымі ад поту і ад вады рукамі раскручваў аборыпу. Зубы яго ляскаталі, усё цела калацілася, а часам яго ўсяго няведамая сіла кідала з боку ў бок.

Мляўкая асцюдзяпеласць разлівалася ад патыліцы к сярэдзіне, усё цяплеючы і вяшчуючы гарачку. Жонка здзівілася яго маўчанню, боязка прыслухалася і тады пачула дробненькае зуб аб зуб: д-д-д-д... Яна схапілася з пасцелі і падышла ды нахінулася:

— Што табе? Чаго маўчыш? — А ён ўсё маўчаў. — Што табе! — крыкнула ў упудзе і кінулася паліць лучыну.

— Н-п-не п-п-па-л-і-іі, — пасілу вымавіў, трасучыся ўвесь, мужык, а тады сцюдзёнымі, лінкімі, як мярцвец ці жаба, пальцамі ўзяў яе за руку і пацягнуў к акну. Шлёпаў голаю, разутаю нагою і чвякаў другою, абутаю. І калаціўся, як асінавы ліст пад вялікім ветрам. Яна з жахам зірнула ў акно... Прыхіліўшыся да яе вуха, ён стаў шаптаць, вымаўляючы склад за складам, слова за словам: ці не стаіць там, на месячным відным надвор'і, на гародзе, між блізкаю, віднейшаю пуняю і далячэйшым, цёмным гумном, пахілая чорная постаць? Жонка слухала і глядзела, як зачараваная. Тады раптам жахліва адшаснулася ад акна, хоць там, пэўна ж, нічога не ўбачыла, але і ёй здалося, што быццам нешта чорнае мільгаецца там увач-

чу. Яна рынулася к полу, схапіла там першае, што трапіла пад руку, — спадніцу — і, распасцёршы яе ў руках, захінула акно. У хаце зрабілася цёмна і пязручна, але затое забаронпа ад падворнага ліха. Зачапіла яна спадніцу адным ражком за крук у сценцы, а другі падціснула пад налеснік. Край спадніцы апаў... Вузкая коска беллага месяца пяроўпа праскачыла ў хату — і спалохала іх абаіх. Не палячы святла, памагла жонка мужыку ўзлезці па пол, на пасцелю, на якой ён і пракачаўся дзён дваццаць з гакам у хваробе і выпетрыў на шчэнку ад гарачкі...

СМАЧНЫ ЗАЯЦ

I

Але колькі ўжо выпадкаў было ў гісторыі, што з самае вяршыні шчасця чалавек раптоўна звальваўся ў самае бяздонне плачу і адчаю.

Князь забіў на ловах пару вялікіх прыгожых ласёў. Вясёлы, здаволены, безупынку гамонячы з гасцямі, вярнуўся ён да вечару дамоў і загазаў кухару засмажыць адменнага зайца, што забіў учора лоўчы на снягу ў пушчы.

Тлусты, чырвоны той заяц ужо ляжаў на сталі ў пякарні, і кухар жвава завінуўся ля яго.

Умельствам кухара ганарыўся сам князь і часта хваліўся гасцям, што другога такога кухара ўва ўсім краі няма.

Кухар гэта ведаў і нільнаваўся не выскачыць з свае славы.

Сёння ён асабліва стараўся: князь вярнуўся вясёлы, госці рагочуць, абед будзе з паляўнічай выпіўкай, — можна і гасцінца спадзявацца ад іх, а князь назаўтра пахваліць і добрым часам дасць чарку гарэлкі.

А не дагодзіш — бяда: зараз пацягнуць гайдукі на стайню і так адсмаляць раменнымі бічамі, што цэлы тыдзень будзе ані сесці, ані легчы.

Быў адзін выпадак, — і кухар засмуціўся, спомніўшы... Перасаліў ён страву, і князь сам, сваёю цяжкаю рукою, так ударыў яго два разы поўху, што і цяпер яшчэ ў бла-

гое падвор'е з вуха гной цячэ. З гэтае прычыны кухар заўсёды пасіў у вуху кавалачак мяккага хлопу і дрэнна чуў.

І ці мала было такіх выпадкаў, што забіў бы яго гнеўны князь да смерці ці аддаў бы ў маскалі, каб не даражыў яго залатымі рукамі і тонкім кухарскім смакам.

Пасля калецтва прыкра было бачыць князю кухара з заткнутым вухам, і ён ніколі ўжо не гукаў яго на параду аб стравах да сябе, а пераказваў яму ўсе свае загады цераз стольніка.

Ды сёння князь быў у такім пязвычным гумары, што захацеў, апрача стольніка, і сам пагаманіць з ім, як смажыць зайца.

Калі хлопчык-гайдучок прыбег з палаца да кухара ў пякарню, а яна змяшчалася воддаль, у асобным, адумысным будыначку, калі ён запыхапа крыкнуў кухару: «Дзядзьку яснавяльможны кліча да сябе... барзджэй!» — у кухара затрэсліся ад неспадзевак рукі і зазвінела ў хворым вуху. Ён не ведаў, палохацца ці радавацца яму, што кліча яго князь.

Падняў уронены ручнік, абцёр з рукі зайцову кроў і рушненька прыгладзіў лысіну і падкруціў вус.

— Піражка... піражка, Янучок! — сарамліва, без раўнавагі зашаптаў ён гайдучку, азірнуўся, каб хто не ўбачыў, схашіў з духоўкі румяны піражок і ўсунуў хлопчыку ў кішэню за добру ці нядобру вестку.

Хлопчык усцешыўся, пагладзіў вялізнага адгадаванага ката, князёвага ўлюбёнца, што быў тут прыбегшы за хлопчыкам з пакояў, і паганяў дзядзьку: «Барзджэй, барзджэй, чакае!»

І зараз паляцелі: хлопчык паперадзе, а кухар следам, на бягу спускаючы засукапыя рукавы.

Толькі мышасты кот застаўся, зачынены праз недагляд у кухні. Ён важна пахадзіў па ўсіх сталах, нашохаў зайца і зморшчыўся, потым скокнуў і падзівіўся скрозь няшчытна зачыненыя дзверы з кухні ў чорны прыкухоннік, як там два кухцікі, судамоў і хлопец-дрывапос, былі кожны пры сваёй рабоце.

Кату прыемна засвярбела ў носе, ён глыбока пацягнуў пах ад вялізнае гарачае пліты, на якой без ліку стаяла рознага судзіння з гатаванымі стравамі, клубілася з катла пара, шляхатала вада, сіпелі скавародкі, транчалі дровы ў печы. Але блісканне на паліцах соцень медных рондляў усялякай велічыні, ад самага большага, увелькі з цэбар,

да самага маленечкага, з катову галаву, — не спадабалася яму.

Там былі адчынены другія дзверы, і скрозь іх цягнула холадам, можна было выскачыць на двор, але папуры выгляд кухароў, асабліва ж хлонец-дрыванос з вяроўкаю ў руках не спадабаліся князёваму ўлюбёнцу, і ён найшоў, задраўшы тоўсты хвост, назад.

Вучоны да ўсякіх штук, кот падскочыў, ударыўся аб клямку і расчыніў дзверы. У сенцах узлез на паліцу і пастабурчыўся: пачуў, быццам скрабаюцца мышы ў скрынцы з прыпасамі...

Тым часам у дзверы вытыркнуліся з надвор'я морды двух хартоў — тонкіх, як вужакі, сагнутых дугою. Адзін з іх пацягнуў носам і зараз знюхаў зайца. Мякка, пячутна падышоў да столу, задраў вострую морду, схапіў у шырачэнную зяпу зайцаву галаву і шмыгнуў з сваім радым сябрам на двор у хартоўню...

Усцешаны варочаўся назад галоўны кухар: князь быў да яго дужа ласкавы, пагаманіў з ім і нават даў пацалаваць сабе ў руку.

Але колькі ўжо выпадкаў было ў гісторыі, што з самае вяршыні шчасця чалавек раптоўна звальваўся ў самае бяздонне плачу і адчаю.

Шчаслівы кухар, праходзячы каля хартоўні, пачуў, што ў пуньцы — хрумстэнне, жвяканне і ціхае вурчэнне... Харты пешта жаруць!

Сэрца яго ёкнула: ці не зайца сцягнулі праклятыя сабакі, падобныя да чартоў?

Угрунь пабег ён да свае кухні, ускочыў, падбег к столу, — зайца няма! Болем пеканула яму ў сэрца. Ён кінуўся ў чорны прыкухоннік, шыбка агледзеў усё і ўсіх. Зайца не было, і кожны ціха займаўся сваёю работаю. Як бы за якой справай выйшаў кухар ізноў на двор і марудна, прыціснуты пяшчасцем, паплёўся міма хартоўні, асцярожна паглядаючы ўбок на сабачыя пунькі. Вось паказалася з аднае хартовая галава: морда ў крыві, вочы заплылі хіжаю сыццю і ў зубах штось тырчыць... Хорт аблізнуўся, і з зяпы выпала зайчая лапка.

Кухар папура пацягнуўся назад.

Увайшоўшы ў сенцы, ён прастоіў там, як пепрытомны, і мімаволі задраў галаву, шукаючы крука, каб хаця і засіліцца навекі.

І тут яшчэ раз трэба сказаць, што чалавек ніколі не ведае, дзе згубіць, а дзе знойдзе. І няма такой злыбеды

на свеце, на якую б не ўсміхнуўся неспадзеўны, печаканы ратунак.

У вочы яму кінуўся ляжачы на паліцы кот — вялікі, адгадаваны, мякенька-пушысты, як той заяц.

Адчайная думка застроміла кухару мазгі, і ён паманіў князёвага ката выстаўленымі пальцамі. Кот прыплюшчыў вочы, змераў постаць старшага кухара, важачы яго вартасць у каціных вачах. Ад кухара прыемна пахла, вочы яго былі пакорна-ласкавыя, і кот патрошку, важна стаў падыходзіць да выстаўленых пальцаў. Як толькі ён да-ткнуўся іх сваёю гладкаю, шаўковаю шэрсткаю, пальцы з дзікай знявагаю абхапілі яго карак і пацягнулі ў паветра. Кот захлынуўся ад шалёнай злосці і крыўды. Абдумайшыся, ён люта ашчэрыў зубы, заглабаў кіпцямі і закруціў хвастом; абраз князя стаў у выкачаных з галавы вочных яблыках і напаяўняў кацінае сэрца зласлівай радасцю бяссільнага, што ворагу князёвага ўлюбёнца будзе лютая кара за гэты здзек. Ды пальцы сцягнулі яго карак мёртваю пятлёю і няслі ў брыдкім паветры. Калі дзверы за людзьмі зашчапіліся на чэп, у вольнай руцэ кухара бліснуў вялізны, жудасны кухонны пож. Кот сабраў рэшткі сіл, сударажна рвануўся і згубіў прытомнасць. Гарачая кроў палілася з яго парэзанага горла, і наступіла вечнасць.

У адзін момант садраная шкурка была кінута ў далыні кут пад печ, а чырвоны, тлусты, аблуплены катовы труп з адсечанай галавою ляжаў, як добры, адменны заяц, на сталі. Кухаравы рукі набраліся цвёрдасці, сэрца патроху сціхла калаціцца, і кухарская праца закіпела. Час ад часу кухар шаптаў «Вочча наш», ксціўся-маліўся, абціраў пот і маўкліва, старапна смажыў, перчыў, паліваў...

II

— Ой, сэрца, людцы! Ой, сэрца!

Першы раз за ўсё жыццё еў князь і яго госці такога смачнага зайца. «Вось заяц — дык заяц! — хвалілі госці. — Пальчыкі аблізаць». Князь прыемна ўхмыляўся і часам нават шкадаваў, нашто калісьці ў страшным гневе скалечыў кухара. «Заяц добры, але і кухар мой нягоршы, — хваліўся ён. — Граф Зібер-Плятэр суліў мне летась за яго трыста злотых, ды я і за тысячу не аддам; мяркуйце, панове, самі: залатыя рукі, што?»

Гутарка ўзбілася на залатога кухара, і падвыпіўшыя госці пажадалі паглядзець на яго. Паслалі гайдука ў пякарню, каб прывёў яго.

— Скуль яснавляльможны дастаў яго? — пытаўся граф Бжастоўскі.

— Мой падданы... тутэйшы. Ні ў Парыжы, ні ў Варшаве не вучыўся, — мусіць з кухонным геніем радзіўся.

— Што ж так доўга не вядуць генія сюды? — пытаўся адзін пануры стары пап.

Князю не спадабаліся гэтыя словы, ён пахмурыўся і паслаў другога гайдука. Той ведаў князеў гнеў і памчаўся як страла.

Тым часам з кухарам рабілася немаведама што. Першы паслапец, здзіўлены, не ведаючы, што тут такое, стаяў пад ім, старым, і не мог даць рады, каб ён ішоў да князя.

Кухар збялеў, дрыжаў і не казаў ні слова. Ён глядзеў на пасланца вытрашчанымі вачыма і не рушыўся з месца, быццам прыліпшы. Потым, урэшце, паволі скрануўся і пабрыў у сваю каморку, побач з прыкухоннікам. Асунуўся там на калені, злажыў перад абразом рукі далоцямі і скамяпеў так. Не маліўся, не кланяўся, толькі стаяў на каленях і глядзеў на абраз.

Доўга, можа, прастоіў бы ён так, каб не прыбег другі пасланы. Тады двое гайдукоў схапілі яго падпашкі і пацягнулі ў палац. Ногі яго не ішлі, згібаліся, лоб узапрэў, змярцвеласць на твары не змяшчалася.

— Упіўся ты з радасці, ці што? — крычаў на яго старшы гайдук. — Князь хоча паказаць цябе гасцям, які ты, знацца, ёсць штукаар зайцоў смажыць, а ты і язык высалапіў. Ідзі ўжо сам! — і піхнуў яго злёгка ў бок.

Але кухар заваліўся на снег і не ішоў. Потым ён схапіўся рукою за грудзі і балюча застагнаў: «Ай, людцы, сэрца, сэрца баліць!»

Гайдукі спалохаліся сапраўды, але не важыліся і марудзіць і, схапіўшы яго, пацягнулі далей. З палаца выскачыў стольнік. Спытаўшыся на бягу, што такое, схапіў жменю снегу і пацёр кухару лоб. Тады ён трохі ачуняў і слаба паплёўся сам.

Калі гайдукі адчыпілі дзверы ядальнага пакоя, паны голасна гаманілі, наперабой хвалячыся сваімі ўдачамі на ловах, рагаталі, строілі розныя жарты на свой панскі манер. Граф Бжастоўскі першы заўважыў і, смеючыся, закрычаў: «Генія, генія, здаецца прывялі!»

— А, вось ён, геній... — прабурчаў пануры стары пап

і ўсміхнуўся: — Праўда, якісь асаблівы, быццам з таго свету... Але зайца смажыць мастак!

Госці патроху сціхлі і павярнулі галовы туды, дзе між двух рослых, здаровых, як дуб'ё, гайдукоў, стаяў пахілены, збялелы кухар.

— Што табе здзеілася, дурню? Скажы-тка нам, як ты смажыў зайца?

Кухар толькі шавяліў васковымі вуснамі і нічога не казаў.

Князю было прыкра, што яго чалядзінец такі затуканы і баязлівы...

— Што табе, дурню? — ізноў спытаўся ён грэблівым голасам.— Чаго без пары спалохаўся: за добрую работу будзеш мець добрую заплату.

Кухар зразумеў гэта як пагрозу і асупуўся на каленькі.

— Князёчку! — залямантаваў ён.— Харты яспай міласці, харты, каб на іх паляруш!

Ніхто нічога не разумеў. Харты яго спалохалі, ці што? Князь насупіўся, што кухар папсаваў яму добры гумар. Але ён не хацеў крута мяняць такую нядаўнюю ласку на гнеў і памерыўся яшчэ раз спытацца, у чым справа. Толькі ён тое падумаў, як кухар скруціўся і схапіўся абедзвюма рукамі за грудзі.

— Ой, сэрца, людцы! Ой, сэрца!..

— З ім сардэчны прыпадак ад якогась перапуду,— сказаў пануры стары пан і стаў ліць у шклянку сцюдзёнае вады, каб ратаваць пяшчаснага; ён знаўся на лячэнні хвароб.— На, выпі, галубец,— прыклаў ён да зубоў кухара зазвінеўшую шклянку і спрыяюча, але жартам дадаў: — Сардэчная хвароба — хвароба геніяў.

— Ой, людцы! Ой, людцы! — жаласна і брыдка лямантаваў кухар, скрабучы грудзі кіпцямі. Кавалак хлопу вылез у яго з вуха.

Усім зрабілася нялюба.

— Вядзеце яго! — загадаў князь гайдукам.— Хартоў спалохаўся, як дзіця...— прабурчаў ён услед падданаму і для супакою гасцей звярнуўся голасна і як нічога не было: — Гэта што — пара ласёў! Вось як мы летась палявалі з графам Зібер-Плятэрам — зуброў накрылі ў маёй дальняй пушчы...

І шумная лоўчая размова аднавілася. Забыліся і на зайца і на кухара.

III

Сначуццё шчаслівага да пяшчаснага сфальшывіла чыстую ў муках душу чалавека.

Хворы кухар стагнаў на ложку ў сваёй каморцы. З'явіўся дворны фельчар, даў выпіць супакойных капак, пытаўся, як сталася хвароба. Не дабіўшыся ніякага адказу, махнуў рукою і пайшоў. Малодшыя кухары ад смутку і дзеля спачуцця троху выпілі, сваім гоманам дурылі галаву хвораму, а тады пайшлі і яны.

Позна ўвечары прыбег захныканы гайдучок Ясюк, шукаючы запрапанчонага ката. Ён, бедны, аблазіў усе куткі ў пякарні і нідзе яго не знайшоў, толькі выцягнуў з запечча зайчую скурачку, якая дужа нагадвала яму ката. З ёю ў руцэ прыйшоў ён да хворага, калі там нікога ўжо не было, і стаў плакаць і жаліцца дзядзьку, што баіцца князя за ката.

— Можа, уцёк у лес... Можа, сабакі разарвалі... Заўтра яснавяльможны спытаецца, дзе кот... Што я скажу? Гу-гу-гу! — румзаў бедны хлопчык, прыпаўшы да скуркі тварам.— Вось ён такі быў гладзенькі, як зайчык... Прыйшоў са мною сюды ў пякарню, а потым не ведаю, дзе дзеўся!

— Не ведаеш, Ясюк? — узняўся з ложка хворы і ўталопіўся на хлапца здзіўленым поглядам.— Не ведаеш, дзе падзеўся твой... гэты кот?!

— Не ве-е-едаю-ю, гу-гу-гу,— не сунімаўся, плакаў Ясюк.— Можа, уцёк у лес ці на вёску, сабакі там мужыцкія разарвуць яго, гу-гу-гу...

— А ў пакоях ніхто не ведае, дзе ён, халера, падзеўся? — аджыўся хворы кухар.

— Ніхто не ведае, не бачылі... ува ўсіх пытаўся. Што мне цяперака рабіць, дзядзечка... гу-гу-гу! Будуць сячы мяне, што не ўпільнаваў.

Смяротны цяжар ралтам скаціўся з кухаравых плеч. Вялікім шчасцем засвяціліся змучаныя, праваленыя, з сінякамі ад сардэчнае хваробы вочы. Ком радасці ўскалыхнуў збалелыя грудзі. Сначуццё шчаслівага да няшчаснага сфальшывіла чыстую ў муках душу чалавека. З пяшчырай пяшчотаю ўцалелага прыцягнуў кухар хлопчыка да сябе, прытуліў, гладзіў па галоўцы, жалеў, кажучы з найбольшай даступнай яму ласкавасцю:

— Дзетка маё! Сіротачка мой бедны! Не бойся, не плач, неяк жа абойдзеца. Ну, абсякуць, на тое ж мы

служы панскія, каб нас секлі. Не бойся, да смерці ж не заб'юць. Во і мяне колькі разоў секлі,— нічога: паяк жа мадзею... Супакойся, мой Ясючок, галубок мой! Здохні ён, кот! Можна, яшчэ і зпойдзецца, калі сабакі не разарвалі, вернецца, як захоча есці, ліха яго не возьме... Цябе князь любіць, можна, і даруе, калі нават і згіне гэты падла.

Хлопчык, круглы сіротка, узяты з вёскі ў палац ад малых гадоў, рэдка чуў такую бацькаўскую гутарку. Ён паволі змаўкаў, сціха хліпаючы не столькі ад гора, колькі ад расчулёнасці. Ласка старога кухара, які даў яму сёння піражок, растапіла яго сэрца, як цяпло растапляе воск. Хлопчык прыпаў да кухаравай рукі і пацалаваў... Скурка выпраўзла з яго далоні і скацілася на ложкак. Кухар зорка сачыў за ёю і, упільнаваўшы зручнасць, пасунуў локцем назад, і яна звалілася, за ложкак. Тады кухар пачаў умаўляць хлопчыка, каб ён ішоў класціся спаць.

— А як жа, дзядзька, хворы адзін будзеце ляжаць? — з дзяціным спрыяннем спытаўся хлопчык, паглядзеўшы на старога чысценькімі, абсохлымі ад слёз вочкамі.

— Нічога, Ясюк! Не шкадуі мяне, бо мне ўжо крышку лепей...

ЕДУ ДАМОЎ

Даўно не быў я на вёсцы ўлетку.

Даўно не відаў таго бязмернага хараства роднае прыроды, якое адно ніколі не змяняецца, ніколі не марнее.

Наадварот — яно расце і расцвітае, набірае паведанае цаны ўваччу з кожным новым годам майго жыцця, з кожнай поваю сустрэчай пасля даўгога разлучэння.

Прыйдзе час, і з'явіцца вялікія песняры і пісьменнікі беларускае зямлі, каторыя патрапяць дасканальна паказаць прыгожым словам тое, што поўніць мае грудзі, а што выказаць не маю сілы.

Цяпер жа не адзін я пішу з няволі, пішу дзеля таго, што яшчэ дрэмле запраўдны паэтычны геній нашага высока адаранага народу.

Можна быць, я падта стаў нервовы ад сучаснае завірухі, але здаецца мне, што слёзы, якія неўспадзеўкі накруціліся на родным полі і якія стараюся схваць ад сваіх здаровых падарожнікаў-сялян, што яны — добрыя слёзы.

Бяспечнае, дарагое і любасе чуццё красы плача ўва мне.

У чужых краях, глядзеўшы на вялізарныя горы, шырокія рэкі, пладаносныя дрэвы і на ўсё тое, што хораша, а ў нас на Беларусі яго няма або яно горшае, я таксама любаваўся, харашэў душою, быў паэт, але не плакаў.

І зтуль, з чужыны, імкнулась думка да родных жыт-ных ніваў, з маркотаю гамонных лясоў, спакойных пералескаў.

— Таму, што ўзгадаваўся на тым мізэрным лапіку зямное кулі, — казалі мне.

А што, калі і гэтак? Спрэчнае пытанне: якое хараства мае вышэйшую цану — ці тое, каторае здаецца гэтакім спрадвеку найвялікшаму чыслу людзей, ці тое, што выклікае ў мяне слёзы?

Цэннасць хараства залежыць для людзей ад успрымання.

Я ж успрымаю так, як па тое паказала маё ўзгадаванне, мой светагляд, мае пачуцці, а можа быць, і бацькоўская кроў.

Гармонік і раяль — дзве рэчы зусім непараўнаныя паміж сабою. Але я знаў расійскага паэта, што пад раялевыя гукі плакаў, спамінаючы маркотна-звонкі гук гармоніка ў расійскім цёмным полі жніўнаю начою. Я не дзівіў яму...

Мабыць, з падобнае ж прычыны мне найлюбей за ўсё па свеце відаль раўнін, якія вось раскінулісь з узгоркамі паўкол і ўздоўж пыльнае дарогі.

Сто вёрст буду ехаць я да свае хаты па гэтым шэранькім шляху сярод жыта і яравога поля, потым у лесе і ўзноў у полі.

Буду ехаць, і піць свежае паветра, і плакаць, як паэт.

СТРАШНАЯ МУЗЫКАВА ПЕСНЯ

Дзеялася тое за прыгонам.

Быў у таго папа, акрутнага і злога пана Дастаеўскага, малады музыка.

Звалі яго — Арцём Скамарох.

За тое — Скамарох, што ўвесь род іх — скамарохі. Бацька, дзед і прадзед умелі іграць на скрыпцы і былі скамарохамі для ўсяе акругі.

Ніводнае вяселле без іх не абышлося.

Спачатку дзед іграў, даючы прыклады сыну. Потым бацька замяніў, водзячы з сабою па ігрышчах і кірмашах, дзе трэба і не трэба, свайго малога Арцёмку.

Але вось памёр дзед, памёр і бацька з маткаю. Застаўся дзяцюк адзін, сірата. Тады пан Дастаеўскі ўзяў яго да сябе ў двор.

Іграць жа хлопец умеў так, што бацьку і дзеда перайшоў. Не простыя дастаў ад долі пальцы.

Ды толькі меў і свае гонары Арцём. Вядома, наш брат-мужык, панскі падданы, а ў ім гонар быў зусім пянаскі.

Такі ганарлівы быў хлопец, што нават пан сцярогся рабіць яму якую крыўду. Такі ганарлівы: як не захоча іграць, то ці ўпрашай яго, ці пагражай яму,— не стане іграць, ды і годзе!

І вось аднойчы прывёз пан Дастаеўскі з Варшавы новую палюбоўніцу-палячку.

Палячка тая вазьмі ды і ўлюбіся ў нашага музыку.

Узяла на вока простага дзецюка.

Каб не быў такі ганарлівы, то рэч у той мінулы час звычайная. Пан бавіцца з палюбоўніцай, а палюбоўніца яшчэ каго ў сэрцы мае.

Аж тут выйшла цэлая гісторыя. Арцём дзяцюк быў гэткі: як не любіў, то і прыкідацца не хацеў...

Выедзе пан Дастаеўскі да Варшавы, або ў госці да суседзяў, або на ловы ў пушчу,— палячка толькі таго і чакае. Гукне мальца да сябе і просіць, каб ёй іграў.

Пакуль Арцём не ведаў, у чым справа, іграў палячцы розныя наскія песні, да якіх мела яна вялікую цікавасць, бо ніколі раней не чула іх. Нават гаманіць па-наску трохі плялася, каб, знацца, лягчэй апанаваць яго.

Але, як зразумеў музыка, што не простым вокам глядзіць на яго панская палюбоўніца, што нездарма распушчае перад ім свае даўжэнныя, чарнюсецькія, быццам вугалле, косы, што не так сабе хмурыць свае бровы, што не абы-чаго ў яе на бел-румяным твары якоесь нецярплівае, капрызнае ламанне,— як заўважыў усё гэта, страціў ахвоту іграць ёй песні.

А дзяўчына бачыць, што хлопец ганарлівы,— і пэўнасць страціла сваю.

Вядома, як жанчына страціць пэўнасць, то робіцца як бы якая непрытомная. То плача, то смяецца, то злуга-халюе, нічога ў свеце ёй тады ўжо не смакуе, і кожны лёгка заўважыць яе каханне.

Палячка была з людзьмі абыходлівая, і шмат хто шкадаваў яе, бо ведама ж: і ў панскай палюбоўніцы ёсць чалавечае сэрца і яна ж на сваім хлебе — чалавек.

Шкадуюць людзі палячку, наракаюць на Арцёма за гапарліваю натуру.

А музыку пашаму дадзела тое горш за рэдзьку. І сам ён шкадаваў прыгожую палячку, ды раз на злосць усім сказаў камусьці гэтак: «Не хачу за панам падбіраць... Няхай яна сабе другога пашукае!»

Злыя людзі вазьмі і дакажы палячцы.

От жа выйшла гісторыя, зусім, як у той бібліі аб Язэе тым Прыгожым і пачальнікавай жонцы.

Прыехаў пан, палячка з распачы і назводзіла яму на беднага музыку. «Так і так, — кажа, — лез гэты хамуйла да мае красы».

Але пан сцяміў, што справа, мабыць, трохі іначай выглядае.

Гукнуў ён да сябе Арцёма, запёрся з ім вока на вока ў кабінеце і ну яго пытаць:

— Скажы, хаме, чым ты прывабіў да сябе маю палячку?

Маўчыць Арцём. І што тут скажаш?

— Хочаш ты, хаме, з ёю ажаніцца? — ізноў пытаецца ў яго пан.

— Нізашта ў свеце, найласкавейшы пане, — цвёрда адказвае Арцём.

— Цо ж я бэндэ з вамі робіл? — як бы раіцца з ім пан: — Іграў ты ёй хамскія песні?

— Іграў, паночку!

— То выбірай, галгане: або жаніся з ёю і сядай на хлопскую там гаспадарку, або маеш іграць ёй што хоцькі... адну ноч?

— Жаніцца — ніколі не жанюся, а іграць — на тое мне і пальцы служаць.

— Добжэ мувіш, хаме, — пасміхнуўся пан, — паментай жэ о тэм!

А за колькі дзён здзеялася неспадзейнае няшчасце: захварэла палячка і памерла...

Мабыць, паднёс атруты пан.

Прыбралі яе на той свет у багатыя панскія ўборы, паклалі ў вялікай зале на чорны стол, запалілі свечкі...

Наступіла ноч, кліча пан музыку са скрыпкаю.

— Паменташ, хаме, цо мне мувіл?

— Памятаю, найласкавейшы пане.

— Ну, то ідзі іграй цэлую почку нябожчыцы, каб яе душа не вельмі сумавала па гэтым марным свеце...

Спалохаўся наш музыка, думае: жартуе пан... Не!

— Ідзі, ідзі,— кажа,— галгане, такая ж была ў нас умова.

Пайшоў Арцём у залу, і зачынілі яго там адпаго з палячкаю.

Жудасць ахапіла людзей, вялікі жаль мелі да музыкі і баяліся, што ў той зале пры нябожчыцы прыйшла-ткі на яго загуба.

Спаміналі цяпер розныя страшныя пераказы: як уставалі памершыя з труны, каб загубіць таго, каго ў жыцці дужа любілі.

Сталі нават шаптаць, што палячка была чараўніца, старая кракаўская ведзьма, якая ўдалася прыгожай панскай палюбоўніцай, каб загубіць нашага музыку.

Казалі нават, што і сам пан Дастаеўскі спутаўся з чарцямі, якім даўно карціла звесці са свету слаўнага музыку. Вядома, чарцям няма спакою ад добрага музыкі, бо ён сваім харошым грашнем робіць людзей лепшымі, верне іх на добрыя думкі.

А было ўсё гэта пад капец лета, калі з надыходам восені наступае самая вядзьмацкая пара.

Што ж тым часам рабіў Арцём?

Прышоў ён да труны, памаліўся за ўмершую душу і ўзяўся настрайваць сваю старую скрыпку.

Тады адчыніў напята акно і даў першы гук на струнах...

Як нейкі боль, як нейкі стог, раздаўся гук у садзе, сярод адцвіўшых красак, сярод агорнутых цішою почкі дрэў, пачуўся ён у сэрцах панскай чэлядзі і даляцеў да пана, што сядзеў у кабінеце пры чарцы старога віна.

Усё прыслухала: што будзе іграць музыка нябожчыцы на развітанне?

Памаўчаў трохі музыка і паволі, сціха, маркотна зайграў «Вечную памяць».

Дужэлі гукі, раслі, і вось здавалася, што цэлы хор папоў адпявае чалавека.

Яшчэ дужэйшымі рабіліся гукі, і дзіўна было ведаць, што там усяго толькі адна скрыпка так пье...

Не хор папоў паяў там, а быццам тысячы папурых галасоў зліліся ў адным хаўтурным гімне.

Слухаючым тую песню, жаль было марнай чалавечай долі, мізэрнымі былі раскошы гэтага свету, нікчэпнымі

нашыя сваркі і звадкі: «Суэта сует и всяческая суэта», «Прах еси и прахом отыдеш», — пялася ў той песні.

Але скончыў музыка маліцца, памаўчаў трохі і зайграў штось інашае. Трудна было адразу ўхапіць, аб чым гаворыць яго скрыпка, але чулася нешта знаёмае, даўна вядомае, даўна перажытае. Як бы там лес шуміць, як бы завіруха ў полі гудзіць, ізноў жа як бы жнеі пяюць. Зайграў, значыцца, музыка аб штодзённым жыцці чалавека. Кашаль б'е старога дзеда, гоман якісь людскі, як бы сварка бабская, кугаканне дзяцінае... І такое выразнае, дарма што скрыпка, быццам сапраўды хворае ці галоднае дзіцятка заходзіцца. Так плача, так плача, што вытрываць аж трудна, хочацца бегчы да яго, каб супяць тое плаканне. І чуецца, што сунімае матка: «А-а, а-а, малое! а-а, а-а, беднае!» Патрошку сціхае дзіця, калыша яго матка, скрыпаюць пачопкі цераз даўгую пачачку, скрыпаюць і скрыпаюць як бы вось тут во, каля цябе, дарма што гэта адно скрыпка даказвае пад музыкавымі пальцамі. Звычайныя песні іграў музыка, але слухаў бы яго, слухаў без канца-краю.

Не плач, маё дзіцятка, а цяц, маё родна.
Вунь там воіт ідзець,
На татку, на мамку ён бізун нясець,
У тым у бізупе скураты увіты,
На тым па бізупе слёзкі паліты...

І шмат чаго іграў музыка аб сваёй пядолі змалку дзён.
І так, песня за песняй, сыграў усё жыццё сваё.

Цёмная ноч стаяла на дварэ, а як іграў, то быццам расплывалася цямнота: то жніво перад вачмі, жнеі пяюць, то ў сенажацях косы звоняць, то ў супрадках вераценцы трынкаюць, то на ігрышчы «Лявоніху» хлопцы з дзеўкамі скачуць.

І нікому не здавалася дзіўным, што ля труны нябожчыцы іграе ён не толькі хаўтурнае, але і штодзённае, бо ўсё накаралася пальцам музыкавым; усё было толькі хораша — ці яно святое, ці грэшнае.

Аж так і да паўночы падышло.

Дайшоў музыка да тае нешчаслівае часіны, як іграў палячцы наскія песні.

Трубіць паляўнічы рог, гаўкаюць ганчакі, — гэта, значыцца, выязджае пан на ловы.

Смяецца палячка, як бы звапочак сярэбрашы, — гэта яна цешыцца, што Арцём да яе ідзе. Пакацілася ад скрып-

кі смутная жніўная песня, гэта ён пачаў іграць ёй паскія песні.

Песню за песняй іграе скрыпка, і такая жальба, такая жуда чалавечае душы была ў тым грапі, што сэрца ад болю ўсім сціскалася, белы свет не мілы рабіўся, жадалася чагось няведамага, чаму ніколі на свеце не бываць. Разліваецца ў слёзах скрыпка, плача аб марнасці таго свету, дзе адзіны любіць, а другі — не. Так іграў.

Але вось перабіваецца ігранне на новы тон. Выплывае на паверх магутны гук, горды, непераможны, пад якім ледзьве чуваць і тыя песні жніўныя, і тое мучанне паляччына. Зайграў Арцём аб сваёй гордай, адзінокай душы, зайграў аб сваёй музыцы. Грыміць няземны гімн, аж увесь свет ад тых гукаў дрыжыць... Па-над усім вышэй стаіць музыкаў гімн, няма той сілы ў свеце, якая б яго сходала.

Раптам зарагатала з кабінета панскага нешта нялюдскае, дзікое... Пан рагоча, вые, смяецца! А музыкаў гімн, не зважаючы, плыве шырокай хваляю ў паветры цёмнае пачы, як тая магутная бурлівая рака ў павадкі.

Сціхла рагатацце, і сярод музыкі раптоўна: бух!..

Сціхла і музыка. Бягудь людцы да пана ў кабінет, глядзяць: аж ён ляжыць з разбітымі мазгамі, пісталет турэцкі пры ім уронены ляжыць.

Здужала яго нячыстую сілу Арцёмава ігранне,— застрэліўся наш пан!

Пахавалі яго з палячкаю разам; Арцёма ж болей мы не бачылі: сышоў ад нас у свет, няведама куды.

Вось які быў калісь музыка, вось якое-што часам дзяслася за прыгонам.

СКАРБ

У самую бязгодзіцу глыбокай восені, пад дажджом бесперастанку і ўвечары, ехаў я ад станцыі Яшун Палескае чыгункі ўбок вёрст за пятнаццаць. Дрогкія, убогія калёскі, калматая, слабасільная шаўлюжка і пануры, бедны віляпчук-фурманшчык не весялілі вока.

Лёгкае паліто пад дажджовай накідкай мала барапілі маё зяблівае цела ад пранізлівае сцюжы з ветрам, і я з жалем глядзеў на акалелага вазніцу ў кароткай і блугенькай, зношанай капоце.

Вазніца быў маўклівы; маўчаў і я, прыціснуты бяскондай чарадою невясёлых думак.

Пакуль цягнуліся ад станцыі ў сасновым лесе, цядоля ў зацішшы здавалася яшчэ не дужа прыкрай. Але вось патанулі мы ў туманным полі... Гусцела цьма. Нямела мокрае падвор'е. Страшыла чорная, без просвецця, марудная дарога. І я пачуў сябе няшчасным у жыцці.

«Але, — думаў я сабе, — ёсць на свеце яшчэ болей абяздоленыя людзі». І падумаў пра свайго фўрмана, які паедзе гэтак жа дарогаю назад адзін. Я добра павячэраю, сагрэюся і буду спаць, калі ён, бедны, будзе яшчэ калець на гэтай сцюжы.

— Ці часта вам трапляецца так ездзіць? — спытаўся я азызлым ротам, з натугай вымаўляючы слова па слову.

— Як калі, — гэтаксама адгукнуўся фўрман, — як пасажыры ёсць, тады і еду. То цераз дзень, то разы два на тыдзень.

— Ох, няшчасны ж вы чалавек!..

— Чаму няшчасны? Без хлеба не сяджу, патроху зарабляю.

«Мабыць, звёўся з гаспадаркі і ўдаўся ў фўрманы, — падумаў я аб ім, — мабыць, пяздатны гаспадар; такія незадачнікі бываюць між сялян».

— Я, бач, братку, зямлі не маю, конь — усё маё багацце, — як угадаўшы мае думкі, сказаў ён мне.

— То вы сапраўды няшчасны чалавек...

— Чаму няшчасны? Я часам добра зарабляю.

— Калі ж гэтак вы так добра зарабляеце?

— Бывае. Пасажыры бываюць розныя.

— «На чай» даюць?

— Даюць гасцінца, а вось надоечы, дык пяцьдзесят рублёў за тры вярсты зарабіў.

Мяне здзівіла і зацікавіла, які такі шчаслівы выпадак скінуў яму з неба пяцьдзесят рублёў?

Я хацеў пытацца, але фўрман ажывіўся сам, і я прыслушаўся, што ён мне скажа?

— Бачыце, вунь там фальварак? — паказаў ён пугаю некуды ўбок.

Я, прызнацца, нічога, апроч чорнай, мокрай цьмы, не бачыў і, як ні напружваўся вачыма, не мог зацемиць ніякага фальварка.

— Ну, дык што?

— Там жыў калісьці пан, які займаўся чараўніцтвам.

Ён даведаўся, што ў тым сасновым лесе, што мы, вось, праязджалі, пранцузы закапалі скрыню грошай.

— Ну, ну?

— Дык вось шукаў ён таго скарбу праз усё сваё жыццё, ды нічога не мог натрапіць. Так і памёр, нічога не зпайшоўшы, але прадаў свой сакрэт пемцам за граніцу. Відаць, я гэтых пемцаў надоечы і вёз.

— Цікава!

— Але, братку, дужа цікава! Каб ведаў я, што яны, гэта, скарб едуць шукаць, то не пяцьдзесят рублёў узяў бы з іх.

— Значыцца, яны знайшлі? Кажыце па парадку ўсё.

— Што ж тут казаць? Відаць, знайшлі, бо столькі грошай мне дарма не кінулі б. Прыехалі яны з вячэрнім цягніком як вось, прыкладам кажучы, і вы. Прыехалі ўдвух, высокія такія, з рыжымі вусамі, і гаворка ў іх ні польская, ні руская, а невядома што, падобна да яўрэйскай. Ды не яўрэі. Са мною гаманілі ломана па-польску. Па далікатнасці відаць, што важныя паны і не тутэйшыя. Дагаварылі яны, гэта, не таргаваўшыся, маю фурманку да фальварка, але, прыехаўшы ў той бор, казалі мне стаяць. З сабою ж узялі якуюсьці даўгую цяжкую торбачку — інструменты былі там ці што, бо троху дзынкала. Запалілі лікстрыцкі ліхтарок і падаліся з дарогі ў лес. І торбачку ўзялі з сабою. Чакаў я іх, мабыць, з гадзіну. Спачатку не дзівіўся, бо паны, вядома, ад іх усякіх штук убачыш. Але, урэшце, дакучыла мне дужа — таксама дождж крапіў — ды і цікавасць забірала. Тут я і сцяміў, што яны, гэта скарб шукаюць. Вярнуліся, гяргечуць паціхеньку між сабою і нештачка малое ў руках адзін нясе. Другі пёс торбу, а гэты — штось завінуўшы ў чорную хустачку, можа, тую скрыначку пранцузскую з грашыма. Што мяне здзівіла, дык гэта — радасці вялікай на тварах не было відаць. Як і раней, гяргечуць паціхеньку, спакойна між сабою і кажуць заварачываць назад. Я, вядома, завярнуўся і завёз назад на станцыю. Якраз падыходзіў і цягнік на Вільню, яны ўзялі білеты, далі мне пяцьдзесят рублёў ды і паехалі сабе.

— Дзіўныя рэчы кажаце! — як крыкнуў я. — Толькі як яны маглі знайсці ў лесе, уночы, у незнаёмай мясцовасці?

— Немцы, братку! Мудрыя галовы, хітравыя і ад яўрэяў. Забыўся сказаць, што на вакзале яны ў нейкі плап глядзелі і стужку мерную якуюсь мелі пры сабе. А як іх

вёз, дык усё на гадзіннік паглядалі, колькі ўехалі. Пыталіся ў мяне ловапа па-польску аб паваротках ад дарогі.

— Ай-я-яй! Чаму ж вы не казалі хоць начальніку станцыі, што немцы нешта ў нашым лесе адкапалі?

— Э, панок, лес гэты панскі, а звяжыся з начальнікам, яшчэ ў бяду якую трапіш... Далі мне пяць паперак, я і маўчу.

— Ну, а цяпер жа вы шкадуеце?

— Чаго шкадую? На іхнюю долю, знацца, шчасце. Трошкі, можа, і шкадую, што не папрасіў хоць сотню. Як думаеце, далі б ці не?

— Ай-я-яй! — мог я толькі адказаць, бо сапраўды ўпэўніўся, што немцы выкапалі скарб, закопаны ў 1812 годзе французскім войскам.

Нядбаласць кінула мяне; здавалася, як быццам пацяп-лела, як быццам пасвятлела навакол. Хацелася бегчы да ганяць штосьці, намалёванае ўвабражэннем. Ды не падоўга...

Фурман змоўк. Паволі сціх і я. Капьяка наша шлёпалася, як рак. Ноч яшчэ болей пацямнела, і падарожжа ізноў расціла цярплівую нуду, маруду думак, безнадзейнасць. Дожджык прабіраўся за каўнер, пранізлівая сцюжа ёжылася на спіне. За паўгадзіны апавяданне яго здавалася даўняю, даўняю байкаю ці нечым бачаным у ва сне.

САСНА

І ёсць на нашым полі вялізная кучматая сасна, старая-прастарая. Стаіць яна ў баку ад новае дарогі, там, дзе калісь праходзіў стары шлях. Гаспадар шнура, на якім яна прыйшлася, даўно звёў бы яе са свету, каб не баяўся, што ад гэтага яму трапіцца нейкая бяда. Дый усе людзі так прызвычайліся бачыць гэтую сасну, што без яе, здаецца, і поле нашае было б не тое.

Вось аб гэтай-то сасне многа чаго кажуць старыя людзі, спамінаючы стары, даўна мінулы час.

Яшчэ да вольніцы жыў у нашай вёсцы заможны гаспадар. Шмат грошы набіраў ён за сваё жыццё, бо скнарыца быў — што няхай такіх не будзе. Прадасць, бывала,

збожжа, лён ці канаплі, дык бубліка дзецям не купіць на гасцінец. А калі з'явіліся пазнейшым часам крупадзёркі і млыны, то нізашта не хацеў завезці, каб яму абдзёрлі ці змалолі; бабы мусілі, як і даўней, таўчы-душыцца ў ступе крупы і малоць мелева на сваіх хатніх жорнах.

Меў ён чатырох сыноў. Тры засталіся гаспадарыць, а самы маладзейшы, па імя Васіль, з пацскага загаду прыстаў да немца-млынара ў навуку. Малоць ён добра не наўчыўся, але затое наўчыўся маляваць, ад немца, абразы.

Не спадабалася яго старому бацьку, што сын займаецца такою-то лухтою: малое дрэвы, хаты і людзей.

— Гэта, кажа, — пацская або пямецкая забаўка, а мужыка яна толькі псуе!

А ў немца ды была харошая дачка, звалася Эльза, — хлапец вазьмі дый закахайся. Яна, бывала, ходзіць, бавіцца пад тою сасною, а ён малое кучматую сасну і сваю дзяўчыну пад сасною. Урэшце так добра стаў ён маляваць, што перайшоў нават і немца, і шмат намалюваў вялізных абразоў па просьбе бацюшкі ў царкву. Толькі іх пасля з царквы павыкідалі.

Аднойчы дужа заняўздолеў стары той гаспадар, думаў, што памрэ, гукнуў сваіх трох большых і сказаў:

— Дзеткі! Дужа я хворы, можа, памру, дык хачу вас падзяліць, каб вы па маёй смерці не калаціліся за бацькава дабро.

— Што ж ты дзеліш толькі траіх? — спыталася старая. — Чаму ж ты Васіля не дзеліш?

І сыны ўмяшаліся. Сталі прасіць бацьку, каб не крыўдзіў ён і меншага, Васіля.

— Дык я, гэта, яго крыўджу?! — з гневам сказаў хворы. — Не, не я, а ён мяне пакрыўдзіў! Бо вы, дзеткі, пайшлі добрым торама, а ён не.

— Можа, ён яшчэ абдумаецца, — прасіла за сына маці.

— Абдумаецца? Не, ніколі ён не абдумаецца, калі дагэтуль не абдумаўся, — гневаўся, не мякчэючы, стары. — Я, — кажа, — скрозь цэлае сваё жыццё збіраў дабро: прадаўшы, бывала, збожжа, лён ці канаплі — соткі гарэлкі ні разу не вышій. Скрозь увесь век свой хадзіў я ў лапцях, не хацеўшы траціцца на боты, хоць і меў за што. Адну шапку-віславуху цягаў я зіму і лета гадоў дваццаць, а можа, і болей... Каб толькі сабраць вам... Мне ж нічога ўжо не трэба. У ямку з сабою не вазьму. А Васіль лаяў мяне, бацьку свайго роднага, за гэтае маё старанне. Ён боты носіць, ён паскудствам займаецца, дзевак малое.

Каму гэта патрэбна? Рукі мае па самыя локці... Дык няма ж яму ад мяне нічога. Хай цалуецца са сваімі немцамі.

І так падзяліў гаспадарку між трыма старэйшымі сынамі, а маляр за тое, што не ішоў, на яго зданне, добраю дарогаю, не даў нічога.

Але гэтым разам не памёр стары, — аправіўся.

І стаў жыць цяпер адзін са старою, дастаючы часціну збожжа ад адзеленых сыноў і маючы, ведама, вялікі запас грошы.

Тым часам ссадзіў за нейкую прамашку з млынарскае насады немца пан. І пачаў наш бедны немец надта гараваць, бо зусім не меў ён чаго есці і ўсю сям'ю жывіў толькі адною каваю, ды не праўдзіваю, а меленаю з жалудоў. Сям'я ж, праўда, невялічкая была: сам ды жонка з тою дачкою Эльзаю.

Дужа блізка ўзяў Васіль да сэрца бядацкае жыццё свае каханкі і пасабляў чым мог, цягаючы патрошкі з бацькавае гаспадаркі. Дадзела яму гэткае жыццё, і прыйшоў ён раз да бацькі прасіць, каб дазволіў бы яму жаніцца з немкаю і сесці, з панскай ласкі, на гаспадарку. Пэўна, з тых замераў нічога б і не выйшла, бо з хлапца ніякі быў гаспадар, яму абы часіна — зараз маляваць, а маляваннем хлеба не прыдбаеш. Але старому не спадабалася, што з немкаю. Сварыўся ён на сына-неўдалюгу, а колькі раз нават і з хаты выганяў.

Васіль, бывала, кажа:

— Тата! Сын я вам ці не? За што вы гневаецеся? Я ж яе кахаю. Не вінават я, што кахаю, а яна не вінавата, што яна немка. Дазвольце мне жаніцца і сесці на гаспадарку.

— Колам ты сядзь, сыноч, — кажа яму бацька. — Каб я з месца не сышоў, калі я дам табе хаця што-небудзь.

— Вы не давайце. Вы толькі дазвольце мне жаніцца.

— Як? Дык ты нічога і не просіш у мяне, сынку? А хацеў жа сесці на гаспадарку?

— Калі будзе на чым, сяду. А не — я з свайго промыслу пражыву. Я абразы ў царкву буду маляваць. Да млынара дзе-небудзь у памагатыя прыстану.

— Згінеш ты. Не пражывеш! А кінь немку і маляванне, будзь чалавекам, дык нічога я табе не пашкадую, худога слова табе ніколі не скажу.

— Я кахаю Эльзу.

— Што ты ў ёй добрага знайшоў. Немцы, сынку, не

нашы людзі, яны — гордыя. У бядзе сядзіць, жалудовай каваю толькі жывіцца, а прыйсці з пакораю не хоча. Ён чакае, што я пайду яму карыцца: «Дзякуй табе, пане млынару, што твая дачушка майму сыну галоўку завязала». Не, недачаканне...

— Тата! Эльза будзе вам як родная дачка.

— А-а, будзе! Цяпер ужо ў руку цалуе мне, спаткаўшыся: ветласцю хоча падысці. Не, мяне падбегамі не купіць.

— Яна гэта робіць па шчырасці, паважае вас як майго бацьку. Гэта звычай такі нямецкі. Няхай жа тата не думае нічога дрэннага.

— Блазень ты! Анямечылі яны цябе. Малюеш дрэвы, хаты і людзей, а гэта панская або нямецкая забаўка, і мужыка яна толькі псуе. Кінь ты свае забаўкі, будзь ты чалавекам!

Тым размовы і канчаліся.

Не мог кінуць Васіль гэтых сваіх забавак, і не да забавак тут ужо ішло...

Бяда ўжо тут надыходзіла, бо трэба было дзеўку да шлюбавесці барзджэй, за тое, што дапусцілася да ліха. У пемцаў, мусіць, глядзяць на тую справу троху лягчэй, як тое ў нас паводзіцца. Спракудзілася дзеўка, а пемец апічагусепькі: не сварыцца, не лае, адно п'е каву з жалудоў, чакаючы папура, калі дазволіць бацька пабрацца з ёю маляр.

П'е і спамінае мінулы час.

...Млын гудзіць. Млынар ходзіць белы ад мукі. Вось бяжыць яго Эльзачка.

— Татачка, а дзе Васіль?

— Ой, дзяўчынка! Нешта вельмі часта пытаешся ты Васіля.

— Татачка! Адпусці ты яго сёння з млына. Мы пойдзем пагуляем пад сасною.

— Чаму ўсё пад сасною?

— Васіль там будзе маляваць мяне.

— Ну, ідзіце сабе: завозу мала.

— Дзякую, татачка! — скажа дзяўчынка і пабяжыць вясёлая.

Беленькая была такая пемачка, з вялікаю касою, хоць і маладзенькая.

«Маладая дзяўчынка, — думае ўслед ёй бацька, — рапа

ты закахалася. Хлопец пічога сабе, але мужык. Бацька яго такі,— каб яго чорт схпіў. Ат, клопат сабе!.. Гудзі, гудзі, маё кола! Мялі, мялі хлябок людзям! Будзем мы ніць каву не жалудовую, а сапраўдную...»

Ды не давлялося яму піць сапраўдную каву. П'е ён жалудовую. І кажа, адарваўшыся ад сумных успамінкаў і разваг:

— Эльза, Эльза! Дзіцятка маё! Што ты сядзіш? Што ты думаеш? Ты думаеш, што бацька твой ужо скінуты з млынарскае пасады? Што бацька твой — ужо бедны безработны чалавек? Што ён п'е жалудовую каву? Эльза, Эльза! Дзіцятка маё!

— Татачка, мы нешчаслівыя людзі,— казала Эльза, хаваючы ад засмучоных бацькавых вачэй сваё кругленькае паднятае брушка.— Але мы яшчэ будзем шчаслівыя, татачка!

А Васілёваму, аднак жа, бацьку страшэнна не падабалася, што немцы ў гэтай-то бядзе не думаюць яму карыцца, не просяць, не наракаюць, пры спаткапні з ім дужа ветлівы, а дзяўчына нават і ў руку яму цалуе.

Знялюбела яму дзеўка за гэтую нямецкую пачцівасць і яшчэ за тое, што любіла бавіцца пад тою сасною. Мала таго, што бавіцца сама, Васіля туды з сабою цягне або цэлы табун дзяўчат вясковых прывядзе. Збяруцца там карагодам і пяюць ёй без пары вясельныя песні.

А то жартуюць:

— Як жа ты, Эльзачка, белая красачка, з намі, мужыкамі, будзеш жыць, панскі прыгон адбываць, не ўмеючы ані кросенцаў ткаць, ані жытца жаць?

А немачка смяецца, як блазпотка:

— Я,— кажа,— усё здолею, толькі не дужа прызвычаена. Для Васількі свайго любага да ўсяго я прызвычаюся. Буду кросны ткаць, і жыта жаць, і хлеб мясіць...

— А малаціць жа ты не ўмееш?

— Дык ці доўга мне наўчыцца, Васіля кахаючы!

Кажа так, і не сорам ёй...

Пагуляўшы, ідзе немачка з Васілём дамоў, пастаяць, пакалеюцца, пацалуюцца і разойдуцца: Эльзачка — дамоў, а Васіль — да бацькі або ў панскі двор варту адбываць. А часам — і пемаведама, дзе ён пачуе.

Ізноў сядзіць Эльзачка, сядзіць ды слухае бацькаву жальбу.

— Мы нешчаслівыя людзі... так! — кажа стары пемец, а пямкіня-маці плача, абціраючы ціхенька слёзы белым

хвартушком, і п'юць жалудовую каву.— Я нешчаслівы бацька, Эльза! Табе даўно пара да шлюбу ісці, Эльза! Паглядзі на сваё брушка, дзяўчынка мая! Яно расце так, як нашае пясчасце. Што пам рабіць, Эльза, дзіцятка маё?

— Васіль, татачка, пагамоніць са сваім бацькам, татачка... Што рабіць? Ці я, бедная, ведаю? І я нешчаслівая, бо за мяне і вы ў пясчасці, мой любы татухна, мая любая мамухна. Але мы яшчэ будзем шчаслівыя, мой татачка!

А старая нямкіня нап'ецца кавы і шые дзіцячыя каптуркі. Шые і абцірае слёзы.

Так ішоў час, і зусім крута прыйшлося немцам, а з імі разам і хлапцу. Што заробіць Эльза, шыючы сукенкі нападзянкам, тым толькі і жывілася з бацькамі. Васіль за ёю сох.

І вось аднойчы сцягнуў ён з гора ў бацькі некалькі рублёў і панёс старой нямкіні, каб купіла чаго есці.

Сядзелі тады немцы, гаманілі. Стары ўбачыў, што пехта ідзе, і кажа:

— Хто там ідзе, Эльза? Ці не Васіль?

— А хто да нас болей пойдзе? Васілёк ідзе,— адказала Эльза і пабегла на спатканне.

Ён прыйшоў. Маўкліва сеў. Усе на яго глядзелі. Ён быў белы як крэйда. Валасы змяклі ад поту.

— Ну? Васілёк? — падышла да яго Эльза і паклала сваю руку яму на галаву.

— Нічога...— насілу адказаў Васіль і адвёў яе руку, быццам яму сорамна ці дужа цяжка.

— Выпі з намі кавы, Васіль! Жалудовай кавы...— сказаў немец.

— Вось грошы...— паклаў Васіль скамечаную паперку на стол.

— Якія грошы? — спыталіся ўсе ў адзін голас.

— Бацька даў? А, Васілёк? — дапытвалася Эльза.

— Усё роўна, хто даў... Будзем строіцца да шлюбу... Сёння ж... зараз... Ну, жыва! — казаў, як цесрытомны, Васіль. Быў зусім няладны.

Нямкіня ўзяла грошы і перадала старому. Той схваў іх у кішэню ў штапы, папрапуў сваю капоту і пайшоў к Васілёваму бацьку. Прынёс яму грошы і просіць, каб не гневаўся на сына.

Стары, замест паслухаць і, нарэшце, змілавацца, аблаяў немца і ўсю яго сям'ю, назваў Эльзу нехарошым сло-

вам і стаў клясці няўдалага сына, кажучы, што цяпер і на парог яго да сябе не пусціць, што праклінае сына, і дзяцей яго, і ўвесь яго род да сёмага калена.

— Зладзеяў, — кажа, — у нашым родзе не было. Ён мне цяпер не сын, а я ўжо яму не бацька. Хаі ідзе ад мяне, прокляты, куды сабе хоча!

Было гэта пад вечар. Калі немец вярнуўся, Васіль, забіты горам, кінуўся, сам не ведаў куды, у поле. Але прыбег у бацькаў двор, увайшоў у старую варывеньку, дзе начаваў, і парэзаў усе свае малюпкі і нагамі іх патаптаў. Потым пабег ізноў да немца. Позным вечарам бачылі яго людзі пад сасною ўдваіх з Эльзаю. Ён штось вельмі гора і з вялікім жалем і крыўдаю казаў ёй, прыпаўшы да сасновага камля, а яна хацела як-небудзь супакоіць яго, сядзела, схіліўшы галаву, і брала любага за рукі...

А ўночы сталася ліхая справа, якой спрадвеку не было чутно ў нашым глухім баку... Засек Васіль сякераю старога бацьку, а сам на той сасне засіліўся, бедны...

На раніцу прыехала начальства, зрабіла следства, старых немцаў і Эльзу павезлі ў турму, старога дазволіла сынам хаваць, як хочуць, а забойцу за тое, што задавіўся, сам адабраў сабе жыццё, дало загад закапаць тут жа пад сасною, бо хаваць такіх на могільніку з усімі нябожчыкамі разам — па хрысціянскаму закону грэх, як і маліцца за іх грэх. Так, без усякага абраду, як не чалавека, а жыўёлу, і закапалі там.

Але ж як сталі капаць яму магілу пад сасною, то і знайшлі гаршчок з грашмі. Там, значыцца, хаваў стары сваё багацце і не любіў, што Эльза з моладдзю хадзіла па тым месцы. А яны хадзілі — і ані гадкі ім, што па грашах ходзяць...

І грошы тыя начальства забрала да скарбу.

А сасна і цяпер стаіць, толькі магілкі не значна, бо яе і не рабілі, — пакінулі гладкае месца.

ПАКІНУТЫЯ ХАТЫ

Я забрыў далёка на ўскрай Вільпі і апынуўся паміж хат, пакінутых гаспадарамі, што паўцякалі ў 1915 годзе ад немца ў Расію.

Як тут смутна!

Не чуваць вясёлых дачных галасоў, дзявочага звонкага смеху і грашя на верандзе грамафону.

Цішыня і могільнасць.

Забітыя вокны з пакрадзенымі там-сям шыбамі.

Пыл і павучышце на сходах.

Сярод кляноў праляцеў сіваграк. Краі ў яго чорныя, а пасяродак, між галавы і хваста,— сіні.

Я лёг на траву пад кустом і глядзеў угару на вецце.

Патроху заснуў.

Мне прыспіліся старадаўныя муры сярод лесу. Аказалася, што там жыве ляснічы. Швейцар не хацеў пусціць мяне, але я настойліва прасіў яго схадзіць да ляснічага і сказаць, што я прыехаў у гэтую глуш з далёкага краю на ўсё лета і што я цікаўлюся старасвеччынай.

Швейцар, пачуўшы, нізка пакланіўся мне і шырока расчыніў дзверы.

Я пайшоў па бясконцых мураваных калідорах і прыбіўся ўрэшце да вялізнай залі... поўнай чалавечых касцей, чарапоў і яшчэ недагнілых трупаў. Ляснічы стаяў збоку і панура ўглядаўся на ўсю гэту старасвеччыну. Мне зрабілася жудасна. І я з цяжкім пачуццём прагнуўся. Ад пакінутых хат веяла такім сумам, што я барзджэй пайшоў проч.

У ПАНСКАЙ КУХНІ

Аддаў бацька Сымонку ў кухаронкі.

— Адны вучаць на пісара, другія на папа, а мы, сынку, бедныя, дык выйдзі хоць на кухара,— казаў ён сыну.— Зямлі ў нас мала, дык трэба табе, галубок мой, пайсці ў свет...

Завёз бацька Сымонку да аднаго вялікага папа, што жыў недалёка ад іхнае вёскі, і аддаў там у кухарскую навуку: служыць хлопчыкам на кухні і патрошку прыглядацца да работы.

І прабыў там Сымонка ад восені да каляд. А потым выйшла гісторыя...

Было свята... Меўся ўпачы прыехаць з Масквы пан. Быў ён адзінокі, дык увесь дом цяпер стаяў пусты, пануры, а Сымонку дык і страшны.

На ўвесь дом сядзелі яны ўдваіх з старэнькаю кухаркаю ў пустой і прастылай кухні.

Лёкай, дзядзька Тамаш, страшэнны п'япчуга, пайшоў некуды п'янітваваць. Судамоўка Рыпіна гуляла ў «людскоў» — так звалася хата для парабкаў.

Дык яны сядзелі ўдваіх: старэнькая кухарка і Сымонка.

Спачатку бабулька ўпраўлялася ля пліты, потым села ў крэсла, гукнула з каморачкі Сымонку і папрасіла, каб ён прачытаў ёй што-небудзь, бо ўвечары яе вочы слаба разбіралі друк.

Сымонка ўжо нарыхтаваўся ёй чытаць, а яна цяжка зварухнулася ў крэсле (бо падта ж была грубая, і пухлая, хоць і нездаровая), потым падкруціла кнот у лямпе, ахінулася вязанаю хусткаю, па галоўцы Сымонку пагладзіла, цукерку мятную з кішэні дастала, яму падсунула на кнігу, а потым з сваёю аддышкаю загаманіла:

— Ну, балазе ўправілася. І ўжо ткі дачакалася... Сёння павінец прыехаць пан, — прывязе новага кухара, а заўтра сяду я на машыну, увечары буду ў сваім мястэчку. Досыць з мяне — наслужылася я за свой век. Не шкадую... Не падабалася мне тут. Нядобрая тут мясцовасць, нядобрая! Што ночачкі выюць праклятыя сабакі. І павыюць бяды... На ліха іх гэтулькі мае пан? Ні ён стралец, ні ён паляўнічы... І людзі певясёлыя. Тамаш цвярозы амаль што ніколі не бывае. Рыпіна з мужыком дражніцца ды вадзіцца, а бедная Анэта, мусіць, другой дарогі не ведае, як да мяне хадзіць і плакаць...

Анэта была дачка старшага ўрмана, вучоная, былая настаўніца, ці што. Не звёў нейкі хланец і кінуў. Яна вечна была засмучоная, жалобная.

— Яшчэ як пан дома — сяк-так, весялей крыху, а як паедзе на дзён пяць у гэную самую Маскву — зусім закліты дом, і двор, і ўся ваколца, — разважала бабулька. — Сеня, Сеня! — паклікала яна Сымонку.

— Што, бабулька?

— Што задрамаў, мой галубок? Ці, можа, аб чым задумаўся?

— Не, я так сабе, бабулька!

— Прасіла — не кажы: бабулька. Заві мяне Агап'я Мікулішна, адвыкай ад дзеравеншчыны.

— Мне дамоў хочацца... Агапа Мікулішня.

— Ах, мой хлопчык, як ты дрэнна вымаўляеш. Ну, нічога, не смуціся. Раскажы мне што-небудзь пра сваіх родных: што там у вас, як там у вас...

— Там у нас цяпер мама вячэру налівае, за стол садзяцца, тата рукі мые.

— Ну і добра, што мые. Гэта надта гігіенічна. А ў мяне ў даму цяпер, пэўна, гарбату п'юць або нявестка ў царкву на вячэрню пайшла. Налі-ка, Сенічка, мне там з пліты гарбаткі.

Пакуль Сымонка налівае, яна кажа:

— Каб была я цяпер у сваім мястэчку, у царкву таксама пайшла б, а то сяджу вось ды нуджуся. Ведаеш, мой галубок, збегай ты ў людскую па Рыпіну, пара ўжо пліту распальваць: пац, можа, з адзінаццатым прыедзе. Фурманы ўжо, пэўна, запрагаюць.

* * *

Пакуль Сымонка напранаўся, дзверы расчыніліся, і з холадам увайшла чорная фігура заплаканай Анэты.

Яны, сваім бабскім звычаем, пацалаваліся. З Сымонкам дарослыя людзі, як Анэта, яшчэ не лічылі патрэбным прывітацца.

Потым Анэта села і, як зазвычай, заплакала.

— Што добрага чуваць, Анэтачка? — спыталася ў яе бабулька.

Анэта, не абціраючы сваіх вечна цякучых слёз, нейкім далёкім, безуважным голасам працадзіла:

— Бацька паехаў ужо на станцыю, а дзядзька Тамаш п'яны зарыўся ў снэзе пад плотам... Паніўся з кавалямі. Яны цягнуць сюды, а ён ірвецца, каб на станцыю вялі яго яшчэ ніць.

— Матачка найвышняя! — закапашылася старая. — Знацца, пац за паўгадзіны можа прыехаць, а ў мяне пліта яшчэ не распалена, Рыпіна збегла... Тамаш уніўся... Сенічка! Сенічка! Бяжы ты шыбенька, не марудзь, па Рыпіну.

Сымонка пабег у людскую. У дарозе наскочыў на дзядзьку Тамаша з кавалямі, якія тузгаліся з ім, вядучы надпанкі. Ён заўважыў Сымонку і закрычаў п'яным голасам:

— Сенька! Хто я табе?

— Вы мне — дзядзька Тамаш,— адказаў Сымонка весела.

— Ідзі сюды.

Сымонка падышоў.

— Я табе бог і цар! — сханіў дзядзька Тамаш Сымонку за вуха.

Сымонка вырваўся і ўцёк.

У людскоў было поўна людзей. Адзін парабак іграў на гармоніку польку, а ўся хата скакала. Сымонка знайшоў Рыпіну з садоўнікам, абняўшыся ў пары, і сказаў ёй, каб зараз бегла ў кухню. Яна ж была чырвоная, з падвышаным настроем і быццам не пачула, што сказаў ёй Сымонка. Сымонка пасілу выбраўся пазад у сепцы.

Там, у куце, пехта сказаў, відаць, пра Рыпіну:

— Яна круціцца з другімі, а ты глядзіш, дурань...

— Нічога... дам рады,— адказаў дзіўна і нядобра яе мужык.

Вярнуўшыся ў кухню, Сымонка далажыў пра ўсё бабульцы.

Анэта, паслухаўшы, працадзіла:

— Ці гэта ў іх гульня, цётка! Адна нуда толькі...

А бабулька пачала бубнець і жаліцца на Рыпіну, што не прыбегла зараз, і ўстрывожылася, каб мужык са злосці не зрабіў ёй ліха.

— Натура такая ў маладзіцы. Дразніцца з мужыком, а ён думае нівесь што. Бокам ёй вылезе гэтае заляцанне з садоўнікам.

Рыпіна так і не прыйшла з гульні. Прыслала потым дзяўчынку, аднаго парабка дачку, з павіною, што яна ўжо болей службыць не будзе, разлічыцца ў пана і паедзе ў Пецярбург.

— Вось дурная! Вось то дурная! — бурчэла бабулька на Рыпіну, заняўшыся ля пліты, і паслала па яе Сымонку яшчэ раз: каб зараз прыходзіла, пакуль яшчэ не разлічылася...

* * *

Не паспеў Сымонка выбегчы, як пад парадны ход пад'ехаў пан — і адразу завылі ўсе сабакі.

Бабулька вярнула Сымонку і паслала яго спярша памагчы пану памыцца.

Сабакі заўсёды вылі, як прыезджаў пан (мусіць, духам яго чулі), але сёння ўзнялі гэткае выццё, што пан па-

ват загневаўся. Новага кухара ён не прывёз — не знайшоў, а можа, у цане з ім не сышоўся і пагоул прыехаў не ў гуморы.

Сымонка ніколі раней не паліваў пану вады на рукі з вялікага белага жбана і вельмі баяўся не ўладзіць яму. Але пан быў з Сымонкам ласкавы і спакойны, вучыў яго, як што рабіць: каб не ліў памногу і каб мыла не браў у свае рукі, а падаваў бы з мыльніцай.

Калі пан абціраўся, уваліўся ў буфетную дзядзька Тамаш. Пан загадаў, каб Сымонка не пускаў яго ў пакоі, але дзядзька паспеў ужо ўвайсці і стаяў папура ля шкляных дзвярэй у калідоры. Ён хістаўся і гаманіў нешта сваё, п'яное, прасіў, каб пан дараваў яму.

— Свішня. Вон пайшоў! — крыкнуў пан, а дзядзька ўпаў на калені і пацягнуўся цалаваць пана ў руку. Тады пан зрабіўся такім страшным, якім Сымонка ніколі яго не бачыў. Ён моўчкі, страшэнна паглядзеў на дзядзьку, потым раптоўна схапіў яго за карак і з усяе сілы кінуў на шкляныя дзверы. Пасыпалася шкло, дзядзька парэзаў рукі і дужа пабіўся; ён застагнаў і лежачы мармытаў: «Нізвініця... нізвініця...» — што мела азначаць «выбачайце, выбачайце». Пан замкнуў пабітыя дзверы на ключ і схаваўся ў кабінет, а Сымонка пачаў цягнуць дзядзьку ў яго каморку. Дзядзька быў прыгнечаны і лёг, доўга не ўпінаючыся.

Тады Сымонка, трохі папалоханы, трохі непрыемна ўзварушаны, пабег хутчэй на Рышчу.

Мімаходам ён разагнаў сабак, каб не вылі.

Падб'ягаючы да людской, ён заўважыў, што ў людской цяпер не было ўжо той гульні — і, як відаць, здарылася нешта незвычайнае...

На вуліцы людзі гаманілі прыцішанымі галасамі, а ў сенцах крычаў і плакаў Рышчын мужык. У хату нікога не пускалі.

Дзяўчынка, што прыб'ягала ў кухню, плакала ля дрэва і спачатку нічога не хацела казаць Сымонку, а потым, хліпаючы і трасучыся ад спалоху, усё яму сказала...

Рышчу забіў мужык.

Забіў плашкаю. Два разы ўдарыў пасярод хаты, на галаве, і ніхто не бараніў яе. Яна кінулася хавацца пад ложак, а мужык даў ёй трэці раз з усяе сілы па галаве і патыліцы — і забіў насмерць. Парабчанскі староста выгнаў усіх з хаты, Рышчу пакрыў белаю пасцілкаю, а мужыка яе казаў звязаць поясам і пасадыць у сенцах.

Сымонка таксама закалаціўся, як і дзяўчынка, пачуў млявасць і холад на сэрцы і здранцвеласць у нагах.

Сабраўшы сілу, ён хутчэй пабег у кухню. Аж там усё ведалі. Бабулька плакала і прыказвала:

— Навылі, невылі праклятыя сабакі... Чула маё сэрца. Дня болей не застануся ў гэтым месцы... І ты, дзетка, не заставайся тут...

Так і выйшла: за колькі дзён прыехаў па Сымонку бацька і ўзяў яго дадому; нядобра хлопчыку службыць у такім наганым панскім двары.

Так і не выйшаў з Сымонкі кухар: застаўся жыць ён на бацькавым кавалачку зямлі...

РУІНЫ

Няма нічога прыемна-смутнейшага, як слухаць мўзыку падземную, музыку з таго свету...

Падземныя мелодыі не падобны да проста-вясёлага ці проста-плачлівага паскага граня.

Яны такія невымоўна-тонкія, такія ціха-прыглушаныя, што нам, тутэйшым жыцельнікам, трудна раслухаць, калі там, у сценяў магільнага жыцця, замірае вальс на пляхецкім банкеце і пачынаецца хаўтурны марш на пахаванні зацнае папі.

Як невымоўна-тужлівыя весці аб маршасці свету, весці нам, малым і дробным, аб даўней жыўшых вялікіх у сваёй вечнасці людзей, вышываюць гукі падземныя...

* * *

Маўчаць струпехлыя руіны... Сумна свеціць белы месяц на высокую сцяпу, калыша чорнае дзікае зялле на самай хрыбціне, цалуе мёртвую пабітую цэглу, і ўмуравелае, замшэлае каменне на зямлі.

Дробна серабрыцца, воддаль ад чароту, месячнае святло ў вадзе на возеры.

А падземныя гукі глуха і плаўна гудзяць пад гарою. Ні то вальс, ні то хаўтурны марш.

Заплюснуўшы па-смяротнаму вочы, сядзеў бы тут вечна і слухаў бы вечна тую разлітую ў падзямельнай цішы мелодыю.

Звініць быльнік на руінах, ды вадзіца на возеры дроб-
нецька серабрыцца.

Спяць убогія драўляныя хаткі на далёкім беразе.

У светлым месячным тумане, вагам, ідуць бяскондай
чарадою сцэні даўна-даўна памершых нябожчыкаў — зам-
кнутыя, бязмоўныя...

Згаслыя вочы страшна ўляпіліся ў вечную прастору.
Нямая кавалеры ўсміхаюцца, як смерць, сваім панурым
дамам. Сатлелыя ўборы пешта шэпчуць сваім нязнаным,
памершым хараством...

Ідзём, ідзём у вечныя прасторы,
Ідзём, ідзём на вечныя часы...

Гукі вальса глуха, невыразна пераходзяць у гімны
хаўтурныя...

Доўгая пахавальная працэсія рушыцца вечным кро-
кам ад беллага палацу да адчыненага касцёлу.

Рота ўзброенай пяхоты-почту мерна адбівае такт пад
музыку.

Два сівых дзяды ідуць з вялізнымі, з беллага воску, а ў
чорных стужках, запаленымі свечкамі. А між іх трэці, са-
мы сівейшы і друзлейшы, нясе чорны крыж з распятым.

Збіваецца з нагі груд харугваносцаў, з чорнымі, дзі-
равымі ад старасці, на высокіх палках, пратэсамі.

Дзве роўныя чарады, чорна-даўгаполых, з знятымі
чорнымі шапачкамі голеных лацінікаў і яшчэ барадатых
уніятаў. Біскуп у рагатай майсееўскай кароне.

Пад цяжка-глухое гудзенне аркястровых басоў пара за
парай ступаюць вараныя коні ў чорных хаўтурных гупях
з вялікімі кутасамі — цягнуць жалобны воз. Балдахін з
крыжыкам наверсе гутаецца ў плачлівай песні маршу, а
пад ім незварушна ляжыць жалезная труна з залатымі
гербамі на баках, прыбраная зялёнымі хвойкамі і свежа-
нарванымі, яшчэ не павятымі, белымі, жоўтымі, сінімі
красачкамі.

Пануры сівавусы пан-ваявода, раскошнік марнага све-
ту, прыціснуты смерцю пані жонкі, утупіў сумныя вочы
ў вечную прастору.

Прышыняючы напор вялікай чарады, ідуць паны ста-
росты, чашнікі, стольнікі, дзяржаўцы, сотнікі, мечнікі, ха-
руговыя і пані засмучоныя...

Ідуць, падводзяць яе міласць, пані ваяводзіну, ясную пані, на вечны спакой...

Ідуць, ідуць у вечным крузе. Нікнуць у сівым тумане...

Глушэе музыка падземная, ціхне, знікае...

І толькі водгулле мелодыі дрыжыць яшчэ, дрыжыць у вушах.

Дрыжыць-дрыжыць і паволі моўкне, мінаецца, як і музыка падземная.

Я прагнуўся... Пакойчык мой недалёка ад мястовай залі — там сёння панскі баль, і цэлую ноч безупынку грымяць вальсы і мазуркі, далятаючы да мяне, на чацверты паверх, як з глухога падзямелля.

Ціхі спакойны месяц залівае мой пакойчык сваім цьмяным святлом.

А ўдзень я быў у музеі і бачыў там партрэты надзьмутых магнатаў, старасвецкія іржавыя мячы і падраныя злінялыя сцягі...

І мне прыснілася.

СТАРЫ ПРАФЕСАР

Дзеялася тое дужа даўно...

Прыязджаў некалісь да пані ў госці стары прафесар з маладою жонкаю, панінай пляменніцай.

Прыехалі яны аднаго разу з Пецяярбурга на папраўку познаю вясною, калі ўжо адпяялі салавсёйкі і адцвілі акацыі.

Ды яшчэ прыгожа было ў панскім садзе, і кожны вечар, ідучы з работы міма сіняга плота, можна было бачыць там на сцежцы беленькую сукеначку ў пары з вялікаю чорнаю постаццю прафесара.

Надта ж любіў гэты пажылы вучоны чалавек сваю невялічку рухавенькую жонку. Ён высокі, маўклівы, а яна ўчэпіцца за яго локаць, шчабеча яму, як тая птушачка, заглядае знізу ў вочы, як дачушка да старога бацькі.

Відаць, што ён не можа на яе налюбавацца, як бы дзеля таго і маўчыць. Пазірае з вялікаю пяшчотаю і толькі носам усміхнецца да яе з радасці, як дзіця.

Затое і ўсіх людзей любіў. Да сялян быў ласкавы, даступны, сам падыходзіў і пытаўся пра іхнае жыццё. І любіў слухаць усё, што яму кажуць. Песні і казкі любіў, як немаведама што. Пачуе цікаўную казку ад пастуха Якіма і ходзіць за ім, пільнуе, каб яшчэ пачуць. Пачне той плясці свае плёткі, а прафесар слухае так, як бы богу моліцца, слоўца не прапусціць. Як той скончыць, ён задумаецца, засмуціцца, а потым і ўсміхнецца па-свойму, як тое дзіця. Пачуе дзявочыя песні, і зноў яму вялікая радасць.

Палюбіў народ і яго жонку. Нават да старой пані у тым леце ўсе ласкавейшыя з-за іх зрабіліся.

Дык не дзіва, што надта ўсім было жалосна, калі захварэла маладзенькая паня на якуюсь цяжкую і цягучую хваробу.

Як прыйшло жніво, не бялелася ўвечары сукеначка між дрэў у садзе, затое бесперач стаяла ля сіняга плота карэта пад доктара. То завазіла, то прывазіла, а палёгкі ніякае няма. Перабывалі з горада ўсе дактары, то ездзіў адзін, то потым другі, а ўрэшце і ўсе разам, тры ці чатыры сабраліся, а рады не могуць даць ніякай.

Схудзеў прафесар, аблахмаціўся, вочы ў яго ўваліліся, гаруе бедны, як не плача пры людзях. Лячыў, лячыў дактарамі і прыждаў таго, што ўсе дактары ў адзін голас зусім яго абезнадзеілі. Хоць нічога яму страшнага не казалі, але відаць па іх, што чакаюць канца і як бы дзівяцца, чаму хворая так доўга не даецца смерці.

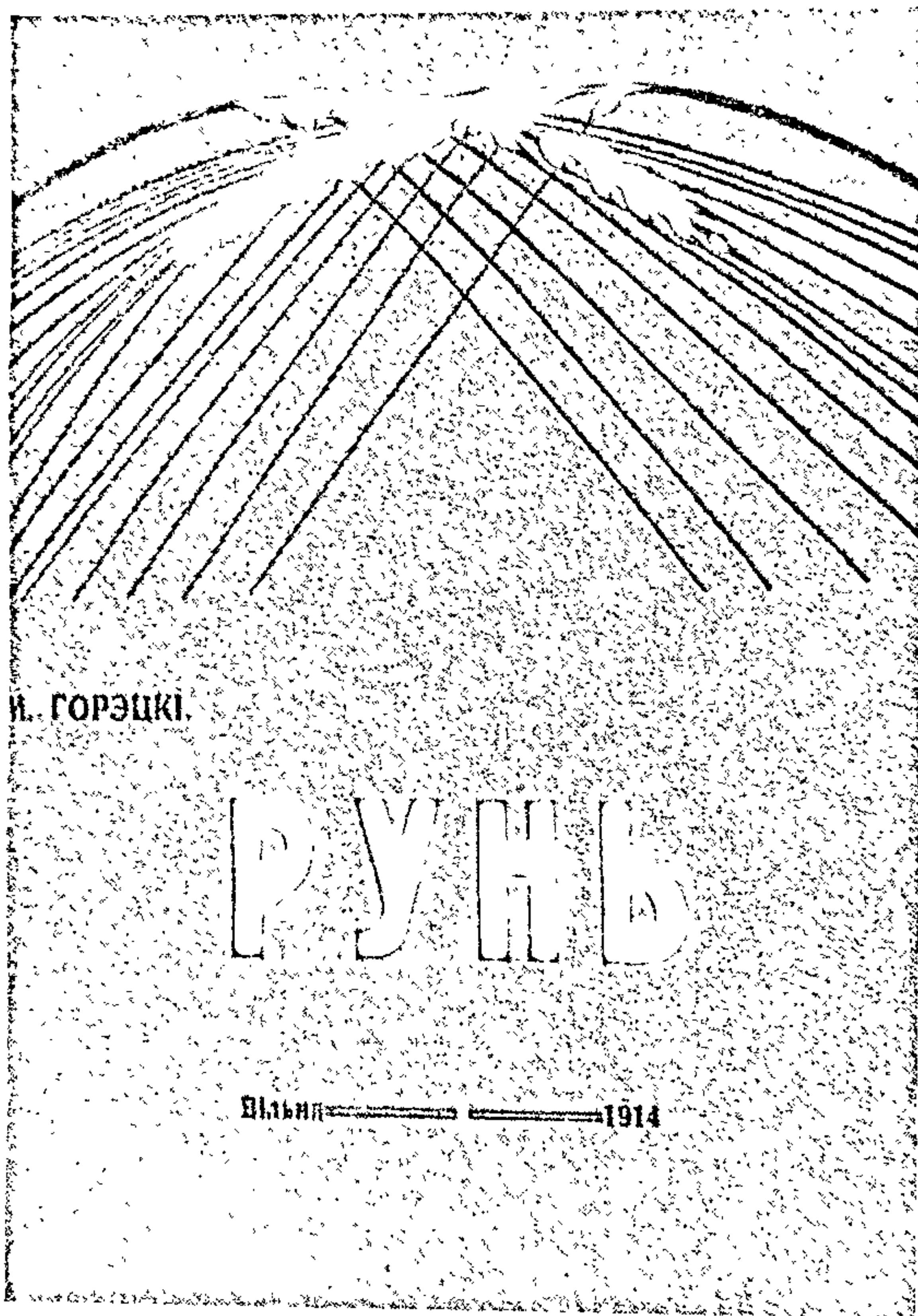
Хадзілі да яго і нашы бабы-шаптухі са сваімі радамі, ды ён і слухаць іх не хацеў, нават з старою паняю за іх пасварыўся. Няўцям гэта было людзям: казкі ж простыя слухаць любіў, чаму ж, думалі, не хоча спрабаваць простыя рады? Бывае ж — памагае.

Тым часам адбіў ён тэлеграму ў Пецярбург найлепшаму доктару. Прыехаў якраз на самага спаса. Пастукаў, паслухаў, паківаў галавою, як пераказвала пакаёўка, ды і развёў рукамі таксама, як і тутэйшыя дактары: няма надзеі. Купіў у Хаіма-рацдатара пяць пудоў ранніх медунічак з панскага саду і паехаў назад у Пецярбург.

Хворая ссохла, збялела, знядужала ў капец: адны косці, абцягнутыя топенькаю скураю. І што ёй такое было, хто ведае: то гарачка паліць, як агнём, за сорок градусаў даходзіць, то асцюдзянее ўся, аслабне і так самлее, што вось-вось сканае пенчаслівая... Разоў колькі думалі, што і памірае... Старая паня ламае з гора рукі, лямантуе, хапае ў пакаёўкі смяротную свечку, прыступаецца да пля-

Леаніла Чарняўская,
жонка М. Гарэцкага.
Здымак 1910 г.

М. ГОРЭЦКІ.

РУНЬ

Вільня ————— 1914

Вокладка першага зборніка
М. Гарэцкага «Рунь».
1914 г.

меніцы на вечнае развітанне, накаёўка і кухарка равуць ад жаласці, а прафесар, забыўшыся на сваю вучонасць, крычыць на іх усіх, гоніць вон, потым абхопіць хворую, сапчэпіць у сваіх абоймах, прытуліць да яе пасохшых грудзей сваю сіваю галаву і шэпча, як здурнеўшы: «Не, не, не! Гэтага быць не можа! Ты не памрэш! Ты не памрэш! Я хачу, каб ты жыла. Мы ізноў будзем гуляць вечарамі ў садзе... Мы ізноў будзем гамапіць... А то не, мы кінем гэтае гіблае месца! Мы паедзем у Пецяярбург! Паедзем, паедзем... Чуеш, рыбка мая, я не хачу, каб ты памерла, ты не памрэш, не! не!! не!!!» А ў самога вочы гараць, барада трасецца. І хвора я, быццам паслухаўшы яго, патроху крапе вачыма, пачне дыхаць. І так гэта ўсё жаласна, што глядзець, — сэрца кожнаму сціскаецца болем.

Пакаёўка Аўгенія была сірата і мела толькі аднаго дзядзьку, таго самага пастуха Якіма, што, бывала, пану казкі плёў і так складаў розныя небыліцы. Яна часам бегала да дзядзькі пагамапіць і, вядома, пераказвала, што дзеецца ў панскім будынку. Жаль было Якіму добрага прафесара і яго маладой жонкі. І нараіў ён, каб сказала панам зрабіць так: абвязаць хворую сырою ніткаю і кінуць тую нітку на раздарожжы, каб зняла хваробу. Аўгенія, вядома, дзяўчына, не сказала старой пані з вока па вока, а бухнула ў сталовай за абедам, калі быў і прафесар. Старая пані і абедаць кінула, хоць якое там з гора і абеданне было! Пасядзяць моўчкі за сталом, цяжка ўздыхаючы, паглядзяць са смуткам на стравы і пойдучь, нічога не з'еўшы.

— Зрабіце так, зрабіце, пан прафесар! — кажа старая. — Зрабіце, калі вам дорага мая Вольгачка.

А Вольгаю звалі хворую.

Прафесар за час хваробы жонкі зрабіўся апрысклівы, гняўлівы...

І тут загневаўся:

— Я чалавек навучны, а вы мне дурніну такую кажаце.

— Пабойцеся вы бога, пане прафесар, з сваёю навучаю, — аж дрыжыць і слёзы абцірае старая пані. — Што вам даражэй: ваша навуча ці... ці... жыццё... жыццё Вольгачкі?..

І вось прафесар паказаў сваё каменнае навучнае сэрца. Гаворыць так:

— Навуча сказала сваё слова, і я веру ёй, а не вашым забабонам.

Паня і Аўгення аж вочы ў страху на яго вытрашчылі. І ён, мабыць, сам спалохаўся таго, што сказаў. Затросся ўвесь, застукаў кулаком па сталю, закрычаў, як не ў памяці:

— Веру, веру, веру! Але не хачу гэтага, не хачу, не хачу, ой не хачу! — Потым схапіўся рукою за горла, завуў і бразнуўся на стул. Адлілі яго вадою, валяр'янавых капак вышціць далі, пагразілі, што хворая пачуе яго крык. На тым размова скончылася.

Тую ноч была радоўка пільнаваць хворую прафесару з Аўгенняю, бо так хворая настоіла, каб адну ноч старая паня з кухаркаю, а другую ноч яны былі б пры ёй. Толькі ўсё роўна прафесар штоночы амаль не адхадзіў ад яе ложка, адно што не ў сваю радоўку стараўся не быць на ваччу ў хвораі і сядзеў у сумежным пакоі.

К гэтаі ночы хворая зусім струхлела. Гарачка адпусціла бедную, дык ляжала выцягнуўшыся, як доўгі шкілет, сіняя, непарушная.

Цеміць прафесар, што смерць у пакой увайшла. Цеміць і з галавы сходзіць. Сатне зубы, абхопіць галаву рукамі і сядзіць, пахінуўшыся да кален, у крэсле.

Калі хворая задрамала трошкі, выйшаў ён на мысічках у другі пакой і давай штосьці шаптаць.

Прыслушаецца Аўгення і чуе, што ён спамянае ўсё то жонку, то навуку.

Расчыпіў акно, глядзіць у сад і ўсё шэпча сам з сабою.

Жніўныя ночы ў нас дужа прыгожыя, асабліва, як дзе дрэвы лісточкамі ў цемні варушаць. Цёпла, ціха, там-сям зорачка блісне, з поля, дзе жыта пажатае, прыемны супакой так і плыве ў душу. І антонаўкамі прыемна пахне...

— Спіць? — шэптам спытаўся прафесар у Аўгенні і, убачыўшы, як кіўнула галавою, выйшаў у сад — прахаладзіцца ці хто ж яго ведае чаго. «Каб яшчэ не зрабіў сабе ад гора чаго ліхога», — памысліла Аўгення і прыхінулася ля акна, каб ад хвораі далёка не адхадзіць і дасачыць, ці ходзіць ён па дарожцы ў садзе.

Ціша панавала ўва ўсім будынку і садзе, потым гадзінік празаніў адзінаццаць ці дванаццаць, дзяўчына добра не злічыла, і ізноў усё чыста сціхла, толькі пясочак скрыпае пад нагамі ў прафесара — чуваць у акно.

Слухае Аўгення і пачала патроху разбіраць, што там шэпча з гора чалавек.

— Вольгачка, Вольгачка, ты і навука — усё жыццё

маё. Ты, — кажа, — ахараныла для мяне навуку, а без цябе і навука ні ўва што.

Потым раздумаўся, намаўчаў дыі кажа, быццам няўмысля лютуючы сябе:

— Не, — кажа, — навука вышэй за цябе, навука вышэй за ўсё, і без навукі мне было б нудна пават з табою, хоць ты адна і найлепшая для мяне ўва ўсім свеце. І ты памрэш, і я памру, а навука не павінна памерці і здрады не павінна цярпець.

«Божухна-бацюхна! — памысліла дзяўчына. — Не любіць ён жонкі, усе мужчыны такія: то халяруе ад каханья, то гатоў за якуюсьці навуку па смерць жонку аддаць».

— Памрэш ты, Вольгачка, — шэпча ён далей, — і застанеца мне адна пацеха — навука мая. Дык ці ж магу абразіць яе забабонамі? Гэтая нітка — знявага для навукі і для майго імя.

І шмат чаго яшчэ казаў здурнелы ад гора прафесар, што і зразумець не магла Аўгення. Адно ўцяміла, што яму хочацца зрабіць так, як казаў яе дзядзька Якім, але чамусь сорамна яму рабіць тое.

— Тут, — кажа, — справа не ў нітцы і не ў забабонах, а ў здрадзе навуцы, якую любіў, калі яшчэ і Вольгачкі не любіў.

— Няўжо ж, — кажа, — магу я напляваць на сваю веру?

«І якая тут вера ў яго, — мысліць дзяўчына, — калі пават папа прывезці спавядаць жонку перад смерцю і то не дазволіў старой пані, — антыхрыст стары!»

Аж раптам чуе яна: затупаў пац нагамі па зямлі, як няўдалы дзіцёнак, потым кіпуўся за дрэва і давай калаціць яго на ўсю сілу, давай трэсці.

Хацела бегчы дзяўчына па старую пані, ды ад страху прыліпла к сценцы, думае сабе: «А што, як сапраўды здурнеў і паляціць сюды біцца? Вялікі, здаровы — задавіць пасмерць». А ён калаціў, калаціў дрэва, адпусціўся і ціха, але жудасна, аж скура стыгне, зарагатаў:

— Пляваць мне на цябе, навука, калі ты бяссільная!

Сціх і ідзе ў пакоі, а тым часам Аўгення шыгнула да хвора і млее там: што гэта будзе? Хворая ж ляжала, як мярцвяк. «Можа, і памерла ўжо?» — паглядае на яе дзяўчына і баіцца падысці.

Тым часам прыблізіўся на мысічках прафесар, прыхіліў да жопчыных грудзей галаву, паслухаў. «Дыхае», — шэпча Аўгенні і ківае да сябе пальцам, гукае Аўгенню за

сабою. Як выйшлі, пытаецца: «Ці няма ў цябе, Аўгінка, пад рукою якой нітачкі? Буду паперы разбіраць у кабінэце, трэба звязаць у пачкі».

Зразумела яна, на якую патрэбу просіць нітку і зараз збегала ў сваю каморку, прынесла.

— Ну, галубка, ідзі троху пасні,— сказаў ёй прафесар,— я пакуль што адзін пабуду, а як трэба, дык узбуджу.

Пайшла Аўгенія, а троху пачакаўшы, дасачыла з-за вушака: абвязае паўчоны прафесар хворую жонку ніткаю. Абвязаў, асцярожненька прапусціўшы пад ногі і пацягнуўшы вышэй пад тулава, потым пацалаваў жонку ў лоб, пераксціў (чаго ніколі, ніколі раней не рабіў) і з ніткаю ў руцэ паціхельку выйшаў у сад.

Аўгенія сцяміла, што ён пабрыў за сіні плот на раздарожжа, і была дужа рада.

Калі ён вярнуўся, дзяўчыца паіла хворую пані вадою з узбітым бялком і віном.

— А я трохкі прагуляўся,— вінавата, але спакойна і радасна казаў прафесар,— ах, якая прыгожая ноч, дрэвы спяць і скрозь сон варушаць лісцейкам... Ну як ты сябе чуеш, рыбка мая?

— Як бы лепей...— усміхнулася яму хворая цяшосенькімі вуснамі і раскрыла вочы.

— Чамусь мне верыцца, рыбка мая, што ты з гэтае начы пачнеш папраўляцца... У цябе сягоння быў крызіс. Вось пабачыш, рыбка!

— Мне лепей... чую, што лепей! — парадавала мужа хворая і пацягнула худзелькую, васковую ручку, каб пацалаваў: — Цяпер ідзі спаць, мой любы.

Назаўтра Аўгенія збегала да дзядзькі і сказала, што пан такі даўся з сваёю павукаю. Усе людзі з надзеяй чакалі паляшэння хвораі.

Але не магла памагчы павука,— не памаглі і забабоны. На трэці дзень хворая сканала.

БАГАТАЯ ПЧЭЛЬНЯ

Мой сад калодамі абведзен мёдных пчол,
што гамапяць, як неўгамоншыя музыкі...

Янка Купала

А то вась яшчэ: жыў у часе паншчыны адзін заможны зямец.

Аддзяліўшыся ад бацькі, меў ён толькі хатку, хлявок

ды пуньку. Тады развёў садок, дастаў ад свайго пецця ў насаг за жонкай дзве калоды пчол, паставіў у садку і год за годам аграбаў раёў.

За гады тры было ў яго калод дзесяць. А забівала дарагоўля на вулі. Добрая калода каштавала на той час сярэбраны рубель — дужа вялікія грошы. А плецпых з саломы зямец гэты не любіў: бо ў іх пчолы не вядуцца і мёд гарчэйшы. Дык ён набываў вулі ў пана ў абмен на мёд, а ў іншых зямцоў — на адработ.

За гадоў колькі ля яго двара гуд гудзеў: вулі стаялі і ў садку, і над стрэшкаю, ля пуні, і на ўзмежках на гародзе, і за плотам. Пчолы яго замішалі суседзям працаваць, кусалі коні, калі трэба араць гарод, дзяцей кусалі, а часам і вялікіх людзей, асабліва баб. Наогул зрабілася тут з імі пецна. Дык зямец мусіў вынасіцца ў лес, на расцярэбы. Узяў у пана права на лапчак у лесе ў расцярэбах, за дзесяць пуд мядовай дані ў год, і развёў там пчэльню.

Умеў жа ён хадзіць ля пчол!

Не бывала гэтых выпадкаў, каб у яго пчолы паміралі ўзімку ці каб гнілец калі ўчапіўся. Не рабіў ён прагавітае падлазкі, не пакідаў пчалу на голад, умеў абараніць яе ад ворага. Сам жа не займаўся ніякімі валхебамі і не хадзіў у сцюжу прасвердліваць вулі суседу.

Ведама, другім зямцам, злоснікам, завідасць спакою не давала. Яны і паспрабавалі ваяваць...

Унадзіўся адзін, гэтакі-то, хадзіць к яму як бы на дружбе. Хадзіў-хадзіў, дружыў-дружыў ды і зрабіў ліха. У самую пільную пчаліную пару ўлетку залез украдня ўночы на яго пчэльню, абмазаў на вулях усе ходцы, лазы, лётку і тваркі смярдзючым салам і атручаным, дурманшым мёдам, а сваіх пчол перад тым пачаставаў гарэлкаю ды імбіром, каб лютасці набраліся. Прышоў дзянёк... Як паглядзеў зямец, што дзеецца, за галаву хапіўся! Поўзаюць яго пчолы, як сонныя мухі ўвосень, а печыя чужыя так і сякуць іх, так і сякуць і мёд з вуляў цягаюць. Доўга не чакаючы, пайшоў ён следам за чужымі пчоламі і — прост к суседу-ліхадзею.

— Што ж ты гэта, браце, нарабіў?!

Хацеў спачатку той адперціся, што і пчолы не яго, што і ведаць нічога не ведае. Але трудна яму адпірацца, калі ўсё відаць. Ну і кажа:

— Памірымся, кажа, толькі пацу не пажалься.

— Каб ты мяне самога адурманіў ці пабіў, нікому жаліцца не стаў бы, — адказаў ён ліхадзею, — але за пчолак,

безабаронных, нявішних жывёлінак, ці ж можна дараваць?

— Што ж ты мне ўчыніш? — пытаецца той.

— Калі адробіш зараз сваю пягодную работу, дык нічога не ўчыню, забудуся на ўсё.

Убачыў ліхадзей, што злое не ўдалося, сханіў бярэма гунек, пасцілак, мяхоў, абвязаў свае калоды, каб яго п'япыя пчолы не мелі выйсця, потым кінуўся з мятнаю вадой да атручанае пчэльні, пазмыў, пазмыў, што там напэцкаў, і кажа:

— Даруй, братка! Дзесятаму закажу... Толькі пан няхай нічога не ведае!..

Нікому не пажаліўся зямец, тым справа і скончылася.

Таксама ніколі не бывала, каб у таго зямца раі ўцякалі. Другі зямец бяжыць за роем з мокраю саломаю і кропіць, каб рой спусціўся, сеў бы. А рой ляціць сабе, ані гу-гу. Ляціць у лес або ў чужы навужнік, падымаецца, як птушка,— і толькі яго бачылі. У яго ж гэтак ні разу не было. Заўсёды роя дапільнуе, ціхенька на сваім месцы аграбе, і свае хатнія часам не ведаюць, што сёння быў раёк ці колькі іх. З тых, што робяць з роем гармідару, ён толькі пасміхаецца. «Што гэта,— кажа,— за такі зямец, што гоніцца за сваім роем аблаваю?» А траплялася ж, бывала, даўным часам, што няўдалыя зямцы і стрэльбаю стралялі, дагнаўшы роя верхам на кані, каб ён спусціўся. І шкода, і смех, як рой ляціць, а людцы турацца за ім — з сярпамі, сечкамі, нажамамі, бляхамі, і-і звоняць, балабопяць, крычаць: «Каб сеў! Каб сеў! Сеў-паў! Сеў-паў!» Як быццам рой іх словы разумее. Галасу, можа, часам і спа-лохаецца, а прыказкаю рады не дасі.

Развёўшыся на пасеку ў панскіх расцярэбах, зямец плаваў у мяду. Быў жа тараваты: даць мёду не жалеў нікому. Даваў бедным людзям мёду на лекі, вузы прыкладваць на пухліну... Падлазіўшы, бывала, не шкадаваў ані сваім, ані чужым. Толькі не любіў, калі хто лез к яму ў рабоце. Дый самі пчолкі, як ведама, не любяць старонніх воч. Пчэльню ён абгарадзіў такім парканам, што ў шчыліну нічога не відно, што там зямец робіць. Дзверцы былі заўсёды зачынены.

І хораша ж было ў яго на пчэльні! Навакола з трох бакоў працярэбленая лесасека, з чацвёртага боку — ляда з грэчкаю, палі, лугі ды сенажаці. Самае пчалінае жыццё. Улетку звініць пчэльня, як адзін рой, дрыжыць, як музыка,— нават трудна і сказаць, якое салодкае там характ-

во. Стаялі там на пасецы старыя раскідзістыя дрэвы, было шмат кустоў ляшчыніку, аброслых высокаю пахучаю травою. Ліны там цвілі, многа дзятліны пасела на самых галах, медуніцаю заўсёды пахла, і ўсякіх дрэў і красак было даволі. Па ўсёй пчэльні або стаялі вуллі-стаякі, прывязаныя к дрэву ці к таўстому каляку, або на козлах аблягліся вялікія лежакі, і ўсе калоды былі добра дагледжаны, пакрыты бярастаю ці яловаю карою. З краю пчэльні, пры самых дзверцах, стаяла пуцька з пустымі вуллямі і з рознымі пчалярскімі прыладамі, у якой заўсёды падтапрыемна пахла добрым зеллем, мятаю, медуніцаю, мядком. Побач з пуняю стаяла невялічкая хацінка, дзе начаваў зямец улетку, а ўзімку жылі слабыя пчолы ў пастаўленых стоцьма і шчытна адна ля аднае калодках.

Сумны канец мела гэтая слаўная пчэльня, як і многае тады, у тым мінулым часе...

Дзед зямец мог бы адкупіцца ад паноў на вольніцу, ды, на жаль, не адкупіўся. Ці ён баяўся, што пап злупіць з яго вялікія грошы і згоніць далоў з пчэльні, ці ён прост не мог сабе асвоіць думкі, што можа быць і з цэлым родам вольны, пезалежны ад паноў.

Прышла яго старасць, і перад смерцю хацеў зямец адказаць усю пчэльню аднаму старэйшаму сыну, а двум другім — усё іншае дабро. Але пан загадаў, каб падзяліў ён пчэльню між усіх траіх, — мусіць, разлічваў з траіх зямцоў больш дані браць, чым з аднаго.

Не хацеў зямец дзяліць пчэльні, дужа не хацеў.

— Калі я, — кажа, — пчолак падзялю, загіне ўся мая пчэльня, бо тыя два сыны зусім нязручныя ля пчол хадзіць.

І як толькі ні даводзіў ён дурному пану, што дзяліць не варта, але як і жонка яшчэ навалілася, каб дзяліў так, як пан кажа, каб не крыўдзіў меншых сыноў, — прысілены быў падзяліць.

Аж як ён прарочыў, так і сталася. Запядбалі сваіх пчолак маладзейшыя сыны, — ведама, іх сэрца да гэтай справы не хілілася. Сталі ў іх пчолы паміраць, то з голаду, то з недагляду, ад мышэй, ад звяроў, а пад канец усунуўся гнілец. Як ні стараўся той старэйшы брат, не мог даць рады. Перакіпуўся гнілец і на яго часціну. Гадоў за дзесяць пагінула ўся пчэльня. Адабраў пан пасеку, і за гадоў дваццаць пяць парос на ёй густы ельнік ды бярэзнік.

СУПАКОЙ

Пап Сташэўскі быў меланхолік, і таму тапіў сваю нуду ў гарэлцы, пасля чаго яму лягчэла.

Найгоршы настрой бываў у яго перад запоем. Тады пап Сташэўскі найвастрэй адчуваў, што ён не толькі расійскі ўрадовец, але таксама — віленскі паляк, шляхціц з роду ў род, значыцца, павінен штось рабіць на карысць укаханае мацеры Польшчы.

Тады ён за абедам пачынаў лаяць папоў і ўсіх схізматыкаў, коса пазіраючы ў бок свае праваслаўнае жонкі, а ўрэшце з невінаватым зрокам пытаўся ў яе па-польску, хоць зазвычай размаўлялі па-расійску:

— Поведазь мне, кохана Лёлю, чы то ўніятэм был твуй дзед чы прадзед?

— Яшчэ дзед быў уніятэм, — з ціхаю пакораю адказвала жонка.

— Чэму ж то он пшынял вяру ад казакув, а не ўцалілся да найсвятшого папежа?

— Або я ведаю? — яшчэ цішэй прамаўляла тады яна.

— Ненавідза схізматыкув!! — раптам стукаў пап Сташэўскі лыжкаю аб брыж талеркі і ў страшэннай злосці падымаўся і выходзіў з застолля.

Ён накідаў пальто на плечы, моцна бразгаў дзвярмі і выходзіў з дому. Паліто апранаў у рукавы па сходах, а зашпільваўся выходзячы на вуліцу.

Прападаў ён па цэлы дзень і позны вечар.

* * *

Пані Сташэўская з той жа ціхаю пакораю супакойвала дзяцей: Ядзеньку, старэйшага — Казю і самага меншага — Мечыка, — смялей клала ім па талеркі педасдзеныя мужам кавалкі мяса і задумліва глядзела на іх, сама не маючы апетыту. Хлопчыкі прагавіта, без боязі, глыталі, цмокалі і абсмоктвалі, а Ядзенька старалася цішком паглядзець маме ў вочы.

Тады мамачка брала яе да сябе па калені, леваю рукою трымала асцярожна пад ручкі, каб не пакамячыць сукеначкі, а праваю — гладзіла яе альбяныя валосікі. Ядзя прыпадала да грудзей задуманае мамы і моўчкі сядзела з ёю, пазіраючы ў бяздумную далечу, аж пакуль хлопчыкі не пад'ядалі і трэба было прыбіраць са столу.

Па абедзе хлопчыкі беглі з пняькаю на падворак, на вуліцу, у сад, а Ядзя з мамаю заставаліся ў хаце, бо хадзілі гуляць да абеду.

Агледзеўшы цесненькую кватэру, ці ўсё ў парадку, праверыўшы, ці зачынены падворныя дзверы, пані Сташэўская ішла з дачушкаю ў спальны пакой і клалася адпачыць.

Пры ёй ляжала Ядзя — і ў дрымотнай цішы, падыхаўшы цяпла ля мякенькіх маміных грудзей, дзяўчына засынала.

Пані Сташэўская накрывала сонцае дзіця шэраю вялікаю хусткаю, з негасцю прыгладжвала жменьку валаскоў на сіняй жылцы на вісочку, цалавала там, і ў лобік, і ў дробненькую ручку. А пры гэтым супроць волі ўспамінала праўдзівага Ядзінага бацьку, маладзенькага белакурага падпаручыка, забітага на японскай вайне.

Яна ляжала і пазірала ў кут, дзе вісеў яе праваслаўны абраз Канстантына і Галены побач з каталіцкім маткі боскай. Такі самы, толькі малюсенькі, абразок Канстантына і Галены дала яна яму, калі выязджаў на вайну... Яна звала яго Косця, а ён яе Леначка... Усё тое даўно мінулася. Яна часта ляжала так па абедзе, на шырокай і мяккай пасцелі, бо не было ёй куды пайсці і да іх ніхто не хадзіў, за тое, што пан Сташэўскі п'яніца. Ёй прыемна было ляжаць і ўспамінаць... Цяпер гады яе праходзяць, і паміж знаёмых няма нікога, хто б за ёю паўхажваў — ласкава і далікатна, цалуючы ў ручкі, а часам, па дружбе, і ў губы. Большага яна не жадала. Яшчэ ёй хацелася, каб муж яе меней піў і каб былі здаровы дзеці.

Ядзя хутка прачыналася, але потым ціхенька гуляла з лялькамі ў другім пакоі, каб мамачка спакойна адпачывала. Мамачка ж не спала, толькі ляжала, і ўжо слухала, ці не ідзе хто па сходах.

Прыходзіла нянька з хлопчыкамі, прыносіла з імі шум, свежасць і водгалас людскога старонняга жыцця.

* * *

Марудна цягнуўся вечар, хоць троху і было баўнага занятку ў тым, што супакойвалі крыклівых і бітлівых Казю і Мечыка, рыхтавалі вячэру і гутарылі на хаду з пані Міхаловаю, старой і беднай паняю, што жыла па адным з імі падворку і кожны дзень прыходзіла пазычаць не тое, дык гэта.

Пры Міхаловай хвалілася навінамі і маўклівая няпьяка-ліцвінка. А навіны чула яна ў скверы ад знаёмае пані, што прыводзіла гуляць сваю дзяўчынку.

— Карошую, як наша Ядзюнька, — заканчала свае размовы ліцвінка, і ўсе тры субяседніцы разыходзіліся па сваіх кутках.

Калі ўжо спалі ўсе дзеці і з імі няпьяка-ліцвінка, калі ўжо пані Сташэўская не ведала, што б ёй такое пачытаць, лёгшы ў ложкак, і думала, што Стась яе сёння зусім не вернецца, — ён прыходзіў... Грукаў нагамі па сходах, мацаў рукамі па сценцы, каб не зваліцца, бо йшоў моцна выпіўшы.

Жонка асцярожна зачыняла дзверы, каб не дужа дзвінкнуць замком і не ўзбудзіць дзяцей і няпьякі, а пані Сташэўскі хапаўся, хістаючыся, за яе шыю, лез да яе вуснаў з сваімі мокрымі абвіслымі вусамі і неслухмяным голасам, падыхаючы страшэнна брыдкім пахам віна, марматаў ёй ласкавыя і вінаватыя словы:

— Моя кохана Гэлю! Я люблю! Я і схізматыкаў люблю, і папоў люблю... Лю-блю, дда!

— Добра, добра, Стасік... Распранайся.

— Добра? Ну, то найвэнцэй то тебе, кохана Лёлю, жалую! Дда. За ўсё даруеш, Лёленька? Прасці міня, да-рагая Гэлю! Я свіння, я выпіў, да!

Яна клала яго спаць. Але, трохку паляжаўшы, ён перапаўзаў на яе ложкак, лашчыў яе, хоць і не меў ужо вялікае ахвоты лашчыцца.

А яна гладзіла яго маруднаю рукою па галаве, па шчацэ.

І ўсё было ціха і супакойна...

НЯВЕСТКІ СВАРАЦЦА

— А дзе паж? — спыталася маладзейшая нявестка ў старэйшае, прыхінуўшыся да столу і ўзяўшы за краец хлеба.

«Жаруць як не ў сваё, — падумала старэйшая нявестка, — дзяцей маіх аб'ядаюць».

І сказала з брахлівасцю ў голасе:

— Нажыхі пайшоў шукаць... Вяселле будзе.

Маладзейшай зрабілася крыўдна.

— Што твой язык — што сабачы, што ты скажаш — што сабака вяхне, — усё роўна! — засварылася яна так, як сварацца старыя бабы.

— Во сыплеш! — здзівілася тады старэйшая. — Во сыплеш, каб табе язык твой скуллем абсыпаўся.

Маладзейшая тым часам знайшла ножык пад абрусам, адкроіла сабе, прымераўшы на вока, скібку хлеба, буйна насыпала соллю — і тады ўжо, наўмысля, з вялікаю на-наказ злосцю, кінула ножык на стол.

— Злыдня ты! — са слязьмі крыкнула яна ў парозе і бразнула дзвярмі так, што аж сама ў сенцах падумала і ўсміхнулася: ці не занадта ўжо паказала сваю сілу?

Прышла ў сад і села на лавачку пад хатаю, каб супакоіцца. А свая котка, рабая, і другая нечая чужая, жоўтая, брадзілі на траве, пюхалі траву і выгіналі спіны, усім тулавам выцягваліся ўдоўжкі.

«Кошкі траву жаруць: на дождж», — падумала і паглядзела ўгару на неба. Неба ж было хмарнае, з белымі камкамі воблачкаў там-а-там.

«Хоць бы да вечара пайшоў: яе палотны напач змякнуць на лажку», — не адпускала яна ў злосці на старэйшую нявестку.

А ў гэты час зацыркаў у лісці на яблыньцы цурочак: цыр-цыр! Піць прасіў: гэтая птушачка таксама цыркае на дождж.

І патрошку запырсакаў дожджык.

ДУРНАЯ ГАЛАВА

Вёрст за пяцьдзсят ад Цёмналесся завяліся з панам мужыкі за луг. Пан казаў, што сенажаць з-над спушчанага пруду палежыць да яго; мужыкі ўпёрліся, што ўсё да самае вады — спрадвеку іхнае. Паслаў пан сваіх дворных касіць той луг, мужыкі сагналі. Пачаўся «бунт».

Няведама дзеля якой прычыны не прыслала начальства пану казакоў; мабыць, для іх хапала працы ў другім месце.

А толькі было так, што па загаду ад спраўніка пачалі збіраць і ў Цёмналессі і ва ўсіх вёсках вакол усіх соцкіх, дзесяцкіх і выбарных, каб ішлі зміраць бунтаўнікоў.

Пара дзеля работы стаяла пільная, нікому не хочацца

патраціць такі час на падарожжа за колькідзесят вёрст, каб біць там свайго ж брата. А не пайсці — бяда: пасодзяць у кутузку.

Чуець наш Трахім, як выбарны галосіць, не хоча кінуць касавіцу дзеля бунту. Чуець дый раптам бух: «Я за цябе пайду! Дай на трыццаць капеек у дзень».

З радасцю згадзіўся на тое выбарны, і вось наш воін рыхтуецца ў паход. Выразаў добрую дубовую булдавешку, узяў у хатылёк на пяць дзён хлеба і пацягнуўся ў воласць на зборную.

Дзесяць дзён прападаў ён на ўзмірэнні. Людзі паспелі скасіць, і высушыць, і звезць, а Трахіміха чуць-не-чуць адзіп вазок сабрала, а то ўсё ці коні патравілі, ці пад дажджамі пагніло.

Вярнуўся наш Трахім, — нічога, не смуціцца, хоць сена пагніло, затое тры цалковых зарабіў і свету паглядзеў, бунт сумірыў! Праўда, грошы ён праеў там на харчах, але яму гэта не бяда, — усё роўна зарабіў!

На ўсё жыццё было аб чым казаць Трахіму.

— Няўжо ж ты і людзей біў? — пытаўся ў яго.

— А што ж бы я дарма хадзіў? — смяўся ён, пакручваючы наўкола галавы сваёю булдавешкай, да якой за дзесяць дзён паспеў так прызвычаіцца, як салдат за колькі гадоў службы да ружжа.

— Як жа ты біў?

— А во як! — з усяе сілы бэхаў ён булдавешкаю па плоце.

— А самаму ўляцела?

— Ну, не, я больш ля баб з ураднікамі ваяваў! Божухна, колькі ж там было гэтых ураднікаў, а-я-я! Нагналі з усяго вуезду. І ўсе чыста ў белых паркалёвых жупанках, з бліскучымі, як тое шкло, гузікамі на грудзях і з шаблямі пры баках. І іспраўнікаў было штук пяць! Соцкіх тых, дзесяцкіх, выбарных — не пералічыш. Высыналі мы на сенажаць, як войска. Далі вураднікі нам косы ў рукі. Добрыя то косы, — вядома, панскія. — «Касіце!» Мы касіць, а бабы кладуцца пад касу, каб не даваць. Мужыкі з цапамі стаялі найбольш адзаду, а бабы, дзеці і старыя супуцца на нас. «Лупі іх, хлопцы!» — кажа нам тады глаўнейшы спраўнік. Некаторыя сцясняюцца, а я, не доўга думаўшы, так угрэў крыклівую малодку касаўём, што аж скіпела. — «Сабака панскі!» — крычыць япічэ, халера. Я тады, не доўга думаўшы, кінуў касу, ды як лупнуў яе ў грудзі булдавешкай! Аж тут, халера, зусім старэнькі дзед

схапіў з травы касу, як кінецца з касою на мяне. Каб не схіснуўся ўбок, зарэзаў бы, як кукарэку. Віджу, што тут не паласа, булдавешку на плечы, ды ходу, брат ты мой! Насілу схаваўся за ўрадніка, што з-пад Татарска, манапольшчыка старога сын.

— Сумірылі?

— Вядома! Штук дзесяць баб трохі парэзалі, хлопчыку аднаму носа адкраілі, а мужыкоў паслалі пад арэшт. Не бойсь, не будуць бунтавацца!

— Што ж, пані вас добра напайў?

— Якое там,— скупы, халера! Прасілі, каб хоць вядры са тры наставіў, дык, кажуць, кінуў усё чыста і з'ехаў са двара. Мужыкі яго ўсё роўна спяляць. Заядлыя там мужыкі, бунтоўнікі, задзёры.

— Скажы ты пам, Трахім,— пытаюцца ў яго,— каб во, прыкладам, у нас такое з панамі завялося, ці добра б то было, каб і цябе хто гэтак лупцаваў?

— А што я? Калі на тое зарабіў, хай і мяне лупцюць.

— Дурная ты галава! — з прыкрасцю казалі яму нават бабы.

— Самі вы дурныя,— смяяўся Трахім і дзеля жарту з усяе сілы бэхаў булдавешкаю па плоце.

◇ ◇ ◇

СІБІРСКІЯ АБРАЗКІ

[ПАЕХАЛІ...]

Паехалі...

Цягнік шыбка ідзе, раве, імчыцца-вырываецца з гораду ў шырэйшыя і цішэйшыя прасторы.

Прыемна імчацца. Усякі палёт прыемен. Уздым пацуця...

Вечарэ. Халадком павявае. Шмат лесу.

Пад самаю Масквою — і столькі вялікага, прыгожага, праўдзівага лесу. Тут жа ўсё, уздоўж усяе дарогі, дачныя пасёлкі, прыгожыя дачныя будыначкі.

І дачнікі — ідуць па адным, па два, па тры, групамі, з кошыкамі, з вудамі, з пакункамі, і так, з пустымі рукамі, і абняўшыся, гуляюць прыбраныя, чыстыя, вясёлыя, здаровыя... [...]

Ціхі вечар, цёплая і цёмная ноч... Прыемна ехаць.

Кладуся. Буду ляжаць, засну.

Адзін я з сваімі думкамі.

А хочацца спаткацца, пагаманіць...

Палюбавацца на жыццярадаснае хараство.

28/VI

А сёмай гадзіне ўвечары праехалі горад Кацельніч, што нядаўна згарэў. Кіламетраў сто ад Вяткі.

Горад над шырачэзнаю ракою Вяткаю. З двух бакоў ад вакзалу — абгарэлыя каменныя дамы.

Вакзал драўляны, але чыгуначнікі абаранілі яго ад вогненнай навалы.

— Бядовы народ гэтыя чыгуначнікі! — хваліць іх за гэта наш вагоншы праваднік. — Дзе ні вазьмі, усюдых чыгуначнікі — малайцы! — хваліць ён і чакае ад мяне згоды.

Я механічна раблю па сваім твары нейкае спрыянне. І іду туды, дзе прадаюць марозіва і іграюць на гармоніку.

Каля калёсак марозніка патаўп пасажыраў. А трошку воддаль нейкі праставаты чалавек, паклаўшы шапку на зямлю, каб кідалі ў яе грошы, з усяе сілы расцягвае ў гармоніку мяхі — іграе папулярную цяпер песню «Кірпічыкі».

Ад мелодыі «Кірпічыкаў» вее на мяне нервовым сумам, які павінен быць заглушаны надзеямі на лепшае жыццё...

Гарманіст расставіў ногі, упацеў, стараецца-ўлягае колькі сілы. І відаць, што яму цяжка добра сыграць, але гэты імпэт і вялікая стараннасць паднімаюць яго ў вачах слухачоў.

Сумныя гармонікавы гукі ўсё ж разганяюць безнадзейе...

І гарманісту кідаюць капеечкі...

— Бедны край.

Зялёныя лясы і лясочкі. Дрэннае жытца. Вузкія палоскі. Сохі. Вёска ад вёскі далёка.

На ўскрайку вёскі — ветракі (млыны). Потым шнурочак бедных хат. Толькі дахі — не салома, а драціцы, гонт. І ізноў ветракі-млыны.

Агульны выгляд — сум.

Станцыя. Нічога пяма. Толькі квас-бурда ў беднай і неахайнай бабы.

Усё беднае.

29 чэрвеня, аўторак.

Прачнуўся позна.

Ізноў раніца, ізноў едзем, ізноў тая самая відаль. Але ўжо болей адчуваецца блізкасць Уралу.

Край узгоркаваты, па полю — востраверхія елкі і елачкі, толькі камення яшчэ не відаць. Елкі — і на ўзгорках і ў нізінах.

І тут вёска ад вёскі далёка. Поле — зялёнае ці чорнае, але прыгожага жыта даўно не відаць. Так — ярына нейкая.

Далей за Перм'ю ўсё болей гор з лесам і — ужо троху скалы.

І зноў — такія ж самыя бедныя станцыі з беднымі, неахайнымі, то дужа ціхімі і панурымі, то дужа крыклівымі і грубымі людзьмі.

І толькі на станцыі Шаля — прыгожая дзяўчынка, трошку манголка, усцешыла мяне.

Яна прадавала квас, такую самую бурду, як і ўсе тут

прадаюць. Цадзіла яго з вялікае бутлі ў шклянку і прадавала па дзве капейкі.

І я пастаяў і палюбаваўся на яе... Слаўная дзяўчынка! Стаяў і думаў...

Ніколі не бачыў цябе, ніколі больш не ўбачу, а ты мне блізка і дорага і, сама таго не ведаючы, радуеш мяне, як і ўсіх людзей.

Як слаўна жыць, калі ёсць гэта!

30 чэрвеня, серада.

Калі я прачнуўся, была Цюмень, і цягнік ужо нейкі час стаяў на станцыі.

Дык вось пераехалі Урал і ўжо ў Сібіры. Спалі і нічога не бачылі. Але я бачыў Урал раней, дзесяць год таму назад, калі першы раз ехаў у Сібір і потым з Сібіры. Прыпамінаю сабе тое вялікае горнае хараство.

Майго суседа-рабочага, і тэлеграфіста з сямейкаю, і настаўніка — ужо няма, выйшлі, калі я спаў. Селі новыя пасажыры.

На месцы, дзе былі тэлеграфісты, села нейкая нафарбаваная рыжая дама і яе маці, больш падобная да яе прыслугі. Вязуць вялікую ляльку, увелькі з праўдзівае дзіця.

Я выйшаў на плацформу.

Сцюдзёна. Дожджык імжыць. Але перон — крыты. На пероне — маса перасяленцаў. У непрыгожых разбітых лапцях, у чорных, брудных, сцягнутых на задзе світках, самі — непрыгожыя. Валяюцца, пакутуюць.

І маленькія дзеткі, у такіх жа самых, нязграбна пашытых світах, сядзяць на рэчах, калеюць. У лапціках, хлопчыкі ў калматых шапках, дзяўчаткі ў зношаных, злінялых хустах. Тварыкі дзіцячыя і вочкі ясныя, толькі нясмелыя. Едуць — куды бацькі іхнія едуць і іх вязуць.

Едуць з Сібірскае губерні на Далёкі Усход. Звычайная з'ява на сібірскіх вакзалах.

Я асцярожна абхадзіў іх і іхныя мяшкі. І ў памяці мне ўсплыў «самаход» Панас Пушча, што некалі апавядаў мне, як ехаў ён у Сібір на перасяленне.

Здаецца, якраз у Цюмені быў ён арыштаваны — за тое, што скандаліў, чаму іх, перасяленцаў, усё перакідаюць. [...]

Калі я вярнуўся ў вагон, то на паліцы нада мною, што займаў рабочы-курортнік, цяпер ляжаў вялікі барадаты мужчына, з рудаю калматаю барадою — з аблічча, мусіць, яўрэй.

Нарэшце пасхалі. Я ўзяўся снедаць. Сцерлядзь мая сольная-прасольная, хоць не еш. Але ем, шкода ж кідаць, гарбатаю запіваю. У вагоне ціха і пахне макравасцю ад новых пасажыраў. За акном пільна сячэ касы дожджык.

Дождж ішоў аж да ст[анцыі] Вагай. Там троху пераціх. На гэтай жа станцыі ўстаў мой новы сусед і набраў сабе вару. Таксама сеў снедаць. Разлажыўся каля мяне скромпенька, але ў яго — цэлы бохан добрага сітнага хлеба, і слівачнае масла, цэлая бляшанка, і цукар-рафінад.

Піў ён і еў доўга і са смакам. А я ўсё чытаў. Нарэшце ён дзівіцца: нашто я купляю столькі газет. Ён газет не купляе — нашто траціцца, і так усе навіны даведаецца раней — ці праўда?

— Праўда... — згаджаюся я, сканфужаны. Што яму яшчэ сказаць?

— А мне здаецца, што я вас дзесьці бачыў, — далікатна працягвае ён гутарку, канчаючы снедаць і акуратненька ўсё складаючы ў сваю скрыначку з фанеры.

Углядаюся ў яго. Нічога не пазнаю. Але як быццам ведаю і бачыў яго даўным-даўно...

— Вы былі калі-небудзь ў горадзе Катарзэ? — пытаецца ён.

— Быў. Улетку 1916 г[ода]. Вайсковая служба закінула мяне туды.

Ён радасна і ветла падае мне руку... Называе сябе — і я ўсё ўспомніў. Гэта — грамадзянін Дзісян, разнік з горада Катаргі, дзе я быў у 1916 г[одзе], служачы ў войску.

У нас пачыпаюцца ўзаемныя распытванні.

[УГОДА БОГУ]

У адным са мною купэ едзе грамадзянін Дзісян, разнік з горада Катаргі.

Ён здаравенны барадаты мужчына, з чырвоным тварам, у высокіх ботах, і жылы ў яго на руках заўсёды тоўстыя, быццам надутыя.

Але ён вельмі лагодны і далікатны чалавек.

Са мною ж ён асабліва ласкавы, бо ён любіць і паважае адукаваных людзей і, апрача таго, мы — землякі: родам

ён з г. Рэжыцы б. Віцебскай губерні. Цяпер гэты горад пад Латвіяй.

У цяжкія гады рэвалюцыі Дзісян уцёк у Сібір і асяліўся ў Катарзе, на запросіны тамтэйшых пабожных яўрэяў. Яўрэі ў Катарзе — гандляры, рамеснікі, і сяміж іх ёсць яшчэ многа пабожных людзей, якім патрэбен свой разнік.

Дзісян жа — вельмі добры разнік, часам нават замяняе рабіна і добра зарабляе.

Цяпер ён ехаў з Свядлоўска ў Томск. Шукае месца, дзе б вучыць сваіх дзяцей у універсітэце. Дзеля гэтага яму трэба перасяліцца з Катаргі. У Свядлоўску яму спадабалася, горад добры і блізка да Расіі, але там ёсць пекалькі разнікоў, і разлічаць на вялікія заробкі не прыходзіцца. Дык ён едзе ў Томск.

За дарогу мы з ім блізка пазнаёміліся і шмат аб чым гаманілі.

Гаманілі і пра скапцоў. Аказваецца, скапец Алёхін — яго добры знаёмы. Дзісян хваліць яго як дужа парадачнага і сумленнага чалавека.

І Дзісян не лічыць дзікім звычай выразаць у чалавека органы размнажэння.

— Кожны хваліць бога, як умее, — кажа ён і пачынае апавядаць, што і абразанне, напрыклад, добрая рэч...

Ён міла апавядае мне аб сваім старым пацыянальна-культурным яўрэйскім быццё, і я бачу, што ў ім яшчэ не згасла надзея, што быт гэты будзе жыць і квітнець, але я адчуў у ім і засмучэнне, што новыя ідэі, новы быт павіслі пагрозаю над старымі ідэямі і старым бытам.

Ён робіць, што можа, каб паказаць старое перад новым у добрым выглядзе, каб абязвініць яго і як-небудзь увязаць яго ў сітуацыі, якая цяпер стварылася.

І ён частуе мяне сваім сітным хлебам, добранька адразаючы складапчыкам невялічкія скібачкі, і сваім добрым, узятым у дарогу маслам з бляшаначкі, і, задуменна паглядаючы, п'е гарбату да поту, і міла апавядае мне, як робіцца ў яўрэяў абразанне і якая гэта далікатная аперацыя. [...]

І яшчэ ён кажа, якая гэта вялікая радасная ўрачыстасць у сям'і. Збіраецца ўвесь род, і мілыя суседзі, і пляць свечкі, моляцца і гавораць пажадальныя прамовы, садзяцца за багаты стол, смачна ядуць і п'юць, жартуюць, смяюцца, пяюць песні... Маладыя вучацца ад старых, як трэба жыць, як трэба ўкладаць мудрасць вякоў у свой кароткі земны шлях — для маладога цёмны, неведомы і небяспечны...

А я пытаюся, ці партыйныя ў яго дзеці.

І ён мне кажа, падумаўшы, можа, пават ўзважыўшы, ці бяспечна гэта з яго боку казаць мне такія палітычныя факты з асабістага жыцця. І кажа, паглядзіўшы сваю вялікую, салідную і мудрую і яшчэ вельмі здаровую і энергічную бараду. Кажа так:

— Што ж? — Такі свет цяпер настаў. Што ж? — хай на здароўсчка жывуць і вучацца...

І я таксама троху падумаў і, узважыўшы, ці сказаць яму ці не і як сказаць, падняў сваю пушачку з мапансье, ветла і настойліва папрасіў яго ўзяць яшчэ і сказаў так:

— Праўду кажаце: другі свет настаў. І дзеці вашы паканчаюць універсітэты і будуць ужо рабіць угоду іншым ідэям, іншым спосабам, не будуць ужо рабіць над сваімі дзяцьмі гэтага абраду, які існуе ў вашым пародзе ад незапомных часоў, не будуць рабіць гэтае ўгоды богу, хоць гэта, можа, вам і сумна...

Дзісян змоўк, не зразумеўшы мяне ці не хочучы аб гэтым думаць. Я пачаў глядзець у вакно, дзе не сціхаў касы дожджык і сек шырокае туманнае поле, з прыніклаю травой, кустамі. Табун авечак уліп там у зямлю. Каля загопу стаялі мокрыя калёсы. Недалёчка ад іх скарадзіў хлопчык: ішло гуськом тры кані, на пярэднім ён сядзеў. Сцюдзёна, хмарна...

І ўзноў я падумаў у здаваленні: новы свет, пра які мы гаманілі з грамадзянінам Дзісянам, нясе свае змены і сюды: пушчаны будуць тут гэтакім гуськом нязграбныя, але напорыстыя трактары, і не хлопчык акалелы, а бойкі трактарыст будзе кіраваць тым механічным жалезным канём.

І хмары страцяць сваю золкасць, і замест суму нясходаных прастораў прыйдзе сюды нейкая новая, яшчэ невядомая мне паэзія, якую адчуваю толькі ўсцешаным сэрцам на дырэктывах розуму.

І ці будзе яшчэ тады абразанне?

ЧОРНЫ ЛЕБЕДЗЬ

Катаргá да рэвалюцыі — невялічкі павятовы горад Табольскае губерні, на лев[ым] беразе Іртыша, кіл[аметраў] 200 ніжэй Омска. Жыхароў там было тысяч дзесяць. Але

бывалі даволі вялікія кірмашы, як зазвычай у сібірскіх гарадах, бо гарадоў мала, і яны далёка адзін ад аднаго.

Сяляне прывозілі масла, скуркі, кедравыя арэхі. І з «самаходам» Панасам Пушчаю пазнаёміўся я таксама на таргу, купляючы ў яго мяшочак добрых кедравых арэхаў.

Пасля я быў разы два ці тры ў іхняй вёсцы, ці па-тутэйшаму — пасёлку, кіламетраў за дваццаць ад Катаргі.

Быў Панас — заядлы паляўнічы, і я некалькі разоў хадзіў з ім, потым, паляваць у ваколіцах Катаргі.

Месца там роўнае, больш нізкае, шмат балотаў. Балоты, азёры, рэкі. Трава і трава — зялёная, рудаватая, жоўценькая ад буйнага і залацістага сібірскага казельцу (люціка).

Мы цягаліся па гэтых гусценных пестрах высокай травы і кустоўя, часта паднімалі то дзікую гусь, то кракву.

Часам лёгка ўзнімаўся і ляцеў на Іртыш прыгожы белы лебедзь (чорныя лебедзі тут таксама спатыкаюцца, але мне іх бачыць не давялося).

Але кампанеец мой не столькі страляў, колькі апавядаў мне пра сваё жыццё, пра Сібір і пытаўся ў мяне пра вайну і палітыку.

Ён апавядаў, што дзед і бацька яго былі палясоўшчыкі ў абшарніка Віцебскае губерні. Дзеля таго, мусіць, і прозвішча далі ім — Пушча.

І сам Панас колькі год службыў у таго пана лесніком, ды не вытрывала яго натура вечных папіжэнняў ад пана і звычайных у службе лесніка наракашчяў ад сялян, і ён з'ехаў у Сібір.

Трапіў ён у Катаржанскі павет. Тут шмат жыло ўжо перасялеццаў з Віцебшчыны. Жылі яны, як і перасяленцы з розных іншых мясцовасцей былой Расіі, апрача хіба немцаў і латышоў, надта бедна і знаходзіліся ў экапамічнай залежнасці ў старажылаў — «чалдонаў».

У чалдонаў было дзесяцін па 30—40 зямлі, штук па 10—15 коней. На сталё ў іх я заўсёды бачыў толькі пшанічны хлеб.

Навасёлы ж, ці «самаходы», пакуль разжывуцца, мусяць ісці да іх у кабалу, рабіць ім на адработ і нават на той час зусім за бясцэн.

Навасёлы, у параўнанні з старажыламі, былі батракі і жабракі.

Панас Пушча, апрача таго, і тут, у Сібіры, больш хадзіў на паляванне, чым гаспадарыў — і гэта было лішняю прычынаю страшэннай беднасці, у якой ён жыў.

Калі ён завёў мяне ў сваю хату, я жахнуўся, паглядзеўшы на яго жыццё. Жыў ён ў дрэненькай цеспенькай хатцы, і то перабраўся ў яе ўсяго толькі год, а то быў у зямляпцы.

У хаце было пуста, брудна, убога. Жонка — хваравітая. Усе дзеці — дробныя, апрача аднаго большага хлапца, гадоў 16, які сапраўды і рабіў усё ў гаспадарцы за такім бацькам.

Я тады не звярнуў на гэтага хлапца ніякае ўвагі. Ён мне здаўся звычайным вясковым хлапцом, змучаным працаю і, супроць бацькі, мала здольным і неразвітым.

— Дык вы яшчэ не забыліся пра гэтага дзівака? Ой, слухайце, што было з ім, з тым Панасам Пушчаю...

Здаецца, яшчэ ў тую восень, як вы былі ў Катарзе. Ну, так, яшчэ да рэвалюцыі... Прыходзіць ён да мяне і прыносіць у мяшку чорнага лебедзя.

Добры быў лебедзь, і пуху-пуху, і костка — сякераю не ўсячэш. Гадоў, мусіць, пяцьдзесят было таму лебедзю, калі не болей.

Прыносіць, я дзіўлюся. Вядома, асцякі страляюць лебедзяў колькі заўгодна і прадаюць пух. А ў рускіх гэта грэх, і каб хто забіў лебедзя, дык падняўся б цэлы пасёлак.

Заплаціў я за лебедзя, не памятаю ўжо — колькі, і пытаюся ў яго: «Панас! Няўжо ты сам яго забіў?» А ён смяецца і просіць аддаць грошы за лебедзя ды яшчэ й пазычыць тры рублі.

Быў ён, за сваім паляваннем, вечны батрак у чалдонаў і заўсёды, бывала, просіць пазычыць яму. Ну, пазычаш. Аддасць — дык аддасць. Не аддасць — не збяднею.

Праўда, чалавек быў сумленны і заўсёды аддаваў — калі не грашмі, дык забітаю птушкаю, скуркамі, чым калі.

Даю тры рублі і яшчэ, памятаю, сказаў яму: «Глядзі, Панас! Нікому дужа не хваліся, што забіў лебедзя». І што ж вы думаеце?

Казаў Панас, жартуючы, што лебедзь той паяў песню, смерці прасіў, дык ён і даў яму смерць. А яшчэ казаў, што ў законе добра не сказана, ці грэх забіваць лебедзя, калі ён чорны, а не белы. Жартаваў... А што вы думаеце?

Праз тыдзень, можа, болей, прыязджаюць з іхнага пасёлку людзі, адзін прывёз цёлачку ў разніцу. Купіў я цёлачку, рэжу, а ён стаіць і кажа: «А ведаеш, Абрам, едзь снаганяй грошы з Панасіхі, што Панас у цябе пазычаў, а

то прападуць», — «Чаму, — дзіўлюся, — прападуць?» — «Бо Папас прапаў».

Было ў іх у пасёлку свята, выпілі бражкі. І адна там нейкая суседка-чалдонка яксьці даведлася і разлахала па ўсім пасёлку, што забіў Панас-самаход лебедзя.

Пачалі да яго чапіцца. П'яныя, вядома. Усіх маладых пагналі па вайпу, а гэта засталася самае закаранелае чалдонне ды бабская цямнота.

«Каб не было, — кажуць, — бяды на пасёлак, трэба цябе самога забіць за лебедзя!» Ён нават зямлю, кажуць, еў, кляўся, што болей не будзе страляць лебедзяў, ногі ім цалаваў. Жонка плакала, прасіла. Дзеці. У іх жа на вачах і забілі — неміласэрныя людзі... А з самаходаў ніхто не заступіўся — баяліся.

І тры рублі маіх за ім так і прапалі. Няёмка, ведаеце, было спаганяць з удавы з малымі сіротамі ў такім няшчасці. Пасля, раз, далі мяшчак кедравікаў. Нічога, я ад гэтага не збяднеў. Бог мне дае...

Грамадзянін Дзісян апавядаў, а ўваччу стаялі мне Панасавы вочы. Глыбокія, добрыя вочы на худым цьмяным твары, блакітныя, як пеба. У іх было вялікае разуменне жыцця, але пакорныя адносіны да ўсяго, што ні здарыцца.

— Ну, нічога. Усяк бывае на свеце, — нібы хацеў пацешыць мяне мой субяседнік. — Вось, цяпер старэйшы Панасаў сын, таварыш Пушча, старшынёю сельсавета, камуніст, партызаніў...

І троху мне палягчала, ці толькі хацелася.

ПАБОЖНЫ МЕШЧАНИН

У 1916 годзе служыў я ў запасным палку ў Сібіры і на нейкі час быў камандзіраваны ў невялікі горад Катаргў, дзе і жыў на кватэры ў аднаго мешчаніна і ад пуды і не маючы іншых кніжак чытаў з ім разам «Жыцця святых».

Мешчанін гэты меў да вайны невялікую гандлёвую лазню і добра зарабляў. Калі ж і ў іхнім горадзе зрабіўся быў вялізны лагер запасных палкоў і ў яго лазню таксама пачалі ганяць салдатаў, па тры дні па тыдзень і па дужа малой цапе, ён, пягледзячы на ўвесь свой патрыятызм,

лазню зачыніў і ўзяўся за гэтыя аграмадныя царкоўна-славянскія кнігі, якіх павінна было хапіць яму да канца самае доўгае вайны.

Праўда, патрыятызм тут быў на свой асобны лад: мешчанін страшэнна не любіў «хахлоў», «жыдкоў», палякоў і «палячкоў». Палячкамі ж ён зваў нас, беларусаў, і надта засмучаўся і не хацеў даць веры, што я таксама — «палячок».

А палюбіў ён мяне за тое, што я не прасмяхаў яго і цярдліва слухаў даўгімі восеньскімі вечарамі, пасля палкавое службы, размовы аб зачыненай лазні і аб святых.

* * *

Ён дасканала ведаў і мог бясконца пераказваць з памяці жыццёапісанні ўсіх святых, іменні якіх насілі выдатныя катаржанскія жыхары і ўсе яго родныя і знаёмыя.

Да тых святых меў ён большую ласку, да тых меншую. Мой цёзка, апісаны ў «Жыціях», яму, напрыклад, вельмі падабаўся.

— Падумаіце, мой дарагі, — казаў ён, хітра падміргваючы, — другі патшчаецца скрозь усё сваё жыццё, цярдліць голад і холад, змагаецца з пакусамі, у вярыгах мучаецца — і насілу ткі трапіць у святых. А ваш ангел быў грэшнікам і катам, піў і еў у смак, салодкасці ўсякае знаў, і толькі скочыў у кацёл з гарачаю смалою, як раптам і святых... Ці ж не ўдача?

Я бачыў у хітранькіх і цвёрдых вочках хаваную зайздрасць да таго ўдачніка, якога ён называў маім святым і жыццё якога з другога тома «Жыцій», за люты месяц, ён вывучыў на памяць.

— А ведаеце што? — адказваў я на яго словы, — мне здаецца, што і вы, Інакенці Інакенцевіч, у тыя часы маглі б трапіць у святых.

Мешчанін саромліва апушчаў вочы або з лішняю стараннасцю хлябтаў са сподка чай. А потым, неспадзявана, гаварыў даволі колка:

— Куде уш нам уш выйсці замуж! То лі дело-та, вы, хрыстолюбівое воінство: пріемшы смерць на поле брані, ко господу богу нашему на лоно праведное укготованы...

— Дзякуй за ласку! — адбіваўся я жартам: — Не дужа тым часам хочацца на гэтае праведнае ўлопне.

— Да што вы, да што вы! — быццам спалоханы, хапаў ён мяне за локаць. — Жэлаю вам здравствовать многія ле-

та! — Я, знацца, — казаў ён далей цішэйшым голасам, — я толькі дзеля прыкладу, наогул толькі гаворачы, а вас хай маці божая бароніць і праведны Інакенці Іркуцкі, заступнік наш сібірскі!..

* * *

Каб развезць мае думкі, ён браўся цяпер за якое-небудзь цікавае, па яго погляд, жыццё святога ці святой.

— Мае кнігі, мой дарагі, не поўныя, а вось пекалі пазычаў я «Жыція святых» старога друку, у айца саборнага пратапопа, дык вось там то ёсць гісторыі.

— Напрыклад?

— Напрыклад? Ды вось, напрыклад... На мяне кажучь, што я скнарыца, — казаў ён, горка ўсміхаючыся, — за лазню, значыцца, што прычыніў дзеля пэўных страт і ўсякага непарадку. А я так думаю: справядлівы бог, як не захоча, то не асудзіць. Справа, бачыце, не ў скнарасці, а ў тым, як чалавек зносіць тую сваю скнарасць... — І ён апавядаў мне, як жыў некалі адзін святы, прападобны Арэхва, родам з Полацку, які гэтаксама меў грэх скнарасці, нічога старцам не дарыў і нават сабе кавалачка хлеба шкадаваў. — Не падумаіце, як я, мой дарагі, — казаў ён, апавядаючы. — І вось бог так даў, што ў святога Арэхвы ўкралі зладзеі кнігі. Кнігі ў той час былі дужа дарагія, бо ад рукі пісанья. Святы Арэхва моцна затужыў і нават хацеў зрабіць самагубства. І як ляжаў ён ад таго няшчасця хворы, было яму зданне: чарты і ангелы спрачаюцца за ягоную душу. Тыя кажучь: ён наш, бо ён за кнігі бога зневажаў. Ангелы ж крычаць: пачакайце, з гарачкі і зняважыў, але калі абдумаецца — сцерпіць, а гэтым самым як бы міластыню сатварыць. Прачнуўся святы Арэхва, пакаяўся і зрабіўся затворнікам.

— Ну што: цікавае жыццё?

— Вельмі цікавае, — згаджаўся я.

— Так, мой дарагі, цікавае, а мне яно дык нават блізкае... Разумеете: украдзеныя кнігі, зачыненая лазня...

Пакуль я падбіраў зручнейшыя сказы, каб пацвердзіць яму, што і ён робіць міластыню, цярдліва зносячы зачыненую лазню і чытаючы «Жыція святых», пад вокнамі кватэры чулася шумная тупаніна, галосны гоман, можа быць, і трохку хмельны: ішлі з кінематографа мае вясёлыя сукватаранты.

Ён хрысціўся, дзякаваў мяне за гарбату і ўцякаў хутчэй на сваю палову. Баяўся іхных жартаў.

За кароткі час ён мне дакучыў. І я неяк сказаў яму, што чуў ад некага, быццам гэты іхны калішні сібірскі архірэй, Інакенці Іркуцкі, быў родам з Магілёўшчыны, сын звычайнага вясковага дзячка, на прозвішча Бекарэвіч, значыцца, таксама «палячок».

Пасля гэтага ён так загневаўся на мяне, што болей не прыходзіў на гарбату і гамонкі, а калі мы спатыкаліся з ім у сенцах ці на падворку, дык не казаў ужо «мой дарагі», а толькі суха даваў «дзень добры».

ФЕЛЬЧАР ПЛАКУН

Вясны і восені ў Катарзэ блізу не бывае. Адразу надыходзіць лета. Дні за тры снегу пяма — і пачынае расці зеляніна.

Аднак жа, у пачатку лета, а то і ўлетку, раптам могуць быць там вялікія замаразкі. Гэта вельмі прыкрая рэч, і гаспадару, і таму, хто любіць цёплае роўнае лета.

Апрача таго, камары і мошкі не даюць жыць. У горадзе і то, калі выходзяць людзі ўвечары пасядзець на лавачцы, дык кладуць перад сабою цяпло ці выносяць вугалле ў гаршчочку і на вугалле падсыпаюць хвойкі — дзеля дыму.

Але цяжка адагнацца там ад камароў нават дымам. Звіняць увесь час над вухам, цягнуць душу з цела. Такое мізэрнае піскучае стварэнне, і ніяк не адгонішся, дык бярэ злосць. Цішком сядзе, і як каторы ўкусіць, дык дні тры потым свярбіць, і так свярбіць, што хоць ты цела раздзяры.

Тутэйшыя людзі і ў такіх цяжкіх умовах на вечарах на вуліцы кахаюцца, а толькі прыезджым горш. Добра таму, у каго сваё асобнае памяшканне і хто не баіцца ў дзень гарачыні — не адчыняе вокнаў, каб не паляцела поскудзі.

Камары бываюць месяц-паўтара, а тады слабеюць, затое прылятаюць мошкі, яшчэ горшыя за камароў, бо аж у паветры ад іх цёмна, не даюць дыхаць, лезуць у рот, у нос, слепяць вочы... Людзі надзяюць на галаву сеткі, як на падгляд пчол, і так, у нязручнасці, ходзяць і працуюць. А прывазныя далікатныя коні ад гэтых мошак упадаюць у сухоты і здыхаюць.

Катаргá — горад хоць і раскінуты, але невялікі, тым часам ёсць аптэка і два дактары, праўда, «такіх сабе», як кажуць катаржанскія жыхары, бо адзін дужа стары і глухі, а другі, яго пляменнік, зусім яшчэ малады і, пэўна, пакуль што не з поўным правам.

Можа, з гэтае прычыны, фельчар у горадзе Катарзэ, грамадзянін Плакун, мае вялізную практыку, нягледзячы на ўсё яго дзівацтва.

З выгляду гэта звычайны мужчына, троху калматы і з акулерамі, але прыгажэйшы за прыродных чалдонаў.

Галоўнае тое, што ён вельмі дзіўны чалавек, — то плача, то смяецца...

Часам ён едзе па вуліцы задуманы, а часам крычыць па ўсё горла, «як п'яны мужык», — кажуць некаторыя катаржане, — але сапраўды ён не п'е і пават не курыць. А чаму крычыць? — бо не магу, кажа, стрымаць сябе, мошкі надта ліпнуць. Аднак жа, крычыць і ўзімку, тады кажа — ад марозу.

Бедных ён лечыць дарма, яшчэ сваіх грошай дасць. Ездзіць да хворых на сваім коніку. Прыехаўшы, усюды кажа, быццам прасмяхаючы: «Да цябе пайперш...»

І ніхто не ведае, чаму ён так часам вырабляецца, сдучы па вуліцы — жаласна п'е, плача і ўсяк шуміць.

Можа, таму, што ён з «палітыкаў» (так тут кажуць на палітычных ссыльных), родам з Віленскае губерні, і жыццё яму ў горадзе Катарзэ не падабаецца.

Можа, таму, што прыязджала да яго некалі даўно п'явеста, таксама з Віленшчыны, полька, ды спалохалася сібірскіх камароў і мошак — і ўцякла назад.

Можа, — яшчэ якая прычына...

Я пытаюся ў грамадзяніна Дзісяна, ці жыве яшчэ там у іх, у Катарзэ, той дзівак-фельчар, прозвішча якога я не ведаю, ды і раней не ведаў, але якога ўсё ў горадзе завуць Плакуном.

— Фельчар Плакун? А як жа, жыве, жыве! — усміхаецца прыветна Дзісян і кажа мне, што фельчар так прызвычайна дзівачыць, што ўжо не можа кінуць.

І рэвалюцыя прыйшла, і на бацькаўшчыну мог ён вярнуцца, але і не вярнуўся і дзівачыць не перастаў, ды і, мусіць, ніколі ўжо не перастане. Быў толькі нейкі перапы-

пак у яго паводзінах у 1918 — 22-м, так, гадах, калі Плакун троху быў пацішэў. А з 1923 года ізноў пачаў крычаць.

Цяжка, бачыце, да чаго-небудзь прызвычайца, але яшчэ цяжэй ад чаго-небудзь адзвычайца...

УЦЕКАЧЫ

Снег яшчэ не выпаў, але вуліцы былі мёрзлыя і на двор'е дужа сцюдзёнае.

Увечары, ішоўшы спусцелаю ўжо вуліцаю, быў я вельмі разжалены, калі на рагу неспадзявана ўзбіўся на якогась пяхчаснага хлопчыка, што туліўся ля сценкі і прасіў:

— Падайце капеечку!

— Што ты кажаш?! — дужа голасна спытаўся я ў яго, каб пачуць яшчэ якія словы.

— Дзядзечка, што ласка ваша...

Бедны — убогі, у лахманах, азызлы на сцюжы, прасіў ён ужо добрым жабрачым тонам. Гаворка ж у яго была беларуская.

Я даў яму залатоўку і папрасіў яго завесці мяне туды, дзе ён жыве. Жаданне маё зусім яго не здзівіла, — мусіць, ён прызвычайўся да ўсякіх людскіх жаданняў і прызвычайўся ціха і слепа пакарацца ім.

* * *

Цеспая і нячыстая каморка была недалёчка ад рогу, на якім хлопчык прасіў. У ёй было душна і парна. Маладая дзяўчына нешта гатавала на вячэру ці то на плітцы, ці то проста на трэсачках і трыножках у чалесніку. І напусціла поўна пары з лёгкім чадам.

Каля сценкі супроць печы сядзеў, разваліўшыся на тапчане, лускаў семечкі і глядзеў на дзеўку адзаду — салдат у расшпіленай паношанай шынельцы. Ён выглядаў у хаце жапіхом ці зусім блізкім чалавекам.

Тут жа, трошку воддаль ад печы, на ложку, у рыззі, вохала старая. Мусіць, матка. Пабачыўшы мяне, новага чалавека, яна прыслухалася. Пачуўшы сваю родную мову і здзівіўшыся, зараз яна яшчэ болей аджылася.

— Няўжо ж, няўжо ж... бяжэнцы мы, галубочку! —

не ўцёрпіла яна ўрэшце і падала свой голас. Але дужа закашлялася, хаваючы худое цела бруднаю дзяругаю.— Па ліха было і ўцякаць... Старога пахавалі ў дарозе, кінулі, беднага, у яму, не раўнуючы, як якога сабаку. Хай свят ляжыць! Спалохаліся немаведама чаго, паехалі і мы следам за ўсімі, у вір галавою, на край свету. От дурныя мы...

— Бросьце, мамаша! Ім вольсе не інцэресно...— перабіў старую салдат і звярнуўся да мяне, на пасяродак хаты.

— Вам, сопствена, чыво ўгодна? — сказаў ён грубаватым, няласкавым голасам і перавёў падазроны погляд з мяне на дзяўчыну. Тая капалася ля свае пліткі і нават галавы не павярнула.

Я пачуў сябе ніякава і прамарматаў нешта, абы сказаць:

— Думаў... гарачую вчэру тут даюць...

— А скуль жа, мой саколіку, сам? — улчыла-ткі старая хвілінку спытацца ў мяне.

Салдат не даў мне адказаць. Ён ціха, але вельмі выразна і зласмешна буркнуў:

— Не туда-с трафілі...

* * *

Я барджэй выйшаў, заглушаючы дзіўную, мімавольную і неспадзяваную зайздрасць, што гэты салдаціюга забраў тут сабе права.

Хлопчык застаўся коўкаць гарачую бульбу. Яго месца на рагу было цяпер пустое.

Як бы на ўцеху мне, першы снег засцілаў белым чысценькім абрусам пустую мёрзлую вуліцу.

Пасля таго чаду і парнасці было мне лёгка на паветры.

СКАПЦЫ

У суседнім са мною купе села і счала аж да Томска сям'я скапца Алёхіна.

І я даведаўся ад грамадзяніна Дзісяна, што Алёхін даўней меў свой дом у Катарзэ, гандляваў там, цяпер жа пераехаў і жыве ў Томску. І цяпер займаецца гандлем, бывае ў Маскве. Гэта быў тоўсты, жырны мужчына, салідны, але з бабскім абліччам.

Міма мяне хадзілі мыцца дзве дзяўчынкі — мусіць, яго дочки ці дачка і сястра.

Мілавідныя абедзве. Асабліва міленькая — меншая.

Мне так карціла паглядзець на іх хоць трешку, але яны не выходзілі з свайго купэ. І нават нічога не куплялі, там у іх, я бачыў, ляжалі вялікія круглыя булкі хлеба, як пякуць сяляне. Відаць, гэта яны вязлі з сабою з Масквы на ўсю дарогу.

І праходзілі міма, у калідоры, спусціўшы вочы, у даўгім адзенні, як манашкі...

Такія слаўныя, ціхія... І шмат у іх было здушанага жыцця і скалечанага імпульсу.

«І падумаць толькі, — разважаў я сам з сабою, — што ўва ймя нейкае нялепае ідэі, угоды богу, ім выражуць грудзі...»

Дзве дзяўчыны, дочки скапца, што едуць ў нашым вагоне з бацькам-скапцом, стаяць мне ўваччу. Яны амаль не выходзяць з свайго купэ, і купэ іх зачыняецца. Але сёння я бачыў іх у калідоры рапіцою, калі яны праходзілі, утупіўшы вочы...

Настаўнік казаў, што ў мужчын скапцы выразаюць ядры, а ў жанчын — грудзі. У некаторых выразаюць усё — гэта завецца «сесці на беллага камя». У некаторых выразаюць не ўсё — гэта завецца «сесці на рабога камя».

Выразаюць і ў нежанатых ці незамужніх, выразаюць і калі ёсць адно дзіця ці болей, — каб не звёўся род, каб не звялася «ўгода богу».

МОЦНАЕ КАХАННЕ

Калі я прачнуўся, цягнік стаяў на станцыі Тутальскай. Была постая гадзіна рапіцы, 2 ліпеня. У вакно свяціла халаднаватае сонца. Відаць былі прыгожыя зялёналесныя горкі.

Узбудзіў мяне гоман новых пасажыраў у праходзе купэ і на лаве каля праходу, дзе, нягледзячы на невыгоду, любяць садзіцца некаторыя маладыя жанчыны, калі ім недалёка ехаць.

Гаманіла мяшчанская сям'я, мусіць, рамесніка-адзіночкі.

Ён вельмі моцнага складу, чорны, барадаты, а ўжо стары і з пейкім перамаганым путраным клопатам у змучаных вачах. Гаварыў з ёю вельмі ласкавым, ды мімаволі суровым і навучальным тонам.

Яна — звычайная мяшчанка, даволі гожая і прыемная, але супроць яго надта маладая, хоць ужо і мела каля боку большага хлопчыка, Шурыка, гадкоў 5—6, і маленькае дзіця, Танічку, на ўлопні. Ён пацалаваўся з ёю і пайшоў. Асталася яна з дзяцмі. Зараз цягнік крапуўся, яна памахала ў зачыненае вакно — і мы паехалі.

* * *

Цягнік ішоў, а я пазіраў на новую пасажырку і думаў пра іх: моцная, дружная сям'я... Але ці можа быць тут роўнае каханне, ці любіць яна яго, старога, хоць і такога здаравеннага і ласкавага мужа і добрага бацьку.

Я пазіраў на яе так, каб яна не заўважыла, і, мімаволі вывучаючы яе супакойны, не вельмі заходлівы, але нахільны да фізічнага смаку твар, дадумваўся, што, пэўна, яна не зазнала болю і мукі ад моцнага кахання, жыве шчаслівая за гэтым старым дубам, і ўсё добра, і ўсё добра...

Самая праставатая жанчына незвычайна востра адчувае найменшую цікавасць да яе з боку мужчыны. І яна быццам прачытала мае думкі. Ці, можа, людзі часта ўжо думалі тое, што і я, гледзячы на яе і мужа, і казалі ёй. Адно, што як толькі мы разгаварыліся, яна зараз сказала мне, быццам несвядома адказваючы на тая мае пытанні:

— Ніколі моцна не кахайцеся...

— Чаму?

— А таму...— і яна пераказала мне, што надоечы на станцыі Юргá кінулася пад паравоз маладзенькая і харошацькая, 17 год, дзяўчынка-татарачка. Яна падвадзіла на станцыю свайго каханка, салдата. Абяцаў узяць яе з сабою, але на станцыі прызнаўся, што мае жонку. Яна зайшла наперад і, як цягнік пайшоў, кінулася пад колы. Перарэзала яе напалам. Бо ўзяў яе чэсць. І ён выскачыў з вагона глядзець на яе страшнае цела. Прызнаўся потым усім, што за яго кінулася...

— Дык вось не кахайцеся так моцна, а то бяда...— сказала яна мне і паківала наўмысля галавою, мімаволі трохку прыжмурыўшы вочы і зірнуўшы на мяне збоку. Потым зараз калыхнула Танічку, хоць тая ціха спала, і

паглядзіла на галоўцы Шурыка, хоць той уліп у вакно і забыўся на матку.

— А што б вы зрабілі, каб так закахаліся? — спытаўся я.

— А ці я ведаю? — засмяялася белымі зубамі і зноў паглядзела на мяне і зноў адхіліла ад мяне свае любыя жаночыя вочы.

А я адчуў да яе таварыскую, братнюю ласку. — «Жыві ты шчаслівая», — падумалася.

* * *

Яна выйшла на станцыі Тайга, ці то ехала толькі дагэтуль, ці то каб перасесці на томскі цягнік. Я ссадзіў ёй з вагона Шурыка і падаў кошык. Далей з ёю ісці яна мне не дазволіла — з таго поваду, што вельмі шмат зладзеяў, дык могуць украсці мае рэчы.

Цягнікі на станцыі Тайга заўсёды стаяць вельмі доўга, і я цярыліва глядзеў у вакно... аж вось убачыў харошую дзяўчынку, мусіць, таксама татарачку, бо з ёю была старэйшая, выразная манголка.

І падумаў, што вось такую, можа, перарэзаў цягнік за таго подлага.

І гэтая смяецца, чапурыцца!

Я доўга глядзеў. Яны праходжваліся па пляцформе, потым узышлі на высокія сходы, жалезную драбіну, што па ёй усходзяць на мост цераз усю лінію ад станцыі ў горад. Яны стаялі там, высока, любуючыся на дол.

Я ўсё глядзеў, пакуль, пастаяўшы, перайшлі масток, колькі яго было відаць мне ў вакно, і выйшлі з вачэй.

Я не выспаўся, мне балела трохі галава. Было сумна. І не было з кім пагаманіць, бо ўжо тая маладзіца з дзецьмі, пэўна, прыехала дамоў ці ў госці, парадкуецца ў хаце — і забылася і на мяне, і на размову, і на татарачку цяшчасную.

[ІВАШКА ПАЛАЧАШІН]

І сказаў Івашка Палачанін свайму багатаму купцу:

— Многа ёсць за гэтымі гарамі невыходжаннага лесу. Многа ў тым лесе звяроў. Паехаць бы туды, пакупчаваць на хутраны тавар.

І паслаў багаты купец адважнага Івашку Палачаніна з добрымі малойцамі за той дзікі Урал.

Доўга йшоў з сваімі малойцамі Івашка Палачанін на ўсход вялікаю сібірскаю тайгою. Многа-многа дарагіх хутраў накупчаваў ён, таргуючы з дзікімі тубыльнымі людзьмі, — дзе купіўшы, а дзе і так узяўшы.

І ў 1364 годзе дайшоў да вялікае ракі Обі.

Папуры лес на дзікім беразе... Сумныя сцюдзёныя хвалі бурна плешчуць і штосьці спрадвечнае гамоняць..

Сядзеў Івашка на высокім обскім беразе, глядзеў на ваду, любаваўся на вялікія лясныя петры за ракою, што стаялі там у сінім тумане.

І сумна зрабілася Івашцы Палачаніну...

Падумаў ён пра ўсё на свеце і пра сваю судзьбіну. І захацелася яму паспытаць свой лёс...

— Будаваць бы мне жыццё сваё паціхеньку ў сваім родным Полацку, — сказаў ён насмешліва і горка. — Змучыўся я. І радасць сваю па чужых прасторах рассеяў...

Выпіў ён хмельнае брагі, скінуў свой купецкі каптан і з крутога берага кінуўся ў тыя каламутныя хвалі, — каб ніколі ўжо, ніколі не вярнуцца ў свой радзімы Полацк.

І не сказаў прад смерцю нікому, што прыйшло яму ў дум, што пала яму на сэрца...

ЛЁКАЙ КАМУНАРА

У многіх паўночных і сібірскіх гарадах Расіі ёсць польскія касцёлы. Іх будавалі, мусіць, заможныя ссыльныя палякі. Шмат дзе касцёлы гэтыя цяпер зачынены, а ў некаторыя ксёндз прязджае раз у год.

У горадзе N касцёл стаіць над берагам шырокай і прыгожай сібірскай ракі T. — невялічкі, старыны, заімшэлы, з чырвонае цэглы. Я заўважыў яго, калі ішоў бязмэтна па ўскрайках гораду і забрыў на бераг ракі ў гэтым месцы. Палюбаваўшыся крыху на гэтую пакінутую светам памятку старыны, я спусціўся па крутой сцежачцы ўніз і сеў на беражку, на траве. Тут жа сядзеў нейкі старэнькі чалавечак і вудзіў рыбу.

Рысы твару ў чалавечка былі петутэйшыя. Увесь у сівенькім пуху, голены, у чорным даўгаполым адзенні.

М. Гарэцкі з жонкай
Леанілай Усціпаўнай Чарняўскай-Гарэцкай
і дзецьмі Леанідам і Галінай.
1923 г.

М. Гарэцкі. Вільня,
1921 г.

Складкі на твары паказвалі на даўгі пражыты век, на некаторую грубаватую насмешлівасць і вясёласць.

Мы разгаварыліся, і ён аказаўся не ксяндзом, як я спярша падумаў, а кампацьёнам тутэйшага ксяндза.

А потым, калі гутарка ў нас зайшла пра рэвалюцыю, ён сказаў:

— Я бачыў рэвалюцыі. Я бачыў яшчэ Парыжскую Камуну.

Аказваецца, ён быў камердынерам у польскага пана-эмігранта Урублеўскага, што браў удзел у дзеяннях Парыжскае Камуны і сам быў тады ў Парыжы.

Я вельмі ўсцешыўся. Я сабраўся шмат аб чым распытацца ў яго.

— Глуштва, пане, усё гэта. Вудзіць рыбку куды прыемней, чым рабіць рэвалюцыю. Вось пан мой палез у кашу і загінуў у самы росквіт жыцця, а я крыху асцерагаўся, дык вось і цяпер яшчэ грэюся на ласкавым сонейку.

ДАКУМЕНТЫ

Было нас трох: таварыш Бабіповіч з Міншчыны, дзядзька Янка Кісель з Віцебшчыны і трэці я — з Магілёўшчыны.

Ішлі мы аглядаць перасяленчыя дзялянкі ўніз па Обі ў адным з паўночных кутоў Томшчыны.

Перад гэтым мы тыдні два ехалі ў вагоне, а потым троху на параходзе, і цяпер нам прыемна і лёгка было ісці па зямельцы.

Дзень быў цёплы, але не гарачы, і ішлі мы ўвесь час тайгою. Былі ў нас толькі торбачкі з сухарамі на плячах ды па дзве пары занасных ланцёй.

Спачатку мы гаманілі і жартавалі, але праішоўшы вёрст 25 тасжнаю дарожкаю, прызамарыліся, змоўклі і мімаволі засумавалі.

Убачыўшы каля дарогі вогнішча, на якім яшчэ дыміліся галавешкі, мы спыніліся тут адпачыць.

Падкінулі на галавешкі галля, і цяпло зашугала весела і прыветна.

Дасталі з торбы хлеб і сала. Закусілі. Мы меліся ўжо ісці, аж начулі тарахценне.

Насустрэч нам па дарозе ехалі дзве фурманкі. Яны пад'ехалі. [Пярэдні] крыкнуў:

— Стой, паря, закурим!

Гэта быў чалдон гадоў над сорок, здаровы, сярэдні. У ботах, у чорнай паддзёўцы і чамусьці ў зімовай шапцы з вушамі.

Ён прыпыніў каця і вылез з фурманкі.

Задні падышоў да нас і прывітаўся:

— Здаровы былі!

— Здароў, — адказалі мы.

— Чо, самаходы?

Ён памаўчаў, схавана смеючыся. Другі нібы безуважна сказаў:

— Падзі Сыбіру сматрэць прыехалі?

І ізноў загаварыў:

— Ну, што ж, пасмотрыце, пакорміце сібірскіх камароў...

— Камароў мы не баімося; каб толькі зямельку добрую знайсці, — сказаў дзядзька Кісель.

— Жыць, чай, паря, вы тут не зможаце...

— А ці далёка яшчэ да сяла? — спытаўся я.

Пярэдні нічога не адказаў. Ускочыў у фурманку і намерыўся ехаць.

Задні кінуў: «Вёрст дванаццаць», — і таксама пайшоў садзіцца.

Раптам ён спыніўся.

— А ну, пакаж, паря, дакументы, — сказаў ён, звярнуўшыся да дзядзькі Кісяля, які стаяў бліжэй.

Дзядзька Кісель троху збянтэжыўся ад неспадзяванкі і, пытаючыся ў нас вачыма, зірнуў на мяне і на т. Бабіновіча.

— Да ну, пакаж, не бойся! — насмешна сказаў чалдон.

— Пакажы, дзядзька, — сказаў я, адчуўшы прыкрасць ад насмешнага чалдонскага тону. — Пяхай здаволіць сваю цікавасць.

Чалдон бліснуў на мяне вачыма.

Дзядзька Кісель налез у пазуху, дастаў свой скрутачак з дакументамі і падаў яму.

— А ну, Ваінь, ты пісьмённік! — крыкнуў гэты чалдон пярэдняму і пасунуўся на дарогу. На ўсякі выпадак і мы пайшлі за ім.

Неспадзявана для ўсіх нас пярэдні зарагатаў і пагнаў каця, а гэты ўскочыў у фурманку, з дзядзькавымі дакументамі, і таксама сханіўся за лейцы.

— Стой! Стреляць буду! — крыкнуў я не сваім голасам. Закрычаў і т. Бабіновіч. А дзядзька Кісель аж засенчыў ад страху, што яны ўцякуць з яго дакументамі.

Дзеслася гэта ўсё ў якую адну хвіліну.

Пярэдні чалдон спыніўся, а гэты, нічога не баючыся, з злою насменкаю, трымаючы лейцы наагатове, крыкнуў:

— Пальцам стреляць будзеш? — і зарагатаў.

Аднак ён жорстка памыліўся. Я выхпіў з кішэні старэнькі сміт і навёў на яго ва ўпор.

— Дзядзічка, аддавай, аддай! — залямантаваў дзядзька Кісель да чалдона і схпіўся за маю руку: — Брахненька, не страляй!

Праўда, мяне ўсяго аж калаціла.

— Дзядзька Кісель, супакойцеся! — вельмі вытрымана ўмяшаўся т. Бабіновіч, хоць і ён, як я заўважыў, вельмі ўсхваляваўся, але ўмеў гэта схаваць. — Супакойцеся, мы з ім пагамонім па-свойму... і ён пачаў падступацца бліжэй.

Аднак мы ледзь не ўпусцілі момант. Чалдон, не кідаючы дакументаў, пазіраючы на нас, з усяе сілы хлэснуў каня лейцамі. Конь ірвануўся...

Я стрэліў у павестра, і конь так ірвануўся, што чалдон скаціўся з фурманкі на зямлю і кінуўся, не выпускаючы дакументаў, даганяць каня.

— Заб'ю, як сабаку! Аддай дакументы! — равеў я дзікім голасам, бегучы за ім.

Ён спыніўся і падаў дакументы.

— Малайцы хлопцы! Гэта я пажартаваў з вамі, — сказаў ён пяшчыра. — А ты, дзядзь, і ўзапраўды спалохаўся, што звязу твае дакументы, — дадаў ён, павярнуўшыся да дзядзькі Кісяля. — Нашто яны мне, на, вазьмі... Гэта я пажартаваў.

Дзядзька Кісель у радасці схпіў скрутчак і, хапаючыся, хаваў іх у пазуху.

— Так не жартуюць, — сурова сказаў т. Бабіновіч.

А чалдон, нібы не ўчуўшы, з выгляду спакойна, але ўнутрана спалоханы і руплівы, хутчэй сеў у фурманку.

Я не мог гаварыць ад хвалявання.

* * *

Праз хвіліну яны схаваліся ў тайзе і тарахценне сціхла.

— Ну, што, бачылі чалдопа,— сказаў я да сваіх сяброў.

— Бачылі,— адказалі мне мае сябры і ўздыхнулі. Зрабілася мімаволі страшна.

Думкі ў кожнага ў нас паляцелі на радзіму, дзе не так вітаюць людзі падарожных.

І мы пайшлі далей.

«Але што яшчэ за ўпадніцтва!» — загневаўся я сам на сябе і страхнуў нудныя думкі.

Смелыя, энергічныя перасяленцы знойдуць тут сваё новае месца, на якім збудуюць новае лепшае жыццё. Мы ж жывем у часы сацыял[істычнага] будаўніцтва.

Але, усё ж лепей бы асушаць балоты Беларусі і не ехаць сюды...

ПАД'ЕЗД

(РАМАН У ДАРОЗЕ)

Я доўга ішоў яланямі — гладкім роўным полем з высокаю густою травою, спаміж якой там-сям відаць былі засе-вы жыта, ярушкі і аўса.

Сонца прыпакала, я змарыўся, хацелася адпачыць, але ніякага жытла нідзе, ні блізка ні далёка, не было відаць.

Як змерыць вокам — цягнулася тая высокая рудаватая трава з зелянейшымі лапікамі засеваў і кустоў. Дзе лапкі зялёна-бледны — там засе-вы, дзе зялёна-гусцейшы — там кусты.

Уздоўж усяе дарогі гарэлі, як агонь, нейкія буйныя жоўтыя краскі. Яны нагадвалі палявую гваздзіку, але яны былі такія пышныя, такія незвычайна яскравыя, што аж непрыемна і страшна рабілася ад іхняе буйнае дзікасці.

У кустах і ў траве пырхалі сініцы і яшчэ якіясь дроб-енькія птушкі. Пырхалі даволі рэдка. Яны ціха і непрык-метна папскавалі свае просценькія песні і толькі павяліч-валі маю дарожную нуду.

І пават цвіркун, нават ён, званчэй і весялей, чым яны, цвірчэў сваё бразгатлівае: цыррр!.. цыррр!

Настрой у мяне быў дарожны, задумлівы, сумны.

Я нават не начуў, калі так блізка наехала адзаду фурманка. Азірнуўся, неспадзявана ўбачыў, што яна пад'язджае, і ўсцешыўся, што пад'еду.

Але разгледзеў, што едзе там жанчына, адна, без нікога, і калі яна зусім дагнала мяне, я не ведаў, ці прасіць яе, каб падвяза, ці не прасіць. Адступіў убок з дарогі ў перашучасці.

— Замарыўся? Хадзі падвяза! — крыкнула яна сама здаровым звонкім голасам, толькі нібы трошку з паўмыснаю жартліваю вясёласцю ў тоне, і паказала багатыя жыццярадасныя белыя зубы.

Каня яна не спыняла і, калі я ўскочыў у фурманку, схачіла і падцягнула мяне за пічжак каля пляча на спіне. Была яна яшчэ маладая і вельмі здаровая, і, відаць, смелая і простага характару.

Зараз, гэтаксама проста і вясёла, пачала са мною гаманіць. Я пахваліў яе каня, што бяжыць так слаўна, і яна, нейкім спосабам пазнаўшы, што я не тутэйшы, пачала казаць мне пра сваіх сібірскіх коней. Коні ў іх бягуць 40—60—100 вёрст не еўшы, толькі пастаяўшы. Коні невялікія, але бягуць як сабакі, вёрст 10—15 у гадзіну, толькі не трэба карміць раней, як гадзіны цераз 4—5 пастаяўшы. І ядуць мала. І дужа ласкавыя — як цяляты. Морду ў акно — і просяць у дзяцей хлеба.

Я ўявіў сабе яе сібірскі двор, пад адным дахам з домам, адчыненае акно з хаты на падворак, і копскую морду ў акне, і яе дзяцей у хаце на лаве, што кормяць каня хлеbam праз акно... І нават уздрыгнуў, калі яна раптам тарганула мяне рукою за плячо, павярнула да мяне твар і блізка-блізка паглядзела мне ў вочы сваімі вялікімі і плоцкімі здаровымі вачыма і вясёла крыкнула:

— Чо, паря, невясёла думаш? І не слухаш, што цібе баю... Ха-ха! — і засмяялася звонка ў грукаценні колаў і тупаніне копскіх ног.

Зірнуўшы на мяне яшчэ раз, збоку і ўжо нібы крыху ўкрадкам, мацней пагнала каня і з паўмыснай безуважнасцю спыталася:

— Ты, мусіць, з Рассі-матушкі? Хадак, ці што?

— Настаўнік.

— А ходзіш пехатою? — здзівілася яна, і ў голасе чулася троху нявера.

Троху памаўчаўшы, яна сама, без маіх пытанняў, пачала апавядаць пра сябе. Жыве яна адна, без мужа. Муж яе загінуў праз соль. У часе васіпага камунізма не было ў іхнай мясцовасці солі. З прыкладу іншых людзей, муж яе павёз у Маскву пуд мукі, а там за гэтую муку пабыў пяць пудоў солі. Вярнуўшыся, мяняў пуд солі на дзесяць пудоў мукі. Забагацеў. А потым, як паехаў другі раз, дык вось і дагэтуль не вярнуўся — шэсць гадоў няма ні слуху ні духу. І яна засталася жыць, з двума дзяцьмі, адна, без яго. Нічога, жыве добра. Але вось едзе з розглядаў, з пасёлка вёрст за сорок, дзе ёй параілі добрага прымака.

— Ну, і што? Высватала? — як бы з якою мімавольнаю зайздрасцю пацікавіўся я спытацца ў яе і бліжэй паглядзеў на яе здаровае цела, высокія грудзі, на яе даволі прыгожы і яшчэ такі малады твар.

— Не... — працягнула яна ў раздум'і. — Не, не спадабаўся. Бліжэй ёсць лепшыя, толькі блізкіх я не хачу браць...

— Чаму?

— Чаму? А таму, што ад блізкіх, з свайго пасёлка, цяжэй, калі што, адчапіцца... Не ведаеш? — і ўзноў засмялася, грубавата, але проста і вясёла.

* * *

Увесь час казалася яна мне ты, нават і пасля таго, калі я сказаў, што настаўнік.

Расказаўшы пра сябе, яна змоўкла, быццам чакаючы, што і я гэтаксама пачну апавядаць пра сябе.

— Слухай! — не то жартліва, не то паважна раптам ізноў звярнулася яна да мяне і ўзноў блізка-блізка нахілілася мне ў самы твар, але глядзела нібы пекуды міма маіх вачэй. — Слухай-кось... кідай ты сваё настаўніцтва і ідзі да мяне ў прыёмны.

— Што?!

— А нічога... Ідзі, і будзем жыць! — І цяпер глядзела на мяне блізка і ясна. І ў яе вялікіх шэрых вачах, шырокіх ад гэтай блізкасці і ясных, было поўна жапачага жадання, але асцярожнага і прыхаванага, з дапытлівым чаканнем на адказ. З-пад хусткі ў яе цяпер па-дзявочы выбілася жменя русявых валасоў.

І нясмела, трохачку лішнюю хвілінку пачакаўшы, з

трошачку лішняю наўмыснаю развязаасцю, яна жартліва, лёгенька падштурхнула мяне плячом у плячо і яшчэ раз спыталася, ціха, цішэйшым жартам: — Ну?

Я маўчаў, задумліва гледзячы перад сабою ў поле па дарозе.

* * *

— Ах, дурная ж я! — засмяялася яна, адварнуўшыся: — Я ж нават і не спыталася: можа, ты жанаты?

У мяне шавяльпулася думка зманіць ёй, ды нешта паважнае ў маём пачуцці да яе спыніла мой язык ад няпраўды. І я сказаў ёй усё, як было ў мяне.

Ці мне гэта здалося — толькі нібы нейкі смутак прабег у яе па твары. Скора яна ізноў засмяялася:

— Значыць, ашукалася я! А то еду, бачу — ідзеш ты, і думаю сабе: во, можа, мой суджапы ідзе... Ашукалася!

Я маўчаў, разглядаючы яе збоку. Ёй ад майго погляду зрабілася нязручна. І яна ізноў сказала:

— Дурны ж і ты! Хоць бы зманіў мяне, пажартаваў са мною...

— Гэтым не жартуюць, ведаеш сама.

* * *

Калі ёй трэба было звярнуць убок, да свайго пасёлка, а мая дарога ляжала далей, проста ўперад, яна спыніла каця і па-сяброўску падала мне руку.

— Бывай!

— Бывай...

Поціск яе быў вельмі моцны, а я адказаў на яго сваім, даволі моцным, але заўсёдным поціскам.

— Можа, піколі ўжо й не ўбачымся... Ці, можа, будзеш калі і ў нашым пасёлку?

— Мусіць, не...

— Пасдзеш назад у Рассю?

— Цанэўна, так.

— Ну, бывай, мілы!

— Бывай.

І яна пагнала каця дарогаю да свайго пасёлку.

* * *

Я ішоў далей.

Ізноў тыя самыя ялані, трава, і кусты, і рэдкія засевы, і дробныя птушкі.

Потым, над самаю ў мяне галавою, але высока-высока ў небе, доўга кружыла і жаласна крычэла каця: «Піць! пі-і-іць!»

Мне зрабілася ад гэтага крыку сумна.
Сонца прыцякала.

[МАКСІМАВА ЗЯЗЮЛЯ]

Пуста мне ў дарозе. Ні душы...

Лес і лес. Кедры, лісцвянкі, бярозы, малады параснік, кусты каля балот.

І не сказаць, каб усё гэта было вельмі пышна, густа ці пагул прыгожа. Звычайны лес, часам даволі рэдкі і нават дробны.

А галоўнае — нейкая адвечная маўклівая нуда пануе тут і гняце думкі і пачуццё. І птушак не чуваць. Толькі зрэдку тарабаніць жаўна.

Вось я выходжу на большы прагал, зелянейшы ад бяроз на яго ўскрайках, — дзесьці далёка і неяк асабліва сумна закукавала сібірская зязюля.

— Ку-ку! Ку-ку!

І мне ўспомніліся яго сумныя вершы:

— Не куй ты, шэрая зязюля!..

Ці прылятае яна, шэрая, там, у Крыме, пакукаваці яму?

І дзе будзе маё апошняе прытулішча?

Можа, тут, у Сібіры, — як і яму, на далёкай чужыне?

І колькі, колькі нас, хадакоў і перасяленцаў, слухалі тут гэтае сумнае кукаванне, прыгадваючы сабе бары мілае далёкае бацькаўшчыны?

КАЛЯ БАЛОТНАЇ

У старажылаў зямлі дзесяцін па 18, а ў павасёлаў па 10.

На хутары не хочуць, паласы шырокія. Самае дальняе поле — 3—4 вярсты.

Цяпер ужо мала пакосу і зямлі. Спрэчкі за сенажаць між чалдонаў і «расейскіх».

Сеюць найбольш жыта і авёс.

Жыта родзіць удвая ў Сібіры супроць Беларусі. Збіраюць пудоў 50—100 жыта азімага з дзесяціны. У 1925 г[одзе] набралі вазоў 65.

Авёс — пудоў 70. Асот яму шкодзіць.

Пшаніцы пудоў 70 з дзесяціны збіраюць, травой зарастае. Грэчка пудоў 50 і болей.

Ячмень не родзіць. Лёну сеюць мала. Лён вялягае. Гароху мала.

Бульба родзіць, як і ў Беларусі.

Каноплі — сярэдне.

Проса ўрадз[іла], як прыехалі, гады два радзіла, а марозы не даюць, з вясны засухі. Цяпер не родзіць. Сёлета пасеялі фунтаў 10.

Пад жыта пашуць, як і ў Беларусі, а пад яр — раз.

Гной старажылы не кладуць, бо ў іх зямлі многа, а навасёлы гады тры сталі класці. Сёлета вывезлі 60 вазоў.

І жыта і яр паспяваюць разам — убірай-убірай...

Косыць касамі. І жанчыны. Дзяўчошка, лет 13, заўчаецца касіць. Сена грабуць рукамі і грабілкаю.

Жыта жнуць рукамі, а авёс машынаю (жнейкаю) і касою.

Малоцяць малацілкамі. Плоцяць за машыну 10 к. ці $\frac{1}{2}$ пуда жыта з воза. Ён, чыя машына, толькі падае, а коні таго, чый хлеб.

Пайшлі ў царкву.

— Женщины как женщины, только толстые головы.

Смяяліся з мовы.

Раней чалдон дзеўку замуж за расійскага не даваў.

«Саратаўскіх было 3 двары. Двух чалавек зарэзалі, беларусаў. Іх сталі лавіць, дык яны паехалі ў сваю старану, а ўбіўцы былі ў турме». Пасварыўшыся зарэзалі.

«Чалдон капейкі ні ўважа».

«А, хахол, з дарогі звырачый».

«6 братоў, сёмы бацька — 10 дзесяцін».

2 надзелы, пара коні і жарабок, дзве каровы, цёлкі, падцёлкі, авец штук 10, «свінней дзяржалі 6 штук па 10,

дык падохлі, срэдне штук па 4, курэй штук 15, а ў Марыны 30 (у мяне было 15 штук, дык асталася 9, а то за зіму памёрзлі і сенам прыдушылі)», «Памёрзлі, памёрзлі, то пад анбарам найду». А ў хаце крысы.

— Вутак штук па 10.

— Ой не, мой сын.

— Гусі ё.

— У нас тры калоды пчол, а ў Хвядоса 25. (У іх змерзлі пчолы).

— Калодзежы 2 казённых. І ё свае, пакапалі. Вада харошая, але зімой няма вады. Казённыя па 7 сажняў. А паны па 2—3 сажні.

ПЕРАСЯЛЕНЦЫ

Двор — кавалачак Украіны.

Жыхар м. Балотнай, Лінейная вуліца, дом № 37, Пётра Амільянавіч Максіюк, украінец, высокі, лысаваты, сівая барада, вочы троху як у Салтыкова-Шчадрына. Ён шавец. Два адзеленыя сыны служаць на чыгушцы. Два меншыя, Міця 16 г. і яшчэ адзін жывуць пры ім. Дужа пабожны і троху рэакцыйны чалавек.

А жонка-маці, гаспадыня, страшэнна тоўстая, мусіць, хворая на вадзянку, ці што. Неахайная, але трымаецца добра.

Дзеці і ўнукі гавораць па-расійску. А яны, старыя, — з дамешкаю расійскае мовы. Яна нават добра па-ўкраінску.

Свой конь. Міця, прыгожы хлопчык 16 г., запрог і павёз мяне ў Кісялёўскі і Міхайлаўскі пасёлкі.

* * *

Станцыя. Пры станцыі горад. Кірмашы па суботах. З'язджаюцца нават за 80 вёрст. Прадаюць быдла, збожжа.

Каля гораду пасёлкі.

Пасёлак Міхайлаўскі — двароў 30—40.

Цераз лінію ад яго — пасёлак Кісялёўскі, двароў 40—50.

Яшчэ далей — пасёлак Сцяпаніха, двароў 70.

Яшчэ далей — пасёлак Бальшарэчанскі. Напрасцень ад

Балотнай, зімнікам, 5 вёрст, а ўлетку 9 вёрст. Бо зямля балоцістая, лугі, балоты.

Жывуць перасяленцы-беларусы. Найбольш менскія і магілёўскія. І гарадзенскія. Ёсць расійцы (тульскія), украінцы, палякі.

Школа. Настаўнік беларус.

* * *

Пасёлак Міхайлаўскі.

Двор Васіля Сцяпанчанкі. З Рагачоўскага павета. Гдоўскае воласці.

Я пасядзеў на падворку, з жанчынамі і малымі і дарослымі дзяцьмі.

Авечак стрыглі, сядзелі на прыклеці.

Маці вельмі сімпатычная беларуска-сялянка. Якая чыстая, добрая мова!

І ўся сям'я гаворыць па-беларуску. Нават сын 17 г. (выглядае ён на гадоў 20). Ён умее і па-расійску і па-беларуску.

Іхны хлопчык Васіль, 14 г., вучыцца ў школе ў Кісялёўскім пасёлку.

ПАЯСОК

УДАВА

Быўшы ў пасёлку Міхайлаўскім, вёрст 9 ад станцыі Балотнай, я пытаўся ў тутэйшых перасяленцаў-беларусаў, ці памя ў іх беларускіх паяскоў.

Ні ў кога не знаходзілася: вывезеныя з бацькаўшчыны паяскі назнасілі, а новых тут не плятуць.

Нарэшце мне параілі схадзіць да цёткі Надзеі-ўдавы і наказалі, як да яе трапіць.

А трапіць было не лёгка. Гэта быў не двор, а ўбогая хатка на курыных пожках за печым чужым дваром.

Тут і жыла цётка Надзея з сыпам-хлопчыкам, пастуш-ком.

Калі я прыйшоў да іх, маці карміла сына. Ён прыгнаў пасялковае быдла на паранкі і цяпер сілкаваўся. Еў ён параную бульбу з сухім чорным хлебам. Маці сядзела пры ім і ласкава гаманіла.

Гэта была старэнькая, дробненькая, худая, зморшчаная жанчына.

У хаце — страшэннае ўбоства. Зямля, бруд, чарнота.

Хлопчык босы, у кашулі і штанах з грубага палатна.

Скот ганяе... Выганіць як свет. І на ранкі і на дзёнкі прыгоніць, два разы.

Яна спярша здзівілася, потым ласкава запрасіла мяне. У яе ёсць паясок. Але не адразу ж яго несці.

Мы разгаварыліся.

Яны перасяліліся з в. Сялец, Радомскае вол., Чавускага павета.

Муж кінуў яе. Нядаўна пісаў. Цяпер у Кіеве. Горкі жаль на мужа. І пры сыну.

Паясок была прадала, а потым дагнала і назад узяла: «Памяць аб вяселлі».

ПАСЯЛЕНКА

А ў пасяленца доч была —
Харошая, прыгожая...

Замуж пайшла за старога чалдона. Не пушчаў яе чалдон пагуляць. Толькі пусціць — сам у акно глядзіць, ці не будзе з сваім даўнейшым гаварыць...

Вырвецца, пабяжыць, пастаіць з сваім міленькім часок. Плача гаручымі слязьмі...

— Не вярнуцца мне ў дзевушкі назад...

НА ВЯСЕЛЛІ

Гаспадароў сыні запрапацаваў мяне найсці з ім паглядзец, як спраўляюць у Сібіры вяселле.

Я ахвотна згодзіўся.

Ён пачысціў боты, памыўся, надзеў новую сітцавую з касым каўняром кашулю, падперазаўся вывезеным з Беларусі прыгожым саматканым поясам, доўга зачосваўся, і мы пайшлі.

На вуліцы, на падворку і ў хаце было шмат людзей. Ішоўшы, я пачуў і расійскую, і беларускую, і ўкраінскую, і яшчэ нейкую, можа, чувашскую ці якую, гутарку.

У хаце таксама былі і кражыстыя, калматыя чалдоны, і высокія, чарнаvusыя ўкраінцы, і больш кволыя і далікатныя беларусы, і ўсякія людзі.

Але ўсё гэта былі здаровыя, мускулістыя, цягучыя ў фізічнай працы людзі.

Калі мы прыйшлі, быў перапынак у скоках, бо павялі ў камору частаваць скамарох. Зараз яны вярнуліся, селі на лаве, і я з вялікім неспадзяваннем убачыў, што музыка — малады белавусы мужчына, які выходзіў, трохку хмельна ўхмыляючыся, — кладзе сабе на калені цымбалы. У старога чалавечка была ў руках скрыпка, а малады размашысты хлапец уздзеў па плячо на рамені вялікі венскі гармонік.

— Польшка! — крыкнуў цымбаліст, ізноў так жа хітравата і вясёла ўхмыльнуўшыся, і падняў у руках кручкі. Гарманіст расцягнуў мяхі і даў тон.

І зараз урэзалі...

Зайгралі незвычайна добра.

Моладзь пабралася ў пары і закруцілася ў польцы.

Усё патанула ў гуках музыкі, тупаце, гомане.

— Ну, што? — здаволена спытаўся ў мяне гаспадароў сын.

— Добра, — адказаў я.

— Дык вы прайдзіце троху, сядзьце там на стульчыку, а я пайду скакаць.

— Добра, добра, — згаджаўся я і застаўся ў тым на-таўпе, каб лепей паглядзець і паслухаць.

— А ці помніш ты, Сіланьціч, как ты ў міне па 40 капеек за вядзёрца капусты браў? — пачуў я каля сябе размову двух падпілых. Той, што пытаўся, быў ці то беларус, ці то рускі з паўднёвае Расіі, я не мог разабраць.

— Чо спамінаць то? А с міня не бралі, чо лі ча? — адказаў, адразу відаць, што чалдон, але даволі лагодны. — Выніл, паря, і спамінаеш чорт ця зна чо...

— Якое там я выпіў? А ты, Сіланьціч, не выпіў? А помніш, ты...

ШАХЦЁРЫ

4 ліпеня, нядзеля

Ад Томска да станцыі Тайга 87 вёрст. Ехалі мы іх гадзіны чатыры. У Тайгу прыехалі пачою, гадзіне а палове

пятай. Тут мусілі доўга чакаць. Гэта было 4 ліпеня 1926 года, у нядзелю.

Тут я разгаварыўся з двума шахцёрамі з Анджэрска-Суджанскіх капальняў.

Адзін — бландын, мае хранічны катар вярхушак лёгкіх, хрыпіць. Ён шахцёрам з 1905 г. Сям'я ў яго, разам з ім, 6 чалавек. Быў забойшчыкам. Цяпер яго адставілі ад работы забойшчыка. Плачучы прасіўся ў кіраўніка, каб пакінулі хоць у цэнтральным штыху (ходзе), дзе больш паветра. Адмовілі. Зарабляе 39 руб. на месяц, ды кватэра, апал і святло.

Другі — чорны, металёвец (слесар), працуе ў майстэрні на капальнях. Зарабляе на месяц 30 руб. з печым, але займасца здзельшчынай і тады можна выгнаць 70 руб. на месяц.

Так людзі. А конь адзін, Серка завецца, дык ходзіць пад зямлёю ўжо 10 ці больш гадоў.

Да рэвалюцыі гаспадаром капальняў быў Міхельсон. У яго былым доме ў Маскве — прадстаўніцтва Беларускай рэспублікі. Міхельсон набіраў у шахцёры ўсякі «зброд», каб лягчэй было яго вызысківаць. І даўней і цяпер шмат працуе ў капальнях беларусаў-перасяленцаў. Тут вакол і вёскі беларускія ёсць.

Працуюць цяпер і кітайцы. Хітрыя. Ёсць свядомыя. Шмат сімулянтаў (у бальніцу часта бегаюць).

Штэйгера бландын назваў «шчыкер».

Культурная адсталасць. І наогул адсталасць.

«Калі ўжо скопчыцца гэты пэп?» — падумаў я сам сабе.

АГІІІ

На станцыю Тайга прысхаў я начою і мусіў доўга чакаць.

Калі я выйшаў на перон, падвор'е было ўжо золкае. Пачынала развідняваць.

Страшэнна даўгі цягнік з перпрыгожых вагонаў чацвёртага класа, сшчэпленых з таварнымі вагонамі і пустымі і нагруканымі вагонамі — пляцформамі, расцягнуўся на троху воддальнай ад вакзалу калейцы, і каля яго было ўжо пуста, бо пасадка канчалася.

Стаялі рэдкія праваднікі. Я ішоў уздоўж цягніка, і на

маё запытанне, ці можна ў гэты вагон сесці, кожны праваднік неахвотна, не павярнуўшыся, адказваў: «Местоф нет!» — і яшчэ больш гнуўся ў начавым летнім сібірскім холадзе з ліхтаром у спущанай руцэ.

У самым канцы, у крайні вагон, хацелі былі сесці ўкраінскія сяляне ў саламяных брылях, але праваднік і тут не пушчаў іх і крычаў: «Местоф нет, кгаварят вам!..»

Яны моўчкі завярнуліся і пайшлі ізноў уздоўж усяго цягніка. А я сумысля палез у гэты вагон, не глядзячы на растапыранага правадніка, і ён мімаволі адхінуўся, каб даць мне прайсці, і іншым голасам, памаўчаўшы, сказаў у мяне за спіною: «Разлягліся там... Пацясніце каго-небудзь, а то стаяць прыйдзецца».

Увайшоўшы, я ўбачыў, што запраўды тут шмат разляглося, як у плацкартным.

Ад выпітых у буфэце дзвюх шклянак моцнае гарбаты спаць мне не хацелася. Я прысеў на крайчыку ў адным аддзяленні, дзе, апрача цьмянае вагоннае свечкі ў ліхтары над дзвярмі, гарэла свечка на століку, прылепленая пасажырамі.

* * *

Паветра ў вагоне было такое, што не было чым дыхаць, хоць ты задушыся; вокны ж усе былі глуха зачыненыя.

Упоцёмку людзі храпелі і сонна кашлялі, дзеці часта капрысілі і хныкалі, часам усё цішэла і зусім сціхала. Прыйшоў час адпраўкі, а цягнік стаяў яшчэ, як мёртвы.

Там, дзе я сеў, на лаўцы супраць мяне ляжаў мужчына-рабочы, а ля яго, у пагах, бліжэй да праходу, сядзела жонка з дзіцяцем, у беднай, змытай блузцы, вастрапосенькая жанчына. Сядзіць, прагнуўшыся. Дзіця турбуюць мухі, яна не дужа адганяе, жве смалу, як усякая прыродная сібірачка, і слухае, што кажуць чырвопаармейцы ля вакна.

Цягнік нарэшце, як бы неспадзявана, рыкнуў дзікім голасам, дыргануў, заскрыгаў, заскрыпеў, спыніўся, ізноўткі крануўся, і мы зусім пасхалі.

Чырвопаармейцы сядзяць на лаўцы ля вакна, пад паліцаю, на якой спіць яшчэ адзін, трэці, іхны таварыш. Яны радыя, што з імі гамоніць жанчына, і ахвотна і далікатна самі гамоняць. Едуць яны ў водпуск.

Яны яшчэ маладыя хлопцы, хаця ўжо цвёрдыя з голасу і з твару, і я не ведаю, ці яны з чужых слоў ці з свайго

бачання апавядаюць аб тым, як страшэнна здзекаваліся калчакоўцы з рабочых і чырвонаармейцаў: вочы выкалвалі, шампаламі білі.

Тады і яна, паслухаўшы, пачала казаць, што ў Бачкарове, адкуль яна зайшла замуж у Чарамхова, калчакоўцы за некалькі расстрэленых чырвоных (я недачуў за колькі) плацілі па 25 рублёў. Дык знаходзіліся сволачы, што наперабой ірваліся да здзекаў, каб зарабіць...

— Утречком пайдзеш, а уж іх кгара навалена... — і ўсміхнулася жудасна, быццам бачачы.

Па гэтым месцы яе слоў заварушыўся нездаволены муж, бо яна будзіла яго даглядаць дзіця, і сказаў, чуваючыся:

— У цябя хорошая прывычка будзіць утречком, самы сон...

Яна сказала — злая, быццам ліха:

— Ах, чтобы цябя чорт... Інцілігенція какая...

* * *

Цяпер мы ехалі якраз міма Анджэрска-Суджанскіх капальняў, якія належалі некалі таму капіталісту Міхельсону, што ў яго былым доме ў Маскве цяпер змяшчаецца беларускае прадстаўніцтва. Між іншым, і ў капальнях даўней і цяпер шмат працуе беларусаў, бо вакол жывуць найболей перасяленцы з Беларусі.

Мы ехалі, і капальні блішчэлі электрычным святлом, як быццам там гэтых лямпачак тысячы-тысячы...

Працуюць там і начою, на тры змены. Надвор'е было ўжо ранішняе, але яшчэ туманнае, і святло гарэла па ўсіх капальнях. Ехаць міма і глядзець — было незвычайна прыгожа. Як быццам нейкі невядомы свет будучыні жыў там сваім пайдзіўнейшым, таямнічым жыццём.

ПАЛОІНЫ

Тавара-пасажырскі цягнік, так званы «Максім Горкі», ідзе марудна, трасе, ківаецца, моцна грукае па рэйках.

Вагон 4-га класа бітма набіты.

У тым аддзяленні, дзе я так-сяк прымасціўся, едуць перасяленцы: мужчыны, бабы, старыя, дзеці... Мяшкамі,

клубкамі, усякім рыззём і людзьмі забіты ўсе пары, лавы, наліцы і куты. Нават на надлозе, над паліцамі, пастаўлены ўсякія скрыначкі, вёдры і ляжаць брудныя мяшкі.

Насмечана, набруджана, наплёвана. Увесь вагон сіні ад махорачнага дыму.

Гаспадар сям'і, худашчавы белабрысы селянін з невялікімі белымі вусікамі, курыць кручонку, плюе і апавядае... Едуць яны з Клінцоўскага навету ў Прыморскі край.

— Мне было ў палоне лёгка, бо я ўмею на розныя языкі: па-расійску, па-беларуску, па-ўкраінску, па-польску... Пажыўшы ў палоне, і па-нямецку хутка паўчыўся, бо іхная мова — як у нас яўрэйская, толькі іначай вымаўляюць... А я па-яўрэйску ўмеў — паўчыўся, як служыў у мястэчку ў яўрэя...

Трапіў я ў палон у 1916 годзе пад м[ястэчкам] Орля, за Беластокам.

Два разы ўцякаў з палону. Трэці раз пабег, далёка ўцёк, але ізноў папаўся: прадаў нас паляк беластоцкі, бо плацілі немцы па 25 марак за галаву, калі хто дакажа.

А было так. Зайшлі ў Беластоку да аднаго знаёмага, па прозвішча Бакуна. Ён накарміў палонных і паказаў дарогу, як уцякаць. А сусед яго, паляк, пагáліўся на грошы. Даказаў, каб узяць 50 марак за двух, па 25 м[арак] за кожнага.

Нас злавілі. Падвесілі на дзве г[адзіны]. Самлеў. 2 тыдні суровага арышту: давалі хлеба і поліўкі цераз два дні. Шкілет. У шпіталь.

І Бакуна таго засадзілі ў турму на 3 гады. Калі ж ён сядзеў у турме, жонка радзіла. Жонка полька, а Бакун беларус. І я быў кумам, і яшчэ 12 чалавек палонных адпусцілі па хрэсьбіны. Сабралі мы 150 марак на дзяўчынку, што радзілася.

І служыў я ў тым шпіталі. Раз адзін ранены нямецкі афіцэр пытаецца ў мяне чыстым рускім голасам: «Какой губерніі, земляк?» Аж ён 6 год кандытарскую ў Пецярбурзе меў. Даў грошы і прыставіў прыслужваць афіцэрам.

Закахалася ў мяне міласэрная сястра, немка-графіня. Да грэху не дайшло, але ўся аддавалася. За тое і кахала, што да грэху не дахадзіў.

Як выязджаў, дала 75 картачак сваіх фатаграфічных, залаты гадзіннік і персцень. Пісала, каб вярнуўся.

За той персцень мануфактуры дзяўчыныцы па сукенку 6 аршыні выменяў.

ХОЦІМКА

Шкадую, чаму я не скульптар, каб зляпіць яе вобраз ці выразаць яго — так, як некалі, быўшы малым, ляпіў з гліны ці выразаў з дрэва розныя прыемныя фігуркі.

Толькі цяпер зляпіў бы ці выразаў бы не маленькую фігурку, а вялікую і гордую постаць жанчыны, што не схіляючы галавы ідзе сваім шляхам жыцця.

І яшчэ думаецца мне: якія вы няўныя, шляхі нашага жыцця!

Пакуль няма такой машынкi, што змалку прызначала б мяне ісці ў скульптары, я блукаюся па дарогах, па якіх, можа, зусім не варта было б мне ісці.

А парэшце, і галоўнае: пакуль няма магчымасці ісці шляхамі без каменя і калючак, ідзём як трапіцца... І слава хай будзе таму, хто і па гэтых цярнёвых сцежках мае вочы, як у бачанае мною хоцімкі.

* * *

Я бачыў яе ў летні дзень, перад самым вечаровым змрокам, на станцыі Талбага, за Пятроўскім заводам, у дзікім і яшчэ шмат каму страшным Забайкалі.

Пачаўся гэты мой дзень хмарна ў паветры і хмарна ў маім сэрцы, быўшы мне ў плацкартным вагоне трэцяга класа, з рознымі інтэлігентамі і гандлярамі, пасля пачавое вакзальнае куламесы на станцыі ў Іркуцку і колькіх гадзін язды ў сцюдзёным, але не праветраным купэ.

Спаць было мулка, я варочаўся, парэшце пачаў глядзець у вакно і залюбаваўся на панурую вадзяную веліч Байкала. З другога боку — горы. Некаторыя высачэзныя верхавіны іх у хмарах-тумане. Па гарах лес. Пры дарозе часам голыя скалы. Прыгожа.

І так праз увесь дзень у вагоне было пудна і цецікава, і я жыў з прыродаю. Тут усюдых прыгожая, хоць і пустынная мясцовасць. Даліна ракі Селянгі, а вакол горы і горы. Вось пераезд па масту. Кусты. Тут водзіцца омуль і дарагая рыба сцерлядзь.

Пагода, парэшце, разгулялася: каб ціха, дык па сонцы, пэўна, градусаў 25—30. Але вецер даволі буйны. А ў нас на Беларусі, калі і навес гэткаю парою, дык ціханькі ветрык.

І ўзноў горы, толькі ўжо воддаль, у сінім тумане. І аблокi пльвуць у іхных верхавінах, толькі рэдка.

З боку ад дарогі, далёка на аблонні, убогія бурацкія ўлусы-зімоўнікі. І бедныя дзяўчаткі, ці то дзеці перасяленцаў, ці то работнікаў на чыгунцы, прадаюць ягады, суніцы, зусім яшчэ белабокія і дробныя-дробныя.

Так ехаў я гэты дзень.

Станцыя Талбага. Ад вечара. Сцюдзенавата. Пуста на станцыі. Толькі адна баба, на бедным століку, з убітымі ў зямлю пожкамі, нешта прадае.

Усе туды бягуць і бачаць, што прадае нейкіх смажаных лінькоў, ці што, і дзве ці тры бедныя ляпёшкі.

І паглядзелі, і адходзяцца...

Яна высокая, з загрубелым і чырванаватым тварам. А на гэтым твары... на гэтым твары — такая жыццёвая горкасць, толькі ж незлавімая, і пад такою ж моцнаю пячаткаю цвёрдасці і быццам пагарды!.. Галава, узнятая высокая, і невялікія, але глыбокія і жудасна-разумныя вочы пазіраюць не на блізкіх, а на далёкіх.

А ля спадніцы два дробныя хлопчыкі, як звераняткі каля маці. Худыя дзеткі, і вочы ў іх не па ўзросту: шмат ужо бачылі.

Ніхто ў яе не купіў ні лінькоў, ні ляпёшак. Дый просіць яна за такога невялічкага і не самавітага лінька 20 капеек. Тут усё дорага, і кожны гэта ведае, толькі як купляць, дык нікому не хочацца плаціць. А яна яшчэ і педужа пабіваецца сваімі лінькамі.

Цягнік зараз пойдзе, ля століка застаўся адзіп я. Лінькоў я з сваёю перашучасцю, папэўна, ужо не куплю, калі дагэтуль не купіў. Але мне хочацца сказаць ёй што-небудзь ласкавае...

Я чую ў яе акцэнце нешта роднае, хоць гаворыць яна даволі добра па-расійску, і я пытаюся:

— А вы не з Магілёўшчыны перасяленка?

— З Хоцімску я... калі, можа, ведасце, — адказала па-беларуску.

— Ведаю, ведаю! Сам адтуль педалёка...

— Ну як там цяпер жывуць людзі?

— А пічога... Патрошку папраўляюцца...

— Добра, хоць папраўляюцца. Збіраюся і я паехаць назад... Можа, як-небудзь... — і пагладзіла мужчынскаю, загрубелаю рукою, але далікатна, як жанчына і маці, пагладзіла мімаволі, не бачачы, меншага хлопчыка на галоўцы.

І хлопчык яшчэ больш укрупіўся ў спадніцу.
Цягнік крыкнуў, і я пабег, шкадуючы, чаму не купіў
хоць аднаго лінька ў зямлячкі.

* * *

8 ліжня, чацвер. Мой другі дзень пачаўся ў тым са-
мым вагоне, у тым самым купэ і на тэй самай вышняй зад-
няй паліцы, таксама даволі рана, але ўжо далёка на ўсход,
каля станцыі з такою любою назваю: Яблыня.

Я адчыніў акно і пазіраў праз яго на свежую раніцу.
Прыслухаўся: зязюлька гдзесьці кукуе: ку-ку! ку-ку! ку-
ку! Але шум цягніка заглушае зязюльцы голас.

Перавал цераз Яблышчыны горны хрыбет, а бачу — па-
сеяна бульба. Ну ці так уяўляў я сабе некалі гэтую веліч
прыроды!

Не, кажуць, перавал мы праехалі пачою, гэта было
кіламетраў 15 на ўсход ад станцыі Сахонда, а цяпер мы
з'язджаем.

Сонейка, цёпла і ціха, кукуе зязюлька, а суровы вобраз
хоцімкі стаіць мне ўваччу.

І сум і радасць змагаюцца ў маім падарожным
сэрцы.

СУМНАЯ ДАМА

8 л і п н я, чацвер

Далёка адзаду Чыта, пыльны горад.

Нерчынк. Ветка ад Прыіскавай. За Нерчынкам —
Бянкіно, Куэнга.

На ст. Куэнга, перад вечарам, заскачыла нас граза.
Хмары жоўтага пяску на зямлі, сівыя хмары на небе, пе-
рабунтавалася неба і зямля, гром, маланка і нарэшце
дождж, дождж.

А ехалі ўвесь час пад ракою Шылкаю. З аднаго боку
скала, з другога — рака. Якое хараство!

Знайшоў селяніна-земляка (з-пад Горак).

8 ліжня, чацвер

Цэлы дзень — страшэнная гарачыня. На адной станцыі
тэрмометр паказаў 35°.

Вагон усё пусцеў, і за ст. Карымскай, дзе манчжурская

калейка пайшла ўправа, а мы пасхалі ўлева, у нас заста-лося на ўвесь вагон усяго чатыры пасажыры і два правад-нікі.

Нейкі малады каморнік, ці хто, сядзеў ў канцы вагона каля праваднікоў.

Бледны малады настаўнік з Сіхотэ ляжаў у купэ ў дру-гім канцы вагона.

А пасярод, у адным купэ засталіся мы ўдваіх: я і да-ма ў пенснэ, што ўсё чытала кніжку. І ляжала, не ўста-вала.

Якаясьці сухая, замкнутая, чорная, хоць яшчэ і мала-дая. І ўсё чытае, нікуды не глядзячы па баках.

* * *

Па абедзе пачалі збірацца хмары. У горах часам гулка грымеў гром, быццам бярэвенне грукочыць.

Але дажджу не было. І ў вакно, калі я кідаў чытаць і глядзеў на прыроду, я бачыў голых людзей на беразе і плаваючых у вадзе — там купаліся.

І яна нарэшце падышла да вакна. Да другога. Стая-ла — сур'ёзная, сухая, у пенснэ.

Так мы праехалі і яшчэ адну станцыю, дзе, нягледзя-чы па збіранне хмар, шмат было вясёлых піянераў у чыр-воных гальштуках, з чырвонымі сцягамі — экскурсія, ці што.

Яна загаварыла толькі тады, як праваднікі прышлі павіну, што перад намі забурываўся цягнік, таксама пашто-ва-пасажырскі № 4, як і паш. Казалі, што ацалелі ўсяго тры вагоны, што 13 чалавек забіта, шмат паранена. Цягнік наскочыў на таварны.

Мы ўсе, і асабліва яна, устрывожыліся.

Надвор'е цямнела.

Дарога ўвесь час ішла берагам Архопу, пад высокімі горамамі. Лёгка скаціцца над адкос і бухнуцца ў раку. І многа заваротак.

На дварэ цямнее.

Падышла да аднаго са мною вакна.

Яна едзе з Чыты ў Хабараўск, да мужа. Муж яе — ка-мандзір палка. Не мог выбраць сабе што лепшае, чым та-кая пудота, думаю, глядзячы на яе.

І бяздзетуха. А чаму — не ведае. Суха-адукаваная.

Чаму дзень мой гэты — схаць з нейкаю дамаю, невядома куды, невядома чаго? Жыццё такое кароткае, такія дні пры такой кароткасці.

* * *

Падулі ветры, пацямпелі хмары. Моцна захілялася лаза. Пясок б'е аб шыбы.

У 1914 г. яе сястра-гімназістка кінулася з моста ў ваду.

У 1925 г. яе другую сястру, 24 год, укусіў шалёны сабака. Зрабілі прышчэпку супроць шалу. І памерла ад менінгіту ў тры дні.

У яе дрэнны брат.

Гаворыць даўно стрыманаю, але няўгоснаю горкасцю. Нібы сухая нейкая крыўда.

Гаворыць, нібы хваліцца.

Мусіць, настаўніца. Усё цвяроза разумее.

* * *

Раптам неба змяшалася з зямлёю. Пыл, віхор, круціцца, ляціць, жоўта, сіва. Цёмная цяжкая хмара, як ноч, асунулася на зямлю.

У вагоне ўсе вокны зачынены, каб нас зусім не засыпала пылам. За вакном бярозы і ясакары трывожна шумяць. Ледзь выступаюць з туману цёмныя высокія горы.

Цягнік ідзе... Яшчэ не зусім цёмна.

Будка. Расаду пасадзілі і паліваюць. Бульба невялічкая расце. І завецца так дзіўна: Бяшкіно.

Я думаў: будзем стаяць, каб перачакаць гразу. Не, паехалі. І нібы троху сціхла.

* * *

Забушавала страшэнная навальніца, а мы ўсё ехалі-ехалі, ад станцыі да станцыі.

Дождж ліў, і маланка блішчэла. Як блісне, тады можна разгледзець, што едзем берагам, крута, вада блізка, унізе, за кустамі. Вада цёмная, кусты гудзяць, бо пясок па іх б'е.

Яна стаяла ля вакна, плакала. Апавядала. Жыццё ёй не цікава. А крушэння баіцца.

Ст. Куэнга. Даехалі-ткі і сталі. Стаім... Не едзем...
Цёмна. Цёпла. Свежа. Сабакі брэшучь. Каровы мычэ-
лі. Стаім.

Было па-тутэйшаму гадзін 11-50 (па-маскоўскаму
5-50).

Два званкі.

Смела і моцна пракрычэў гудок.

Паехалі. Стаялі гадзіны дзве.

Навальніца працяслася.

Можна легчы, заснуць, супакойна ўтуліцца ў самога
сябе.

Усё добра.

КІСЛАЯ КРЫНІЦА

Мокра, сцюдзёна, хмарна, сумна. Горы. Дробная таёж-
ная лісцвянка. Пуста. Толькі казённыя будынкі ды часам
рабочыя, што ладзяць чыгунку.

Балотная даліна! Рэчачкі балотныя. Незвычайна буй-
ны жоўты казелец. Сітнікі. Таксама незвычайна буйнае
«мыльца». І розная балотная трава з краскамі і без кра-
сак, толькі я не ведаю, што як завецца. Не люблю гэтага
балота, бо калісьці, жывучы ў Палессі, у такой самай баг-
не, я цяжка захварэў і ледзь не памёр.

Вышэй на лузе — усё тыя самыя, буйныя, як мак,
чырвопа-жоўтыя званочки, кутасамі.

Масты на шпалах. Адна калейка. Дарога небяспечная.
Тут не разгонішся. І пачою стаялі, гадзіны дзве, між ней-
кіх скалаў.

130 вёрст — нічога не купіш, нічога няма, і гэта
ўздоўж чыгункі. Мусіць, самая дзікая мясціна ў дзікім За-
байкалі.

За колькі станцый перад гэтым, у буфэце, убачыў яго,
пасажыра-дзядзьку ў наскім шэрым жупане, і пазнаў, што
зямяк. Я пайшоў з ім і сеў у той вагон, дзе ехаў ён з
сям'ёю. Яны перасялецы, а выходзіць ім на станцыі Кіс-
лы Ключ.

Вагон 4-га класа. Галота. Неахайнасць. Шукаюць ў галаве вялікаю драўлянаю грабёнкаю, што лён мыкаць на мычкі... Гэтымі ж рукамі ядуць, не намыўшы і добра не абцёршы. Сухары размочаныя, селядзец, што завецца — шмайка, сала, абарапкі, малако ў бутэльцы.

Брудна ў вагоне. Ляжаць у тры покаты: ніз, сярэднія і вышнія палаці, або пары. Пясок, смецце, акуркі, плююць, харкаюць, дзеці тут жа пэцкаюць...

Жонка, а я думаў — маці яго. І яму і ёй у дакументах на 40 гадоў. Дзеці бледныя, асабліва самы меншы хлопчык, гадкоў трох, а можа, пяці.

Гавораць па-беларуску. Толькі ён, трохі з натугаю, па-расійску. І большыя хлопцы часам пачынаюць, але не выходзіць, бо гадоў ім 14—16, у свеце яшчэ не былі.

Хлопчыку забалеў жывот. Галосіць. Маці супакойвае, бядуе.

Дзяўчышка, у даўгой, да самых лапцяў, спаднічонцы, не ведае, што рабіць. Паткнецца туды, паткнецца сюды — і баіцца. А ён сам, гаспадар, стаіць са мною ля вакна з пабітымі, як у вясковай хаце, шыбамі, бо гэта вагон 4-га класа, у цягніку, які завецца «Максім Горкі» і якім ехаць з Беларусі ў Забайкалле трэба цэлы месяц, стаіць са мною ля вакна, пазірае на тое балотнае блонне, на тыя страшэнна буйныя залацістыя краскі едкага казельцу, на тыя кіслыя балотныя сітнікі і цвярдую, рэзкую асаку і кажа:

— Сенажаткі добрыя! Ах, якія сенажаткі!

Пацяшае сябе ў маіх вачах, а сам, пэўна, думае, што ўжо блізка тая станцыя Кіслы Ключ, дзе трэба выхадзіць на новае, сібірскае, перасяленчае жыццё.

* * *

І вось яна, станцыя Кіслы Ключ, што па-беларуску будзе кіслая або квасная крыніца. У балоце. Вакол — горы. Лес, тайга. Тры хаткі і два сцюдзёныя будыпкі, апрача патрэбных каморак. Чалавек няць на пляцформе.

І з вагона — сям'я перасяленцаў...

Бывайце, бывайце! Разжывайцеся здаровыя, шчаслівыя!

Пуста. Толькі машына гудзіць дзёрзка і надзейна...

У ТАЇЗЕ

Частыя ўздымы, спускі, зігзагі, праходы ў горах і часам тунелі. Голых гор блізу няма — лес, трава на скале.

Перад кожным масточкам слупок з напісам: «Зачыняй паддувала!» — мусіць, каб іскры не ўпалі ў драўляны масток, а то можа згарэць.

Вакол дарогі — «сопкі», як кажа праваднік; «непраходная тайга»...

— А людзі тут жывуць?

— Які сабака будзе тут жыць? — адказвае ён.

Але вось едзем нейкаю балотнаю далінаю спаміж гор. На дрэнным лагу сям'я зграбае сена. Паласу, хоць гэта і ў Сібіры: мусіць, няма дзе размахнуцца. Не дужа і шырокая паласа. Зграбаюць сена перазбіванае, пакосамі — значыцца, асака пейкая... Кругом пуста і дзіка.

Балотная даліна капчаецца, і ў канцы станцыя — бедная, убогая, глухая таёжная станцыя. Казённыя будынкi ў лесе — і ўсё.

Дзве бабы — мусіць, не з вёскі, а жонкі чыгуначных рабочых — прадаюць дзве бутэлькі малака, квас-бурду сібірскую ў вялізнай бутлі і жымаласць у кошыках з бяросты. У нас, на Беларусі, гэтую жымаласць ніхто не есць.

З цягніка тут не высадзіўся ніводзін чалавек, а сеў толькі міліцыянер са стрэльбаю.

Зараз за станцыяй чыгунка робіць пятлю: ідзе ўгару і заварачваецца назад, адлегласці між яе першым і другім кірункам няма і паловы кіламетра, і здаецца, быццам другая, раўпалежная калейка-дарога відаць з горкі ад нашае дарогі праз дробныя лісцвянкі і бярозавыя кусты.

Узбіраемся на той пятлі ўсё вышэй і вышэй. Вялізная выемка ў скале. Выязджаем... Станцыя — як на далоні ўнізе перад намі і толькі трошку засталася ад нас.

Школі нічога надобнага я не бачыў. Не ведаў, што так можна круціць чыгунку.

Паўзём націху. Машына крычыць — мусіць, наваротка будзе, ці што. Уздоўж палатна — рабочыя з ланатамі. Яны кідаюць працу і глядзяць на цягнік. Некаторыя махаюць нам рукамі, шалкамі. І я з радасцю таксама махаю ў гэтай дзікай пустэчы.

Жывуць яны ў будках, пакрытых карою. Камары кусаюць іх... Бачу аднаго ў сетцы. Кітаец у рускіх ботах з натугаю пра тачку зямлі. Больш рускіх. Кітайцы без кос.

Вакол дробны лес, Маладая стройная лісцвянка. Ку-

стамі бярозка. Дзікае месца. Аднак побач з чыгункаю ідзе грунтавая дарожка — значыцца, тут жывуць. А грунт, муціць, дрэнны: на гэткай гарышчы па зямлі мох парос.

Нарэшце едзем па высокай гары паўз даліны, высока. Даліна між гор шырокая, голая, лог, рэчачка, кусты.

А далей — горы, горы, горы... Верхавіны іх у хмарах.

На беразе рэчачкі бачу нейкія ўбогія хаткі, як лясныя буды. Можа — улусы бурацкія. Няма ў каго спытацца.

Едзем, едзем, а станцыі ўсё пяма.

Ізноў такі самы фокус з завароткаю. Але якраз! Пятля.

Нарэшце — станцыя. Толькі перад самай станцыяй — пасёлак. Бедныя хаты. А станцыя нішто сабе. Тут дэпо, буфет. Ёсць усякая яда, і не дужа дорага. На пероне гуляе тутэйшая публіка. Жартуюць, смяюцца, кахаюцца. Толькі дужа сцюдзёна, бо ўжо вечар. Налеплены афішы: барытон Бурдзілаў, пасля заграічнага турнэ, будзе тут пяць мімаездам... Каля вадакачкі дровы, патрэбная каморка, абгароджапаная дрывамі, і чалавек са стрэльбаю на варце. Пават сад ёсць: расце лісцвянка, баярышнік, дзікая ружа (шыпшына).

Троху павесялела...

У другім канцы вакзала бабы прадаюць малако. Там крык і лаянка.

— Усюдых малако 5 к. шклянка... А вы па 10 к. хочаце... Растропы няшчасныя!

Бабы маўчаць.

Тут жа нейкі дзядзька, з выгляду селянін. Пытаюся. Кажу, што вакол станцыі ёсць невялічкія пасёлкі. Перасялельцы жывуць гадоў 15—20. Ён сам з Сібірскае губерні. Сеюць авёс і бульбу. Іншы хлеб мерзне. Ёсць ягады, бяруць іх зубчастымі савочкамі, блудзяць у тайзе...

Два званкі. Машына крычыць. Паехалі. Ізноў лес, горы, балотныя даліны. Цішэй едзем перад кожным масточкам ці ўздамам.

Праваднік з суседняга вагона прыйшоў да нашых праваднікоў і зайграў на балалайцы.

І вясёла і сумна...

ДУРНАЯ

Прыехаўшы на станцыю Бачкарова, я мусіў чакаць тры гадзіны, пакуль будзе адпраўка цягніка на Блажавенчанск. На пероне гуляла шмат прыгожых дзяўчат і ма-

ладых жанчыні — мусіць, тутэйшых жыхарак са станцыі і гораду. Аж ным надняўся ад іхняе хадні.

І я праішоўся з канца ў канец. Але я быў тут чужы і адзінокі. І з пыльнага перону я пайшоў у вакзальны будынак.

Я купіў газету і сядзеў у зале, за даўгім буфетным сталом з штучнымі кветкамі і высокімі пустымі падстаўкамі для фруктаў. Сядзеў і чытаў. Побач са мною нейкія два пэіманы, сытыя, гладкія, толькі што наголеныя, з нахам адэкалону і пудры, нілі піва і елі нейкае смажанае мяса, ад якога ішоў прыемны і разам прыкры ежны дух. Яны выдзяляліся не столькі чыстаю дарагою вопраткаю, колькі гладкімі тоўстымі тварамі і важнымі, пагардлівымі і разам пахальнымі поглядамі.

Піва тут дарагое, пяцьдзесят капеек бутэлька. Але піў я з смакам, толькі трошку засмуціўшыся ад думак пра бедных людзей, якім піва недаступна. І шчокі мае прыемна гарэлі і ад піва і ад адэкалону пасля галення.

Людзей было вакол не шмат — каля сцэпак, на лавах, сядзелі, ціха гаманілі.

Раптам за дзвярмі пад'езду пачуўся шумны гоман, ішоў невялікі, але шумны груд людзей. Можна было падумаць, што там ёсць п'яныя або падпілыя. Я зацікавіўся і, як прывык, калі бачыў п'яных, адчуў непрыемную пагарду да іх.

Але потым я разгледзеў, троху спераду ад усіх, маладзіцу — не то сялянку, не то мяшчанку, сярэдняга ці нават троху дробнага складу. Яна ішла паціху і нешта ўвесь час гаманіла і гаманіла, і так голасна, што гэта вельмі вылучалася і было нягожа перад людскім парадкам. Гаварыла ж яна так, што пяможла было разабраць, толькі я пачуў як бы ўкраінскія словы і падумаў, што яна ўкраінка.

Пасадзілі яе на лаву, ля сценкі, якраз супроць таго месца, дзе за сталом сядзеў я і тыя пэіманы.

На галаве ў яе была чырвоная хустачка, завязаная так, як завязваюць цяпер камсамолкі, а ў нас на вёсцы заўсёды завязваліся так жнеі на пякучым сонцы. Сітцавая кохтачка, сіняя лінялая спаднічка і белы фартушок...

Вязлі яе ўдваіх: малады міліцыянер у чорным даўгаполым шыпялю і чорнай шапцы з чырвоным аколкам і высокі маўклівы мужчына ў сялянскай простаі вопратцы, але, пэўна, былы салдат.

Людзі разышліся, а некаторыя наўмысля рабілі выгляд, што не заўважаюць яе, як звычайную з'яву. Яна зні-

зіла голас, а ўсё гаманіла і гаманіла, з певялікімі перапышкамі і быццам ні да кога ці да ўсіх разам.

Сувязі ў словах было мала. Услухаўшыся, я зразумеў, што галоўным пунктам яе вар'яцтва быў голад адных, калі раскашуюць другія. Гэта дзівіла мяне... «Пэўна, спадчына грамадзянскай вайны, такой жорсткай на Далёкім Усходзе», — падумаў я. Бо хоць і нэп цяпер у нас, і побач з сытымі нэпманамі шмат бедных працоўных людзей, але ўсё ж няма ў нас цяпер такіх выпадкаў, каб з голаду вар'яцелі працоўныя людзі. Гэта магчыма так у капіталістычных краінах. Гаварыла яна мяшанаю расійска-беларускаю моваю, з акцэнтам паўдзённае Беларусі, была, можа, з Чарнігаўшчыны.

Задумаўшыся, я не заўважыў, як яна ўперыла ў мяне вочы. А калі ўбачыў, мне зрабілася ніякава... І што ж яна гаварыла:

— Адны ядзяць, выпіваюць... А другія глядзяць, вытрашчыўшы вочы, як птушкі... Няма ў мяне ні мужа, ні дзетак, а яны во стаяць перада мною, есці просяць... Што ж я? Нічога ж я... А калі я галодная...

Нэпманы зірнулі адзін на аднаго, паціснулі плячыма, пагардліва і нібы вінавата выцяцілі вусны. Адзін пастукаў відэльцам па брыжку талеркі, другі дастаў грошы расплачвацца. Зараз яны пайшлі, узварухнуўшы вакол той пах адэкалону, пудры і смажанага мяса.

Мужчына дастаў з торбы і даў ёй хлеба. Яна з'ела. Потым утупіла галаву, рукі выцягнула між ног, сядзела так, перухомая, засмучоная, доўга — і маўчала.

А была харошая. Круглавідая, бялявая, добры, звонкі і чысты голас.

Шкода было яе. Хто яна? Што яна?

11 л і п е н я, нядзеля.

А палове першай начою мы выехалі на Благавешчанск. Мне дрэнна спалася. Было горача і парна, бо такі тут клімат — непрывычны для мяне.

І не выходзіла з памяці яна.

На нейкай станцыі ў наш вагон сеў новы чалавек. Я не мог разгледзець яго ў прыцемку і толькі чуў, як ён гаварыў:

— Перайшоў з таго вагона. Не магу слухаць, як яна ўсё гаманіць і гаманіць...

— Гэта яе ў Благавешчанск вязуць, — адгукнуўся другі. — Што ёй такое, не ведаеце? — спытаўся ён.

— Не ведаю. Кажуць, муж партызанам быў. Белыя забілі. А яна з дзяцмі доўга ў тайзе хавалася, дык звар'яцела. З голаду, Кажуць, звар'яцела.

Гаманілі спакойна і даволі безуважна ў ціхім, сонным, прыцемным вагоне.

«КААПЕРАТАР» [ПЛАЧ НА МАГІЛЕ]

Разгаварыліся мы з ім яшчэ на нейкай станцыі зараз пасля Іркуцка.

Малады чалавек, з добраю выпраўкаю, у савецкім фрэнчы. Чорныя вусікі, а вочы неяк лішне бегаюць. Але ці мала ўсякіх людзей спаткаеш у дарозе.

Казаў, едзе з Барнаула ў Хабараўск, шукаць працы. Инструктар кааперацыі.

На кожнай станцыі выхадзіў, пагульваў, загаварваў з людзьмі, піў, еў.

І да мяне колькі разоў падходзіў гаманіць. Відаць, цікавіўся, хто я, але пытаўся далікатна, патрошку і асцярожна, робячы вялікія перапынкі ў часе: сёння спытаецца адно, заўтра другое, так, мімаходам, да гутаркі.

Я думаў, што ён «скарочаны» і ўцякае ад нацыяналізацыі з Казахстана (Кіргізіі), бо ён апавядаў, што ў Сяміпалацінску праводзіцца «страшэнная кіргізацыя» і ўжо праведзена на 60, %... Не ведаю, як ён вылічыў гэтыя процанты.

Пачуўшы ад мяне ў гэтым пытанні іншы дух, ён перамяніў фронт і на адной станцыі запрасіў мяне ў свой вагон. Там ехала жанчына з хлопчыкам, родам з Холмшчыны. Таварыш Крук (так яго звалі) сказаў мне, што гэта яго зямлячка, бо і ён «беларус з Холмскае губерні». І пры мне даў жанчыне кавалак беллага хлеба і агурок, а хлопчыку пару цукерак.

Але гаварыць ён не ўмеў ні па-беларуску, ні па-ўкраінску.

На станцыі ў Бачкарове, дзе адходзіць ветка па Блажавешчанск, я быў здзіўлены, убачыўшы яго на станцыі, калі цягнік на Хабараўск пайшоў.

— Што вы, засталіся ад цягніка? — спытаўся я.

— Не... бачыце, раздумаўся. Хачу пашукаць працы ў Блажавешчанску.

Тут жа я ўбачыў яго рэчы. Чамадан яго быў вялікі і салідны, хоць стараваты, але з добрас, даўнага часу скуры.

Прыехаўшы ў Благавешчанск, у Дом селяніна, я ізноў з ім спаткаўся, у канцылярыі. Ён прасіў сабе пакой. Убачыўшы мяне, нібы ўсцешыўся і сказаў, што ёсць толькі адзін пакой, дык займём разам.

Я згодзіўся, раз няма больш пакою.

Прыехалі мы якраз у нядзелю, усё было зачынена, і ён запрапанаваў мне пахадзіць па гораду разам з ім. Але потым мы разышліся.

МОГІЛЬНІК

Дэкаратыўныя расліны ў Добразнаменску: баярышнік, лісцвянка, акацыя, бяроза.

Усё гэта расце на добразнаменскім могільніку. Кусты — як бы маліны. Красачкі як і на Беларусі. Бярозкі. Больш ясакараў.

Могільнік вялікі і багаты. Нават дзіва, калі ён паспеў такі вырасці, калі і горад існуе гадоў 50—60.

Могільнік густы і добра дагледжаны.

Напісы: забіт у часе грамадзянскае вайны, пагінула ў часе грамадзянскае вайны. Прозвішчы па помніках — беларускія, украінскія, польскія, расійскія.

Фатаграфіі: маладзенькія, 16 год, 20 год.

35 год — муж піша вершы, а алоўкам пехта дапісвае: «Прости! Я не вшновен. Я мстил только за смерть моей дорогой и милой мамы».

І шмат падобных.

Маці просіць дачку, каб узяла да сябе.

Колькі тут тугі, гора і смутку.

У царкве служба. Больш старых. Ёсць і ўсякія. Выйшаў і ўбачыў дзяўчынку. Русыя валасы, сінія вочы — якое хараство! Чаму я раней так яго не цаніў?

БЛАГАВЕШЧАНСКІЯ АБРАЗКІ

Калі я прыйшоў у Дом селяніна, уборшчыца кажа, што ў майго сужыхара тужурку ўкралі. Непрыемная гісторыя. Я пагаманіў з ёю, пагаманіў з тым тыпам, што сядзеў у будцы ля варот як вартаўнік. Ніхто нічога не ведае. Пайшоў і спаткаў самога Струка (так яго прозвішча).

З ім было два прыяцелі: той малады хлопец з тэлеграфу, што ўчора я знайшоў яго спячага на маёй койцы, і яшчэ нейкі адзін, з вусамі. Аказваецца, Струк з тым хлопцам і не пачавалі дома — п'яністывалі і пачавалі дзесьці ў вагоне.

Пайшлі ізноў да будкі ля варот. Там той дзяжурны вартаўнік і ўборшчыца. Нічога... Пранала тужурка, і ніхто нічога не ведае.

Струк потым казаў, што ўборшчыца гэтая ўкрала. Учора ён казаў пра яе: «бл...» і збіраўся «ўпатрабіць».

Мусіць, прапіў тужурку сам.

* * *

Былі на беразе Амура. У яго аказаўся бінокль. Грам. Струк навёў яго на той бок, на кітайскі горад Сахалян, і пібы жартуючы сказаў:

— Ану падзівімся, ці не ўбачым знаёмых...

Ён казаў, што там шмат рускіх белагвардзейцаў, ёсць родам і з Благавешчанска. І яны спісваюцца з роднымі, калі, у які дзень і ў якую гадзіну і ў якім месцы выйдучь з біноклямі і каб родныя адгэтуль выходзілі. І сышоўшыся — глядзяць у біноклі і раскланьваюцца і пацалункі рукамі пасылаюць.

Але ён нікога не ўбачыў.

* * *

Упачы, калі я заснуў, ён некуды выйшаў. Чамадан свой вынес ён, аказваецца, яшчэ ўдзень.

У газеце было напісана, што яго застрэлілі ў чаўне на Амуры, таму што не спыніўся, пягледзячы на тое, што яму некалькі разоў крычалі і стралялі спярша ў паветра.

Уцякаў і не ўцёк.

Вось які быў Струк.

МАЛЫ РЫЗЫКАНТ

Быў дзень адпачынку, надвор'е стаяла сухое і цёплае, і на прыстань сабралася пагуляць шмат мяшчанскае і сялянскае люднасці.

Хадзілі і сядзелі, чакаючы ад'езду, пасажыры, а з імі іхныя родныя і знаёмыя, што іх праваджалі. Перакупкі бойка прадавалі розную яду. Стрыжаныя, без шапкі, кітайцы насілі марозіва, чысцілі боты, скалілі жоўтыя зубы і жартавалі, кулдыячучы пешта, што тутэйшыя жыхары разумелі і смяліся, а я ніяк не мог зразумець.

Нарэшце я пацікавіўся і прабіўся паглядзець, што там такое, дзе найбольш людзей. Аж гэта рабы хлопчык-беспрытульнік хадзіў, стапавіўся і п'яў у натоўпе, што яго зараз густа абступаў. Я пачуў, што ён п'е пра муку:

Муку маю адабралі
І на шыі надавалі...

П'яў ён пра звычайную гісторыю з нядаўна мінулых дзён, і я меўся ўжо адысці, але мне вельмі спадабалася, што ён дзеля акампаменту трашчаў нейкімі асаблівымі маленькімі клякоткамі, сціснуўшы іх па адной у кожнай руцэ.

Я прыгледзеўся бліжэй, і мяне яшчэ болей здзівілі яго вочы на худым і бледным, моцна папсаваным воспаю твары. У вачах у яго было праўдзівае творчае захапленне і думка — далёкая ад гэтага месца, засмучоная цяпер, думка прыроднага мысленніка. Можна было падумаць, што ён сляпы... гэтаму ж дапамагала смелая, але асцярожная рухавасць, з якою ён ускідваў галаву і махаў рукамі — як сляпы.

Пасля вайны і рэвалюцыі ў мяне вельмі лёгка накручваюцца слёзы і падпірае комам дыханне. Але тым жа часам выпрацавалася ў мяне і пэўнае кіраванне сабою, і, калі я гэтага не хачу, я на сваёй волі магу і не заплакаць, і не надпусціць у грудзях кому.

Тут мне было прыемна не стрымацца... Я ўбачыў перад сабой блізкага чалавека. І надобную блізкасць да яго адчуваў не адзін я, а ўсе, хто на яго глядзеў і слухаў яго песню.

Звычайная гісторыя пра муку была толькі маленькаю прыгодаю ў цэлай паэме з яго жыцця. Ён п'яў, што быў змалку свавольны, што бацька яго, прыйшоўшы з нямецкае вайны, памёр, што маці хацела зрабіць сына чалавекам і аддала яго ў батракі роднаму дзядзьку, але ён нікога не

слухаў і йшоў па сваёй волі, збег у горад і зрабіўся беспрытульным...

Пяў ён даволі няскладнымі радкамі з дрэннаю рыфмаю і вельмі няправільнаю расійскаю моваю, але з такім пачуццём і праўдаю, што ўсе яго незвычайна ўважна слухалі, стараючыся цішэй лузгаць семячкі і меней гаманіць.

Ён скопчыў, зняў сваю старую і вялікую, не па мерцы, салдацкую шапку і выставіў яе перад сабою.

Грошай яму кідалі мала, затое ў адзін момант накідалі абарапкаў, пернікаў, цукерак, ён мусіў нават сесці на пясок і разгарнуць прыпол, і туды насыпаліся гэтыя дары.

Я, чалавек ад прыроды ашчадны, гэтым разам так расчуліўся, што без усякага жалю кінуў яму ў шапку сярэбрапага паўрубля. І хутчэй хацеў адсунуцца... Аж пехта паклаў мне руку на плячо і стрымаў. Я азірнуўся. Гэта быў высокі і стараваты ўжо матрос, з светлымі, падстрыжанымі вусамі на добрым і стройным твары.

Па-сяброўску трымаючы мяне, ён ласкава сказаў: «Псуеш, браце, хлопчыка...», а потым паківаў галавою, гледзячы на беспрытульніка, і больш сурова сказаў яму: «Хлапец ты — не дурань, а не сваёю дарогаю пайшоў... На вёску ідзі, зямлю рабіць, або ў горадзе шукай якога правільнага дзея сябе запятку».

На параход пайшлі мы з гэтым павучальным дзядзькам у матроскай вопратцы разам, гаворачы аб беспрытульных.

Я быў здзіўлены, што ён, матрос і чалавек разумны, так не любіць беспрытульных.

Як гэта бывае ў дарозе, ён па хаду паспеў мне шмат аб іх сказаць.

Ён казаў, што пайбольш беспрытульных ездзіць улетку, чыгункаю. Едуць яны ў скрышках для вугалля, на прыступках, тэпдэрах, дахах, пават на восях пад вагонамі. «Вылезе, — казаў ён, — другі такі з-пад вагона, як чорт, абадраны, абіэцканы, свеціць голым целам, лахманамі трасе, распусціць іх на ветру, як самая анонняя брыда». Кажучы так, ён у злосці забываўся, што патрэбна ўсё ж ткі малому хлопчыку вялікая адвага, каб надарожнічаць на восі пад вагонам. Далей пачуў ад яго, што нашы беспрытульнікі заязджаюць у Мапчжурью, у Харбін, пават у Шапхай, і бывалі выпадкі, што — у Япоію. З Япоіі, казаў ён, іх зараз выкідаюць або нават забіваюць...

Прызнацца, я падумаў, што ён троху выдумвае ці мапіць, як усе матросы.

Між іншым, ён заўважыў, што на параход пралезці беспрытульнаму дужа цяжка, і яго высадзяць на першай жа прыстані. Прынамсі, казаў ён, не было яшчэ выпадку, каб пага беспрытульніка ступіла на борт «Пралетарыя». На гэтым амурскім параходзе, на якім мы цяпер ехалі, быў ён матросам ужо колькі год.

Якое ж было маё здзіўленне, калі троху пагадзя, як параход наш адышоў кіламетраў пяць, я ўбачыў на палубе — каго вы думаеце... таго самага беспрытульніка, што пяў на прыстані...

Цяпер ён здаўся мне зусім іншым, і я быў нават не пазнаў яго, думаў, што, можа, другі, але не — гэта быў ён, той самы рабы хлопчык.

Падыходзіў вечар, сцюдзяпела, шырачэзны Амур суро́ва хваляваўся, а чырвоны край неба адсвечваўся непатуральнасцю і зменнасцю.

Ужо не цікавіла глядзець на далёкія зялёныя кітайскія берагі і высокія блізкія пашы.

І ў гэты час ён выпаўз знедкуль на палубу і пагульваў каля пасажыраў. Яму, відаць, падабалася, што погляды ўсіх спыняюцца на яго маленькай асобе. А ўжо паспеў дзесьці абпэцкацца, твар яго быў у нейкай смале ці сажы з салам. Адною рукою ён курыў, пушчаючы дымок скрозь носік, а другою ўвесь час падцягваў нагавіцы.

Якраз міма праходзіў той матрос. Ён з агідаю агледзеў беспрытульніка з галавы да ног, кіўнуў мне на яго і буркнуў:

— Вось убіўся-ткі на «Пралетарыя», свалата! Ну, пічога, у сяле Нізавым высадзім.

— Рукі кароткі! — адказаў яму, пачуўшы, беспрытульнік, і такім тонам, як быццам і сапраўды дужа цяжка было яго высадзіць. Усе вакол засмяліся.

* * *

На другі дзень нашае падарожы, вельмі рапа, калі яшчэ пасажыры спалі, я выйшаў пагуляць на палубу — і заўважыў, што матросы чымсьці запенакоены і паглядаюць у адзін бок.

І зараз з таго боку два матросы, адзін спераду, другі адзаду, паняслі на шэрых пасілках певялікі камок, пакрыты брэзэпам.

— У чым справа? — спытаўся я ў аднаго маладзенькага матросіка.

Аказваецца, учоранні беспрытульны хлопчык залез над мост, дзе на ланцугах ходзіць сектар нараходнага руля. Зазвычай руль робіць адхіленні на 20—40 градусаў ад асяродку, і тады там можна сядзець. Але на крутым павароце руль, мусіць, адразу лёг на борт, на 80—90 градусаў, і канцом сектара прыціснула яго да сценкі і раздушыла. Якраз гэты маладзенькі матросік, замятаючы смяццё, заўважыў, што з-над маста, дзе ходзіць сектар руля, тырчаць ногі. Паклікалі адміністрацыю і выцягнулі малога рызыканта. Цяпер яны няслі яго...

Усё было вельмі проста... Ды мне зрабілася так цяжка, быццам я быў вінаваты ў гэтай смерці. І зараз жа я падумаў аб старым матросе.

Аж і ён быў тут — увесь белы і, здаецца, аж трохкі тросся, так узнерваваўся. Ён заўважыў мяне і кінуў мне галавою, паклікаўшы:

— Хадзі, братка... Паглядзі.

Калі мы прыйшлі ў тую каморку, куды яго занеслі, насілкі з трупікам стаялі ўжо на століку і матросы з фельчарам выходзілі ў калідорчык.

Стары матрос адкінуў край брэзенту, і мы ўбачылі сіні, перакрыўлены дзіцячы твар. У сударажна зведзенай, чорнай ад бруду, маленькай руцэ быў зацяты недакурачак папяроскі.

Хто яго ведае, якім поглядам глядзеў цяпер на мёртвага стары матрос, але я пачуў, як ён уздыхнуў і сказаў:

— Курэц... Вось табе Шапхай і Япоія... Наездзіўся...

Потым ён ізноў закрыў яго — і мы выйшлі. У калідорчыку ён узяў мяне адною рукою за плячо, як на прыстані, і пацягнуў у цямнейшы куток. Тут ён закрыў сабе вочы другою рукою, ціха пляснуўшы далоняю па твары і моўчкі паківаўшыся, як ад зубнога болю.

Я думаў, чаго ён так?

А ён моцна ціскануў мяне за плячо і глухім, зусім змененым голасам, з балючаю патугаю сказаў:

— Эх, братка... У мяне ж свой гэткі... сволач... не ведаю, дзе і што... шалаецца.

Якраз гэтым часам «Пралетарый» падыходзіў да сяла Пізавага. Тут аддалі цела хаваць.

КВЕТКІ ЗЛА

Мы або ціха пахаджалі на пяроўнай староў палубе, або стаялі, абанершыся на поручні, і, думаючы і гаворачы сваё, безуважна глядзелі на прыгожую вадзяную прастору Амура.

Гэма пашае гутаркі, відаць, прыйшлася яму на патуры, і ён, з троху лішнім на мой погляд захопам, а можа, і саромячыся сваіх прызнанняў выпадковаму спадарожніку, казаў:

— Гэта, мусіць, асабліваець патуры або снадчына малядых, ноўных рамантызму гадоў, што мне, ужо немаладому і ашуканаму жыццём, заўсёды, яшчэ і цяпер, чакаецца ў дарозе, што я спаткаю цікавую, сімпатычную, прыязную...

— Ну, пэўна ж, былі ў вас спатканні,— заўважыў я, каб не маўчаць.

— Уявіце сабе, мне вельмі часта трапляецца ездзіць на параходзе і чыгункаю, бо ў мяне такая служба, і ўжо пяць год жыву я на Далёкім Усходзе, а тут шмат цікавых жанчын, і вось за ўвесь гэты час я піводнага разу не ўбачыў тую, спатканне з якою засталася бы ў памяці на ўсё жыццё прыемным успамінкам...

— Што гэта там? — спытаўся я.

Мы пачулі нездаволеныя галасы, азірнуліся назад і ўбачылі, што груд насажыраў, самае беднае і бруднае масы, з абурэннем глядзяць на пейкую жабрачку, хочучы, як відаць, прагнаць яе ад сябе.

Мы падышлі бліжэй — і я ўбачыў жудасны бязносы твар хворае на працы.

Яе жаласныя вочы, з пячаткою вечнага сораму, стараліся глядзець нібы звычайна, але мімаволі глядзелі кудысьці так, каб не спаткацца з людзьмі.

Непрыемны, цяжкі жаль скалыхнуўся ўва мне ад той брыдоты, замест чалавечага твару, а разам шавяльнуўся неапраўданы страх, каб не набрацца хваробы.

І так было, я бачыў, з кожным здаровым чалавекам. Усе з прымушанаю цярылівацю, але нясходанаю агідаю кідалі ёй у бляшанку медзяныя грошы і хутчэй адварочваліся.

Ад старасці і слабасці яна ледзьва цягалася. Замест носа былі дзве страшныя вялікія дзіркі... Тырчэлі рэдкія гнілыя зубы... Уся ў лахманах... Рука з бляшанкаю, куды ёй кідалі грошы, трасецца.

— Поїдзем. Я хачу вам яшчэ сказаць, што... — цягнуў мяне мой субяседнік, але я прыстоіў яшчэ тронку, глядзячы на гэтую няшчасную.

Яна шукала самага горшага месца, дзе б ёй сесці, і нарэшце прыткнулася і пачала развязваць свой брудны камок рыззя каля ўбогага і адзінокага падарожнага гольда.

Але нават дзікі гольд, сярша і ён пачаў сварыцца на яе, у сваёй незразумелай мове, і махаць, злуючы, рукою, каб не сядзела ля яго, а нарэшце сам перасеў на другое месца.

— Дык я хачу вам яшчэ сказаць...

— Пачакайце, — перабіў я, — а чым жа вам гэта не спатканне?

У голасе маім не было ніякае іроніі. Проста я бухнуў не падумаўшы.

Субяседнік мой, аднак жа, страшэнна пакрыўдзіўся.

— Ну, што вы гаворыце... — буркнуў ён і змоўк.

А я бачыў, як падышоў нараходны служачы і сагнаў яе з таго месца. Яна пакорна падабрала сваё шкумаццё і пасунулася кудысьці далей.

Субяседнік мой абапёрся на поручні і маўкліва глядзеў на Амур, на кітайскі бераг.

БЯЗНОГАЯ БАБУЛЯ

Ідучы позна ўвечары па ціхіх благавешчанскіх вуліцах, па тратуарах, над якімі даволі часта звісала густое вецце садоў, я пералічаў у думках, што тут расце, на Далёкім Усходзе, у садах і гарадах.

У Благавешчанску ў садах ёсць: яблыкі — дробненькія, салаткавыя, не дужа сакавітыя, ранеты; сліўкі — цвёрдыя, дробныя, кіслыя; чаромха — яе тут ядуць; смуродзіна — чорная і чырвоная; маліна. І ўсё.

І я думаў: балазе яблычкі, хоць дрэнныя, растуць. У Сібіры і таго няма. А з яблычкамі лягчэй прызвычайвацца і жыць тут нашым перасялеццам.

Апрача таго, у садах і ў гарадах у Благавешчанску садзяць суніцы, але больш бяруць у тайзе. Клубніц (друзгалак) тут няма.

Гародаў тут німат, і гароды вялікія. Растуць гуркі, радзіс, морква і дужа добрыя гарбузы.

Гародніцтвам займаюцца найбольш кітайцы. І я ўспомніў, як ходзяць яны раніцою і ўдзень на гораду, на вуліцах, з шырокімі круглымі кашамі, нізка пачэпленымі на канцы карамысліка, і крычаць, як старыя бабы, тонкім і трэснутым голасам. У кашах — радзіс, гуркі, зеляніна, і яны крычаць назвы гэтага свайго тавару па-расійску, але так, што я нічога не магу разабраць.

У сініх дабавых штанах і сініх дабавых халатах або ў кароткіх чорных кацавеечках. І халаты і кацавеечкі з бакоў разрэзаны і звязаны шнурочкамі. Нагавіцы ўнізе абкручаны і таксама завязаны шнурочкамі. На нагах пантофлі, і крок мяккі, як у тыгры. Жоўтая скура, касыя вочы, але кос ужо не посяць, чорныя густыя валасы каротка абстрыжаны, і найчасцей бачыў без шапак. Чамусьці даволі часта — гнілыя зубы. Трэба прызвычайца да іхняга хараства. Але ёсць і прыгожыя (маладыя хлопцы).

Кітайцаў тут шмат. Некаторыя жывуць ужо даўно, а то найбольш прыходжыя на заробкі. І толькі мужчыны. Жанчып-кітаек амаль што не відаць.

Усё гэта я прыгадаў сабе, ідучы цёмным тратуарам, і ўспомніў, што калі сёння ўдзень сядзеў я ў садзе ў таго мешчаніна, у якога на кватэры жыў калісьці мой дзядзька, дык жонка мешчанінава, гамаплівая і ласкавая па словах мяшчанка, казалла мне, чаму ў Благавешчанску ўвечары рана пусцеюць вуліцы, жанчыны не гуляюць, сядзяць дома.

— Жарты жартамі, а позна ўвечары ў Благавешчанску хадзіць небяспечна, — казалла яна пагоул і пра жанчын. — Кітайцы крадуць жанчын. Мяшок на галаву — і за Амур, у Сахалян. Там жэняцца, а то і прадаюць у публічны дом.

Я ішоў, і стук ад маіх ног чуваць быў па цёмнай і пустой вуліцы.

Удзень было дужа гарача і пыльна, а цяпер, у цёмнай прахалодзе, так прыемна шумелі над галавою ясакары.

Тут дзесь, у гэтым квартале, ішоўшы ўдзень міма саду, каля дзверцаў якога віселі вагі, я заходзіў купіць чаго-небудзь і купіў мяшэчак смуродзіны. Прадавала кульгавая бабуля — такая прыветная, але якаясь змучаная і задуменная. Я тады падумаў яшчэ, што людзей з такім выглядам я бачыў тут шмат: ці не кладзе гэтую пячатку на іх тутэйшы край?

Я пачаў прынамінаць, як я тады йшоў, і разгледзеўся, што якраз іду па той самай вуліцы. Зараз павінен быць і той садок...

Раптам я адхіснуўся... У дзверцах саду мільганула чорная постаць і печакана застукала кіем па агароджы...

Усё было цёмна, толькі па Амуры, ля прыстані, блішчэлі агні.

— Хто тут? — голасна і наўмысля прыветна і супакойна запытаўся я, каб пачуць голас.

— Я,— адказаў жаночы голас.— Сад сцерагу.

— А! Добры вечар! Гэта ж я ў вас удзень смуродзінку купляў.

— Можна сабе.

Я прыпыніўся і закурыў, каб нагаманіць. Кажу:

— Як жа гэта вы, бабуля, і пры старасці, і з хворымі нагамі, і ўдзень тут тунасеце — і яшчэ начою сад вартуеце?

— Як трэба, дык што ты зробіш? — адказала яна і ўздыхнула.

— І не баіцеся? — пажартаваў я.

— Во, смеху варта! Чаго ж гэта мне баяцца?

— А кітайцы ўкрадуць...

— Кралі, калі была маладая, мой ты мілы... Без смеху кажу. Вось таму і бязногая.

Тады я папрасіў яе расказаць мне, як гэта было.

Яна пераказала суха і каротка. Відаць, гора засталася непазбытым і ціснула яе сваёю непапраўнасцю. А можа, цяжкае жыццё вырвала ў яе з сэрца ўсякую лірыку.

Жыла яна вясёлаю дзяўчынаю ў бацькі-перасяленца з Пскоўскае губерні. Жыла і гора не ведала. Было іх дзве дачкі: яна большая, а другая меншая.

У бацькі службыў кітаец.

Аднаго разу, увосень, наехалі яны канаць бульбу,— яна з сястрою і гэты кітаец.

Быў ён заўсёды дужа старанны, ласкавы. Гадоў яму было над трыццаць, і дзесь у Кітаі меў жонку і дзяцей.

Капалі яны бульбу, і запрасіў ён пакатаць іх па Амуру. Яны, не падумаўшы, згадзіліся.

Было гэта ў полі, вёрст за пяць ад Благавешчанска.

Ён зараз жа паплыў далёка ад берагу. Яны пачалі праціць, каб вярнуўся, а ён маўчыць і кіруе далей. Ужо кітайскі бераг бліжэй, чым свой. Яны крычэць — не слухае. Меншая сястра зашмакала, а яна хацела адабраць у яго

вёслы. Стукнуў яе кулаком па галаве — адвалілася, ледзь човен не абярнуўся. Перавёз...

Прадаў там іх, за кожную ўзяў па 6 канёў.

Потым іх перапрадавалі з рук у рукі, нейкі час яны былі ўсё разам, а потым раздзяліліся: яе ўзяў замуж адзін кітаец, а сястра трапіла ў публічны дом.

Атрымала яна ад сястры толькі адзін ліст. Пісала, бедная, што кормяць яе чарвямі, нейкімі пампушкамі, што ў кітайцаў лічылася смачнаю ядою, а ў яе ад гэтае яды вярнула з душы. Вучылі, як трэба лашчыць мужчыні, білі і здэкаваліся.

Апавядаючы, бабуля заплакала.

— Так і загінула наша бедная Машутка. Чула я, што як спадзе каторая з цела, дык перапрадаюць аж у Індыю...

Пра сябе яна казалася далей так:

— Была я замужам за тым кітайцам лета да зімы. Дужа стараўся прыручыць: ласкавы быў, не біўся, але ўсё не верыў мне. І зацяжарала ўжо. А тады паехаў ён неяк узімку ў Сахалян, у госці. Я была толькі ў калодках, басапогая, але надумалася: калі ўцякаць, дык толькі цяпер, лёд на Амуры і — блізка... Выйшла ціхапька і пабегла. Адышлася з добрых гоні, як згледзелі яны, кінуліся даганяць. Стралялі разы два. Бегла, не ведаю ўжо, як дух з мяне не выперла. Дабегла да свайго берагу і звалілася пажывая. Салдаты падабралі. Нічога, ачупяла, але ногі адмарозіла, вась і калека цэлы век. Сад хоць дагледжу...

— А цяпер бываюць такія выпадкі? — спытаўся я, каб што-небудзь сказаць.

— Не, цяпер не чуваць. Кошкі крадуць.

Не ведаў я, чым яе пацешыць, развітаўся і пайшоў з невясёлымі думкамі аб ёй і яшчэ больш аб яе нешчаслівай сястры.

Потым усномніў, што не спытаўся, ці радзілася ж тое дзіця, ці зайшла яна тут замуж, чый гэта сад сцеражэ, — але ўжо ніякава было яшчэ раз варушыць яе боль, і я, хоць потым бачыў яе другі раз, — не пытаўся.

ІНТЭЛІГЕНТЫ

На ст. Благавешчанск мытны агляд. Трасуць каля дзвярэй у вакзале. І мяне трэслі.

Выехалі з Благавешчанска 12 ліжня, а 1-й гадзіне ўдзень (6г. маскоўск. часу).

Троху праехалі — загарэлася букса ў таварным вагоне. Букса новая.

Пасажыраў шмат. Адна пасажырка паказвае кашнэ, якое было ў мужа на шыі, дык не забралі. У другой — новыя шаўковыя панчохі на пагах. Тут цапа 2—2½ р., а ў Маскве трэба заплаціць 8 руб.

А 2½ г. пераязджалі мост цераз Зею. Шырокая Зея. І глыбей за Амур.

На берагах Зеі — прыгожа. Зеляніна, кусты, селішчы. Странэнна душна, хоць неба і не дужа чыстае ад воблакаў.

* * *

У нашым аддзяленні — едуць у Дарасун, курорт вёрст за 60 ад Макавеева. Там лечаць жываты і первы.

Я не ведаў, хто яны і што яны, і толькі з іхных гутарак я зразумеў, што едуць яны з Благавешчанска на курорт Дарасун і што яны, павінна быць, савецкія служачыя.

Але яна была занадта беленька і далікатна і сапраўды інтэлігентна, каб быць хоць бы нават машыністкаю ў канцыярыі.

І ўвесь профіль панскі, і нос просты і тонкі, і зачоска строга грэцкая. Гадоў ёй 20—23. Сукенка шаўковая, баціначкі модныя, брошка на грудзях з дарагім каменем і залаты вяпчальны пярсцёпак на руцэ.

Ён — звычайны паўінтэлігент, але даволі ўжо па-панску далікатны, асабліва ў адпосіпах да яе.

Можна было падумаць, што яны муж і жонка: яны елі разам і адно, таманілі ціхацька, глядзелі ў вакно, стоячы плячо ў плячо. Але потым я пачуў, што яны кажучь адзін аднаму вы.

Падта цяжка была ўгадаць, дзе ён працуе... Быў у добрым касцюме савецкага выгляду: фрэпч, галіфэ...

* * *

Дарожныя гутаркі — самыя разнастайныя і круцяцца каля палітычных і грамадскіх навін дня, каля сямейнага быту, каля здароўя і хвароб, каханья і заляцання.

Гутарка зайшла пра курорт Дарасун.

Гэта — у Забайкаллі, у Чыцінскай акрузе, 130 вёрст ад Чыты. Там вельмі маляўнічая мясцовасць, але суровы клімат.

Крыніцы там — жалезістыя і жалезіста-вапёныя, у якіх шмат вугляквасу. Тэмпература крыніц вагаецца ад аднаго да чатырох градусаў вышэй нуля.

— Я еду туды ўжо другі раз, і мне там вельмі падабаецца, — міла сказала Таісія Іосіфаўна (так яе звалі).

— Таісія Іосіфаўна, там, кажуць, даволі нудна, — сказаў ён.

— Сяргей Георгіевіч! Нудна — рэч умоўная... Калі мы з мужам ехалі з Масквы на Далёкі Усход, нас страшылі жыццём у Благавешчанску. Казалі, што там гуляюць на вуліцах з мядзведзямі, як з сабакамі... Ажно жыццё, як вы ведаеце, зусім іншае...

Ён міла ўсміхнуўся і нічога не сказаў.

З курортаў айчынных перайшла гутарка на курорты замежныя. Пра іх шмат апавядаў хворы інжынер. Ён бываў у Нямеччыне.

І загаманілі пра жыццё нашых прадстаўнікоў за межамі.

— Да... чаго толькі не прыходзіцца рабіць партыйцу ў парадку дысцыпліны, — сказаў Сяргей Георгіевіч трохку рамантычна і з пачуццём загаманіў пра еўрапейскія касцюмы, у якія мусяць адзявацца нашы замежныя прадстаўнікі.

— Хош не хош, — сказаў ён, як гавораць расійцы з народу, — хош не хош, палязай у фрак! Дысцыпліна!

Гаварыў ён так, быццам яго самога ўжо зараз пасылаюць паўнаважным прадстаўніком за межы і ён зараз мусяць скінуць свой савецкі френч і лезці ў фрак.

У той жа вечар хворы інжынер ад кагосьці ў падарожных даведаўся і шагнуў мне, хто яны.

Яна — вельмі сімпатычная і, нягледзячы на маладосць і хараство, разумная і сур'ёзная жанчына, дачка нейкага важнага царскага чыноўніка. Мне гімназіальную адукацыю. Замужам цяпер за дужа важным чалавекам.

Ён — беспартыйны саслужывец яе мужа. Чалавек без адукацыі, але ўмее па-кітайску і бывае ў Кітаі. Сын нейкага кулака-чалдона з-пад Благавешчанска.

ПАВАРОТ

Прыехалі ў Бачкарова ў пачатку сёмай гадзіны, перад вечарам, але ўсе крамы і парыкмахерскія былі ўжо зачынены.

Я схадзіў і прайшоўся па мястэчку, што пры станцыі; завецца яно горад Аляксандраўск, але гэты горад горшы за ўсякае мястэчка.

Калі ішоў назад, убачыў пад сасонкамі пры дарозе перасялецаў, якія едуць назад, у Старадубскі павет.

Начавалі яны ў будках з колля, пакрытага хваёваю ланкаю. Толькі адна была палатка з суролага палатна.

Тут былі іхнія скрышкі і ўсякія манаткі. Ля адной скрыпі сагнуўшыся баба перабірала грабяні і грабёнкі, сукно. Даставала з мяшочка сухары, развязвала і завязвала талакно.

Мужчыш не было. Толькі хлопчык-педалетак стаяў, прыхінуўшыся да дрэва. Другая баба, яшчэ добрая маладзіца, карміла ў будзе малога грудзьмі. За крайнюю будкаю, на пянушку, я ўбачыў і дзяўчынку гадоў 15-ці. Яна ела размочаны ў вадзе, у кубку, сухар.

Я ласкава даў ім добры дзень і прыстоіў, каб спытацца, адкуль яны і куды яны едуць. Але бабы неахвотна адказвалі на мае пытанні. Тая, што карміла дзіця, сказала, што ехалі яны сюды роўна месяц, а як назад заедуць — бог яшчэ ведае. А хлопчык сказаў, што як сюды ехалі — білет каштаваў 13 руб., а ўжо назад падаражэла — 16 рублёў.

Гаварылі яны больш па-расійску, чым па-ўкраінску ці па-беларуску.

Калі я меўся ўжо пайсці, з адной будкі палезлі ногі, а потым выбраўся і ўвесь мужчына, даволі несамавіты на погляд, чорны, барадаценькі. Ён узяўся курыць і, робячы папяроску, казаў мне, не гледзячы на мяне і нейкім панурым ці вінаватым голасам.

Ён казаў, што пражылі яны тут, на Дал. Усх., месяцы два. За Тарбагатаем вёрст 30. Стары Гарбыль. Вёрст 70 ад Бачкарова. Гроху там і пасеялі, хто зямлянкі парабіў, хто ў балагапе, хто ў хатах у даўнейшых напасёлаў стаяў (якія жывуць па 15—20 гадоў). Копі накуплялі. Але гліна — як камень, нічога не ўродзіць. Хадакі былі, расхвалілі як няведама што. А там: сяння дождж, а заўтра суха, хоць палівай. І вось тут, бліжэй да Бачкарова, ярыца — во! а там ад зямлі не відаць. Дык прыехала восемдзсят

двароў, а цяпер засталася яшчэ двароў дваццаць, а то ўсе ўцяклі.

— Там тысячы перавярнулася, ніхто не хоча жыць, — уставіла свае словы баба, што перакладала ў скрынцы дабро.

— Што прадалі, а што й так кінулі ды і паехалі назад, — сказала і маладзіца ў будцы.

У гэты час з мястэчка падышоў яшчэ адзін мужчына — маладзейшы і лепшы на выгляд. Ён пёс у руцэ селядцы і пучок радыскі. І я ўздумаў, што сёння свята Пятра і Паўла, а ён, гаспадар, есць селядца і радыску.

— З тысячы назад едзе восемсот, гэта праўда, — сказаў ён, пачуўшы размову. — А ўсё каму не сядзіцца? Во гэтым, — паказаў ён на жанчыну, — ды гэткаму во, — кіўнуў ён на хлопчыка. — Прысталі, што хоць жыцця рашыся: «Паедзем назад, паедзем назад!» Ну, во, паехалі...

Хлопчык усміхнуўся, а бабы быццам вінавата маўчалі.

Калі я спытаўся аб іхнай мове і нацыянальнасці, гэты мужчына, што пазней прыйшоў, сказаў:

— Мы маларасейцы... [...]

Было іх тут чатыры сям'і.

Божа мой! Колькі ўжо раз рабіў я павароты назад у жыцці сваім... І колькі яшчэ раз буду рабіць?

СПРЭЧКІ

Душна і пудна.

Падарожных з Благавешчанска шмат.

І ўсім душна і пудна. Замест слова душна лепш можна было б сказаць парна, бо гарачае і нейкае макравае надвор'е.

Побач са мною пасажыр — інтэлігентны чалавек. Нейкі недалуга. 43 гады яму, а сівы. Жывот у яго хворы.

Ціха і супакойна, але з асадкам пахаванае чужацкасці да савецкага ладу жыцця гаворыць ён.

Аказваецца — беларус, інжынер, едзе на бацькаўшчыну, у Віцебск. Дзевяць год пражыў на Далёкім Усходзе. Пытаецца ў мяне пра Беларусь, дзівіцца, павошта патрэбна гэтая беларусізацыя... А сам цягнуецца паміраць на Беларусь. Здаровы ўцякаў, а хворы цягнуецца назад. І яшчэ бурчыць, што Беларусь не такая, як яму хочацца.

Ужо надвечар, калі пасцюдзянела, прагнуўся інжынер, закурыў і ўзноў пачаў са мною гутарку па тых самых тэмах. Яму, відаць, прыемна трошку спрачацца са мною і наглядаць, як я пахавапа гарачуся.

Але цяпер у гутарку ў нашу ўбіваецца салідны пасажыр, з выгляду савецкі служачы. Тоўсты, моцны, сярэдняга ўзросту, наогул ува ўсім сярэдні. Відаць, яму мая занадта гарачая прыхільнасць да беларушчыны даўно ўжо не спадабалася, і ён цяпер не ўцерпеў.

Ён спярша выказаў, салідна і паважна, камуністычны погляд на нацытанне, а потым сказаў:

— Партыя зусім правільна праводзіць ажыццяўленне свае праграмы ў нацытанні. Але ўсё-ткі трэба сказаць, што ў нас цяпер часам лішне многа даюць волі царкве і нацыяпальным імкненням.

— Пры чым тут царква?

— Ды пра царкву, пяхай сабе, можна сказаць тое самае і ў нас, што і ў вас. Але што да беларускае мовы, напрыклад, дык я чуў нават па з'ездзе ў Маскве, што ў вас там ствараюць пешта даволі-такі штучнае...

Я лёг з сумнымі думкамі і доўга не мог заснуць... Я ўспомніў, як сядзеў за тую пяшчасную беларускасць сваю ў польскай турме...

І колькі ўжо падобных гутарак прыйшлося мне весці па сваім вяку! Ярмо пейкае... якое і муляе і муляе і звязвае ўсё жыццё.

І я думаў: бяссільнасць пакрыўджанага — самае балючае пачуццё. Лягчэй можна дараваць крыўду індывідуальную, чым нацыянальную ці класавую.

Мне ўспомніліся розныя нешчаслівыя моманты ў маім жыцці. Смерць Ганначкі... Гэтая рана ніколі не зажыве. Творчасць, каханне, дастатак — толькі грубыя ці не дужа грубыя лякарствы. Чалавек едзе за тысячы вёрст, за ім едзе яго неадчэпная думка...

Сон узмацняе сілы чалавека. І я ўстаў спакойны і ціхі, але цвёрды.

Хто мяне так зперваваў, аказваецца — сакратар А-ска-

га павятовага камітэта Камуністычнае партыі т. Грукапаў. Гэта шапнуў мне інжынер, «на ўсякі вынадак...».

А т. Грукапаў загаманіў са мною проста і ветліва. Ён даведаўся, што я маю адносіны да Белар. с.-г. акадэміі, і яшчэ болей змяніў тон на ласку. Дачка яго таксама паступае сёлета ў Цімір. с.-г. акадэмію ў Маскве. І я ўбачыў, што ён любіць дачку, як і звычайны непартыйны, і хоча, каб яна паступіла і ўчылася на добрае здароўе.

Ці думаў я, ці гадаў я, што любоў мая да мовы матчынае зробіць мяне контраю ў вачах такіх патэнтаваных рэвалюцыянераў?

А я думаў: калі не будзе сям'і, родных — і не будзе суму па іх. Калі не будзе пацыі — і не будзе таго ярма, якое ўсё жыццё гняце мяне.

СЕЗОННЫЯ РАБОЧЫЯ

Едучы па Забайкальскай з. д.¹ на ўсход, я заўважыў, што на адной глухой-глухой таёжнай станцыі рабочыя з чыгуначнага адцінку, цэлая дэлегацыя, дзесяць чалавек, шумелі, жаліліся, што іх крыўдзяць, што іх ашукалі, што яны будуць жаліцца ў Маскву, што вось і крушэнні дзеля таго бываюць...

Яны селі на гэтай станцыі ў наш цягнік з дармовымі білетамі да Масквы.

І пакуль я ехаў, яны кідаліся ў вочы па кожнай станцыі, бо ўсе чыгуначнікі-рабочыя, усе праваднікі пагарджалі імі, смяяліся з іх і пад выглядам спрэчак лаялі іх. І дэлегацыя трымалася кучкаю, свой свайго...

Найчасцей я бачыў, мусіць, іхных лідэраў. Адзін, малады, гэта быў тып гультая і забулдыгі — высокі, троху нахілы, у блузе артыста і ў папчоках і старых галёшах. Другі — барадаты, вусы, як у цара Мікалая другога, нізкі, прысадзісты, тупы. Трэці — паджылы, высокі, сіваваты, з выгляду добраабразны, а бліжэй прыгледзеўшыся — касы і злы. Чацвёрты — твар як у п'янчужкі, чырвона-спечаны і нездарова змяты, у зубох вялікая шчэрба спераду і збоку.

Аказваецца, іх прывязлі па працу з Масквы. Плоцяць ім па 2 р.50 к. па дзень, а яны хочуць па 5 р. па дзень. Жа-

¹ Чыгушцы,

ляцца, што не ведаюць, на якіх умовах яны працуюць, што харчоў у тайзе няма і цяжка падвозіць... І шмат розных крыўдаў маюць яны ў занасе.

— Абібокі, гультай, абы ездзіць дарма ды не працаваць,— мае іх наш праваднік.

— Ну, ты, халуй! — цыкае на яго той, што ў блузе артыста.

— Здзельна працаваць не хочаце...

— А табе якое дзела?

А я думаю — мусіць, тайга іх так настроіла.

БАЙКАЛ

16 ліжня, рана-рана, мы пад'язджалі да Байкала. Цягнік робіць вакол Байкала кругу 240 вёрст, бо калі ехаць проста, дык усяго 40 вёрст, а калі аб'язджаць — дык 280 вёрст.

Раней перавазілі цягнік на ледаколе. На ім было тры рэйкавыя калейкі, на 7 вагонаў кожная — 21 вагон маглі перавезці зараз.

Ледакол разбілі ў часе грамадзянскае вайны.

Байкал вялікі, даўжынёю 900 вёрст, а ўшыркі вёрст 40—60.

Байкал не даследаваны. Ёсць глыбіня больш вярсты. Ёсць, як кажуць, бяздонныя месцы, і Байкал нібы злучаецца пад зямлёю з акіянам... Байкі!

Скала стрымлівае ваду, а то заліло б увесь Іркуцк.

З Байкала рэкі і выцякаюць і ўпадаюць у яго.

У Байкале жыве звер нерпа.

Шапка «пэрпічча» ў Іркуцку 3 р. 50 к. Пінжакі з перпав[ае] скуры шыюць. Скура з кароценькаю поўсцю, як бобрык. Нерпа вылязае ўвосень і вясною. Важыць 4—7 пудоў. Салам тошленим боты шмаруюць, машыннае масла робяць, прадаюць у аптэцы.

Пахмурны Байкал... Плешча, хоча размыць бераг. Робіць з каменя мох... Сцюдзёна. Вецер.

Апавяданне пра русалку.

Селяпін. Сібірскі казак. Пісьменны. Чытаў розныя кпіжкі. Апавядае, што бачыў у Байкале русалку. Галава,

як у жанчыны, толькі дужа зялёная і валасастая. Хвост — рыбі. Рукі — як у цюленяў лапы. Мылася. Раценька. З-за кустоў бачыў. Шамнуў. Пасцеражылася. Засмяялася, як нямая, плёснула лапамі і пырнула ў бяздонне.

Каму ні казаў — ніхто не верыць. Ішкынер пачынае казаць, што можа быць міты — не выдумка. Таісія Іосіф. думае, што ў яго была галюцынацыя. Сяргей Георгіевіч — не верыць: выдумка, каб ашукаць нас і пасмяяцца з нас. Груканаў намагае на цемнату: нават калі б гэта праўда была — трэба змагацца з ёю, бо гэта дурман, ашлот для рэакцыі. І спытаўся: колькі ў цябе дзесяцін зямлі? А не рад гэтым гутарка аб вялікіх поспехах навукі, радыё, [пра] аэрапланы, расклад атамаў.

Я маўчаў і ўяўляў, што гэта я бачыў русалку.

[НА СТАНЦЫІ ЧАРНАРЭЧАНСКАІ...]

На ст. Чарнарэчанскай дзяўчаты прадавалі даволі добрыя суніцы. Жанчына гаварыла па-беларуску, паўпачна-ўсходнім дыялектам: «Пасьпеіць, дзядзька...» У дзяўчыны спадніца саматканая, як у нас.

18 л і п е н я, пядзеля

Ст. Клюквенная. Маса ўсякіх прадуктаў. Тут, кажуць, гарадок. Я толькі што прагнуўся і паслеў выйсьці толькі вышціць бутэльку малака за 8 к. Вялізная ўзгаркаватая раўніна з дробным мешаным, але больш хваёвым падлескам.

Начою праехалі Канек-Епісэйскі — пуста, убога, як і ў Ніжпявудзінску.

Учора ад ст. Замзар і да познага вечару — машкара па станцыях такая, што забівала мне дыханне. Даволі буйная, дык тут з сеткамі косяць і інш. (але далёка не ўсе).

Чым бліжэй да Краснаярска, тым болей гор. Але і вёскі з драўлянымі стрэшкамі, нівы, людзі. На станцыях усяго многа.

У Красноярску стаялі гадзіны дзве ($5\frac{3}{4}$ — $7\frac{3}{4}$ м. ч.). Ад'ехалі, настаялі з $\frac{1}{2}$ г. і вярнуліся назад, бо паравоз з рамонту і зараз пансаваўся.

Чуюся так сабе. Жывот не ў парадку і галава троху баліць (у левай частцы лоба).

ШУДНА

19 л і н і я, станцыя Балотная

Як на ліха тавара-пасажырскі цягнік № 11, з якім я меўся даехаць да Новасібірска, сёння спазніўся на дзве гадзіны: замест 5.14 дня, будзе 7.14 увечары.

І я мушу сядзець на станцыі і чакаць. Іду ў буфет. Мне хочацца есці, але ў мяне баліць жывот, і ў буфете няма нічога, што можна б было мне з'есці без шкоды для майго жывата.

Газет няма, хоць станцыя пры даволі значным гарадку, які таксама завецца Балотная.

Саджуся тут і пішу адкрыткі... Заказаў шклянку гарбаты.

Пайшоў дожджык і не сціхае. На вакзале ціха. У нашым буфетным пакоі (а тут буфет толькі 1-га і 2-га класса), за столікам у кутку, пры печы, нейкія паджылыя вакзальныя людзі п'юць піва. Адзін, з чыгуначным значком на шапцы, вымаўляе па-ўкраінску. Ён грубаваты жартаўнік і ўсіх пацяшае сваімі жартамі.

Да іх падсеў быў міліцыянер — малады, жвавы і прыгожы, але твар у яго чырвоны і п'яны, язык заплятаецца. Відаць, выпіў міліцыянер. Яны гавораць з ім і глядзяць на яго так, што ён зразумеў і ўстаў ад іх. Размашыста падступіўся да тоўстае, гладкае і маслянае буфетніцы. Чую: папійжоным голасам просіць яе, каб яму далі яшчэ бутэльку «ачышчанай»... Буфетніца масляна ўсміхаецца, але муляецца, даваць не хоча.

Уваходзіць начальнік у чырвонай шапцы. Не заўважаючы міліцыянера, становіцца з ім побач і штосьці кажа буфетніцы. Міліцыянер змыўся... Буфетніца палюбезнічала з начальнікам, і ён ужо пайшоў.

Паднялася і кампанія, што піла піва і жартавала.

У пакоі ціха і нудна. Пахаджае за буфетам і ў дзверы

ў сумежны пакой буфетніца. Яна ў мяккіх пантофлях, назваівае ключыкамі.

Меладычна б'е гадзіннік, высока на сценцы. Шэсць гадзін. Мне чакаць яшчэ болей за гадзіну. Дожджык за вакном не сціхае...

Я напісаў усе адкрыткі. І думаю: яны пойдучь туды, дзе бурнаю крыніцаю б'ецца наша новае творча-будаўнічае, рэвалюцыйнае жыццё... І туды, дзе цяпер людзі адсяваюць ярыну, і поляць гароды, і, можа, косяць ужо і грабуць... і туды, на Далёкі Сахалін, дзе Фёдар Канцавы наразае перасялеццам новыя, неабжытыя землі.

Прыішлі два маладыя чалавекі і селі за пару піва, за столік пасярод. Мусіць, таксама якія тутэйшыя служачыя.

Зараз за імі — дзве паненкі з яшчэ адным маладым чалавекам. Паненкі зірнулі ў люстру і селі пад ёю на канапку, супроць таго століка. Той, што прышоў з імі, сеў на крэсла побач.

Памаўчалі, паглядзелі.

Чорненькая кажа аднаму таму маладзенькаму, што селі за пару піва:

— Чыго вы нервнічаіцё?

Я думаю: якая гэта ў яе гаворка, чыго, а не чыво, і ё ў слове нервнічаіцё.

Той толькі паглядзеў і сеў каліўца бліжэй да іхняе кампаніі, пасунуўшы крэсла. Відаць, гэта ўсё свае людзі.

Потым яна захацела ісці дамоў. Яе просяць пабыць. Гамоняць, жартуюць, а сумны дожджык ідзе.

— Спаць хачу, — кажа чорненькая...

— М... — сказаў нешта той, што на яго казалі, чаго ён нервуецца. Пакручвае і ківае шклянку з півам у руках. Сумны. Завуць яго, аказваецца, Пеця.

— Развлекацца? Кем і чэм? — пытаецца яна ў яго, надзьмуўшы губкі.

І гэтак далей.

МАЛА СІЛЫ

7.14 увечары. Я сеў у вагон — бітма набіты і брудны.

Але добра; я знайшоў тут дзве беларускія сям'і перасяленцаў... Яны ехалі назад у сваю Чэрыкаўшчыну.

Едуць з Далёкага Усходу, з Бачкарова. Шукалі там надзелаў угару на Томі вёрст на 80 і ўніз вёрст на 30.

«Пагамано яшчэ з імі», — падумаў я. Але было цесна. І было невыгодна сядзець над парамі, сагнуўшыся, і сыпалася на галаву.

Потым страшэнна плакала дзяўчынка ў адной перасяленкі. Ёй балеў жывот. Маці гушкала яе, ледзь сама не плачучы, і ўсё прымаўляла жаласна: «Любае дзіця... Мілае дзіця...» Валосікі ў беднае дзяўчынкі светлыя, тырчаць доўгія, а пожкі — як спічкі...

Раней я чуў ад кагосьці, што ў вёсках каля Бачкарова, вёрст за 15—16, Дубнічкі, Паляна, Серкіна, Сасновы Бор, трэба канаць калодзеж на 15 сажняў, каб дастаць вады. Але вада добрая. У лясах там расце і дуб. «Партызаны тут спасаліся».

Калі дзяўчынка троху агоўталася, перасяленец, сярэдні мужчына, сказаў мне, што вёрст [за] 15 ад Бачкарова, раз'езд Беланогова, вёска Паляна, гадоў 15 жывуць перасяленцы з іхняе вёскі (яны з Чэрыкаўшчыны, 3 вярсты ад Прапойска).

Прычына іхнага павароту — «мала сілы». Сям'і шэсць чалавек, а працаўнік адзін. А хадакі казалі зусім другое.

— Як жа вы цяпер будзеце, вярнуўшыся?.. — спытаўся, хочучы сказаць, што цяжка ім будзе вярнуцца ізноў, назад, на тое самае, і яшчэ горшае, пакінутае, разбуранае.

— Якся абойдзецца, — адказаў ён.

— Сядзь жа, мілае дзіця, на ціпушачкі, — садзіла перасяленка дзяўчынку апраўляцца. Яна чула нашу размову і колькі разоў паўторыла: — Мала сілы... Ах, што ж, калі мала ў нас сілы.

ЛЮСТРАДЗЁН

ПАГРАНІЧНЫ ІШЦЫДЭНТ НА АМУРЫ

28 жніўня 1929 г. у сераду ў невялікім пасёлку Нова-Смаленскім, што пад самым Амурам, на мяжы СССР з Кітаем, праз увесь дзень і ўвечары, стаяла ціхае і цёплае надвор'е з прыемным свежым тонам у павстры.

І як сцямнела і знайшоўся вольны час ад работы, дзве тутэйшыя рускія камсамолкі, сёстры Апя і Дуня Багатыровы, пайшлі пагуляць з двума тутэйшымі камсамольцамі, братамі Чап-Бао і Сун-Бао.

Дзяўчаты былі дочки качагара, а хлопцы — сыны рамонтнага рабочага. Яны ўжо колькі год жылі на адным надворку і па-суседску здружыліся. Цяпер час быў неспакойны, чакалі вайны, расійскія белагвардзейскія аддзелы рабілі ўжо там-сям папады на савецкую зямлю, і позня ўвечары гуляць было небяспечна.

Але гэтымі днямі Апя Багатырова, скончыўшы вытворчую практыку, ехала ў Маскву, у Ціміразеўскую сельскагаспадарчую акадэмію, дзе ўжо пераходзіла на трэці курс, і з ёю разам меўся ехаць і Чап-Бао капчаць Камуністычны ўніверсітэт народаў Усходу. Дык захацелі пагуляць перад ад'ездам з свайго пасёлка, так далёкага ад Масквы. А з імі пайшлі і Дуня з Сунам.

Але бацькі гэтых камсамолак і камсамольцаў, ведаючы сваіх дзяцей, нічога не баяліся і толькі прасілі іх, каб яны гулялі разам і не заходзілі б вельмі далёка ад пасёлка.

Бесклапотная моладзь хутка забылася на ўсе перасцярогі. Яны ішлі ўжо за пасёлкам, уздоўж чыгункі, большая пара — Апя і Чап — паперадзе, а меншая — Дуня і Сун — трохі астаўшыся. Ішлі, весела гамапілі, смяяліся. Маладосць — самая бесклапотная і шчаслівая пара ў жыцці чалавека.

А тым часам ленеі было б ім сёння так далёка не хадзіць...

* * *

Якраз у гэты вечар расійскі белагвардзейскі аддзел краўся ад Амура, уздоўж чыгункі, каб напасці на Нова-Смаленскае. Яму было дадзена ў Харбіне аператыўнае заданне: напасці на пасёлак, разбурыць станцыю, папсаваць чыгуначную каляю і навесіць усіх пасялковых камуністаў і савецкіх працаўнікоў.

— У бой за бацькаўшчыну, — казаў пачальнік аддзела, фанабэрысты і заядлы афіцэр, рускі патрыёт, родам з дробнае шляхты Магілёўскае губерні. — Лбо памерці, або ўратаваць Расію, — казаў ён, і словы яго часам яму самому здаваліся пустымі і фальшывымі, але ён гнаў прэч думкі самакрытыкі і ўпэўніваў сябе, што робіць вялікую і важную справу.

* * *

Белагвардзейцы напалі на іх так знянацку, рантоўна і нечакана, што ні Дуня, ні Суп-Бао, застаўшыся жывыя, ніяк не маглі потым уздумаць і сказаць парадкам, як гэта ўсё здарылася.

Яны памяталі толькі, што Чан-Бао паспеў стрэліць з рэвальвера і, мусіць, гэтым стрэлам забіў белагвардзейскага афіцэра, труп якога знайшлі потым на гэтым месцы. Дуня яшчэ апавядала, што калі на Чана кінуліся з шашкамі другія белагвардзейцы, дык Аня хацела заслапіць яго сабою. Белагвардзейцы спачатку не стралялі — пэўна, каб не было шуму, і пасеклі бедных Аню і Чана шашкамі.

Суп-Бао спярша акамянеў быў на месцы, а потым, зразумеўшы, дзіка рынуўся на дапамогу брату і Ані. Рэвальвера ў яго не было, і ён у вялікай ярасці выхапіў з рук у аднаго белагвардзейца стрэльбу і пачаў ёю махаць вакол сябе. У гэты момант Дуня страшна закрычала, збітая нападнікамі з пог. З зямлі яна ўбачыла, што Суна завалілі і б'юць пагамі. Калі ж яна хацела падняцца, яе так моцна выцялі кулаком па галаве, што яна страціла прытомнасць.

* * *

Пачуўшы стрэл з рэвальвера і дзівочы крык, падняла трывогу чырвонаармейская застава. Чырвонаармейцы беглі на ратунак, і тады белыя пачалі страляць. На стра-

ляніну ў момант падняўся ўвесь пасёлак, на станцыі завывала сірэна. Усе рабочыя з чыгункі, рускія і кітайцы, і ўсе пасялковыя рамеснікі і сяляне, таксама як рускія, так і кітайцы, схапіўшы, хто што моў, беглі адбіваць напад.

Іван Багатыроў пачуў трывогу, калі дапіваў гарбату, прыйшоўшы з работы. Ён сарваў са сценкі дубальтоўку і выскачыў на вуліцу.

Разам з ім выскачыў з свае кватэры і яго сусед Фын-Бао з жалезным крукам у руках.

Ні слова адзін аднаму не сказаўшы, яны з усяе сілы пабеглі па вуліцы за пасёлак, у той бок, куды пайшлі гуляць іхнія дзеці і дзе цяпер стракатаў з чырвонаармейскае заставы кулямёт і з усіх бакоў бахалі стрэлы з карабінаў.

Яны прыбеглі, калі абстрэленыя белагвардзейцы ўцякалі ўжо за Амур, на кітайскі бок. Яны прыбеглі, калі чырвонаармейцы і рабочыя дружынікі, асвятляючы дарогу факеламі і пяючы «Інтэрнацыянал», вялікім патоўпам неслі з поля ў пасёлак забітых і раненых.

І яны, Іван Багатыроў і Фын-Бао, падбегшы да патоўпу і зараз даведаўшыся пра жудасную для іх павіну, таксама далучыліся да ўсіх і моўчкі пайшлі за пасілкамі, на якіх іхнія пасялковыя людзі няслі... каго няслі? О, гора, гора! Як гэта прыняць бацькам да свядомасці свае бацькоўскае?

Усяго было шэсць пасілак. На першых спераду няслі забітага Чана, як якога палкаводца, а за ім, на другіх пасілках, няслі забітую Аню, як нявесту яго ці памочніцу. На трэціх пасілках няслі ўсяго залітага крывёю раненага Суна, а на чацвёртых — таксама ўсю ў крыві і непрытомную Дуню, а такую ж яшчэ ў гэты дзень харошую і вясёлую дзяўчыцу. На пятых пасілках няслі раненага чырвонаармейца. На шостых пасілках няслі раненага дружынікі з рабочае дружыны.

Іван Багатыроў і Фын-Бао сярша то забягалі наперад да пасілак, на якіх ляжалі іхнія дзеці, то заставаліся, збіваючыся з пагі.

А потым пайшлі адзаду, за самымі апошнімі пасілкамі, побач адзін з адным пайшлі, і нават ціха паднявалі, без слоў, услед за ўсімі «Інтэрнацыянал». І стрыманае гора душыла іх.

— Фын! Браце ты мой, Фын! — прашантаў раўтам Багатыроў, узяў упоцёмку кітайцаву руку і па ўсю сілу сціснуў яе.

І трошку сорамна зрабілася Івану, што ў гэтых словах і ў гэтым націсканні рукі — недарэчы і па-сменшаму выявіў ён нешта такое, што, можа, не трэба было выяўляць.

— Івана! Мая сына — твая сына... Твая дачок — мая дачок... — залепятаў скрозь слёзы Фын і сханіў і прыклаў Іванаву руку да свайго сэрца.

А з пасёлка яшчэ ішлі і беглі на спатканне розныя людзі — і беглі там хваравітая Багатырыха і маленькая Фынава дачушка, заўсёды такая вясёлая і жартаўлівая Лі-Бао.

Хваравітая Багатырыха, праставалосая, расхрыстаная, бегла ратаваць сваіх дзяўчат, яшчэ не ведаючы, што ўжо пясуць іх ёй, маці, насустрэчу. Яна радавалася, што страляючы за пасёлкам троху ўжо абляглася, а сірэна на стапцы перастала выць. Але калі трывожныя думкі ізноў прыпякалі ёй сэрца, яна ізноў паддавала ходу і бегла, задыхаючыся ад свае хрыпаты.

Маленькая кітайка-піянерка Лі-Бао вясёла бегла на падмогу сваім любым братам-камсамольцам, яшчэ не ведаючы, што ўжо ніколі не пажартуе з ёю смяшлівы Чап і не скоро, вельмі не скоро пачне ізноў вучыць яе бальшавіцкай грамаце строгі Суп...

А другая маці, таксама як і Багатырыха, немаладая ўжо жанчына, кітайка Лю, засталася далёка адзаду, у пасёлку, бо не магла бегчы на сваіх дробненькіх ножках, што змалку, праз дзікі стары звычай, былі забіты ў калодкі і таму не выраслі.

Яна там, астаўшыся, дыбала, як калека, качалася з боку на бок, як сухая быліна, і расстаўляла рукі і плакала, не абціраючы слёз.

Яна плакала, што ізноў вайна, ізноў страх і неспакой, і праклінала тых сваіх кітайскіх генералаў і тых белых рускіх, што хочуць біць бедных людзей рускіх і бедных людзей кітайскіх.

І было ўжо ціха і вельмі цёмна, толькі далёка дзесь па-над Амурам яшчэ троху, але ўжо рэдка стралялі.

Сумна-набедная працэсія, і факелы, і песня «Інтэрнацыянал» увайшлі ў насёлак, і тут, пасля ўсяго і пасля расходу ўсіх, разгарнулася паслятрывожная ціша. І хто зусім супакоіўся, а хто пачаў яшчэ несвядома шукаць у роі сваіх страшных ад непапраўнага гора дум — шукаць ужо апраўдання і прымірэння. Так ідзе шлях да супакою.

На чырвонаармейскай заставе, у данчатай пуні, закрытай на замок, на сталё на козлах, перухома ляжаў труп, што яшчэ ўдзень быў заядлым і фанабэрыстым афіцэрам, рускім патрыётам.

А ў Харбіне жонка, паклаўшы дзяцей спаць, пісала яму вясёлы ліст. Удзень яна атрымала ад яго перавод на грошы і таму была ў дужа добрым гумары і таму пісала яму асабліва лісліва, пісала ўсё тое, што, як ужо добра ведала, навінна было яму спадабацца. Яны не дужа любілі адзін аднаго і заўсёды разумелі, калі і чаму пачыналі адзін аднаму ільсціць, а калі і чаму — сварыцца.

І яна пісала яму, не ведаючы, што ён ужо не прачытае, і што не насварацца яны ўжо болей ніколі, і што будзе ёй без яго, ды з дзяцёмі, цяжка жыць, бо гэта апошнія грошы, якія зарабіў ён, і зарабіў такою цаною.

Скончыўся дзень.

СМЕРЦЬ [ПАЎЛЮК ТРУС]

1/IX

Стары Трус і яго Марылька складалі аўсяныя снапы на таку.

Ён быў на тарпе і моўчкі складаў, лічачы, колькі будзе тых снапоў з гэтага возу.

Яна патрошку кідала яму снапы на тарпу, каб не дужа замарыць старога бацьку.

І думала: каб мог Паўлюк пабыць удому яшчэ хоць трошку, хутчэй бы ўправіліся з работаю.

Але ж мусіў ехаць Паўлюк у Мінск, бо ўжо пачыналіся запяткі ў універсітэце, і казаў яшчэ, што мае гэтым часам падрыхтаваць у друк свой новы зборнік вершаў.

Мала й пабываў ён сёлета ў іх. А за той кароткі тэрмін быў з усімі такі ж добры, такі ж ласкавы...

* * *

Забыўшыся, яна высокая махпула сноп, і ён зваліўся ёй назад.

Усміхнулася — і якраз убачыла, што босы хлопец-ліс-таносец, ён жа і сакратар вясковае камсамольскае ячэйкі, узышоў на ток і прыстоіў...

І другія хлонцы, іхныя вясковыя, слыніліся з ім у варотах, быццам не ведаючы, узысці ім таксама ці не.

Камсамалец трымаў нейкую складзеную квадрацікам паперку.

І, зірнуўшы на яго твар і на тую паперынку, Марылька рантам адчула ў руках нейкую млявасць.

— Тут вам... Марылька... здаецца, пра Паўлюка... — сказаў, падходзячы, камсамалец; стараўся быць спакойным і не вытрываў; — тэлеграма... — дадаў ён, і голас у яго задрыжэў і асекся, і хлапец пібы глытнуў слёзы. І Марылька зразумела, што яму на пошце сказалі ці як іначай, але ён ведае пра тое страшнае, што там напісана.

— Кідай жа там! — крыкнуў быў, не азіраючыся, стары Трус, але не прычакаў чарговага снапа, пачуў гамонку, убачыў лістаносца з папераю і тых хлапцоў у варотах і рупненька палез па драбінцы з тарпы ўніз.

Спаміж усіх старых у вёсцы ён быў адзіны чалавек, што ўмеў чытаць і друкаванае і рукапіснае.

Злез, дапытліва і невясёла зірнуў на лістаносца і ўзяў у яго з рук тую тэлеграму.

«Паўлюк... памёр... брушнога тыфусу... безадкладна прыязджайце... пахаванне панядзелак другога верасня», — слова па слову прачытаў ён і ўжо нічога не бачыў ад раптоўнага туману ў вачах.

* * *

Бывае ў жыцці такі момант.

Ён выпякае ў сэрцы след на ўсё жыццё.

Марылька дзіка крыкнула.

Потым, як выпушчаны з рукі спон, апала на аўсяны груд і прыдушана, трасучыся ад глухой распачы, ціха загаласіла:

— А мой жа ж ты бра-ту-у-улечка!

— Ах ты, Паўлючок ты мой, Паўлючок! — выдыхнуў з грудзей цяжар наветра стары бацька.

І не ведаў ён, што ўжо цяпер казаць, што ўжо цяпер рабіць...

Невымоўная смяротная туга сціснула яму сэрца.

Яна выпякала свой след на ўсё жыццё.

І след яе бывае тым глыбейшы, чым меней застаецца жыцця.

Ніці абрываюцца назаўсёды.

ПРАСТУДА МІСТЭРА РАМЗАЯ

Ангельскі прэм'ер-міністр, лідэр рабочае партыі, містэр Рамзай Макдональд, сядзеў у сваім кабінце і чытаў біблію.

Усе апошнія дні Лондан быў у безупынным дробным дажджы з ветрам, і прэм'ер трохі прастудзіўся. Доктар загадаў яму не выходзіць з дому, нікога не прымаць, не займацца справамі і нават не пісаць дзённіка.

І ён сядзеў у сваім цёплым кабінце, у мяккім халаце, у пантоплях з пуху, слабаю рукою расчэсваў свае ўжо троху выштрапаныя сівыя кудры і вусы белым, слановае косці, грабешчыкам і чытаў вялікую кнігу старажытнае мудрасці.

Але ўвесь час неадчэпна лезлі яму ў голаў думкі аб сучаснай Палестыне, дзе ў гэты момант лілася кроў.

І мімаволі разважаў ён, як бы шукаючы сабе апраўдання: «Арабаў настроілі камуністы, і кроў, якая там цяпер льецца, няхай ляжа на іхняе сумленне. Яўрэйскі народ заслужыў дэкларацыю Бальфура, і мы не можам скасаваць яе. У імя права і парадку, у імя культуры і цывілізацыі мы павінны страляць там у гэтых няшчасных паўстанцаў...»

І раптам прыгадаўшы, што яму не можна думаць па такія тэмы, каб грыш не аскладніўся на яго першовай сістэме, Рамзай Макдональд захацеў яшчэ болей углыбіцца ў чытанне святога пісьма, каб супакоіцца.

Ён гартаў біблію, думаючы, па чым спыніцца, і спыніўся на тым сваім улюбёным месцы, дзе Абрагам, паводле божага загаду, ідзе рэзаць свайго роднага сына Ісака.

І ён чытаў і дзівіўся вялікай душэўнай моцы ў святога Абрагама... і хацеў быць сам такім, як Абрагам...

І, думаючы так, патроху зусім супакоіўся, згарнуў біблію, пацягнуўся ад хваравітае зябкасці, высмаркаўся і начаў класціся снаць.

* * *

Калі ж у Лондане была яшчэ цёмная ноч, над далёкай Палестынай ужо займалася на дзень, і ў горадзе Ерузалеме, у нейтральным армянскім квартале, у глухім, без вакоі на вуліцу доме, капчаўся сход аднаго надзвычайнага гуртка ерузалемскае камуністычнае моладзі,

На сходзе гораха і балюча абмяркоўвалі бягучы момант.

У сакратара гуртка, камсамольца-яўрэя Абрагама, учора на дарозе пад Ерузалемам цёмныя арабы-фелахі забілі бацьку.

У члена гуртка, камсамолкі-арабкі Аішы, гэтымі днямі была цяжка паранена маці — шалёнаю куляю, што заляцела ў вакно з вуліцы, калі яўрэйскія дружыннікі адстрэльваліся ад арабскага патоўну каля Сцяны Плачу. Аішына маці жыла на вёсцы і толькі вынадкава была ў Ерузалема, прыехаўшы даведацца дачкі і разам прадаць мянэчак гародніны.

Прамаўляючы, Абрагам і Аіша і ўсе таварышы, якія выступалі, з усіх бакоў высветлілі сутнасць паўстання арабаў, і адначасна была прынята рэзалюцыя, апошнія два пункты ў якой былі такія:

1. Усімі сіламі распаўсюджваць адозву, выпушчаную камуністычнай партыяй на арабскай і яўрэйскай мовах, аб спыненні дзікай бойкі, патрэбнай толькі ангельскаму імперыялізму, яўрэйскай буржуазіі і арабскім пацыяналістам і скіраванай супроць адзінага інтэрнацыянальнага пралетарскага фронту.

2. Мабілізаваць усіх сяброў гуртка для распаўсюджвання адозвы.

Сход скончыўся, калі над горадам Ерузалемам ужо свяціла гарачае сонца. Абрагам і Аіша выйшлі са сходу разам і разам жа дайшлі яны да мусульманскага кварталу — моўчкі, нічога не гаворачы, але з адным сэрцам і з аднымі думкамі.

Калі яны хацелі ўжо разысціся, з аднаго падворка выскачылі арабскія хлапчукі і, закрычаўшы: «Бі яго!», — закідалі Абрагама каменьчыкамі і чарапкамі ад пабітых гарлачоў.

Адзін чарапок балюча ўдарыў Аішу па калену, але Аіша не спалохалася і не пабегла... Яна абхапіла Абрагама леваю рукою, а праваю дастала з кішэні пачак адозваў, сышнула іх да хлапчукоў і крыкнула па-арабску:

— Цёмныя дзеці! Прачытайце, што тут напісана, і вы будзеце ведаць праўду!

Хлапчукі пахапалі адозвы і разбегліся...

Абрагам і Аіша, сціснутыя сардэчнай горыччу, завярнулі тады ў яўрэйскі квартал.

Калі яны праходзілі міма першых яўрэйскіх дамоў, на спатканне ішла яўрэйская пахавальная працэсія — пад

аховаю ангельскіх салдатаў. Гэта вязлі на вечны адпачынак Абрагамавага бацьку.

Адзін стары барадаты яўрэй, убачыўшы Абрагама з арабскаю дзяўчынаю, агідна адхаркаўся і плюнуў у твар Абрагаму.

Другі, такі самы барадаты законнік, толькі маладзейшы, сагнуўся, згроб жменю пылу і засыпаў Айшы вочы.

Абрагам, белы як палатно, дастаў з кінзні пачак адозваў на яўрэйскай мове і сыгнуў іх перад сабою; быццам абараняючыся. Некалькі адозваў надханілі маладыя хманчукі-сіяністы. Адзін з іх перадаў яе бацьку — багатаму крампіку. Той зігнуў на яе, сханянуўся і ўраз надбег да начальніка ангельскае варты, што вёў за сабою ўсю працэсію, і, тыкаючы перад ім брудным кіпцястым пальцам то ў адозву, то на Абрагама, шыбка забалбатаў, блытаючы ангельскія і яўрэйскія словы: «Камуніст! Камуніст! Будзь проклят! Арыштаваць! Арыштаваць!..»

Начальнік махнуў сваёю булдавенскаю, і салдаты аховы падышлі да Абрагама і Айшы, надзелі ім паручнікі, прымкнулі адзін да аднаго тым прыгожа зробленым ланцужком і павялі іх у другі бок ад працэсіі, у завулак, дзе турма.

А ў гэты час у вайсковым шпіталі памірала цяжка параненая фелашка-маці.

* * *

І ў гэты самы час, раніцою 8 верасня 1929 года ў далёкім Лондане, прагнуўся ангельскі прэм'ер-міністр, лідэр рабочае партыі, містэр Рамзаі Макдональд, трохі хворы на прастуду.

І калі ён прагнуўся, яго старэйшая дачка, разумная, прыгожая і скромная міс Бэтсі, змераўшы яму тэмпературу, ласкава сказала:

— Тататка, чытаць газеты сёння табе забараняю... Але будзь зусім спакойны: усе тэлеграмы гавораць аб тым, што падзеі ў Палестыне, у выніку рацыянальных мерапрыемстваў нашага ўраду, ідуць на спад...

Ён з бязмерным бацькаўскім пачуццём любіў сваю Бэтсі, якая была так падобна да нябожчыцы маці і замяніла яе ў асірацелай сям'і містэра Рамзая.

ПЕРАЗГАДАНЫЯ ЛЮДЗІ

8 верасня 1929 г. з раніцы ішоў дождж і было дужа золка, а потым хоць не дужа нацяглася і дзьмуў рэзкі вецер, але зрабілася ўсё ж ткі святлей і весялей.

І дзеля таго, што была пядзеля і можна было спадзявацца на большы праход розных людзей, — стары жабрачкалека Адам Скарына вылез з сваёго закутка і прыкандыбаў на сваіх кавёлах у гарадскі сад.

Ён стаў на галоўнай дарожцы, якою быў самы ход у горад і з горада назад, і, як заўсёды, пачаў украдня і неўпрыметку, здаля, лавіць поглядам людзей, каб ведаць, у каго і як прасіць.

Ён ведаў, што найчасцей падаюць яму людзі сярэдняга веку, мужчыны і жанчыны, калі яны ў беднай вопратцы і з простымі тварамі. Мусіць, яны пачынаюць ужо думаць пра сваю старасць, пра свой канец.

Давалі яны мала, 2—3 капейкі, часам 5, але давалі амаль што кожны дзень, не міналі яго безуважна і давалі, паглядзеўшы на яго, самі, без асаблівага канькання з яго боку. І жыў ён, галоўным чынам, сродкамі гэтых людзей.

Найскупейшымі ў яго вачах, з яго практыкі, былі старыя і дзеці, без розніцы класа і заможнасці. Старыя заўсёды скупы, а дзеці заўсёды безуважна-эгаістычны. (Слова «эгаізм» Адам Скарына, пэўна ж, не ведаў, але папяцце ў яго было тое самае, толькі якім словам ён яго выражаў ці зусім ніякім не выражаў, — не ведаю.)

Цяжэй было яму ўгадаць, калі падасць жанчына, у якой твар і вопратка сведчылі, што яна ўжо выбіваецца ці ўжо выбілася з простых людзей у чыстае жыццё. Часам гэтыя жанчыны, асабліва калі яны ішлі з дзяцём на пагулянку, давалі шчодро, 10—15, а то і 20 капеек. А часам грэбліва адварачваліся, каб нават не паглядзець на яго.

Запятая савецкія служачыя, мужчыны, у некаторым сэнсе былі падобны да гэтых жанчын: часам давалі добра, на хаду памацаўшы ў кішэні і выцягнуўшы адтуль, што там трапілася, а часам праходзілі з сваімі тоўстымі партфелямі, як сляпыя, не бачачы свету.

* * *

І самая цяжкая справа было зразумець яму тых людзей, якіх ён ведаў, што яны важныя, усім вядомыя цяпер людзі.

Праўда, такіх ён ведаў мала.

Некаторыя з іх ніколі і нічога яму не давалі, і стары чуў ад некага, што ў іх цяпер такі закон: ніколі нічога не даваць жабракам, каб яны не стаялі на вуліцах.

А некаторыя такія асобы, бывалі выпадкі, шчодро давалі яму. Відаць, закон у іх быў не для ўсіх роўны.

Жабрак баяўся назаліць такім людзям западным прыставаннем, бо заўсёды памыляўся ў сваіх меркаваннях наконт іх.

І сёння, калі ён убачыў, што ідзе ў шэрым пінжачным касцюме, без паліто, і ў шэрай кепцы стараваты, але зграбны постацю і лёгкі на ногі, прыемны з твару прафесар-камуніст Старабыльскі, ён спярша хацеў выткнуцца далей наперад, выцягнуць руку перад ім на дарожку, а потым, зірнуўшы на задуманую пахілепую галаву з бурымі калматымі бровамі, застаўся на сваім месцы і пават трошкі сціснуў сябе і падаўся назад.

А Старабыльскі прыпыніў крок, не спяшаючыся дастаў партманецік, выняў сярэбраную манетку і ўважліва паклаў яе Адаму Скарыне ў самую шапку. Даў 20 капеек.

Зараз за добрым Старавольскім ішоў у рудым замежным паліце і ў фасоністым капялюшы, чорны, барадаты, падцягваючы троху нагу, былы эканом графаў Чапскіх. Цяпер ён быў камуніст і камісар.

І стары калека, сам былы слуга графа Чапскага, радасна пераставіў свае кавялы бліжэй на дарожку...

Але таварыш Бацяноўскі злосна зірнуў на яго і пайшоў, нібы пакрыўджаны.

І Адам уздыхнуў, думаючы аб гэтых перазгаданых людзях...

СОІІ

13 верасня 1929 года, у пятніцу, быў ясны, сонечны, халадкаваты восеньскі дзень. У паветры лунаў свежы арамат, стаяла салодкая бадзёрасць.

Перад вечарам мне дакучыла сядзець у шапурым закутку і чытаць газеты. Я змарыўся.

Я пайшоў пагуляць і зайшоўся на дарозе да аднаго свайго земляка, Пётры Старабыльскага. Працаваў у рэдакцыі «Чырвонае краіны».

Калі я прыйшоў, ён сядзеў адзін у сваёй капуры. На сталае стаяла распачатая бутэлька гарэлкі, ляжаў агурок, і не на талерцы, а на кавалачку фанеры, і быў гэты мой зямляк выпіўшы, нягледзячы на тое, што вечар яшчэ толькі пачынаўся.

На мае пытанні, як яму жывецца, пачаў ён жаліцца, што, мусіць, «здымуць яго з работы»: скоро партыйная чыстка, а пехта ўбачыў яго на вуліцы п'янога.

— Ну, гэта глупства, — сказаў я, — калі за табою няма нічога больш наважнага.

— Што за мною можа быць? — адказаў Пётра. — І ў мінулым і ў сучасным я чыст і ясен, як бутэлька гарэлкі. Але я ўпэўнены, што мяне чакае нейкае ліха...

І ён паліў наўшкляпкі і набгом выпіў.

— Адкуль жа ў цябе гэтая ўпэўненасць без усякіх падстаў? — здзівіўся я і, падумаўшы, дадаў: — Не пі так многа, зашкодзіць.

— Сніў я сёння сон, — сказаў Пётра. — Стаю гдзесьь высока-высока, а потым як паляцеў па сходах уніз, ляцеў-ляцеў і шмяк! Падняўся, гляджу: аж пага ў мяне зламаная... І гэта ўжо факт, што здымуць мяне з работы.

Ён выпіў яшчэ і хацеў пачаставаць мяне, але я сказаў, што спяшаюся ў другое месца.

Я развітаўся і пайшоў.

Зрабілася мне непрыемна.

Думаў я: вось які мой зямляк — здаецца, сур'ёзны працаўнік, культурны чалавек, добры партыец. П'е гарэлку, верыць у сны... І сніцца яму толькі пра сябе самога...

Я не мог зразумець: што яго грызе? І настапавіў абавязкова схадзіць наслухаць, калі яго будуць чысціць.

Чыстка яго мелася быць праз колькі дзён.

ЧЫСТКА

Чыстка пачалася 24 жніўня ў суботу, а 8-й гадзіне ўвечары, у адной мінскай асветнай установе.

Першым чысціўся ён.

Выйсце яго перад стол, за якім сядзела камісія, уся зала спаткала воплескамі — такі гэта быў відны працаўнік і так усё яго паважалі. У зале сабралася шмат партыйных і беспартыйных.

І сам т. Старабыльскі мімаволі прыемна ўсміхнуўся, задраў сіваватую галаву і ўклаў рукі ў кішэні.

І калі ён апавядаў камісіі і ўсёй зале аб сваім сялянскім паходжанні і аб сваім змаганні з царскім рэжымам яшчэ як быў студэнтам і потым настаўнікам у адной гімназіі; калі ён адказваў на пытанні аб сваёй падпольнай дзейнасці і ў часе польскае акупацыі — дык таксама неаднакроць разлягаліся галосныя радасныя воплескі.

Адзінаю плямкаю было тое, што паважаны таварыш Пётра Старабыльскі палежаў калісьці нейкі час да партыі сацыялістаў-рэвалюцыянераў. Але ён шчыра прызнаўся ў гэтай сваёй памылцы з маладых гадоў, і, апрача таго, памылка ж была напраўлена тым, што ён зараз пасля Кастрычніка, перайшоў у партыю бальшавікоў.

— Болей бы нам такіх камуністаў, як таварыш Пётра Старабыльскі! — у захапленні выклікнуў хтосьці ў зале, калі т. Старабыльскі ішоў на сваё месца, і выклік быў пакрыт яшчэ большымі, чым дагэтуль, воплескамі.

* * *

У гэты момант старшыня камісіі чытаў запіску з залы. Ён прачытаў яе раз і два, падняў плечы і зноў апусціў іх.

Потым даў тую запіску чытаць сябрам камісіі, а сам зацікавіўся кніжкаю, у якой была пададзена запіска.

У зале зрабілася чамусьці вельмі ціха, і ў той неспадзявана непрыемнай цішыні старшыня камісіі голасна сказаў, узяўшы запіску і трымаючы яе ў руках:

— Чыстка таварыша Пётры Старабыльскага, на жаль, яшчэ не скончана. Тут пададзена запіска такога зместу...

І ён ціха, троху збіваючыся, але чутна для ўсіх, паўсю вялікую залу, прачытаў:

«Пяхай камуніст Старабыльскі скажа яшчэ, як ён, быўшы настаўнікам у гімназіі, рэдагаваў юбілейны зборнік, прысвечаны 300-годдзю дынастыі Раманавых».

Усе ашаламіліся. Старабыльскі, збялеўшы і затросныся, быў узняўся, потым ізноў сеў, ізноў узняўся і стаяў панураны, рыхтуючыся адказваць на гэтае паве, неспадзяванае пытанне.

А сябар камісіі, што сядзеў з левага боку ад старшыні, камуніст-рабочы з 30-гадовым стажам рабочым і 25-гадовым партыйным стажам устаў з тою кніжкаю і прачытаў:

«300-летне Дома Романовых. Юбилейный сборник статей под редакцией Петра Ивановича Старобыльского».

— Тут ёсць і прысвячэнне, пісанае рукою рэдактара, — сказаў горка і сурова рабочы і прачытаў:

«Симпатичной Вале на добрую память о пережитом. Петя».

* * *

— Хто падаў гэтую кніжку і запіску? — спытаўся прыдушаным голасам старшыня камісіі, абводзячы залу вачыма спадылба.

Усе, апрача нануранага Старобыльскага, павярнуліся на залу, але ніхто не адгукаўся адтуль на старшынёва запытанне.

У гэты момант на сходах, да дзвярэй, што на вуліцу, ныбка спунчалася худая даўгавязая жанчына, якая калісьці даўно была сімпатычнай Валяй.

Ёй было душна ў зале і душна выйшаўшы на вуліцу, хоць гарачыня, што стаяла ў Мінску праз увесь дзень, ужо змянілася прыемным вечаровым халадком, а пыл ад раскапаных вуліц, дзе праводзілі трамвай і пракладалі каналізацыю, пад вечар значна апаў і, прынамсі, не быў бачны на святле запаленых электрычных ліхтароў.

* * *

Шмат дзён пасля яго чысткі я быў вельмі запяты рознаю бягучаю работаю і таму не меў часу зайсціся да яго, каб пацешыць яго, хоць няшчыра і, галоўнае, здаволіць сваю цікавасць, як жа гэта ўсё здарылася.

З работы яго, аказваецца, усё ж ткі не знялі і з партыі не вычысцілі, бо ён даў здавальняючыя тлумачэнні.

Аказваецца, імя яго на зборніку было настаўлена супроць яго волі і пасля гэтага ён кінуў працаваць у гімназіі. Старыя партыйныя таварышы, аказваецца, добра ведалі ўсю гэтую гісторыю, ён яе ад партыі не скрыў і не скрываў, і наогул нічога асаблівага ўва ўсёй гэтай гісторыі не было.

Калі я прыйшоў да яго, ён ізноў сядзеў за бутэлькаю і агурком, а ў руках у яго быў альбом фатаграфічных картак.

Ён паказаў мне яе картку ў альбоме.

Гэта была прыгожая, вельмі прыгожая, дзяўчына-гімназістка з вялікімі і нявішымі, як у дзіцяці, вачыма.

— Яна не можа мне дараваць, што я здрадзіў сваіму дробнабуржуазнаму класу і перайшоў да класа пралетарыята, — сказаў Пётра і выпіў паўшклянкі гарэлкі набгом.

АСЛЯПЁНЫ КОНЬ

Жывуць яны на хутары, на зямлі, што некалі перад самай рэвалюцыяй купіў яшчэ Змітраў Пілімоненкаў дзед, сельскі царкоўны стараста, у папа Вішнявецкага, былога магілёўскага чыпоўніка.

У пачатку рэвалюцыі, у 1918 годзе, зямлі ў іх троху адрэзалі, але ўсяго хутара не адабралі, і хутар, можна сказаць, застаўся добры. Жылі яны заможна.

І таму што старэйшыя Змітравы браты вучыліся (адзін цяпер канчае Акадэмію ў Горках, а другі — універсітэт у Мінску), дык Зміцер змалку быў задушаны работаю і ўчыўся толькі дзве зімы. Бацька хацеў, каб Зміцер застаўся гаспадаром, каб Змітру перайшоў хутар, каб са Змітрам дажываць яму век. Таму і не ўчыў яго. Пахадзіў ён у школу зімы дзве, а тады бацька не пусціў і задушыў работаю.

У дзень злачыштва пасвіў Зміцер коні на сваім хутары, як і заўсёды ў свята, калі парабак ішоў гуляць. Пасвіў і ад нуды займаўся сам з сабою. Але забава была карогкая, і ўсё роўна было яму нудна, бо ў гулявыя дні пават і яго, да нуды на хутары вельмі ўжо звыклага, кудысьці ўсё ж ткі цягнула.

І ён не ўцерпеў. Стрышожыў коні і пайшоў да пасялковых хлопчыкаў, што таксама пасвілі коні недалёчка ад яго, у лесе мясцовага значэння.

* * *

Хоць у лесе мясцовага значэння, сапраўды, ніякага лесу даўно ўжо не было, а былі тут толькі пні ды кусцікі, але ўсё ж было тут троху зацішней, чым у голым полі.

І хлопчыкі завялі коней у гэты лес, сабраліся, расклалі каля вялікага пня цяпло, паселі вакол і гаманілі.

Гаманілі найболей пра калгасы, пра тое, што ў вёсцы недалёка ад іх, дзе таксама пядаўна прайшло землеўпарадкаванне і парэзалі пасёлкі, — людзі не ведаюць, што ім

цяпер рабіць: перанасіцца на новыя месцы ці ўжо чакаць, седзячы на старых, калі ўжо будзе тая калектывізацыя...

І ездзілі адтуль людзі ў Мінск, да таварыша Чарвякова, прасіць у яго рады, дык таварыш Чарвякоў сказаў ім: «Сядзеце, нікуды не перанасецеся, бо ўсё роўна праз год ці два ўсе пойдучь у калгас».

Гамапілі найболей пра калгасы, і адзін хлопчык-піянер, што быў нядаўна ў Магілёве і чуў там лекцыю пра жыццё ў калгасах, апавядаў цяпер усім сябрам, што ў калгасах будуць вялізныя агульныя аборы, стайні і свінарнікі, жывёла будзе толькі заводская, рабіць будуць усё толькі машынамі і ў кожным жа калгасе будзе мураваная школа, тратуар і электрычнасць...

І ўсе хлопчыкі з вялікаю цікавасцю слухалі Янку Кубарыка — так звалі таго хлопчыка, — і ў думках мімаволі малявалі ўжо сабе вобразы гэтага новага, незвычайнага жыцця.

І была ім радасць.

* * *

Аж тут падышоў да іх Зміцер Пілімоненка і, пачуўшы, пра што гаворка, пачаў смяцца з іх і сказаў, між іншым, такія словы:

— Калі бацькі вашы пойдучь у калгас, дык падохнеце вы ўсе там з голаду, а я з сваім бацькам як жыў на хутары, так і буду жыць.

І яшчэ ён дадаў, што так і вучоныя браты яго казалі, калі прыязджалі дамоў.

Ад такіх паганых яго слоў усе хлопчыкі ўз'ярыліся, як папоратыя ў гняздзе шэршні, і закрычалі на яго:

— Ідзі ад нас! Буржуй ты, кулак! Чаго ты да нас прыйшоў?

А піянер Янка Кубарык, не могучы стрымаць свайго растрывожанага сэрца, крыкнуў яму:

— Пакуль мы падохнем у калгасе, дык ты з сваім дурным бацькам абрасцеш сабачаю поўсцю на востраве Салаўках, што на моры, на Белым моры. Ты — белы, і сашлюць цябе на Белае мора!

І таксама дадаў той Янка Кубарык, піянер, што «і брацоў тваіх вучоных прагоняць, і з Горак і з Мінску, калі яны такія супроцькалгаснікі».

Тады Зміцер Пілімоненка, не гаворачы ні слова, схапіў з зямлі вялікі сук і мерыўся на Яначку, каб трахнуць яго

з усяе сілы, аж усім страшна стала, і многія ад страху вочы зажмурылі.

Але Яначка схіснуўся, дык Зміцер не ўлучыў.

А ўсе яны, хоць былі меншыя за Зміцера, не спалохаліся яго сілы, і ў момант, спярша адзін пехта, а за ім і ўсе, пахапалі з вогнішча гарачыя галавешкі, кінуліся на яго, махаючы з усіх бакоў, як на ваўка, і нагналі...

Ён жа, уцякаючы, бег міма старога мышастага каця, што снакойна скуб невялічкую ўбогую траўку сваімі з'едзенымі ўжо, старымі конскімі зубамі.

Конь жа гэты быў якраз Васілёў Кубарыкаў, Яначкавага бацькі, беднага немажліка. І чый конь — Зміцер ведаў. Спярша прабег міма, а потым спыніўся, прыгледзеўся і спазнаў, што Васілёў Кубарыкаў. І раптам падбег назад, да самае конскае морды, і ў вялікай злосці выцяў выспяткам з усяе сілы, мысічкам бота, проста ў самае вока.

І конь ад яго ўдару аслеп, спярша на адно вока, а потым і на другое, і другое выцякла. [...]

* * *

Судзілі Змітра Пілімоенку за гэтую ганебную справу.

І ён стаяў і плакаў, і прасіў, каб яму даравалі, і кляўся, што ніколі больш не будзе так рабіць. І казаў, што ахвотна пойдзе ў калгас, каб толькі прынялі.

Відаць было па ім, што ён вельмі спалохаўся, што яму здорава прыпаяюць; відаць было, што ён хоча разжаліць суддзяў, размазваючы слёзы пальцамі па твары.

Быў гэта малады, але здаравенны дзяціна, белабрысы і мурлаты. І плакаў ён дужа непрыгожа і выглядаў як дурань.

Але вочкі яго часам бліскалі нахаванай хітрасцю і злосцю. Нябойсь, як каця біў, дык быў у ботах, а на суд прыйшоў у ланцях, у старым жупане.

Народны суд Луналаўскага раёна Магілёўскае акругі, у складзе старшыні суда рабочага з электрастанцыі т. Кеціга і членаў суда: настаўніка з педтэхнікума т. Якаўлева і рабочага з гарбарні т. Шпонькі, пастанавіў:

«За хуліганскі той учынак, зроблены на грунце класавай варожасці да сялянскае беднаты і яе пралетарскае ідэалогіі, засудзіць кулака Змітра Пілімоенку на год зняволення без строгае ізаляцыі.

Але беручы над увагу цямоту, несвядомасць і малады век падсудзімага, — зменшыць яму пакараўне да шасці месяцаў прымусовае працы.

Апрача таго, спагнаць з яго на карысць бедняка Васіля Кўбарыка, за накалечанага каня, сто рублёў, наводле ацэнкі, якая была зроблена камісіяй над старшыствам раённага ветэрынара т. Вішнявецкага».

* * *

Судовы рэпарцёр магілёўскае газеты «Серп і молат» запісаў у блакнот, рыхтуючы для газеты пататку пра гэты суд, што прысутныя ў зале рабочыя і сяляне снаткалі пастанову воплескамі. Але сапраўды воплескаў ніякіх не было. Хіба плёснуў толькі сам гэты рэпарцёр, т. Шнэйдэр, сын былога магілёўскага кушца ільном і нянькою на Школьнай вуліцы.

І, апрача таго, прапазіцыя, зробленая суду кімсьці з залы, каб было павядомлена ў Горкі і ў Мінск пра студэнтаў Пілімоўнікаў, была, мусіць, не дачута і засталася без увагі.

Рэпарцёр пра гэта нічога не запісаў, бо яго родны брат вучыцца ў Мінску ў універсітэце (дадамо: дружыць з Пілімоўнікам, хоць студэнт Шнэйдэр партыйны і сябар бюро ячэйкі, а студэнт Пілімоўнік — беспартыйны і любіць пасмяяцца з некаторых мерапрыемстваў Савецкае ўлады).

І яшчэ, апрача таго: пытанне, зададзенае таксама кімсьці з залы, ці не радня ветэрынар Вішнявецкі таму былому магілёўскаму чыноўніку, пану Вішнявецкаму, таксама, мусіць, было судом не дачута і засталася без адказу.

(Дадамо: а гэта ж родны сын — і член суда Якаўлеў тое добра ведаў.)

КІРМАШОВАЕ ПАБОІШЧА Ў МЯСТЭЧКУ КРЫВІЧАХ

29 верасня 1929 года на кірмашы ў Крывічах меліся выступаць са справаздачнымі прамовамі перад сваімі выбаршчыкамі паслы Беларускага рабоча-сялянскага соймавага клубу таварышы Басіла і Зяйдлы.

З гэтае прычыны ўжо напярэдадні кірмашу, а найболей, як заўсёды, раніцою 29 верасня, у дзень кірмашу, у Крывічы ехала з усіх бакоў, па ўсіх дарогах, бясконцу многа сялянскіх фурманак з кірмашоўцамі. І на кожнай

жа фурманцы было па тры, па чатыры, а то і па пяць, па шэсць чалавек. І ўсе былі па-святочнаму прыбраныя, і ўсе былі па-кірмашоваму вясёлыя, і ўсе шмат гаманілі пра тое, што на кірмаш едзе людзей як ніколі, бо, вядома, будуць прамаўляць беларускія паслы, дык цікава іх паслухаць, што яны там повенькага прывязуць нам з тае панскае Варшавы, з гэтага сойму. А падвор'е стаяла такое добрае: хоць і восень, але і сонца, і цёпла, і суха, аж усім радасць. Адным словам, кірмаш меўся быць па славу.

* * *

Спаміж фурманак не ўсё былі простыя сяляпскія калёсы ці лёгкія пляцёныя таратайкі ў адзін копць і прыпражку. Шмат ехала і шляхоцкіх аднаконных і параконных брычак і нават ці мала дарагіх панскіх брык.

Гэтыя важнейшыя ехалі пазней, калі сонца паднялося ўжо высока, каб паспець толькі пад самы кірмашовы разгар. Яны ўжо дома добра паснедалі, а пэўна ж не горш і выпілі дзеля такога дня.

Вядома, і па кірмашы прыемна цягацца, калі ў целе сытасць і вочы бліскучыя ад моцы і здароўя.

І ўжо даволі позна на пары карых жарабцоў ехаў па сваёй добрай восеньскай брыцы, фарбавапай у жоўты колер і на высокіх чырвоных колах машыннае работы, з тоўстымі спіцамі, сам пан Крывіцкі, тутэйшы пан. На козлах сядзеў фурман з польскімі вусамі і бачкамі ля вушэй, у сінім каптане і ў рагатай шапцы. Сядзеў ён выставіўшы рукі з лейцамі, а доўгі тонкі хлыст тырчэў збоку высока, схіліўшы ўгары хвосцік. Жарабцы ляцелі самі, толькі трымай.

За фурмапам сядзеў пан Крывіцкі ў кунтушы і ў бабровой шапачцы, і з ім побач паліцыянт у форме, а болей нікога, бо пан Крывіцкі жыве ў маёнтку з сям'ёю толькі ўлетку, а потым застаецца там адзін, а сям'я жыве ў Варшаве.

Паліцыянта вёз ён не для ахраны, а толькі падвазіў. Паліцыянт той ехаў учора з Вільні цягніком у Крывічы, ды спазніўся і мусіў у дарозе пачаваць. Абначаваў ён у маёнтку пана Крывіцкага, у эканома, а раніцою прасіў сабе каця да мястэчка, аж пан ласкава згодзіўся падвезці яго сам.

І жарабцы ляцелі, а паліцыянт усё паглядаў на гадзіннік на руцэ, бо ён меў спецыяльнае даручэнне ад дэфепзівы прысутнічаць на мітынгу беларускіх паслоў, дык ба-

яўся, каб не спазніцца да пачатку. У дарозе пан з ім размаўляў і павёў размову на дзейнасць польскай паліцыі па крэсах. Ён мякка, але цвёрда крытыкаваў і казаў, што з тутэйшымі сялянамі трэба абхадзіцца ласкава і хітра, дык і ўсё будзе добра.

Паліцыянт быў мужчына сярэдняга веку, худы і цьмяна-жаўтаваты з твару, вочы ў яго былі маленькія, сядзелі дужа глыбока ў ямах, і колер іх быў шэра-мутны, невыразны, але раптам са злым і пячым блісканнем. Ад неспакойнага сумлення і нагул ад нервовасці не глядзеў ён імі проста і спакойна, усё нібы шукаў, куды зірнуць каб убок, каб не сустрэцца з другім позіркам.

І пачаў ён жаліцца пану, што лёгка казаць, а сапраўды служба яго самая цяжкая і адбірае здароўе, з'ядае чалавека. Казаў ён, што пайшоў у паліцыянты з пераконання, як польскі патрыёт з юнацкіх год, былы пэпээс і дружыннік самога пана маршала Пілсудскага, з якім разам некалі пэўны час і працаваў. Але вось паклаў сілу і здароўе, лёс кідаў яго ва ўсе бакі, і цяпер ён мала зарабляе, і сам выпрасіўся на меншую работу, каб не папсуць сабе нервы і ўсё здароўе зусім да рэшты. І пачаў казаць, што яшчэ за месяц перад гэтым быў ён на рабоце ў турме па Вропках, дзе шмат палітычных зняволеных і ў тым ліку якраз ёсць засуджаныя на працэсе Беларускае рабоча-сялянскае Грамады, і не толькі якія інтэлігенцікі, але і простыя сяляне — магчыма, і з-пад гэтых самых Крывічоў.

І казаў ён, што нельга абхадзіцца з імі ні ласкава, ні хітра, гэта толькі прыгожыя словы. І для прыкладу, хоць і коратка, не хочучы доўга развадзіць гамонку, расказаў, колькі здароўя каштавала яму апошняя галадоўка ў турме. Цягнулася яна дзесяць дзён. За гэты час зняволеныя рабілі пекалькі разоў дэманстрацыю са спевам «Інтэрнацыяналу», галоўным чынам у часе пагулянак. Чатыры дні харчавалі іх штучна. Жывое цела ім раздзіралі, білі, рукі выварочвалі, а яны адбіваліся, як звяр'ё...

А ў іх ліку і сяляне, магчыма, з-пад гэтых самых Крывічоў. Злыя і ўпартыя. Галадоўка была спынена па дзесяты дзень самімі зняволенымі ў сувязі з тым, што яна пагражала жыццю некаторых. І калі кіраўнікі хацелі спыняць галадоўку, сяляне гэтыя хацелі яшчэ далей яе цягнуць.

Пан слухаў, зацікавіўся, як гэта робяцца гэтыя галадоўкі, і прыкідліва спачуваў паліцыянту, што сапраўды служба яго цяжкая, але казаў, што таму яна і патрабуе

ўмельства. Спрачацца з паліцыянтам ён з далікатнасці не стаў. Толькі ў заключэнне выказаў думку, як бы просьбу:

— Але добра было б, пане паліцыянце, жэбы дзісяй [у] мястэчку на тым вецу кірмашовым зоставана была мая сістэма, то ест хітросць і лагоднасць... Так мне сеп здае.

* * *

Панаехала на кірмаш відзіма-нявідзіма народу.

Прыехаў і стары, але яшчэ гарачы дзядзька Якім Бузюк з сваёю жонкаю, цёткаю Марыляю, і з сваёю дачушкаю, — прыгожаю сінявокаю Настулькаю.

Прыехалі, выпраглі каня, завярнулі высока аглоблі, далі каню сена, самі захацелі спедаць пасля дарогі, бо выехалі рана. Дзядзька Якім збегаў у рэстарачню, прынёс паўлітроўкі панскае гарэлкі, а цётка Марыля тым часам расклала на калёсах на ручнічку кавалачак парэзаннага сала, парэзала каўбасу, паклала кавалачак сыру і дастала бутэльку малака. Настулька ўсё паглядала вакол, на кірмаш. Пачалі спедаць. Аж прыходзіць швагар Сымон Трапіца і, выпіўшы і закусіўшы з імі, кажа, што ходзяць па людзях чуткі, нібы паліцыянты, асуднікі і панкі зрабляць у часе мітынгу напад на беларускіх паслоў і будуць страляць з рэвальвераў у тых сялян, што пойдучь на мітынг паслоў слухаць.

Цётка Марыля адразу паверыла і спалохалася. І спярша яна зусім не хацела пушчаць туды дзядзьку Якіма, а калі ён загневаўся не на жарт і пачаў сварыцца на яе, яна сціхла і толькі прасіла: «Хоць жа ж ты там паперад дужа не вытыкайся...»

А ён і сам пайшоў і Настульку з сабою павёў, каб і яна на сваіх паслоў-абаронцаў паглядзела.

— Калі ўсе будзем хавацца, як зайцы ў хворах, дык што ж мы ўжо тады й за людзі, — разважаў ён, навесялеўшы ў вялізным натоўпе і прабіваючыся далей наперад. І прабіўся, на сваю радасць, аж да самага возу, на якім стаялі паслы: тоўсты насол — то быў таварыш Басіла, і тонкі насол — то быў таварыш Заядлы. Дзядзька Бузюк ведаў іх з ранейшага часу, калі прязджалі яны на перадвыбарныя сходы. І цяпер паківаў ім галавою з прыветнаю ўсмішкаю. І таварыш Заядлы адкіўнуў яму прыветна назад, а таварышу Басіле не было ўжо часу, бо ён сціпаў народ, падняўшы і трымаючы руку, каб ужо пачаць прамаўляць.

І пакуль казаў ён сваю прамову, таварыш Басіла (хоць і з перцам, але выкруціста, так, што і камар поса не надточыць, каб прычапіцца за парушэнне дазволеных правіл), пакуль казаў ён — ішло яшчэ ціха.

І плёскалі яму дужа многа, і шапкі ўгору кідалі, і голасам наддавалі яму свайго вялікага сначуцця, ды ізноў сцішаліся, і зноў ішло яшчэ ўсё так-сяк спакойна, — ворагі маўчалі, цярпелі.

А як начаў прамаўляць тонкім голасам і вострым словам таварыш Заядлы — паліцыянт, асіднікі і цераанрапутыя на-сялянску шпікі ўсчалі крычэць, кідацца да возу, лаяцца і штурхаць тых сялян, што былі на варце і не давалі падступацца бліжэй да паслоў.

І адзіп паліцыянт каля дзядзькі Бузюка (а гэта быў якраз той, што ехаў з папам Крывіцкім) усё маўчаў, толькі зубамі ад злосці скрыгаў ды нячыстымі вочкамі пагана бліскаў, нарэшце выхашіў з кішэні кніжачку і аловак, штосьці запісваць, а потым схапіўся леваю рукою за рэвальвер, а правую руку з тою кніжачкаю выставіў, задраў, аж затросся, галаву і паціснуўся, нягледзячы на людзей, наперад і заверашчэў благім голасам:

— Не позва́лям! Не позва́лям!

За ім і ўся іх зграя яшчэ дзічэй заекатала, загаласіла, захадзіла, каб не даць болей гаварыць паслу. Паднялі нягносны гвалт.

Паліцыянт азвярэў, пёрся проста на людзей і, калі дзядзька Бузюк лёганька адштурхнуў яго ў грудзі, як сохлага ад злосці гада, ён ударыў яго кніжкаю наводмах па губе, аж кроў пайшла...

І тады забыўся дзядзька Яхім Бузюк, гарачы ад прыроды чалавек, забыўся на ўсе жончыны перасцярогі і ўзбурыўся ад крыўды; і сам не памятаў, як гэта было, а размахнуўся і даў такую поўную пляцку на яго паліцыянкай мордзе, што й кніжачка з алоўкам з рукі яго ў пячатцы выскачыла... Быў дзядзька Бузюк некалі на месячным апалчэнскім абучэнні і хоць дысцыпліны набраўся за кароткі час мала, а ў руках сваіх з таго часу палаўчэў. Поўху мог даць ёмка.

І як ні крычалі, ні ўпрашалі паслы, каб не даваліся іхныя выбаршчыкі на правакацыю і не чапаліся з паліцыянтамі, як ні крычалі, ні ўпрашалі, а не маглі ўжо даць рады, і пачалася з той аплявухі тузганіпа, і разгарэлася яна ў вялікае набоінча...

* * *

Пядоўта цягнулася пабоішча. Павялі паліцыянты гарачага дзядзьку Яхіма Бузюка з набітаю галавою і з носам у крыві. Павялі паліцыянты за ім следам і яго прыгожую сіпявокую Настульку. Бо яна кінулася была ратаваць бацьку, і яе замяшалі ў адну кучу. Навюсенькі саматкашы палітончык яе падралі і папэцкалі ў гразь і кроў.

І яшчэ шмат каго павялі...

А тыя сяляне, што засталіся вытрымáлыя і пельга было да іх ні за вошта прычапіцца, пчыльна абступілі паслоў і праводзілі іх грамадою на станцыю і там пасадзілі іх у вагон, гледзячы, каб ніхто не ўчыніў ім якога гвалту, і тады толькі адышліся, калі пайшоў цягнік і паслы з акна памахалі ім капелюшамі.

І калі паслы паехалі, дык арыштавалі паліцыянты і шмат каго з тых вытрымáлых сялян. І некаторым нават паручнікі надзелі.

І нікога з арыштаваных не пакінулі ў Крывічоx, а з другім цягніком, цёмненька, пасадзілі ў вагоны і павезлі невядома куды — мусіць, у Вільню на Лукішкі.

Кідалася-кідалася, як падбітая курыца, цётка Марыля па мястэчку: і сярод народу, і потым на спусцелым рынку, і каля пастарунку, і каля арэштнага дому. І паехала дамоў адна, на пустых шырокіх калёсах. Паехала нічога не купіўшы. Нават гасцінца дзяцём забылася купіць.

А ці плакала ці не ў дарозе і што думала і пачувала, калі ехала дамоў, — тое ўжо хіба раскажа яна калі-небудзь сваім унукам, як добра яно ўлежыцца і зробіцца казкаю.

* * *

Так скончыўся ў гэтым годзе кірмаш у беларускім мястэчку Крывічах, што цяпер над Польшчаю.

А надвор'е было такое добрае, цёплае, яснае, — быццам і не восень, а ўсё яшчэ лета. Добры меўся быць кірмаш, а ніхто не пагуляў, не пацешыўся.

Затое пачулі вольнае слова — у той паволі, у тым праклятым катуху, у які загналі беларускую сялянскую бядноту паганья польскія паны і падпанкі — «каб па іх звод, каб учынілася ім тое, што панам у Расеі, ды яшчэ горш у сто разоў, каб піводзін і па свеце не застаўся, каб і семя іхнае сцёрлася з зямлі...» (Гэтак праклінаюць іх цяпер у Заходняй Беларусі.)

З ЗАПІСНОЇ КНИЖКІ 1930 г.

СМЕРЦЬ

13.VI

Увечары, лежачы на пасцелі і выцягнуўшы ногі, глядзеў на іх і думаў: хто будзе бачыць гэтыя ногі ў труне?

Ці, можа, не ціхі жалобны абрад будзе там, а поле дзікай бойкі, вайны, ці глыбіні мора, ці яшчэ што... напрыклад, гломазд ад разбітага цягніка?

Хочацца, каб быў абрад.

КАРШУН, ПТУШАЧКА І Я

15.VI

Цёпла, улетку, на курорце, кусты.

Іду міма.

Нешта трапечацца ў галлі кустоў...

Птушка.

Хапаю...

Гэта ж каршун забівае птушачку.

Схапіў яго за шыю і здушыў на ўсю сілу.

Трапыхаўся каршун, ды ўсё бяссілеў, шыя выцягнулася — доўгая. Ён выпусціў птушачку.

Але яна была ўжо мёртвая.

Позна я задушыў каршуна: ён паспеў задушыць птушачку.

«БАЦЬКА ОСЛІП...»

Станцыя Сковська.

Недалёка БССР.

На станцыі буфет.

Абед з дзвюх страў 55 к.

Вазьму адну першую. Эканомія. І ўсё-ткі гарачага з'еў.
Узяў.

Шчавель. Кіслы. Пясмачны. Баюся, каб не захварэць.

А белагаловы хлопчык у вясковай кашулёнцы і ўжо ў штоніках усё стаіць збоку, паглядзіш — трохку адыдзе.

Бачу, узяў адзін пасажыр на другую страву блінчыкі з сырам. Кажа — салодкія, смачныя, хоць маслам і не пахне.

Пайшоў я браць, іду назад, а хлопчык сядзіць на маім месцы і есць той шчавель з хлебам, есць пясмела, а са смакам.

А калі я еў шчавель, ішоў яшчэ хлопчык і прасіў:

— Дайце копіёчку...

— Хто ты? Беспрызорнік? — слытаўся я, каб не даць, калі беспрызорнік.

Хлопчык замяшаўся.

— Ні... Мой бацька осліп...

Я схапіў і шыбка падаў яму кавалачак хлеба.

Ён і ў суседа просіць:

— Дайце копіёчку.

— Што?

— Копіёчку.

— Што? Я сам абедаю...

Відаць, не зразумеў, што той гаворыць

— Капеечку! — падказаў я.

— А, копеечку. Нет копеечки.

ЧАЛАВЕК У КАРОНЕ

27.VI

I

Варачаюся дамоў. Як бы мост, што ў гарадскім садзе ў Мінску, але даўжэйшы і шырэйшы. Нейкія дзяўчаты, хлопчукі.

Я заляцаюся да адной. Здаровае цела, моцныя ногі. Працівіцца і смяецца — гэта ж на масту, людзі...

Нейкія хлопчукі з правага боку і з левага боку, тузгаюцца. Махаючы рукамі, чанаюць мяне. Я адбіваюся і раз моцна тузгаюць аднаго. Не спыняючы бойкі, ён, узла-

ваны на мяне, схапіў мяне адною рукою і ніяк не адпус-
кае, пельга вырвацца. Я балюча ўніўся зубамі ў яго
палец. Я ведаю, як гэта яму дужа баліць.

Цыяк вырваўся, бягу. Хлапчукоў пяць гоніцца за мною.
Я баюся, што яны, папэўна, дагоняць мяне, хачу крычаць,
але хто тут пачуе — кусты, пустышня. Хрыпла крычу.

Бягу шыбка, з вялікай лёгкасцю, чуючы паветра вакол
сябе, і, азіраючыся, бачу, што яны далёка астаюцца ад
мяне.

II

На горку ўзбягаю.

Хачу прабежчы ціханька міма, да свае кватэры, каб не
бачылі, што я ўжо вярнуўся, але праз акно ці праз дзверы
адна ўбачыла мяне і кажа: «Вось і вярнуўся». Радасна
кажа. Але мне пельга прабежчы, бо нейкія загарадкі.
І рукі свае, пералязаючы, я абпэцкаў у пельшта слізкае.

Заходжу ў сенцы ці кухню — папрасіць вады, памыць.

Шмат мяса, свініны, і цэлыя тушы кароўскія.

Зараз выпесуць вады.

Вядзе гаспадыня да калодзежа. Усё пад нейкімі па-
вешчамі, і зноў тое мяса, і на вагах мяса, і мухі садзяцца
на яго. Ведаю, што гэта вяшчуе нядобрае.

Калодзеж (помпа). Гаспадар — стары, і ні то сын яго,
ні то пляменнік, здаравенны белагвардзеец у чырвоных
штанах.

Пампуе гаспадар і ён, і ён усё стараецца так павяр-
нуць галоўку помпы, каб абліць мяне. Я гэта разумею,
выкручваюся, і яшчэ цікую пакіраваць помпу на яго са-
мога, і яшчэ трошку, нібы няўмысля, пару кіёчкам яго
самога, у яго задніцу ў чырвоных штанах.

Ён разумее, што я хітры.

Памыў рукі, іду. Там яшчэ, адзаду, вядуць над рукі
нейкую старую. Я сам знайду дарогу, — каб толькі ўцячы.

Калі ўжо выхадзіць з-пад павеці, з гэтага гумна, —
даганяе мяне гэты здаравенны, у чырвоных штанах, і на
галаве ў яго — вялікая, медзяная, але гладкая карона з
крыжыкам, і ў руках стрэльба, і дзірачка рулі глядзіць
проста мне ў грудзі...

Канец мне, бо ён не хоча, каб я вынес адгэтуль яго
тайну.

Я хачу прасіць, умаўляць не забіваць мяне, хоць і
амаль што няма надзеі на ратунак: гэтыя людзі жорсткі
і разумна-бязлітасны.

Я не ведаю, як загаварыць з ім: па-польску? (бо ён жа, пэўна, паляк), але можа загневацца — бо ён жа расійскі мапархіст.

— Гэта ты той...— (троху блытана называе мяне).— Я ведаю цябе, гэта пра цябе пісалі...

— Але ж я...

І думаю: кінуцца вон і ў роў скаціцца.

І баюся прагнуцца без ратунку, і хоць чую, што ўжо прагнуўся, строю планы ратунку: ці на яго кінуцца, на стрэльбу, ці ўніз, у роў...

Прачынаюся. 2 гадзіны пачы.

ПРЫВЯЗАНЫ ХЛОПЧЫК

13.VII.1930 г.

Куламеса на вакзале — як заўсёды.

У натоўпе — маладзіца з шырокім кошам (як плацце пасіць), а да ручкі прывязаны хлопчык, гадкоў 3—4, тоўсценькі, босенькі.

Ідзе, адна ручка прывязана, а другою трымаецца за беражок коша.

Прывязаў каротка: яна паставіла кош, і ён супуўся на зямлю з ручкаю і не можа ўзняцца.

А ў яе на руках яшчэ дзіця ці вузел.

І маўчыць ён, узнімаецца спакойна. А вакол — людскія ногі.

КАМЕНТАРЫІ

У дадзены том уваходзяць апавяданні М. Гарэцкага 1913—1930 гг.

Усе творы друкуюцца па апошніх прыжыццёвых выданнях кніг пісьменніка, публікацыях у перыядычным друку і матэрыялах з фонду М. Гарэцкага, якія захоўваюцца ў Цэнтральнай навуковай бібліятэцы імя Якуба Коласа Акадэміі навук БССР.

Пры ўстанаўленні аўтэнтычнага тэксту і напісанні каментарыяў былі выкарыстаны ўсе вядомыя публікацыі і рукапісы твораў М. Гарэцкага.

У каментарыях да тома не даюцца спасылкі на публікацыі твораў М. Гарэцкага 1959—1983 гг., акрамя тых выпадкаў, калі яны друкаваліся ў гэтыя гады ўпершыню.

Творы змяшчаюцца ў храналагічным парадку згодна дат напісання або, пры адсутнасці звестак аб іх, згодна даты першай публікацыі.

Прынятыя скарачэнні:

«Рунь» — Гарэцкі М. Рунь: Апавяданні. Вільня, 1914.

«Досвіткі» — Гарэцкі М. Досвіткі: Апавяданні. Мінск, ДВБ, 1926.

«Апавяданні» — Апавяданні: зборнік падрыхтаваны М. Гарэцкім да друку ў 1928 г.

Фонд М. Гарэцкага — матэрыялы з фонду М. Гарэцкага, які захоўваецца ў Цэнтральнай навуковай бібліятэцы імя Я. Коласа Акадэміі навук БССР.

«Выбраныя творы» — Гарэцкі М. Выбр. тв.: у 2-х т. Мінск, «Маст. літ.», 1973.

«Родны край» — чытанкі для дзяцей, падрыхтаваныя Л. У. Чарняўскай — Гарэцкай.

газ. — газета.

час. — часопіс.

I

Свой творчы шлях Максім Гарэцкі пачаў як аўтар аповядан-няў. На працягу 1913 года ў газеце «Наша ніва» былі надрукаваны аповяданні «У лазні», «Роднае карэнне», «Страхаццё», «Красаваў язмін», «У напскім лесе», «Стогны душы», у 1914 г. выйшла першая кніга — «Руць». Гарэцкі ўвайшоў у літаратуру адразу як сталы майстар, талент якога не выклікаў сумнення. Яго першыя творы і зараз стаяць сярод класічных узораў навелістычнага жанру, ім не робіцца скідак як «раннім», «пачаткоўскім», «вучнёўскім». У Гарэцкага не было перыяду творчага вучнёўства, не было твораў пераймальных. Былі сярод яго першых аповядаванняў менш і больш дасканалыя, слабейшыя і мацнейшыя, але не было няспелых, прахадных, лывынашаных.

Такая «раптоўная» творчая сталасць і сёння ўражвае. Здаецца дзіўным, як мог дваццацігадовы юнак так хутка ўвабраць у сябе вопыт створаўнага ў літаратуры да яго і як дакладна вызначыў ён для сябе сваю тэму, змог хутка знайсці свой голас. Аднак было менавіта так. Не ва універсітэтах, гімназіях, а ў пачатковай школе, вучылішчы, а пайбольш шляхам самаадукацыі Максім Гарэцкі набыў шырокую літаратурную эрудыцыю, якая дапамагла яму знайсці свой шлях у літаратуры. Але не толькі і не столькі гэта вышпеліла яго талент, колькі тое, што ішло ад роднай зямлі, народнага вопыту, народнай творчасці. З дзіцячых гадоў М. Гарэцкі пільна ўзіраўся ў жыццё, прыслухоўваўся да роднай мовы, палюбіў народныя песні, падашні, казкі. Пазаўсёды ўвайшла ў яго творчасць родная Багацькаўка. На пачатку сваёй пісьменніцкай працы ён, мабыць, яшчэ не ўсведамляў, што родная вёска, гісторыя сваёй сям'і, свайго роду будзе для яго невычэрпнай крыніцай творчасці. «Шматок роднай зямлі памерам з пантовую марку заслугоўвае, каб аб ім пісаць, і не хопіць жыцця, каб сказаць аб ім усё», — заўважыў У. Фолкнер. Гэтыя словы можна цалкам аднесці і да творчасці М. Гарэцкага, у якой важнае месца займае адлюстраванне міпулага і сучаснага роднай стараны, лёсу людзей.

У сваіх аповядаваннях Максім Гарэцкі імкнуўся разгледзець духоўны свет чалавека, які вырас і ўзгадаваўся на зямлі, быў выхаваны на прадзедаўскіх традыцыях і звычаях. І пісьменнік спрабуе разабрацца — што з шматвяковага жыццёвага вопыту было скіравана да высакароднага ў людзях, а што ішло ад забабонаў, забітасці і абуджала самыя нізасныя, агідныя бакі чалавечай натуры. Пачынаючы з ранніх аповядаванняў («Буініцы і драбніцы», «Хаўтуры», «Скрыпачка», «Усё мінаецца»). М. Гарэцкі імкнецца прасачыць, як абуджалася, вызвалялася ад векавых напластаванняў цемрашальства пытлівая думка, расла прага да святла ведаў. У шэрагу аповядаванняў аб часах паншчыны са зборніка «Досвіткі» М. Гарэцкі паказвае, наколькі моцна можа скалечыць душу прага да багацця або адчуванне сваёй улады над іншымі людзьмі.

Пісьменнік цікавіць, як абуджаюць у чалавеку нізкія памкненні або пазбаўляюць надзей на радасць, шчасце саслоўныя, рэлігійныя ўмоўнасці, забабоны, абмежаванасць духоўнага самавыяўлення, убоства жыцця. Але не толькі змрочнае, цёмнае бачыў пісьменнік у тым даўнейшым жыцці. Ён даводзіў, што здаўна жыло ў народзе і высока цанілася высакародства душы, што чала-

век у самых цяжкіх абставінах выказвае высокую годнасць, справядлівасць, добрасумленнасць. Нібы на крайніх палюсах размежавання высокага і нізкага ў чалавеку стаяць апазаванні «Дурная галава» і «Прысяга». У першым расказваецца пра духоўна скалечанага чалавека, які з лёгкай душой, бяздумна здзіўся падняць руку на такіх жа сялян, як і сам, і не адчуваў пры гэтым ніякіх дакораў сумлення. У другім апазаванні селянін Гарас, ратуючы людзей, пераадолеў у сабе нават сирадвечны страх перад боскай карай і не выдаў цімакоў прадстаўнікам улады. Добра ведаючы псіхалогію селяніна, М. Гарэцкі высока ставіць учынкі людзей, што спрабуюць пераадолець цемрашальства, забавоны, якімі была адурманена дарэвалюцыйная вёска. У апазаваннях «Што яно?», «Страхацё», «Дурны настаўнік» ён наказвае смельчакоў, якія спрабуюць кінуць выклік дзікунству, імкнуцца сваім розумам дайсці да сэнсу жыцця. І няхай з-за абмежаванасці свайго светапогляду, жывучасці перажыткаў яны не дасягаюць мэты, але гэтыя памкненні да святла ісціны ўзнімаюць іх у вачах пісьменніка. Усякая ж уступка цемрашальству, нават часовая, дробная, рашуча асуджаецца ім. Пездарма ў апазаванні «Стары прафесар» М. Гарэцкі вывеў адукаванага чалавека, вучонага, які, спрабуючы адратаваць ад смерці жонку, здрадзіў сваім перакананням. Гарэцкі піша і пра пошукі ісціны вясковай моладдзю, што толькі-толькі пачала цягнуцца да святла ведаў і, задумаўшыся над праблемамі жыцця і смерці, філасофіяй чалавечага існавання, пераадольвае ў сабе забавоннасць. Сярод іх — студэнт-медык Архіп Лінкевіч («Роднае карэнне»), настаўнік Якуб Цімохавіч («Дурны настаўнік»). І ўжо спрабуюць хоць неяк вывесці з цемры сваіх аднавяскоўцаў сялян: Клім Шамоўскі («У лазні»), Кастусь Зарэмба («У чым яго крыўда?»), настаўнік Ляксей Ляксеевіч («Зіма»). Так у творчасці Максіма Гарэцкага тэма жыцця беларускага сялянства ў дарэвалюцыйную пару пераплятаецца з тэмай народнай інтэлігенцыі, тэмай пошукаў філасофіі жыцця. М. Гарэцкі не можа не паказаць адмоўных праяў няправільна зразуметых паняццяў аб адукаванасці, інтэлігентнасці як у нечым чужых пароду. Клім Шамоўскі, Кастусь Зарэмба балюча пераносяць адчужэнне ад сваякоў, аднавяскоўцаў, якое стала адчувацца пасля таго, як яны некаторы час пажылі ў іншым асяроддзі, набылі пэўную адукацыю. Перажываюць з-за таго, што не могуць нічога зрабіць для іх. Настаўнік Ляксей Ляксеевіч ужо спрабуе і неяк дзейнічаць. Такія ж выхадцы з вёскі, як настаўнікі Мутэрка («Мутэрка») або Галон («Галон і Любачка»), пад уплывам уяўленняў пра адукаванага як пра «пана» свядома ставяць сябе вышэй вяскоўцаў. І тут ужо пісьменнік не шкадуе сатырычных фарбаў, каб паказаць, як адарванасць ад сваіх карацёў прыводзіць да маральнай дэградацыі. Асабліва жорстка ганьбуе ён тых, хто і навукі асаблівай не прыдбаў, а ўсяго толькі пажыў у горадзе, але ўжо пагарджае ўсім родным, нават бацькамі.

М. Гарэцкі імкнуўся адлюстраваць у сваіх творах не толькі сучаснае, але і мінулае. Ён пачаў вывучаць гісторыю чалавечай душы з блізкага яму часу, паступова заглыбляючыся ў тыя часы, сведкамі якіх былі яго старэйшыя родзічы, спрабаваў паказаць і больш далёкае мінулае і зноў вяртаўся ў сучаснасць, каб адлюстраваць падзеі, якія праходзілі перад яго вачыма. А падзеі былі грандыёзныя, яны рэзка змянілі звыклую хаду жыцця, многае

перайначылі ў ім. М. Гарэцкі быў салдатам у першую сусветную вайну, надтрымліваў сувязь з дзесячамі кампартыі Беларусі і Літвы ў Вільні, ведучы там актыўную асветніцкую і журналісцкую работу, а вярнуўшыся ў Савецкую Беларусь, прыняў самы жывы ўдзел у грамадскім, літаратурным і навуковым жыцці. Сярод вышэйшых дасягненняў М. Гарэцкага — творы, у якіх адлюстраваліся ўражанні ўдзельніка вайны: «Літоўскі хутарок», «Генерал», «Рускі», «На этапе». У іх аўтар выступае як гуманіст, ён пратэстуе супраць забойства чалавека чалавекам, супраць ператварэння вайны ў гульню лёсамі мільёнаў простых людзей, якія не маюць адзін да аднаго ніякай варожасці.

Хто хоча мець сапраўднае ўяўленне пра творчасць Гарэцкага-апавядальніка, бяспрэчна, павінен пазнаёміцца з раннімі публікацыямі яго замалёвак, урыўкаў з будучых аповесцей. Тое, што зараз уключана ў том, у многіх выпадках прадстаўлена ў перапрацаваным выглядзе, асобныя рэчы, такія як «Патаёмнае», «Руць», «Габрыелевы прысады», былі падзелены аўтарам на некалькі частак, якія сталі самастойнымі і друкуюцца не як апошня варыянты, а як повныя рэдакцыі. Іншыя ж творы, паадварот, сталі цаглянамі ў больш буйных пабудовах — аповесцях, — гэта можна сказаць пра аповяданні «У лазні», «У чым яго крыўда?», «Кросны», «Герой», «На гаі» і г. д. У пэўнай ступені па-ішшаму выглядае для сучаснага чытача і мова ранніх твораў М. Гарэцкага, на сённяшні погляд, ёсць і архаізмы, і ўстарэлыя напісанні, але колькі ў ёй знаходзім печаканых адкрыццяў, трапных азначэнняў, незацягanych, свежых слоў, якія пісьменнік вынес са сваёй радзімы.

У аповяданнях, напісаных пасля вяртання ў Мінск, М. Гарэцкі ўсё часцей звяртаецца да падзей, у якіх цесна пераплятаюцца гісторыя і сучаснасць; думае аб стварэнні хронікі жыцця адной сям'і, у якой можна было б адлюстраваць гістарычны шлях беларускага народа ад часоў прыгону да сучаснасці. Задума, якая надоўга захапіла М. Гарэцкага, разрасталася, пісьменнік уключаў у яе ўсё повныя сюжэтныя лініі. Адна з іх прывяла да стварэння цыкла аповяданняў «Сібірскія абразкі». Як піша ва «Успамінах пра брата» Г. І. Гарэцкі: «Максім настолькі захапіўся збіраннем матэрыялаў да «Камароўскай хронікі», што зрабіў у 1926 годзе адмысловае падарожжа ў Сібір, бо туды вялі жыццёвыя шляхі некаторых аспоўных яго герояў. З вялікай колькасці кароткіх аповяданняў сібірскага цыкла падрукавана было менш дзесяці. Але яны маюць важнае значэнне для гісторыі літаратурнай творчасці Максіма як кавалачкі будучай храікальнай эпопеі».

Не проста зараз разважаць пра «Сібірскія абразкі», разбіраць іх мастацкія якасці, бо твор не завершаны. Стаў бы гэты цыкл адным з раздзелаў «Камароўскай хронікі» або самастойным творам — невядома. Мы можам толькі захапляцца грандыёзнасцю задумы пісьменніка, яго настойлівасцю і жаданнем быць да драбніц праўдзівым у тым, што піша, а найбольш — яго надзвычайным пачуццём любові да роднага краю, да Беларусі, любові да людзей. У «Сібірскіх абразках», як ні ў якім іншым творы М. Гарэцкага, так поўна раскрыліся рысы характару аўтара, яго пачуцці.

Яшчэ адзін цыкл аповяданняў — «Люстрадзён», магчыма, таксама мае дачыненне да ідэі напісання хронікі сям'і, толькі тут

аўтар падыходзіў да рэалізацыі задумы, прытрымліваючыся іншых кампазіцыйных прыцыпаў. Ён хацеў звярнуцца да самых свежых падзей сучаснасці, паказаць эпізоды з жыцця ледзь не ў планетарным маштабе — дзеянне іх, па задуме аўтара, адбываецца па працягу аднаго-двух месяцаў у Англіі і Палестыне, у сталіцы Беларусі і невялікім мястэчку, у Крыме і на Далёкім Усходзе. На гэтую задуму напластавалася іншая — стварыць хроніку жыцця членаў адной сям'і — братоў Вышнявецкіх.

Цыкл «Люстрадзён» не быў завершаны, некаторыя абразкі засталіся ў накідах, чарнавіках. Тым не менш не можа не ўразіць градыёзнасць замыслу пісьменніка, які смела браўся за пераспрацаваныя яшчэ беларускай літаратурай тэмы. Тое ж можна сказаць і пра ўсё напісанае М. Гарэцкім. Якое тэматычнае, жаправае багацце бачыцца ў яго апавяданнях! Некаторыя з тэм, закранутых М. Гарэцкім, пазней былі разгорнуты ў буйных творах, сталі дамінуючай тэмай творчасці шэрагу беларускіх пісьменнікаў. Ёсць тэмы і сёння яшчэ нікім з сучасных пісьменнікаў не закранутыя.

Аповяданні М. Гарэцкага складаюць частку адной вялікай эпічнай кнігі пра беларускі народ, якую ён пісаў усё жыццё. Ёсць у яго апавяданнях і «скразныя» персанажы, і пераклічкі, і падобныя сітуацыі. Пісьменнік не раз вяртаўся да сваіх ранніх твораў, уключаў іх фрагменты ў больш буйныя рэчы. Да апавядання звяртаўся ён і працуючы над «Камароўскай хронікай», шэраг фрагментаў да якой запатаваны ў выглядзе замалёвак.

II

Гісторыя тэкстаў апавяданняў М. Гарэцкага даволі багатая, свосасаблівая і цікавая; яна дае вельмі каштоўны матэрыял для вывучэння ідэйна-творчай эвалюцыі пісьменніка, псіхалогіі яго творчасці, дазваляе папоўніць біяграфічныя звесткі, а таксама атрымаць уяўленне пра неажыццёўленыя задумы, плапы ненапісаных твораў.

У матэрыялах фонду М. Гарэцкага, перададзенага па захаванне ў Цэнтральную навуковую бібліятэку імя Якуба Коласа АН БССР яго жонкай Л. У. Чарняўскай-Гарэцкай і дачкой Г. М. Гарэцкай, ёсць некалькі лісткоў, на якіх пісьменнік у 1928 г. запатаваў назвы ўсіх напісаных ім твораў, пазначыў даты іх напісання. Адзін з гэтых лісткоў мае загаловак «Храналогія маіх твораў», другі — «План мае творчасці». Запісы, зробленыя ў іх, у большасці пацверджаны звесткамі з перыядычнага друку, даюць ліўнае ўяўленне пра творчую гісторыю многіх апавяданняў, дазваляюць удакладніць даты напісання ў тых выпадках, калі яны не былі пазначаны ў першых публікацыях.

Згодна «Храналогіі» першае апавяданне М. Гарэцкага «У лазні» было напісана 31 снежня 1912 г. А 25 студзеня 1913 г. яно было надрукавана ў «Нашай ніве». Рукапіс «У лазні» знаходзіцца зараз у Цэнтральнай навуковай бібліятэцы АН Літ.ССР. Гэта вядомы аўтограф ранняга перыяду творчасці М. Гарэцкага. Сярод яго рукапісаў, якія знаходзяцца ў фондзе, ёсць тэксты, што адносяцца да 1913—1916 гг., але яны ўяўляюць сабой перапрацоўкі, якія рабіліся для больш позніх публікацый.

Апавяданні М. Гарэцкага, што друкаваліся ў «Нашай ніве» на працягу 1913 года, увайшлі ў першы зборнік пісьменніка «Рунь», выдадзены ў 1914 г. у Вільні ў друкарні Марціна Кухты Беларускам выдавецкім таварыствам. Гэта апавяданні «У лазні», «Роднае карэніе», «Страхацце», «Красаваў язмін», «У панскім лесе». Акрамя таго, у кнізе «Рунь» былі ўпершыню надрукаваны апавяданні «Што яно?», «У чым яго крыўда?», «Рунь», «Лірычныя спевы», а таксама драматычны абразок «Атрута», першая публікацыя якога таксама была ў «Нашай ніве».

Пры жыцці М. Гарэцкага пекаторыя з гэтых апавяданняў друкаваліся і пазней у перыёдыцы. урыўкі з іх уключаліся ў дзіцячыя чытанкі «Родны край» Л. У. Чарняўскай-Гарэцкай. Апавяданні «У чым яго крыўда?» і «У лазні» пісьменнік аб'яднаў, перапрацаваўшы іх, у адзін твор — аповесць «У чым яго крыўда?», выдадзеную ў 1926 г.

Цікавую гісторыю мае апавяданне «Рунь», якое дало назву зборніку. У фондзе М. Гарэцкага захоўваюцца тры рукапісы, якія адносяцца да «Руні». Першы — гэта частка «Руні», у якой апавядасца гісторыя Уладзіміра З. («Памяці друга»), а таксама ўрыўкі з яго дзённіка («Да самога сябе») — усё гэта часткова перапрацавана і аб'яднана ў адно апавяданне пад назвай «Рунь». Другі — урывак з апавядання «Воіт», які ў кнізе «Рунь» падаваўся як напісаны Уладзімірам З., — таксама стаў самастойным творам. Трэці рукапіс — гэта незакончаная перапрацоўка апавядання «Княгіня». У Зборы твораў усе гэтыя рукапісы друкуюцца як асобныя творы.

Зборнік «Рунь» быў заўважаны чытачамі, якія сачылі за развіццём маладой беларускай літаратуры, да яго прыхільна паставілася крытыка. Акадэмік Я. Ф. Карскі ў кнізе «Беларусы» (т. III, выпуск 3, Петраград, 1922 г.) зрабіў досыць падрабязны аналіз твораў, якія ўвайшлі ў кнігу, і ўбачыў у асобе М. Гарэцкага пісьменніка з вялікім будучым: «...у іх (апавяданнях) ёсць усе дадзеныя, каб з аўтара з часам развіўся добры пісьменнік з самародным талентам».

Кнігу «Рунь» высока апаніў Максім Багдановіч. У артыкуле «Беларускае адраджэнне» (1914) «Рунь» змешчана ў пераліку пайбольш значных твораў таго перыяду ў беларускай мастацкай літаратуры.

У 1913—1914 гг. М. Гарэцкі напісаў яшчэ некалькі твораў малога жанру, якія або былі апублікаваны пазней, або зусім не друкаваліся пры жыцці пісьменніка. Гэта «Патаёмнае», «Буйніцы і драбніцы», «Усё мінаецца», «Гапон і Любачка», «Скрышачка», «Вясна», «Сумная дзяўчышка». Творчая гісторыя апавядання «Патаёмнае» не толькі цікавая, але і характэрная для адносін М. Гарэцкага да сваіх твораў. Напісанае ў 1913 годзе, а магчыма, і раней (у адным са спісаў «Храналогіі» твор стаіць першы, вышэй даты — 1913 — і назвы апавядання «У лазні»), яно было надрукавана ў 1918 г. Магчыма, што апавяданне перапрацоўвалася ў 1917—1920 гг. Частка апавядання была надрукавана ў 1920 г. у зборніку «Нашай нівы». Пазней, у 1924 г. таксама не поўнасцю яно змяшчалася ў газеце «Малады араты» і ў беларускім дэкламатары «Чырвоны дудар».

У фондзе М. Гарэцкага захоўваюцца тэксты апавяданняў «Патаёмнае» і «Цёмны Лес», якія ў цэлым і складаюць той першапачатковы тэкст, які публікаваўся ў 1918 годзе, але ён выгля-

дае значна перапрацаваным. Гісторыя тэксту «Патаёмнага» на гэтым не канчаецца. Назвай М. Гарэцкі ўключыў частку апавядання «Цёмны Лес» у адзін са сваіх апошніх твораў — «Скарбы жыцця». На жаль, адсутнічае першы ліст рукапісу і тэкст, які адносіцца да «Патаёмнага», захаваўся толькі ад слоў «Якуб! Якуб! — сумуе голасна зязюлечка». Да яго прымыкае таксама ў чацвёрты раз перапрацаваны тэкст фрагмента апавядання «Руіны», і ўжо затым ідзе напісанае ўпершыню.

Так выкарыстоўваючы старое, пераасэнсоўваючы яго, М. Гарэцкі ішоў да новага. Такі шлях быў уласцівы М. Гарэцкаму. Два апавяданні леглі ў аснову аповесці «У чым яго крыўда?», з апавяданняў «На гаі» (1918), «Кросны» (1919), «Як Лявон хадзіў па пошту» (1921) пачыналася аповесць «Меланхолія» (1928). Блізкія па тэме апавяданні «Рускі» (1915), «Літоўскі хутарок» (1915), «Герой» (1920) папярэднічалі з'яўленню запісак «На імперыялістычнай вайне» (1926). Дарэчы, менавіта гэтыя творы зменшаны аўтарам разам у «Плане мае творчасці» як, магчыма, асобны цыкл, аб'яднаны блізкасцю тэмы. Апавяданне «Рускі» ў першай публікацыі мела назву «На імперыялістычнай вайне (з запіснай кніжкі)».

Апавяданні «Уцекачы» (1916), «Пабожны мешчанін» (1921) былі ўключаны назвай у цыкл «Сібірскія абразкі».

Варта ўспомніць і тое, што ўпершыню храналагічны прыцип, з дакладнай датыроўкай падзей, па якім пабудавана «Камароўская хроніка» і ў значнай ступені «Віленскія камунары», быў выкарыстаны М. Гарэцкім у «Сібірскіх абразках», цыкле «Люстрадзён», ды і раней — у апавяданнях «У чым яго крыўда?», «На этапе».

Была і яшчэ адна сталая тэндэнцыя ў творчасці М. Гарэцкага — імкненне да лаканічнасці, сцісласці, умённе ў малым умясціць вялікае. Гэта тэндэнцыя знайшла выяўленне ў аўтарскай перапрацоўцы твораў, напісаных у 1915—1921 гг.

Нягледзячы на складаныя ўмовы жыцця — удзел у баях, рэчнне, цяжкі стан здароўя, М. Гарэцкі ў гэты час напісаў шэраг апавяданняў, якія належаць да лепшых узораў яго творчасці: «Літоўскі хутарок», «Рускі», «Зіма», «Маці», «Генерал», «Хадзяка», «Прысяга» і іншыя.

Лепшыя свае апавяданні М. Гарэцкі пастойліва ўдасканальваў, напраўляў, дапісваючы фразы, выкрэсліваючы цэлыя абзацы, устаўляючы новыя. Але гэта — пасля. А ў тыя гады лёс апавяданняў быў вельмі розны. Адны хутка пасля напісання друкаваліся ў беларускіх выданнях тых часоў: газетах «Наша ніва», «Вольная Беларусь», «Беларускае жыццё», «Беларуская думка», «Наша думка», «Незалежная думка», «Беларусь», «Беларускія ведамасці», «Дзянішца», «Вольны сцяг». Іншыя былі перакладзены на рускую мову і друкаваліся ў «Ізвестиях Смоленского Совета» ў аўтанеракладзе і толькі назвай на-беларуску. Некаторыя творы, як, напрыклад, «Ідэёвы чалавек», «Ахвяра», засталіся ў накідах.

Вельмі плённай была для М. Гарэцкага восень 1916 г., якую ён правёў у Гіжацку. Запісы ў «Храналогіі» дазваляюць усталяваць дакладныя даты стварэння пэўных твораў. 7—12 кастрычніка было напісана апавяданне «Маці», 18—19 — «Хадзяка», у канцы верасня — першы дзень твор «На чыстай адстаўцы». 7 лістапада напісаны «Амерыканец», 8 — «Прысяга», 10—11 — «На гаі»,

Няцяжка заўважыць, што М. Гарэцкі ўключыў у новы зборнік восем з дзесяці аповядаў, што ўваходзілі ў кнігу «Досвіткі» (апрача аповядаў «Досвіткі» і «Дурны настаўнік»), некалькі твораў са зборніка «Рунь»: «Роднае карэнне», «У панскім лесе», «Рунь», асобныя аповяданні, якія друкаваліся ў 1913 — 1921 гг. у перыёдыцы, тры аповесці, запіскі «На імперыялістычнай вайне» і два аповяданні, якія назней увайшлі ў «Сібірскія абразкі». У папцы адсутнічаюць аповяданні з «Досвіткаў», аповесць «У чым яго крыўда?» і яшчэ два творы, якія нам асабліва цікава было б убачыць, бо іх назвы ўпамінаюцца толькі ў гэтым пераліку, а саміх твораў няма. Гэта — «Удзельніцы жыцця» і «Вайна». Нельга не прыкмеціць, што для выдання ў зборніку М. Гарэцкі змяніў некаторыя загалоўкі аповядаў. «Лэдзі і Тацяна» — гэта «Панская сучка», «Крывая прысяга» была раней проста «Прысягай», аповяданне «Горды скамарох» мела назву «Страшная музыка песня», «Юлічка» — гэта «Дзёгаць», «Лявон і Муся» — «Красаваў змін». Дарэчы, у апошнім аповяданні герой меў імя Юра. Тут, мабыць, аўтар меў на ўвазе Лявона Задуму. Што ж хаваецца за назвамі «Удзельніцы жыцця» і «Вайна»? Адсутнасць шэрагу аповядаў у папцы, дзе сабраны творы са зборніка «Аповяданні», крыху праясняецца, калі паглядзець на адваротны бок старонак рукапісу аднаго з апошніх твораў М. Гарэцкага, які адносіцца да 1928 г., — «Кіпарысы». Большасць лістоў гэтага твора — разрэзаныя на 4 часткі лісты машынапісаў. Па тэксту, які, поўнасцю не захаваўся, можна зразумець, што «Кіпарысы» пісаліся на адваротных старонках падрыхтаваных да выдання аповядаў «Смачны заяц», «Панская сучка», «Сасна», «Багатая пчэльня», а таксама «Досвіткі» і «Рускі». Калі б не было «Досвіткаў», да якіх ніяк не стасуецца назва «Удзельніцы жыцця», можна было б выказаць меркаванне, што назва «Вайна» адносіцца да аповядаў «Рускі». Тады, магчыма, гэта было аповяданне «Літоўскі хутарок»? Але на адвароце двух лістоў з рукапісу «Сібірскіх абразкоў» знойдзены варыянт 1928—1929 гг. да першых старонак гэтага твора, дзе паўтараецца першапачатковая яго назва.

У «Выбраных творах» М. Гарэцкага (1973), складальнікі якога прытрымліваліся не храналагічнага прынцыпу, а надбору твораў па зборніках і цыклах, аповяданні з падрыхтаванага да выдання зборніка 1928 года даюцца па перапрацаваных аўтарам машынапісах, у некаторых з якіх маюцца аўтарскія праўкі. Трэба адзначыць, што праўкі, відаць, адносяцца да больш позняга, чым 1928 год, часу, таму можна гаварыць не аб адной, а, прынамсі, аб дзвюх перапрацоўках некаторых аповядаў. Першая рэдакцыя была зроблена да 1928 г., ад яе захаваліся машынапісы тэкстаў. Параўноўваючы іх з адпаведнымі публікацыямі, нельга не заўважыць, наколькі патрабавальна паставіўся М. Гарэцкі да сваіх твораў, зноў рыхтуючы іх да друку. Па-першае, многія аповяданні былі значна скарачаны. Знята ўсё лішняе — элементы натуралізму, расцягнутыя разважанні, грубыя выразы. Па-другое, М. Гарэцкі паглыбляў, а часам і відазмяняў характарыстыку вобраза галоўнага героя, больш выразна акрэсліваў яго сацыяльную сутнасць. Характэрным прыкладам такой значнай перапрацоўкі служыць аповяданне «Зіма». У новай рэдакцыі гэтага твора адсутнічаюць тры досыць значныя ўрыўкі, вялікі раздзел перапісаны нанова. Зняты натуралістычны эпізод у час гуль-

ні ў карты. Незадоволенасць Панаса сваім жыццём пасля скарачэння аднаго абзаца стала тлумачыцца яго жаданнем вырвацца з аднастайнасці, забітасці, цемрадзі жыцця, а не тым, што Панас «скопчыў двухкласную школу і застаўся мужыком». М. Гарэцкі звярнуў увагу і на мову твора, па праўках можна заўважыць паслядоўнасць, з якой аўтар пазбаўляўся ад дыялектычных слоў, русізмаў.

Вось некалькі прыкладаў.

Было:

аб ім нецярыліва думалі
спорка
танната
неадступна
прыставіцца
зараз масленка

Стала:

нецярыліва чакалі
спрэчка
млосць
неадчэпна
прыкінуцца
блізка масленка

Але галоўнае, што змяніў М. Гарэцкі ў апавяданні, датычыць вобраза вясковага настаўніка Ляксея Ляксеевіча. М. Гарэцкі выкрасліў тэкст урыўка з рамана, які пісаў настаўнік. Замест яго М. Гарэцкі ўвёў новы эпізод, у якім на-новаму паказаў заветныя думкі і планы творчасці настаўніка. Калі раней у апавяданні быў выведзены настаўнік, печым блізкі да Гапона Гапонавіча, адарваны ад народа, які і ў сваім «рамане» заклапочаны толькі тым, як у алегарычнай форме давесці думку, што нельга есці ўсім з адной міскі, то ў новай рэдакцыі мы бачым чалавека, які хоча прысвяціць сваё жыццё асветніцкай працы, хоча бачыць родную старану не цёмнай і прыгечанай, а сацыяльна разняволенай. Аўтарская іронія па адрасу настаўніка, аднак, не знікла, толькі гэта ўжо не злая, сатырычная іронія, а хутчэй спагадлівая ўсмешка.

Значна перапрацаваны апавяданні «Маці» і «Генерал». У першым скарачаны западта надрабязныя апісанні нараджэння дзіцяці, адсутнічаюць разважанні дзяўчыны пра сваё жыццё, яе рэлігійна-містычныя думкі, крыху зменена заключная частка твора. У другім — скарачэнне і дапрацоўка былі накіраваны на тое, каб больш паказаць генерала не праз яго разважанні, а праз учынкi, акцэнтаваць увагу чытача не на прыватным выпадку недарэчнай, пічым не апраўданай смерці аднаго чалавека на віне другога, а на большым — асуджэнні вайны як бессэнсоўнай гібелі мільёнаў людзей у імя чужых ім інтарэсаў экануататарскіх класаў.

Апавяданні «Габрыелевы прысады» і «Знібес сэрца» таксама сталі якасна новымі, дасканалымі пасля перапрацоўкі. Напісаныя на аўтабіяграфічным матэрыяле ад першай асобы, яны ў першапачатковым выглядзе мелі прыкметны адбітак прыватнага, асабістага. М. Гарэцкі ў новым варыянце значна скараціў апавяданне «Габрыелевы прысады», надаў яму большую цэласнасць.

Урывак з яго, які пачынаецца са слоў «А яшчэ зусім нядаўна...», М. Гарэцкі, мабыць, хацеў дапрацаваць і зрабіць самастойным творам, спрабаваў яго перарабляць, але не завяршыў гэтую працу.

Параўнанне трох рэдакцый аповядання «Знібе сэрца» дае падставу для цікавых назіранняў. Першая публікацыя — аўтапераклад для «Известий Смоленского Совета» — была насычана падрабязнасцямі, якія дакладна паказвалі час і месца дзеяння: «Железноводск. Август. Дивное небо. Прекрасное солнце. Живительный воздух. Великая Бештау нежится и дремлет». «Старая простая женщина с белым узлом тяжело приплелась к Смирновскому источнику». У «Дзяніцы» (другая публікацыя) мы бачым ужо новы варыянт пачатку:

«Быў слаўны нагожы дзень у жніўні месяцы на адным з каўказскіх курортаў, дзе я ў свой час лячыўся ад розных сучасных хвароб і, здавалася, ужо лепшаў».

Тут нібы робіцца спроба аддаліцца ад прыватнага, ад капкратнасці абставін дзеяння, паказаць думкі не асобы аўтара, а аповядальніка.

У трэцім варыянце наогул знімаюцца ўсякія канкрэтныя прыкметы месца дзеяння, звесткі пра героя: «Дзіўнае неба. Унакойна-гарачае сонца. Жыватворчае наветра».

Знямая гара-асілак кукобіцца і дрэмле і нагадвае егіпецкую піраміду».

Цікава, што назвай М. Гарэцкі ў сваіх творах стаў прытрымлівацца, можна сказаць, адваротнага прыпынку — як мага дакладней перадаць адчуванне часу. Але гэта былі ўжо творы іншай настраёнасці, накіраванасці, асоба аўтара ў іх прысутнічала рэдка і то хутчэй у якасці назіральніка падзей, а не самапаглыбленага ва ўласныя думкі, настроі і перажыванні.

Арыгінал аповядання, з якога рабіўся пераклад, не захаваўся, таму рускі тэкст, які мае адрозненні ад другой публікацыі, дае цікавыя дадатковыя матэрыялы. Тут мы знаходзім штрыхі да біяграфіі аўтара, яго думак, пачуццяў той пары. Напрыклад, яго разважанні пра паноў, адчуванне адзіноцтва, адчужанасці ад курортнай публікі. Лбо вось тлумачэнне адной з фраз: «Ад зямлі ты ўзят, ад зямлі ты ўзят!» — шэпча мне на вуха самотнасць мая.

Адкуль гэта? Што мне ўроілася ў галаву, які тут звязак?» А ў першым варыянце твора адказ быў: «От земли ты взят»... Ах, да! В часы моёй юности и светлых надежд я читал, кажется, шведский роман под таким заглавием. О художнике, взятом от сохи, от земли взятом». Ці не таму і запамніўся М. Гарэцкаму гэты твор, што, чытаючы яго, ён думаў пра сябе? Маленькая дэталёвая, а за ёй стаяць разважанні пісьменніка пра сваё прызначэнне як творцы, пра сваю сувязь з радзімай, народам. Пездарма ж праз усе перапрацоўкі праішоў, яшчэ больш выкрэслалізаваўся матыў тугі на родных месцінах.

М. Гарэцкі не лічыў завершанай і работу над аповяданнямі са зборніка «Досвіткі». Ацалелыя лісткі машынапісаў некаторых з іх, на якіх былі потым напісаны «Кінарысы», паказваюць, што пісьменнік многасе змяняў у такіх творах, як, напрыклад, «Смачны заяц», «Трасца», «Панская сучка», не шкадуючы выкрэсліваць фразы, абзацы, занісваў новыя, зноў перарабляў іх. У гэтых праўках выразна бачна імкненне да строгаасці нісьма, лаканізму. Раней М. Гарэцкі быў больш шчодрым у анісаннях, падрабязна анісваў некаторыя сітуацыі. Праўкі, зробленыя ім у 1927—1928 гг. у тэксце ранніх аповяданняў, паказваюць, якім патрабавальным быў пісьменнік да мовы твора. З асаблівай увагай працаваў

ён пад фіналам. Напрыклад, апавяданне «Стары прафесар» у першай публікацыі завяршалася шчасліва. Прафесар пераступіў дзеля выратавання жонкі праз свае прышчыны атэіста, вучонага, і атрымлівалася, што знахарства дапамагло: «І яна, як на тое, стала папраўляцца і да восені зусім добра ўстала на ногі. Пасля здзіжання яны выехалі ў Пецярбург, а сёлета ўжо не прыязджалі. Старая пані казалА Аўгінні, што чакаюць дзіцяці і паехалі кудысь на цёплыя воды».

У кнізе «Досвіткі» быў іншы фінал: «Але не магла памагчы навука — не памаглі і забабоны. На трэці дзень хвораЯ сканала». Толькі ці самае важнае ў творы — асуджэнне знахарства? Галоўнае ўсё ж — паказаць барацьбу забабонаў і навуковай перакананасці ў душы прафесара, няўстойлівасць вучонага ў гэтай барацьбе. І вось трэці варыянт фіналу, які мы знаходзім у аўтарскім экзэмпляры кнігі «Досвіткі», што захоўваецца ў фондзе М. Гарэцкага. Тая дакладнасць, з якой зроблены гэтыя праўкі, паказвае, што ўносіла іх рука майстра. Сканцэптваўшы ўвагу на галоўным у творы — тэме здрады сваім перакананням, М. Гарэцкі выкрэслівае апошнія абзацы — «Як бы лепей ∞ сканала» і завяршае твор, не апавядаючы далей, чым скончылася хвароба прафесаравай жонкі. Дзеля галоўнага ў творы аўтар выкрэслівае і радкі, у якіх апісваюцца любоў прафесара да фальклору, думкі Аўгінні, што прама перадаюць чытачу тое, пад чым ён павінен задумацца сам.

Застаецца толькі шкадаваць, што папка з рукапісамі зборніка «Апавяданні» не дайшла да нас у тым выглядзе, які яна мела ў 1928—1929 гг.

У фондзе М. Гарэцкага захоўваецца яшчэ адна папка, у якой сабраны рукапісы «Сібірскіх абразкоў». Пад такой назвай М. Гарэцкі задумаў напісаць твор у выглядзе шэрагу апавяданняў, аб'яднаных агульнай тэмай. У чэрвені — ліпені 1926 г. М. Гарэцкі зрабіў паездку па Далёкі Усход для знаёмства з жыццём беларусаў-перасяленцаў. У дарозе ён вёў запісы, многія з якіх былі затым апрацаваны. Акрамя таго, М. Гарэцкі ўключыў у «Сібірскія абразкі» таксама і некалькі апавяданняў, напісаных раней.

У 1916 г. ён некаторы час служыў у Іркуцку. Ubачанае там дало яму матэрыял для апавяданняў «Уцекачы» і «Пабожны мешчачап», якія ў «Храналогіі» датуюцца адпаведна 1918 і 1924 гадамі, аднак былі ўпершыню апублікаваны ў час працы над усім цыклам. У апавяданнях «Чорны лебедзь» і «Фельчар Плакун» М. Гарэцкі таксама звяртаецца да падзей, сведкам якіх ён быў у 1916 годзе, звязвае іх з сучаснасцю.

У фондзе М. Гарэцкага захоўваюцца рукапісы апавяданняў, накіды, дарожныя запісы, якія аўтар збіраўся выкарыстаць у «Сібірскіх абразках». Шэраг рукапісаў не быў апрацаваны, некаторыя часткова паўтараюць адзін аднаго, уяўляючы сабой, як, напрыклад, абразкі «Могільнік» і «Кааператар», два варыянты абразка; «На вяселлі» — чарпавы накід і больш апрацаваны тэкст. Асобныя абразкі засталіся пагул у выглядзе дарожных дзённікавых нататак.

У 1926—1928 гг. М. Гарэцкі апрацоўваў «Сібірскія абразкі», плануючы выдаць іх асобнай кнігай. Некаторыя апавяданні з цыкла («Фельчар Плакун», «Уцекачы», «Кіслая крыніца», «Малы рызыкант», «Агни») друкаваліся на працягу 1928 года ў «Звяздзе»

і літаратурным дадатку да «Савецкай Беларусі». Аднак праца над цыклам не была завершана. Некаторыя, пераважна больш апрацаваныя, апавяданні друкаваліся ў часопісе «Полымя» (1968, № 8), затым у «Выбраных творах» (1973). Поўнаасцю «Сібірскія абразкі» змяшчаюцца ўпершыню ў дадзеным томе.

Магчыма, М. Гарэцкі перапыніў працу над «Сібірскімі абразкамі», захапіўшыся новым цыклам — «Люстрадзён». З абвострай увагай адносячыся да гісторыі, жывучы ў тых абставінах, калі яна стваралася на вачах, М. Гарэцкі не хацеў жыць толькі мінулым. У яго ўзнікла задума напісаць цыкл апавяданняў, якія былі б люстрам дзён (адкуль і назва), сучасных яму, апавядалі б пра падзеі, якія хвалявалі яго ў гэтую пару жыцця. І на працягу 1929 — пачатку 1930 гадоў ствараецца цыкл апавяданняў, у якіх дакладна абазначаны не толькі месца, але і час дзеяння. На календары за 1929 год лёгка ўстанавіць, што ён абмежаваны датамі ад пятніцы 23 жніўня («Перачаканне дажджу») да панядзелка 30 верасня («Знойдзеная дачушка»). Але ў працэсе работы аўтар заўважыў, што ён мусіць у пэўных выпадках парушыць календарны прынцып, бо сюжэт асобных апавяданняў збліжаўся, а дзеянне адбывалася ў розныя дні.

У папцы, дзе сабраны рукапісы зборніка «Люстрадзён», ёсць напісаныя рукой аўтара шэсць варыянтаў парадку размяшчэння апавяданняў. Ёсць варыянт, суаднесены з датамі, але ў ім ужо адзначана недасканаласць такога парадку, робяцца заўвагі: «Чыстка» (перанесці, зрабіць пасля «Сну») або «Сон» — зрабіць да «Чысткі». Ёсць варыянт, у якім апавяданні, печым звязаныя паміж сабой, аб'ядноўваліся ў чатыры раздзелы. І ёсць яшчэ адзін цікавы варыянт, які варта прывесці поўнаасцю. Гэта замысел аб'яднаць усе апавяданні па зусім іншаму прынцыпу, звязаўшы іх паміж сабой як адзін твор пра пяць братаў Вышнявецкіх. Вось гэты запіс:

БРАТЫ ВЫШНЯВЕЦКІЯ

Першы брат. 1. Прастуда містэра Рамзая (прадстаўнік Рас. камітэту).

Другі брат. 1. Пагранічны інцыдэнт на Амуры (афіцэр).

Трэці брат. 1. Кірмашовае пабоішча ў м. Крывічах (паліцыянт).

Чацвёрты брат. 1. Асляпёны конь (аграном Вышнявецкі).
2. Якасць прадукцыі (аграном).

Пяты брат. 1. Жапчочая помста (Старабыльскі). 2. Смерць (прамоўца).

Замысел не быў рэалізаваць. Ад яго засталася толькі ўпамінанне прозвішчаў Вышнявецкі, Старабыльскі ў некаторых апавяданнях, ды яшчэ ў другім варыянце апавядання «Пагранічны інцыдэнт на Амуры» з'явіліся радкі пра белагвардзейскага афіцэра. Запіс зместу твора пад назвай «Браты Вышнявецкія» цікавы тым, што ён паказвае нам замысел стварыць нешта накшталт сямейнай хронікі, які потым увасобіўся ў «Віленскіх камунарах», «Камароўскай хроніцы». Невядома, што стрымала М. Гарэцкага ад намеру паказаць, як лёс раскідаў прадстаўнікоў адной сям'і, братаў, па ўсім свеце ад Англіі да Кітая, прывёў іх у супрацьлеглыя лагеры.

Рукапісы зборніка «Люстрадзён» засталіся неапрацаванымі,

дайшыі да нас не поўнасьцю. Страчаны апавяданні «Якасць пра-
дукцыі», «Усё любоў і пракрытая», якія ўпамінаюцца ў некаторых
варыянтах зместу, толькі невялікі ўрываек тэксту дае ўяўленне
аб змесце апавядання «Неразгаданыя людзі».

Чытач ужо знаёмы з апавяданнямі цыкла «Люстрадзён», па-
радкам іх размяшчэння. Застаецца растлумачыць, што цыкл дру-
куецца на аснове каляндарнага прынцыпу з парушэннем яго там,
дзе гэта меў намер зрабіць аўтар. Розначытанні і варыянты па-
дадзены ў каментарыях да канкрэтных твораў цыкла.

Наколькі поўна прадстаўлена ў томе спадчына М. Гарэцка-
га ў галіне малога жанру? У «Храналогіі» Максіма Гарэцкага за-
натавана амаль усё, напісанае ім на працягу 1923—1928 гг. З гэ-
тых твораў беззваротна страчаны рукапіс апавядання «Адня»,
аб чым пісаў сам М. Гарэцкі. Апавяданне гэтае напісана ў 1915
г., надрукавана не было, невідомы застаўся і яго змест. Не зной-
дзена і апавяданне «На чыстай адстаўцы», напісанае ў Гжацку
ў канцы кастрычніка 1916 г. З апавяданняў, напісаных у 1921 г.,
М. Гарэцкі называе «На заездным двары», «Нафталін», «Гутар-
ка аб відзенні», «Жыццё ў глыбокім тыле», «Спакой», «Гуляюць...»,
«Маруська», «Вечны карагод». У «Плане мае творчасці» ўпамі-
наюцца назвы «Падарожны», «Суцярэчнасці» — якія не расшыф-
раваны, як некаторыя іншыя, і абазначаюць або не напісаныя
яшчэ творы, або тыя, што былі напісаны і не захаваліся. Маг-
чыма, нешта з гэтых твораў публікавалася і пакуль не адшукана.

Ёсць і яшчэ адна акалічнасць. М. Гарэцкі часта мяняў назвы
сваіх твораў. Напрыклад, апавяданне «Панская сучка» называ-
лася ў розных публікацыях, рукапісах і ў «Храналогіі» «Сука
магната», «Лэдзі і Тацяна». Ёсць і больш складаныя загадкі.
«Чарнічка» і «Чарпушка» — назвы блізкія, але абазначаюць роз-
ныя творы, другі з іх зараз мае назву «Памылка», былі і варыян-
ты: «Грэшная чарпушка», «Чарпушка займаецца зладзействам»,
«Зладзейка», «Другая чарпушка», «Чарпушка і абразы». Таму
ёсць верагоднасць, што за некаторымі назвамі з «Храналогіі» і
«Плана мае творчасці» хаваюцца ўжо вядомыя нам творы.

Пошукі твораў М. Гарэцкага, асабліва ранніх, ускладняюцца
тым, што ён часта падпісваўся псеўданімамі, ініцыяламі, крып-
танімамі. Зараз з разнавіднасцямі іх вядома больш дзесяці:
М. Б., М. Беларус, Максім Беларус, Г. М., М. Г., А. Меціслаўскі,
Вані Амеціслаўскі, М-скі А., Псеўданім, Гар-цкі, Дзед Кузьма,
Кузьмянкоў. Некаторыя з іх ужываліся адзін-два разы, напры-
клад, апошні. Прозвішчам «Кузьмянкоў» было падпісана апавя-
данне «Дурная галава» (Беларускі звод, 1922). Можна быць, М. Га-
рэцкі выкарыстаў яго як блізкае псеўданіму «Дзед Кузьма». Пры-
гадаем, што «Віленскія камунары» былі напісаны «ад імя» Мацея
Мышкі, «Люстрадзён» пісьменнік збіраўся выдаць пад псеўдані-
мам «Мізэрыус Монуэ», а невялікая пататка «Няхай жыве каму-
ністычная Беларусь!» у «Ізвестнях Смоленскага Савета» (1919) бы-
ла падпісана — П. Б.-н.

Кожны з сабраных у першым томе твораў мае сваю гісто-
рыю, аб усіх немагчыма напісаць. Чытачу, які жахае зазірнуць
у творчую майстэрню М. Гарэцкага, многае можа даць знаёмства
з варыянтамі тэкстаў. Гэта дазволіць лепш зразумець, як гарта-
ваўся талент М. Гарэцкага, як пастойліва працаваў ён над сло-
вам, удасканалваў сваё майстэрства.

М. П. Кенька

У ЛАЗНІ (с. 47)

Друкуецца на кнізе «Рунь». Упершыню — газ. «Наша ніва», 1913, 25 студзеня. Датуецца 31 снежня 1912 г. згодна запісу ў «Храналогіі маіх твораў». У Цэнтральнай навуковай бібліятэцы АН Літ. ССР захоўваецца рукапіс апавадання, які М. Гарэцкі даў у рэдакцыю «Нашай нівы». Твор быў падпісаны псеўданімам «Максім Беларус», але ніжэй М. Гарэцкі напісаў звесткі аб сабе: «Крэсцьянін вёскі Малае Багацькаўкі Шамоўскае воласці Меціслаўск. нав. Маг. губ. Маке. Іван. Гарэцкі. Адрас: Горкі Маг. губ., каморніцка-агранамічнае вучылішча, М. І. Гарэцкаму». У рукапісе апаваданне датуецца 3 студзеня 1913 г., што верагодна лічыць датай адпраўкі твора ў рэдакцыю.

«У лазні» — першае апаваданне пісьменніка. Яно ўвайшло ў першы яго зборнік «Рунь» (1914). Друкавалася таксама ў газ. «Гоман», 1918, 19, 22 лютага (№№ 15, 16). Увайшло ў перапрацаваным выглядзе ў аповесць «У чым яго крыўда?» (Мінск, Дзяржаўнае выдавецтва Беларусі, 1926 г.).

ПАТАЁМНАЕ (с. 53)

Друкуецца па рукапісу, які захоўваецца ў фондзе М. Гарэцкага. Упершыню твор пад такой назвай друкаваўся ў час. «Варта», 1918, № 1. Ён пазней некалькі разоў перапрацоўваўся. Частка апавадання як самастойны твор друкавалася ў зборніку «Нашай нівы» (1920 г.), у зборніку «Беларускі дэкламатар «Чырвоны дудар» (Мінск, выд. «Савецкая Беларусь», 1924), у газ. «Мамады араты», 1924, 24 чэрвеня.

Па тэксту «Беларускага дэкламатара «Чырвоны дудар» друкаваўся ў «Выбраных творах». У фондзе маюцца рукапіс апавадання «Патаёмнае» і машынапіс з праўкамі аўтара другога апавадання «Цёмны Лес», якія раней складалі адзін твор. Абодва апаваданні значна адрозніваюцца ад першай публікацыі. Дакладная дата перапрацоўкі не вызначана, прыблізна можна аднесці яе да 1926—1928 гг. Датуецца 1913 г. згодна «Храналогіі».

Урыўкі з апавадання (пад назвай «Наша бацькаўшчына» і «Цёмны Лес») друкаваліся ў чытанцы «Родны край» (кн. 3—4) Л. У. Чарняўскай-Гарэцкай.

ЦЁМНЫ ЛЕС (с. 55)

Друкуецца па машынапісу, які захоўваецца ў фондзе М. Гарэцкага. Уяўляе сабой частку апавадання «Патаёмнае», перапрацаваную аўтарам. У перапрацаваным выглядзе друкуецца ўпершыню. Датуецца 1913 г. згодна «Храналогіі». Машынапіс мае аўтарскія праўкі, частка тэксту дапісана чарнілам.

СТОГНЫ ДУШЫ (с. 58)

Друкуецца па газ. «Наша ніва», 1913, 16 мая, дзе было апублікавана ўпершыню. Датуецца 1913 г. па часе публікацыі.

РОДНАЕ КАРЭННЕ (с. 58)

Друкуецца па кнізе «Рунь». Упершыню — газ. «Наша піва», 1913, 2, 9, 16 жніўня і 5 верасня, пад назвай «Родныя карані». Першая публікацыя была падпісана: «Максім Беларус». Урыўкі пад назвай «Ваўкі» і «Роднае карэнне» ўключаліся ў чытанку «Родны край». Акадэмік Я. Ф. Карскі ахарактарызаваў гэты твор як «прекрасный рассказ по содержанию и по естественности изложения» (Е. Ф. Карский. «Белорусы», т. III. вып. 3, Петраград, 1922, с. 372). Датуецца 1913 г. па часе публікацыі.

У ПАНСКІМ ЛЕСЕ (с. 80)

Друкуецца па кнізе «Рунь». Упершыню — газ. «Наша піва», 1913, 12 верасня за подпісам «М. Г.». Датуецца 1913 г. па часе публікацыі.

КРАСАВАЎ ЯЗМІН (с. 81)

Друкуецца па кнізе «Рунь». Упершыню — газ. «Наша піва», 1913, 28 верасня за подпісам «М. Г.». Датуецца 1913 г. па часе публікацыі.

СТРАХАЦЕЎ (с. 85)

Друкуецца па кнізе «Рунь». Упершыню — газ. «Наша піва», 1913, 24 кастрычніка. Падпісана «Г. М.». Друкавалася ў газ. «Гоман», 1916, 2 чэрвеня; у скарачаным выглядзе ўключалася ў чытанку «Родны край» (кн. 1.). Датуецца 1913 г. па часе публікацыі.

ШТО ЯНО? (с. 87)

Друкуецца па кнізе «Рунь», дзе было апублікавана ўпершыню. Датуецца 1913 г. згодна запісу ў «Храналогіі».

БУШЫЦЫ І ДРАБЫЦЫ (с. 101)

Друкуецца па машынапісу з фонду М. Гарэцкага. Пры жыцці пісьменніка не друкавалася. Упершыню — час. «Полымя», 1968, № 8. Датуецца 1913 г.

УСЕ МІНАЕЦА (с. 101)

Друкуецца па машынапісу з фонду М. Гарэцкага. Упершыню — час. «Полымя», 1968, № 8. Датуецца 1913 г.

ХАЎТУРЫ (с. 102)

Друкуецца па машынапісу з фонду М. Гарэцкага.

Упершыню — газ. «Беларускія ведамасці», 1921, 3 кастрычніка, пад назвай «Самае кароткае апавяданне». У першай публікацыі датуецца вераснем 1921 г. У машынапісе датуецца 1913 г.

РУНЬ (с. 103)

Друкуецца па машынапісу і рукапісах з фонду М. Гарэцкага. Упершыню — «Рунь». Датуецца 1914 г. згодна запісу ў «Храналогіі». Апавяданне ў першай публікацыі ўключала ў сябе напісаную ад імя аўтара частку «Памяці друга», у якой апавядалася пра Уладзіміра З., творы якога ён нібыта прадстаўляе чытачу, затым ішлі ўрыўкі з саміх твораў пад назвай «Войт», «Княгіня», «Да самога сябе», «Кавалкі з днеўніка».

Пазней М. Гарэцкі дапісаў апавяданне «Войт», перапрацаваў таксама ўрывак «Княгіня», але асобна гэтыя творы не друкаваліся. Пад назвай «Рунь» былі пасля перапрацоўкі аб'яднаны астатнія часткі. Дата перапрацоўкі дакладна не ўстаноўлена, прыблізна 1926—1928 гг. У перапрацаваным выглядзе друкуецца ўпершыню.

ВОЙТ (с. 113)

Друкуецца па машынапісу, які захоўваецца ў фондзе М. Гарэцкага. Упершыню — зб. «Рунь». Датуецца 1913 г. Урывак з апавядання «Рунь», напісаны ад імя Уладзіміра З., быў дапрацаваны М. Гарэцкім, стаў самастойным творам.

[КНЯЗЕЎПА] (с. 115)

Друкуецца па рукапісу, які захоўваецца ў фондзе М. Гарэцкага (ф. 7, воп. 1, адз. зах. 38, лісты 12—14). Упершыню — пад назвай «Княгіня» ў кнізе «Рунь», друкавалася як частка з аднайменнага апавядання, дзе было пададзена як пад'ява апавядання Уладзіміра З., пра якога пісаў аўтар. («Вось другое апавяданне, у каторым Уладзімір хацеў апісаць гістарычныя часы Беларусі»).

Тэкст рукапісу напісаны чорным чарнілам, маюцца паасобныя праўкі. У параўнанні з тэкстам кнігі «Рунь» рукапіс мае больш блізкую да сучаснай арфаграфію, што даказвае яго пазнейшае паходжанне. Радкі «Нашто ~ табе?» — адсутпічалі ў першай публікацыі.

Можна з пэўнай падставай меркаваць, што аўтар перапрацоўваў апавяданне, маючы намер зрабіць яго самастойным творам, як і «Войт». У рукапісе апавяданне не мае назвы. Памі выкарыстоўваецца назва першай публікацыі, змененая ў адпаведнасці з аўтарскай праўкай (Замест «Княгіня» — «Князеўпа»). Датуецца 1913 г.

У ЧЫМ ЯГО КРЫУДА (с. 116)

Друкуецца па зб. «Рунь», дзе было ўпершыню апублікавана. Датуецца 1914 годам. Аповяданне паслужыла асновай для аднайменнай аповесці, у якую было ўключана ў дапрацаваным выглядзе таксама аповяданне «У лазні».

СКРЫПАЧКА (с. 129)

Друкуецца па рукапісу з фонду М. Гарэцкага. Пры жыцці пісьменніка не друкавалася. Упершыню — час. «Полымя», 1968, № 8. Дата напісання дакладна не ўстаноўлена. Па зместу можна меркаваць, што аповяданне пісалася ў ранні перыяд творчасці М. Гарэцкага.

ВЯСНА (с. 129)

Друкуецца па машынапісу з фонду М. Гарэцкага. Упершыню — час. «Полымя», 1968, № 8. Датуецца 1914 г. згодна даты ў машынапісе, настаўленай аўтарам.

СУМНАЯ ДЗЯУЧЫНКА (с. 132)

Друкуецца ўпершыню па рукапісу з фонду М. Гарэцкага. Рукапіс уяўляе сабой ліст са сшытка, у верхняй частцы якога прыклеена выразка — ліст неліновапаай паперы з тэкстам першых пяці абзацаў аповядання. Загалавак і далейшы тэкст дапісаны на асноўным лісце. Праўкі зроблены чорным чарнілам, якім напісаны і ўвесь тэкст. Апошні абзац закрэслены чырвоным алоўкам, але ў дадзеным томе ён адноўлены, таму што падае аповяданню большую завершанасць. Датуецца 1914 г.

ДЗЕГАЦЬ (с. 133)

Друкуецца па машынапісу, які захоўваецца ў фондзе М. Гарэцкага. Упершыню — газ. «Наша ніва», 1915, 22 мая. Датуецца 12 красавіка 1915 г. («Храпалогія»).

Машынапіс твора правак не мае, апрача загалоўка, надпісанага вышэй ранейшага — «Юлічка» — алоўкам. Апрача гэтай назвы, у «Плане мае творчасці» ўпамінаецца яшчэ адна: «Дзёгаць і шыл». М. Гарэцкі планаваў уключыць «Дзёгаць» у зборнік «Аповяданні».

ЧАРШЧКА (с. 137)

Друкуецца па машынапісу з фонду М. Гарэцкага. Упершыню — газ. «Вольная Беларусь», 1917, 8 снежня. Пад загалоўкам «Монашенка» друкавалася (у перакладзе аўтара) на рускай мове ў газ. «Известия Смоленского Совета» 25 кастрычніка 1918 г. пад псеўданімам «Дзед Кузьма». Урывак пад назвай «Восень» уключо-

чаўся ў чытанку «Родны край» (кн. 3—4). Твор напісаны ў Багацькаўцы.

Машынапіс мае праўкі, зробленыя алоўкам. Уверсе, збоку ад загалоўка, напісана: «Восень».

ЛІТОЎСКІ ХУТАРОК (с. 140)

Друкуецца па газ. «Беларусь», 1920, 12, 13, 15 чэрвеня, дзе было ўпершыню апублікавана. Датуецца 1915 г., дата завяршэння — 7 красавіка 1915 г. Дата прыводзіцца ў першай публікацыі.

У фондзе М. Гарэцкага ў напцы з рукапісамі апавяданняў цыкла «Сібірскія абразкі» на адваротным баку лістоў 112—113 (апавяданне «Пад'езд») ёсць рукапісы двух варыянтаў пачатку апавядання «Літоўскі хутарок», перакрэсленыя сінім чарнілам. Датаваць рукапісы пэўным годам не ўяўляецца магчымым, але па ўскосных дадзеных (пачырк, асаблівасці арфаграфіі) можна меркаваць, што спроба перапрацоўкі апавядання рабілася каля 1928—1929 гг.

РУСКІ (с. 154)

Друкуецца па машынапісу, які захоўваецца ў фондзе М. Гарэцкага. Упершыню — час. «Полымя», 1925, № 1 пад загалоўкам «На імперыялістычнай вайне (З запісной кніжкі)». Датуецца 1915 г. згодна запісу аўтара. Магчыма, твор па задуме аўтара павінен быў уваходзіць у запіскі «На імперыялістычнай вайне». У фондзе М. Гарэцкага маецца выразка з часопіса і машынапіс з праўкамі аўтара.

ЗІМА (с. 158)

Друкуецца па машынапісу, які захоўваецца ў фондзе М. Гарэцкага. Упершыню — газ. «Вольная Беларусь», 1918, 23, 30 чэрвеня. Датуецца 1915—1917 гг. Дата завяршэння — 17 кастрычніка 1917 г. Для зборніка «Аповяданні» твор перапрацоўваўся. М. Гарэцкі значна скараціў яго, зняў апісанні, у якіх былі элементы натуралізму, зрабіў шматлікія праўкі.

МАЦІ (с. 171)

Друкуецца па машынапісу, які захоўваецца ў фондзе М. Гарэцкага. Упершыню — газ. «Вольная Беларусь», 1918, 4 жніўня. Датуецца 1916 г. згодна «Храналогіі». Напісана 7—12 кастрычніка ў Гжацку. Для зборніка «Аповяданні» твор быў значна перапрацаваны.

ХАДЗЯКА (с. 177)

Друкуецца па машынапісу, які захоўваецца ў фондзе М. Гарэцкага. Упершыню — газ. «Вольная Беларусь», 1918, № 41. Дату-

ецца 1916 г. Напісана ў Гжацку 18—19 кастрычніка. Машынапіс мае рукапісныя праўкі.

ГЕНЕРАЛ (с. 181)

Друкуецца па машынапісу, які захоўваецца ў фондзе М. Гарэцкага. Упершыню — газ. «Вольная Беларусь», 1918, 12 мая. Датуецца 1916 г. згодна «Храналогіі». Напісана ў Гжацку 20—23 кастрычніка. Пры падрыхтоўцы зборніка «Апавяданні» М. Гарэцкі істотна перапрацаваў твор.

АМЕРЫКАНЕЦ (с. 188)

Друкуецца па газ. «Вольная Беларусь», 1917, 14 лістапада, дзе ўпершыню апублікавана. Датуецца 1916 г. згодна запісу ў «Храналогіі». Напісана ў Гжацку 7 лістапада. Друкавалася без змен таксама ў «Беларускай думцы», 1919, № 2—3.

ПРЫСЯГА (с. 195)

Друкуецца па зборніку «Досвіткі». Упершыню — газ. «Наша ніва», 1920, 28 кастрычніка, 1, 12, 16 лістапада. Датуецца 1916 г. згодна запісу ў «Храналогіі». Напісана 8 лістапада ў Гжацку. У пераліку зместу зборніка «Апавяданні» пазвана «Кривая прысяга».

ДЗВЕ СЯСТРЫ (с. 202)

Друкуецца па час. «Вольны сцяг», 1921, 15 кастрычніка, дзе было ўпершыню апублікавана. Датуецца 1916 г. згодна запісу ў «Храналогіі». Напісана 26 лістапада ў Гжацку. У «Храналогіі» мела назву «Дзве сястрычкі».

ПА ЭТАПЕ (с. 206)

Друкуецца па машынапісу, які захоўваецца ў фондзе М. Гарэцкага. Упершыню — «Полымя», 1972, № 7. Датуецца 1916 г. згодна машынапісу. Дапрацаваны твор М. Гарэцкі планаваў уключыць у зборнік «Апавяданні». Магчыма, твор друкаваўся раней, але звестак пра гэта не знойдзена. Напісана ў Гжацку.

Закрэсленае ў машынапісе:

Я запісаў сабе назву вёскі і дзе яна знаходзіцца, каб пасля вайны, калі застаўся жывы, паехаць туды ў этнаграфічную экспедыцыю.

ГАБРЫЕЛЕВЫ ПРЫСАДЫ (с. 211)

Друкуецца па машынапісу, які захоўваецца ў фондзе М. Гарэцкага.

Упершыню — газ. «Вольная Беларусь», 1918, 24 лютага пад загалоўкам «Габрыелевы алеі».

Згодна «Храналогіі» апавяданне завершана 28 верасня 1917 года ў Жалезнаводску. Перапрацавана ў 1928 годзе для выдання ў зборніку «Апавяданні». У параўнанні з першай публікацыяй тэкст апавядання значна зменены, зроблены шэраг скарачэнняў, правак. Вялікі ўрывак тэксту «Габрыелевых прысад» (анісане Кіславодска), выключаны з першапачатковага варыянту, захоўваецца ў фондзе М. Гарэцкага пад умоўнай назвай «Кіславодскія замалёўкі».

Перапрацоўваючы апавяданне, М. Гарэцкі імкнуўся зрабіць яго больш кампактным, больш сцісла пераказана ў творы гісторыя Габрыеля, зняты і вялікі ўрывак, у якім былі запатаваны разважанні аўтара, змрочныя, містычныя думкі аб жыцці. Яны былі скашчэнтраваны ў адным абзацы, данісаным назвай: «Прышоў вялікі час, і вялікай працы чакае краіна. Мала я жыў, мала зрабіў. Хворы, канаюся ў мінулым, падводжу ўбогія рахункі. Не ведаю, куды павядуць мяне мае жыццёвыя дарогі». Але і гэты ўрывак быў закрэслены. Мы захавалі яго ў апавяданні таму, што без яго перарывалася сувязь з далейшым.

Перапрацаваны варыянт апавядання набыў большую абагуленасць, элементы аўтабіяграфічнага, дакументальнага характару ў ім падначалены задуме ўзняцца да тыповага, усеагульнага.

[КІСЛАВОДСКІЯ ЗАМАЛЁУКІ] (с. 215)

Друкуецца па рукапісу, які захоўваецца ў фондзе М. Гарэцкага. Датуецца 1917 годам. Рукапіс уяўляе сабой асобныя лісты з тэкстам, які напісаны чорным чарнілам, наклееныя на чатыры лісты. Пад рукапісам дата: 28/IX 1917. Жалезнаводск — тая ж, што і ў апавяданні «Габрыелевы алей», часткай якога з'яўляецца ўрывак. Магчыма, М. Гарэцкі меў памер надрукаваць гэты твор як самастойнае апавяданне. У параўнанні з адпаведным тэкстам 1918 года ва ўрыўку расшыфраваны назвы Кіславодск, Пяцігорск, Жалезнаводск, Эльбрус, якія ў першай публікацыі абазначаліся толькі першай літарай, зняты асобныя абзацы, у якіх прасочвалася сувязь з «Габрыелевымі аляямі», пекаторыя разважанні, думкі.

Апошнія абзацы (Ляцеў ~ Дзе вы?) амаль супадаюць з адпаведнымі радкамі з «Габрыелевых прысадаў». Назва «Кіславодскія замалёўкі» — умоўная, у рукапісе яе няма.

ЗІШБЕЕ СЭРЦА (с. 218)

Друкуецца па машынапісу, які захоўваецца ў фондзе М. Гарэцкага. Упершыню: «Известия Смоленского Совета», 1918, 9 сакавіка, пад назвай «Щемит сердце» ў перакладзе на рускую мову, зробленым аўтарам. Друкавалася пад псеўданімам «Дзед Кузьма». Упершыню ў арыгінале — газ. «Дзяніца», 1918, 7 лістапада. Датуецца 1917 г. згодна «Храналогіі». Напісана ў Жалезнаводску, як і «Габрыелевы прысады». Машынапіс правак не мае, алоўкам дапісана толькі апошняя фраза.

ПАІСКАЯ СУЧКА (с. 221)

Друкуецца на тэксту зборніка «Досвіткі». Упершыню — газ. «Ізвестыя Смаленскага Савета», 1918, 14 студзеня, пад назвай «Сука магната» на рускай мове ў перакладзе аўтара, пад псеўданімам «Дзед Кузьма». Упершыню ў арыгінале — газ. «Беларуская думка», 1919, № 20—23. Друкавалася таксама ў газ. «Беларусь», 1920, 17, 18 сакавіка (з падзагалоўкам «Апавяданне з часоў паншчыны»), у зборніку «Досвіткі» (1926). Урывак пад назвай «Хаўтуры за прыгонам» змяшчаўся ў 3—4 кнізе чытанкі «Родны край». Датуецца 1918 г. згодна запісу ў «Храналогіі»: студзень 1918, Смаленск. У варыянтах і ў «Храналогіі» мела таксама назвы «Лэдзі», «Лэдзі і Тацяна», «Сука магната».

ІДУЦЬ УСЕ — ІДУ Я... (с. 232)

Друкуецца на час. «Беларускае жыццё», 1919, № 2, дзе было надрукавана ўпершыню. Датуецца 1919 г. згодна часу публікацыі.

ТАМАШЫ (с. 234)

Друкуецца на час. «Вольны сцяг», 1920, № 1, дзе было ўпершыню апублікавана. Датуецца 1920 г. згодна часу публікацыі. У фондзе М. Гарэцкага, у папцы, дзе сабраны разрозненыя старонкі-ўрыўкі асобных твораў, — ёсць ліст, напісаны чорным чарнілам, які ўяўляе сабой урывак з, мабыць, больш ранняга рукапісу «Тамашоў». І пачатак яго (Каб цябе ~ на яго словы) амаль супадае з тэкстам першай публікацыі, працяг жа — адсутнічае.

Варыянт рукапісу:

с. 240

⁴¹ Каб табе ~ маўчыш! — адсутнічае.

с. 241

¹ Замест: па-боску // па добраму.

¹⁻⁶ Ні разу ~ божа пап!» — адсутнічае.

⁷ Пасля словы//Яна думала пра сваё жыццё і шкадавала сябе. Яна была з беднага двара, за беднага зайшла замуж. Пажыла з ім троху, і ён памёр, пакінуўшы яе ўдавою з малым на руках. Памёрла і малое. Вярнулася да бацькі, думала лепей будзе, чым у мужавых братоў, што пачалі ўжо гыркаць на яе. А там браты пачалі гыркаць. У наймы пайшла. Спярша ў пацкоў па фальварках служыла, а тады ў мястэчка да пісара пацялася. Уцякла ад пісара, бо чапіцца пачаў. Ваданоскаю ў местачковых крамнікаў была, па суботах у печы ім паліла і ўсякую цяжкую чорную работу рабіла. І вось падкруціўся гэты пракляты Тамаш.. Нашто было ісці за яго? На смачнейшы кавалак хлеба разлічала. Горак стаў гэты кавалак, так горак, што жыць не хочацца... А вось другі год жыве, і дзіця няма. І не любіць яна Тамаша. Нялюбы чалавек. Адна радасць — Міхалка ў хаце. А Тамашу (бацьку — закрэслена) вярзецца (нялюба — закрэслена) ужо, што ў яе з Міхалкаю... (ёй Міхалчынае — закрэслена).

ЗЛОСІЦЬ (с. 241)

Друкуецца на матэрыялах з фонду М. Гарэцкага. Упершыню — газ. «Наша думка», 1921, 22 студзеня. Датуюцца 10 снежня 1920 г. згодна даты ў першай публікацыі.

ДОСВІТКІ (с. 243)

Друкуецца па кнізе «Досвіткі». Упершыню пад пазвай «Удосвецця» ў газ. «Беларускія ведамасці», 1921, 20 снежня. У параўнанні з тэкстам кнігі першая публікацыя мае адрозненні. Датуюцца 1921 г. згодна часу першай публікацыі. Твор друкаваўся і ў газеце «Чырвоная змена», 1926, 24 верасня.

Варыянты газ. «Беларускія ведамасці»:

с. 243—244

³⁷⁻²⁹ Замест: Доўгімі ~ надданных. //

Доўга цягнуцца зімовыя досвіткі.

Гэты час — найлепшая пара для развіцця нашае народнае паэзіі і пераказаў старыны.

Цэлы год прабыў я парабкам у заможнага хадзяіна (тут слова «гаспадар» ужо забыліся) у захалусці Смаленскае губерні і з найбольшай прыемнасцю ўспамінаю якраз бясконцыя зімовыя досвіткі.

Дзед казаў казкі і розныя прыгоды з даўняй мінуўшчыны. Ад яго, майго люблага старога дзядулькі Анупрэя, чуў я гісторыі з часоў прыгоншчыны, спісаныя ў «Пацкай сучцы», «Прысязе», «Асілку», «Прыгоне» і іншых апавяданнях.

Яго старэйшы ўнук, дваццацёхгадовы хлапец Гаўрыла, часта перабіваў нам ціхую, стройную плынь казання й слухання.

Маладая думка заўсёды бунтавала супроць пакоры паддапых папам.

с. 245—246

⁴³⁻¹⁶ Замест: Маўчыць ~ дзядулі... // Доўга цягнуцца зімовыя досвіткі. Яшчэ далёка да світаня.

ПАМЫЛКА (с. 246)

Друкуецца на матэрыялах з фонду М. Гарэцкага. Тэкст уяўляе сабой наклееную на паперу выразку з газеты, па якой М. Гарэцкі зрабіў шэраг правак. Пэўны час было невядома, адкуль выразка, у кампартарыях да «Выбраных твораў» М. Гарэцкага адзначалася, што дата і месца публікацыі не ўстаноўлены. Упершыню апублікавана пад пазвай «Грэшная чарнушка» ў газ. «Наша думка», 1921, 29 студзеня. Пад тэкстам прастаўлена дата — 10 снежня 1920 г. У «Храпалогіі» твор быў запісаны пад пазвай «Чарнушка займаецца зладзействам» і датаваўся 1921 годам. Аднак дату, прастаўленую ў першай публікацыі, трэба лічыць больш правільнай.

Апавяданне мела таксама варыянты назвы: «Другая чарнушка», «Чарнушка і абразы», «Зладзейка».

«ДУРНЫ НАСТАУНІК» (с. 248)

Друкуецца па кнізе «Досвіткі». Упершыню — газ. «Беларускія ведамасці», 1921, 14 снежня пад загалоўкам «Дурны вучыцель». Датуецца 25 жніўня 1921 г. згодна «Храналогіі».

ТРАСЦА (с. 253)

Друкуецца па кнізе «Досвіткі», дзе апублікавана ўпершыню. Датуецца 18 жніўня 1921 г. згодна «Храналогіі».

СМАЧНЫ ЗАЯЦ (с. 257)

Друкуецца па кнізе «Досвіткі». Упершыню — газ. «Беларускія ведамасці», 1921, 10 кастрычніка пад загалоўкам «Папшчына». Датуецца 21 жніўня 1921 г. згодна «Храналогіі».

Публікавалася без змен у першым зборніку «Беларускіх ведамасцей» (Вільня, 1921). Сярод варыянтаў першай публікацыі ўяўляе цікавасць пазней зняты ўрывак, дзе М. Гарэцкі скарыстоўвае беларускую казку пра паходжанне шляхты.

с. 261

Варыянты газ. «Беларускія ведамасці»:

Пасля: Бжастоўскі //, вядомы ў сваім часе па ўсю Рэч Паспалітую дуэліста і забойца аднаго В-га ксяндза. Хто чытае старыняныя кнігі, той ведае аб гэтым скандальным забойстве графам жартаўлівага ксяндза, быўшага яго духоўніка і друга. Для няведających — кароценькая спраўка. Ксёндз быў з добрай шляхты і за чаркай мёду любіў, па жартаўлівасці сваёй натуры, пасмяяцца над важнымі тытуламі. Адноўчы, гасцюючы ў графа ў Бжаставіцах, у цеснай вышывацкай кумпаніі, у якой быў і граф, ксёндз гэты апавядаў вядомую беларускую легенду аб паходжанні князёў і графаў. — «Калі бог тварыў людзей, дык кандыдатаў па князёў і графаў ён памазаў маслам. А нейкі падла-сабака, смакуючы масла, прыбег і з'еў памазаных. Загневаны бог схопіў яго за хвост і пачаў трэсці. З-пад хваста пасыпаліся кандыдаты, і які зваліўся пад вішню, зрабіўся князь Вышпявецкі, каторы пад асіну — граф Асіноўскі, той, што пад бярозу, той граф Бжастоўскі, па-беларуску Берастоўскі»... Шалёны граф, самалюбны ў тытульных справах, прымусіў свайго духоўніка тут жа, у кабінцеце, стаць з ім на паядынак і забіў з пісталета перабраўшага меру хмельнага ксяндза, за што мусіў на нейкі час нават уцічы ад каралеўскага суда за межы Рэчы Паспалітай.

— Скуль яснавляльможны дастаў яго? — спытаўся ў князя аб кухары гэты самы граф Бжастоўскі.

Пасля: ніякава // Гэта мы яму — «людцы» — усміхнуўся шляхетны граф Бжастоўскі па простую мову кухара.

ЕДУ ДАМОУ (с. 264)

Друкуецца па тэксту газ. «Беларускі зван», 1922, 4 ліпеня, дзе было ўпершыню апублікавана. У першай публікацыі датуецца 28 жніўня 1921 г.

СТРАШНАЯ МУЗЫКАВА ПЕСНЯ (с. 265)

Друкуецца па кнізе «Досвіткі». Упершыню — газ. «Беларускія ведамасці», 1921, 7 лістапада. Датуецца 29 жніўня 1921 г. згодна «Храналогіі». У пераліку зместу зборніка «Апавяданні», куды М. Гарэцкі плапаваў уключыць гэты твор, ён пазваны «Горды скамарох».

СКАРБ (с. 270)

Друкуецца па машынапісу з фонду М. Гарэцкага. Упершыню — газ. «Беларускія ведамасці», 1921, 17 кастрычніка пад загалоўкам «Гутарка аб кладзе». Датуецца 7 верасня 1921 г. згодна «Храналогіі».

САСНА (с. 273)

Друкуецца па кнізе «Досвіткі». Упершыню — газ. «Беларускі звоп», 1922, 24 лютага. Датуецца 9 верасня 1921 г. згодна «Храналогіі».

ПАКІНУТЫЯ ХАТЫ (с. 279)

Друкуецца па машынапісу з фонду М. Гарэцкага. Упершыню — газ. «Беларускія ведамасці», 1921, 9 снежня. Датуецца 4 кастрычніка 1921 г. згодна даты, прастаўленай у першай публікацыі.

У ПАНСКАЙ КУХНІ (с. 280)

Друкуецца па машынапісу, які захоўваецца ў фондзе М. Гарэцкага. Твор рыхтаваўся для зборніка «Апавяданні».

Упершыню — газ. «Беларускі звоп», 1922, 25 сакавіка і 1 красавіка. У першай публікацыі меў падзагалавак: «Успаміны». Датуецца 1921 г. згодна «Храналогіі».

Машынапіс мае праўкі, зробленыя алоўкам. Побач з загалоўкам пастаўлены другі — «Забойства».

Варыянты газ. «Беларускі звоп»:

Падзагалавак — (Успаміны).

Народ наш не глядзіць на панскага лакея з такою пагардаю, як вучопыя людзі. Аддаць сына ў лакейскую ці кухарскую павуку лічыцца нават шчасцем, бо ўсё ж гэта, на просты погляд, лепей, чым ганяцца за свіннямі ля статку ці быць у мястэчку жыдоўскім вадапосам. Але выкіравацца беларускаму хлопчыку па лакея ці кухара было трудна, затое, што трудна было паламацца гаварыць па-панску, што значыць — па-расейску ці па-польску, і трудна было, алышоўшыся ад міскі, прызвычаіцца да беленькай тарэлкі, не набіўшы яе шмат разоў.

Так было і са мною. (Апавяданне вядзецца ад першай асобы — далей усюды замест Сымонка было — я.)

Пасля: павуку //Паву я спадабаўся, і цераз колькі дзён перавялі мяне з кухні ў пакой, вучыцца па лакея.

З засмучэннем спамінаю гэтую сваю службу, праўда, кароткую і не цяжкую дзеля работы, але вельмі невясёлую ў памяць. Дзякаваць богу, не выйшаў я на лакея. Прычына, з-за якой пакінуў тую службу, была смутная. Стаяла яна звонку ад майго жыцця, але ўсё ж пасля гэтага ўзяў мяне мой тата з панскага двара.

Судамойку нашу забіў мужык...

Як цяпер памятаю сабе той дзень.

Пасля: страшны //У кухара на радзіме памёрла адзіная родная сястра, і яго пап адпусціў на паўтара месяца дамоў, у Смаленскую губерню, рабіць парадкі з гаспадаркай, а кухарскую працу часова спраўляла за яго старэнькая кухарка, служыўшая калісь яшчэ ў панскай маткі, а цяпер жыўшая ў сына, у мястэчку, на пакоі. Надта добрая й разумная была бабулька. Удваіх мы з ёю і сядзелі ў пустой і прастыўшай кухні (дзеялася гэта ўзімку, пасля каляд).

Пасля: друк //, а я ўжо добра ўмеў і любіў чытаць, паўчыўшыся за тры гады ў сваёй школе граматы. Чытаў, разумеецца, на расейску, хоць шмат якіх слоў не разумеў тады або прыймаў, як цяпер ведаю, зусім наадварот. Напрыклад, слова «внешний» я разумеў як «унутраны», «соперник» як «прыяцель», а пад словам «современник» разумеў чалавека, які будзе жыць некалі няскора пасля нас.

Такое там было ў мяне з бабулькай і чытанне. Яна дужа любіла гаманіць.

замест: Сымонка ~ хутчэй //мне зрабілася жудасна, але быццам... цікаўна. Было сорамна за гэтую вясёлую цікаўнасць, і я шыбка пабег

пасля: бацька, // і мая лакейская кар'ера скончылася назаўсёды.

РУШЫ (с. 285)

Друкуецца па рукапісу з фонду М. Гарэцкага. Упершыню пад назвай «Чутас над возерам» — газ. «Беларускія ведамасці», 1922, 1 студзеня. Датуюцца 1921 г. згодна «Храналогіі». Тэкст уяўляе сабой тры лісты ў клетку з блакнота, на якія паклеены кавалкі пелінованай паперы з тэкстам, напісаным чорным чарнілам. Загаловак надпісаны над другім, закрэсленым: «Музыка падземная». Закрэслены і тэкст «Я прагнуўся ~ прыспілася», дапісаны на лістку з блакнота. Падзецца не ў каментарыях з мэтай даць уяўленне пра замысел аўтара. Далей у той жа папцы захоўваецца яшчэ адзін варыянт «Руш», напісаны чорным чарнілам на двух лістах пелінованай паперы намеру сшытка. Тэксты абодвух варыянтаў маюць папраўкі, скарачэнні. Найбольш верагодна, што апошнім быў другі, больш кароткі варыянт. М. Гарэцкі, мабыць, меў намер падаць гэтае апавяданне як запіс сну, потым закрэсліў канец, а затым зноў перапрацаваў твор, скараціўшы яго яшчэ больш. Першая публікацыя (1922) — самы ранні варыянт твора. Дату перапрацоўкі ўстанавіць не ўдалося. На лінованых лістах з блакнота захавалася ранейшая пумарацыя: 46, 47, 48, што дае магчымасць меркаваць аб верагоднасці падрыхтоўкі твора да ўключэння ў зборнік.

СТАРЫ ПРАФЕСАР (с. 287)

Друкуецца на кнізе «Досвіткі». Упершыню — час. «Беларускі зван», 1922, 17 лютага пад загалоўкам «Прафесар». Датуецца 1921 г. згодна «Храналогіі».

Варыянты газ. «Беларускі зван»:
с. 292

³³⁻³⁴ замест: Але ~ сканала.//І яна, як па тое, стала папраўляцца і да восені зусім добра ўстала на ногі. Пасля здвіжання яны выехалі ў Пецярбург, а сёлета ўжо не прыязджалі.

Старая пані казалА Аўгінні, што чакаюць дзіцяці і паехалі кудысь на цёплыя воды.

БАГАТАЯ ПЧЭЛЬНЯ (с. 292)

Друкуецца на кнізе «Досвіткі», дзе ўпершыню апублікавана. Датуецца 1921 г. згодна «Храналогіі», дзе яно было занатавана пад назвай «Пчолы».

СУПАКОІ (с. 296)

Друкуецца па машынапісу, які захоўваецца ў фондзе М. Гарэцкага. Рыхтавалася да публікацыі ў зборніку «Апавяданні». Упершыню — «Полымя», 1968, № 8. Датуецца 1921 г.

НЯВЕСТКІ СВАРАЦЦА (с. 298)

Друкуецца па машынапісу, які захоўваецца ў фондзе М. Гарэцкага. Упершыню — «Полымя», 1968, № 8. Датуецца 1921 г.

ДУРНАЯ ГАЛАВА (с. 299)

Друкуецца па матэрыялах з фонду М. Гарэцкага. Упершыню — час. «Беларускі зван», 1922, 21 кастрычніка пад псеўданімам «Кузьмянкоў». Гэты псеўданім М. Гарэцкі ўжыў толькі адзін раз. Датуецца 1922 г. згодна часу публікацыі.

СІБІРСКІЯ АБРАЗКІ

Цыкл апавяданняў, у якім адлюстравана ўбачанае М. Гарэцкім у час паездкі па Далёкі Усход. У чэрвені — ліпені 1926 г. М. Гарэцкі праехаў на чыгуцы ад Масквы да Благавешчанска. Паездка рабілася з мэтай пазнаёміцца з жыццём беларусаў-перасяленцаў. Лёс беларусаў, якія перасяліліся на Далёкі Усход, зацікавіў М. Гарэцкага ў час працы над «Камароўскай хронікай», у якой ён меў намер прасачыць, як склалася жыццё тых герояў твора, якія сталі перасяленцамі. Запісы, якія М. Гарэцкі вёў у час паездкі, леглі ў аснову самастойнага цыкла абразкоў, апавядан-

няў, нарысаў і замалёвак. Пад ім М. Гарэцкі працаваў у 1926—1928 гг.

Асобныя аповяданні з цыкла друкаваліся ў перыёдыцы ў 1928 г. Але праца над «Сібірскімі абразкамі» не была завершана. У матэрыялах фонду М. Гарэцкага захаваліся абразкі, апрацаваныя аўтарам, а таксама і матэрыялы, якія засталіся ў выглядзе накідаў, дарожных занатовак. Некаторыя рукапісы маюцца ў двух варыянтах — чарнавым і апрацаваным. У дадзеным томе «Сібірскія абразкі» друкуюцца поўнаасцю ўпершыню. Частка матэрыялаў прыводзіцца ў каментарыях.

[ПАЕХАЛІ...] (с. 302)

Упершыню — час. «Полымя», 1968, № 8.

Напісана на шасці лістах, фіялетавым чарнілам, з асобнымі праўкамі чырвоным алоўкам. Назвы няма.

На адваротным баку ліста 114 рукапісу «Сібірскіх абразкоў» (трэці ліст аповядання «Пад'езд») маецца ўрывак пад назвай «Лясы і дачнікі», тэкстуальна блізкі да пачатковых старонак гэтага твора:

ЛЯСЫ І ДАЧНІКІ

З Масквы выехаў 27 чэрвеня 1926 г., у пядзелю, а 8-й гадзіне ўвечары. Вагон без перасадкі Масква — Томск.

На пероне было маса публікі.

Усе вясёлыя, чыстыя, заможныя. Купляюць чарэшні — колькі хочучь. Смяюцца, вясёла гамоняць, крычаць.

Надвор'е самае летняе, горача, сонейка...

Цягнік шывка ідзе, раве, імчыцца, вырываецца з гораду ў шырэйшыя і нуднейшыя прасторы.

Але шмат лясоў.

Пад самаю Масквою — і столькі вялікага, густога, прыгожага лесу.

І ўсё дачныя пасёлкі, прыгожыя дачныя будыначкі.

І ўсё дачнікі — прыбраныя, сытыя, здаровыя і вясёлыя, паны...

Вечар, ноч. Кладуся спаць. Я адзі з сваімі думкамі. А хочацца спаткацца, пагаманіць, палюбавацца на жыццярадаснае хараство...

Блізасць тэкстаў дазваляе зрабіць выснову, што замалёўка «Лясы і дачнікі» ўяўляе сабой першапачатковы варыянт главы «Паехалі...» «Сібірскіх абразкоў». Урывак каштоўны і тым, што дазваляе вызначыць дакладную дату пачатку паездкі М. Гарэцкага на Далёкі Усход.

[УГОДА БОГУ] (с. 305)

Друкуюцца ўпершыню па рукапісу з фонду М. Гарэцкага. Загаловак быў закрэслены аўтарам.

Закрэслены аўтарам урывак «Табун ~ хмарпа...» у тэксце абразка ўзноўлены, таму што без яго траціцца сувязь з наступным тэкстам.

ЧОРНЫ ЛЕБЕДЗЬ (с. 307)

Друкуецца па рукапісу з фонду М. Гарэцкага. Упершыню — час. «Полымя», 1968, № 8. Тэкст на 4 лістах, напісаны фіялетавым чарнілам.

ПАБОЖНЫ МЕШЧАНИН (с. 310)

Упершыню — літаратурны дадатак да газ. «Савецкая Беларусь», 1928, 15 красавіка за подпісам «М. Г.».

У фондзе М. Гарэцкага апавяданне захоўваецца ў выглядзе выразаных з газеты палос друкаванага тэксту.

ФЕЛЬЧАР ПЛАКУН (с. 313)

Упершыню — газ. «Звязда», 1928, 12 лютага за подпісам «М. Г.».

Друкуецца па тэксту, які захоўваецца ў фондзе М. Гарэцкага. Тэкст уяўляе сабой выразку з газеты, у якой ёсць праўкі аўтара. Частка тэксту (Катарзе ~ адзвычайца...) напісана фіялетавым чарнілам ад рукі. Загаловак таксама напісаны ад рукі.

УЦЕКАЧЫ (с. 315)

Друкуецца па матэрыялах з фонду М. Гарэцкага. Тэкст уяўляе сабой выразку з газ. «Савецкая Беларусь», 1928, 1 красавіка. У адным са спісаў «Храналогіі» твор датуецца 1918 г. У газеце быў падпісаны ініцыяламі «М. Г.».

СКАПЦЫ (с. 316)

Друкуецца ўпершыню. Тэкст напісаны чорным чарнілам (першы ліст) і фіялетавым чарнілам (другі ліст), маюцца праўкі фіялетавым чарнілам і чырвоным алоўкам. Увесь тэкст перакрэслены алоўкам зверху ўніз.

МОЦНАЕ КАХАННЕ (с. 317)

Друкуецца па матэрыялах з фонду М. Гарэцкага. Тэкст уяўляе сабой выразку з газеты з праўкамі аўтара, зробленымі чорным чарнілам. Выразка зроблена, відаць, са «Звязды». Дата публікацыі невядома.

Варыянты:

«1926 г. У вагоне Масква — Томск» — закрэслена.

Ніжэй напісана: «1916 г. Іркуцк». Дата, відаць, памылковая, трэба 1926.

Збоку ад газетнай выразкі прыпісана фіялетавым чарнілам: Ст. Тайга. Праз тры гадзілы я буду ў Томску, але шкадую, што не ўзяў маршруту ехаць адразу ў Благавешчанск, бо калі я буду заезджаць у Томск, як буду ехаць назад, дык страчу 2—3 дні.

[ІВАШКА ПАЛАЧАШІЦ] (с. 319)

Друкуецца па матэрыялах з фопду М. Гарэцкага. Упершыню — час. «Полымя», 1968, № 8.

Назвы ў рукапісе няма. Тэкст па дзвюх вузкіх палосках паперы, напісаны фіялетавым чарнілам.

ЛЕКАІІ КАМУШАРА (с. 320)

Друкуецца па рукапісу з фопду М. Гарэцкага. Упершыню — час. «Полымя», 1968, № 8.

Тэкст напісаны на асобным лістку фіялетавым чарнілам. У назве закрэслена слова «парыжскага».

ДАКУМЕНТЫ (с. 321)

Друкуецца ўпершыню па рукапісу з фопду М. Гарэцкага. Тэкст напісаны на адзінаццаці лістках паперы.

ПАД'ЕЗД (с. 324)

Упершыню — час. «Полымя», 1968, № 8. Друкуецца па рукапісу з фопду М. Гарэцкага.

Тэкст напісаны сінім чарнілам па чатырох лістах памерам сшытка. На адвароце першага і другога ліста ўрыўкі з рукапісу апавядання «Літоўскі хутарок», трэцяга — абразок — «Лясы і дачнікі» (гл. каментарый да абразка «Паехалі...»), чацвёртага — урывак з рукапісу артыкула. Першы загаловак, закрэслены аўтарам, быў — «Дарога».

[МАКСІМАВА ЗЯЗЮЛЯ] (с. 328)

Друкуецца па рукапісу з фопду М. Гарэцкага. Упершыню — час. «Полымя», 1968, № 8.

Тэкст напісаны на асобным лістку фіялетавым чарнілам. Назва «Максімава зязюля» — закрэслена, «Дзядзька Кісель» — дапісана вышэй, аднак гэта назва адносіцца да іншага ўрыўка.

КАЛЯ БАЛОТНАІІ (с. 328)

Друкуецца ўпершыню па рукапісу з фопду М. Гарэцкага. Тэкст напісаны на лісце памеру сшытка і дзвюх разрэзаных частках такога ж ліста.

На адвароце двух апошніх лістоў, калі іх скласці, чытаецца закрэслены тэкст, які звязаны з папярэднім. Відаць, гэта былі чарнавыя запісы размоў: Жыта жніём рукамі, а авёс — машынаю («жнейка»). Жалчыны косяць. «Дзятчонка лет 13 заўчасца каціць».

Бяруць вазоў 25 «кладзі» (тутэйшае слова, у нас гаварылі «застаронкі»)?? «На сямно́ малоцім з ёўні». Малоцяць малацілкамі.

10 к ці 1/2 нуда жыта з воза за малацьбу. Ён, чья малацілка, толькі надае, а коні таго, чый хлеб. (10 р. (25 вазоў кладзі).

У іх было ў 1925 г. вазоў 65. «Пяньку мочым, а лён сцелем. Як скосім, так і сцелем». Ткуць самі — «усё свойскыя».

На хутары не хочуць, палосы шырокія. Самае дальняе поле 3—4 вярсты. «Мы сёлета вывезлі 60 вазоў», «Гной цяпер кладом» (гады тры сталі класць). «Старажылы і цяпер не кладуць, у іх 18 дзесяцін, а ў нас па 10».

Выглядаюць пічога сабе, але маці дужа худая, дзеткі-дзяўчаткі замораныя таксама.

ПЕРАСЯЛЕНЦЫ (с. 330)

Друкуецца ўпершыню па аўтографу з фонду М. Гарэцкага. Неапрацаваныя накіды апавяданця. Тэкст напісаны сінім чарнілам па лісце памеру сшытка, на адваротным баку яго закрэслены пачаткі апавяданця «Прастуда містэра Рамзая», але тут — пад назвай «Абразкі». Словы «Двор — кавалачак Украіны» — прыпісаны збоку і могуць быць вытлумачаны як варыянт назвы і як запатоўка да тэксту.

ПАЯСОК (с. 331)

Упершыню — час. «Полымя», 1968, № 8. Друкуецца па рукапісу з фонду М. Гарэцкага.

Тэкст напісаны чорным чарнілам па лісце памеру сшытка. Назва «Паясок» напісана алоўкам вышэй першай назвы «Удава».

ПЕРАСЯЛЕНЦЫ

Друкуецца ўпершыню. У фондзе М. Гарэцкага рукапіс, які ўяўляе сабой тэкст, напісаны чорным чарнілам па лісце памеру сшытка, змешчаны ўслед за рукапісам з той жа назвай, але ён адзелены ад рукапісу пад назвай «Мова», які быў напісаны, відаць, у адзін час.

«Жывуць 18 год тут. 1929—18=1911 г. Хлопец успамінае, як выязджалі: «Помню, ішоў каля млына-ветрака і плакаў».

Многа народу схала... Дзівіліся, дзе яны стаўпяцца, дзе яны падзенуцца...

Ехалі ў цяплюшках.

Залезла большая дзяўчынка туды, дзе паны сздзяць, вытурылі.

Ехалі 14 дзён.

Прыехалі. Цяжка было разжывацца. Дапамогі давалі на аднаго гаснадара 100 р. Нам далі па дзеда і тату па 100 руб.

Як прыехалі, пад бярозаю коллем абставім, саломаю, голлем, палатно, дзяругу напнём.

Як прыехалі, паплі жаць па 70 [...]

Бульбы вядзерца 40 к. Бралі павасёлы, вальнскія хахлы.

Так гаравалі да восені. У восень хаткі збудавалі. І зямлянкі.

З сабою прывязлі калёсы, кадушкі капусту, гуркі саліць, кублы з адзежаю, кажухі, палатно, сала.

Каця купіць — 100 р.

Карову [купіць] 50 р.»

МОВА

Упершыню — час. «Полымя», 1968, № 8. У фондзе М. Гарэцкага гэты ліст ідзе пад нумарам 104, а «Перасялепцы» пад нумарам 102, ён з'яўляецца працягам, пасля запісу «Пасёлак Міхайлаўскі», што пацвярджаецца і блізкасцю зместу, і тым, што ў адрозненне ад ліста 103 («Перасялепцы») напісаны сінім чарнілам. Тым жа чарнілам раней была прастаўлена і агульная нумарацыя, пазней закрэсленая.

Мова.

— Як прыехалі, смяяліся сібіракі з нашае мовы.

Цяпер кажам цялега (калёсы). Усё роўна і ўсё раўно.

Жыта і рож. Пшаніца травой зарастая.

Ячмень ня родзя.

Лён вылягая.

Гной цяперака кладом.

Грабілка — машыныя граблі.

Семяно.

Ён сіраціна.

Гылубы літаюць.

Тутыцька, тутака, адкуліцька.

Далей.

Багата (много).

Е.

Еўня.

Сённі.

— Мой сын!

* * *

— Песні п'ем расейскія, што з сабою прывязлі з Расіі. Старыя жанчыны і дзяўчаты пяюць па-свойму.

— Іхнія песні ні к чаму, пад гармошку.

Наша песня — плаўная, шырокая, а іхняя трында-трында, і ўсё.

Нашу песню пяюць — сэрца ракою разліваецца, жалем шчыміць, а іхнюю запяюць — толькі п'янаму падгоцківаць.

ПЕСНІ

Чарнавы накід. Упершыню — час. «Полымя», 1968, № 8.

Зайшла гутарка пра песні.

Навасёлка хваліць свае («расейскія») супроць сібірскіх.

— Адна дзяўчынка спела, дык наскідалі 25 руб. Бо наша песня — другі слухае ды слязамі збоку льецца. У нас жоднага чалавек а няма, каб песень не любіў. Кожны любя песні і ходзя слушаць, дзе пяюць.

Іхняя песня:

Паря по воду паехал,
Паря за угол задзел,
Перадоўка парвалася,
Паря з воза паляцел!

Во і ўся іхняя песня.

песня

На чужыно жывучы,
Будзеш плакаць ідучы...
Ой загуду я, загуду
Пра сваю горку бяду...
Я ў Сібіры не буду,
Ды я ў Сібіры не буду,
Ды ў Сібіры варагі
Кругом хату абляглі...
Ой пайду я ў даліну,
Шукаючы радзіму...
Я пажкамі не зайду,
А лятаці не магу,
Ой я лятаці не магу...

ПАСЯЛЕНКА (с. 332)

Упершыню — час. «Полымя», 1968, № 8. Друкуецца па рукапісу з фонду М. Гарэцкага. Тэкст напісаны на частцы ліста чорным чарнілам.

НА ВЯСЕЛЛІ (с. 332)

Упершыню — час. «Полымя», 1968, № 8. Друкуецца па рукапісу з фонду М. Гарэцкага.

Тэкст напісаны чорным чарнілам на двух лістах памеру сшытка.

НА ВЯСЕЛЛІ

Друкуецца ўпершыню па рукапісу з фонду М. Гарэцкага. Мабыць, чарнавы варыянт папярэдняга абразка. Тэкст напісаны чорным чарнілам на адным лісце з праўкамі, якія рабіліся збоку. Цяжка ~ пад хату — дапісана сінім чарнілам. Ніжэй закрэслены тэкст, які больш шырока разгорнуты ў другім «белавым» варыянце:

// Ці помніш ты, Сіланьціч, як ты ў мяне па 40 к. за вядзерца капусты браў?

Што тое ўспамінаць? І з мяне бралі...

Пасля: успамінкаў — закрэсленае: Усё гэта здаровыя, мускулістыя, спрацаваныя земляробы. Высокія, стройныя, прыгожыя чарнаvusыя ўкраінцы. Больш кволыя і далікатныя беларусы.

Размашыстыя яраслаўцы. Кражыстыя, калматыя чалдоны.

Гаварылі на ўсіх мовах.

Поўны тэкст варыянта:

НА ВЯСЕЛЛІ

Прышлі музыкі. І дзе ён іх выкапаў.

У аднаго былі цымбалы, прывёз з Расіі, у другога скрыпка, у трэцяга гармонік.

Вясельныя песні. Усе і весяліліся і плакалі.

Вясёлыя полечкі. «Так і падсякае». І ў іх радасць і сум моладасці. Плача мужчына: я ўжо стары... Чаму я не малады. То перасяліўся, то ваяваў, то рэвалюцыю рабіў... І ўжо я стары... Дзетачкі мае... Калі ж я жыў.

— Ты ж цяпер жывеш.

Каханне, усе яго салодкія мукі, пералівы.

Украінскія песні.

1) Паря по воду паехал

2) Ой, полным-пална каробачка...

Усё ходырам хадзіла.

Пілі, цалаваліся, скакалі.

Заходлівасць. Пянчота.

Бескланотнасць, ат. усё ліха ў бок, як жывеш дык жывеш, а пагуляеш — трэба забыцца.

Мукі кахацца.

Вялікая любоў да чалавека, разуменне яго і ласка да яго і дараванне яму яго аблуды.

Уставіць: успаміны аб радзіме

як ехалі

як разжываліся

як змагаліся

радасць жыцця

і сум у тых, хто меў тую радзіму.

Маладыя шчаслівыя — ім пяма тых успамінкаў.

Цяжка было з сваім кутком расставацца. Мо піколі ўжо не ўбачым. А як тут жыць? — трэба ехаць. Прадалі ўсё, Зямлі горстачку роднае ў хустачку набралі — каб на новым месцы на могілку пасыпаць і пад хату.

Ці помніш ты, Сіланьціч, як ты ў мяне па 40 к. за вядзерца капусты браў?

— Што тое ўспамінаць? І з мяне бралі...

ШАХЦЕРЫ (с. 333)

Друкуецца ўпершыню на рукапісу з фонду М. Гарэцкага.

Тэкст напісаны на двух лістах са швытка ў лінейку чорным чарнілам. Апошняя фраза дапісана алоўкам.

АГНІ (с. 334)

Упершыню — у літаратурным дадатку да газеты «Савецкая Беларусь», 1928, 15 лютага (№ 2). Выразка з газеты з невялікімі праўкамі, што маецца ў фондзе М. Гарэцкага, і паслужыла для публікацыі твора ў двухтомніку, але ў каментарыях указвалася, што дата і месца публікацыі не ўстаноўлены.

На старонках пад №№ 120 і 121 у рукапісах «Сібірскіх абразкоў» маецца тэкст, які адносіцца да апавядання. Хаця на першым з іх з аднаго боку ідзе пачатак абразка «Сібірскія апавяданні», па адвароце ёсць тэкст, які ўваходзіць у апавяданне «Агні»: «Кажуць яны аб тым, як страшэнна здзекаваліся калчакаўцы пад чырвонымі: вочы выкалвалі, шампаламі білі. Тады і яна, паслухаўшы, пачала казаць, што ў Бачкарове, адкуль яна зайшла за-

муж у Чарамхова, некалькі расстраляных (я...) Тэкст перакрэслены.

Тэкст чаршавіка:

Заўважылі. Ка́ра... Секлі розкамі, самі ж рабочыя, так што паднялі ў крыві, блізу мёртвага. Ён спачатку крычаў, называў ласкавымі іменнямі тых таварышоў, што яго білі, а потым знямеў.

Другі выпадак. Кітайцы і расіец выразалі на прыйсках сям'ю. Кітайцы ўцяклі, а яго злавілі, прывязалі да слупа, аблілі газам і запалілі... З барады.

— Барада во какая! — сказала касавокая, вастраносеўская падарожніца. Кек пашло! — сказала кек, замест как, і ўзноў па вострым, касавокім твары прагавіта-жудасная ўхмылка.

Крычаў, згарэў.

Чырвонаармеец апавядае, што ў іх аднаго напайлі чалавечаму крывёю, і ён не мог ужо ўтрымацца, каб не біць другіх.

— Спорцілі.

Другі чырвонаармеец пярэчыць, што каб папаўнец — п'юць жа скацінную кроў, і нічога.

— Так то скацінная, а то чалавечая.

ПАЛОННЫ (с. 336)

Друкуецца па рукапісу з фонду М. Гарэцкага. Упершыню — час. «Полымя», 1968, № 8.

Тэкст на трох лістках са сшытка ў лінейку напісаны чорным чарнілам, да 3 ліста прышпілены кавалак ліста з сшытка ў клетку, на ім дапісаны фіялетавым алоўкам тэкст, які не ўвайшоў у двухтомнік, мабыць, таму, што не звязаны са зместам абразка «Палонны»:

Прыходзіў сляпун і п'яў на расійскім жаргоне песні («жызня», «рбдны» і інш., — відаць, беларус).

Перасялепец праслязіўся.

Перасяленец стараецца па-расійску.

Сям'я — па-беларуску. Яны снедалі.

Пасля: яны // гаварылі — закрэслена.

ХОЦІМКА (с. 338)

Друкуецца па матэрыялах з фонду М. Гарэцкага. Упершыню час. «Аршанскі маладняк», 1928, № 7 за подпісам «М. Г.». Датуецца 1916 годам, але гэта, відаць, памылка, трэба — 1926.

Тэкст уяўляе сабой выразкі з часопіса. Праўкі зроблены чорным чарнілам.

Падзагалавак «З запіскай кніжкі» быў дапісаны, але закрэслены.

СУМНАЯ ДАМА (с. 340)

Друкуецца ўпершыню па рукапісу з фонду М. Гарэцкага.

Тэкст напісаны на пяці лістах фіялетавым і чорным чарнілам, алоўкам.

КІСЛАЯ КРЫШЦА (с. 343)

Друкуецца на матэрыялах з фонду М. Гарэцкага. Упершыню — газ. «Звязда», 1928, 5 лютага пад назвай «Кіслы ключ».

Тэкст уяўляе сабой выразку з газеты, праўкі аўтара зроблены чорным чарнілам. Назва, таксама наклееная выразка, папраўлена аутарам.

У ТАІЗЕ (с. 345)

Друкуецца ўпершыню на рукапісу з фонду М. Гарэцкага. Тэкст напісаны чорным чарнілам на трох лістках фармату сшытка. Вышэй загалоўка ёсць радкі, занатаваныя ў дарозе: Артеушко — заваротка назад.

9 ліцця. ст. «Ерофэй Павлович».

Дзіўная назва. Сёння ехалі на самай дзікай, бязлюднай мясцовасці. Горы, горы, балотныя даліны, ручаі, дробны лес. Людзей няма, толькі рабочыя пры дарозе. Дзіка.

ДУРНАЯ (с. 346)

Друкуецца на рукапісу з фонду М. Гарэцкага. Упершыню — час. «Полымя», 1928, № 8.

Тэкст — на трох лістах фармату сшытка, напісаны чорным чарнілам.

«КААПЕРАТАР» [ПЛАЧ НА МАГІЛЕ] (с. 349)

Друкуецца ўпершыню.

МОГІЛЬНІК (с. 350)

Упершыню — час. «Полымя», 1968, № 8. У фондзе М. Гарэцкага ёсць варыянт абразка, ён быў запісаны ўслед за абразком «Кааператар». Тэкст чарпавіка:

Могільнік тут вялізны. Растуць як дэкарацыйныя расліны: баярышнік, акацыя, невялічкія лісцвянкі, бярозкі і якіясьці кусты, падобныя да маліны. Шмат ясакараў.

На могілках — красачкі, як і ў нас на Беларусі.

Могільнік вялікі і багаты. Нават дзіва, як ён паспеў так вырасці, калі і горад існуе гадоў пяцьдзесят.

Могілак густа. У большасці могілкі добра дагледжаны.

Напісы: «забіт у часе грамадзянскае вайны»...

Прозвішчы на помніках — рускія, украінскія, беларускія, польскія.

Фатаграфіі.

Вось маладзенькая дзяўчынка прыветна і сумна ўзіраецца. Напісана, калі радзілася, калі памёрла. Ёй 16 год. Памёрла ў 1922 годзе.

На адным крыжы — вершы жонцы ад мужа. Алоўкам пехта дапісвае: «Прости! Я не винец. Я мстил только за смерть моей дорогой и милой мамы». Драма, але якая?

На другім маці просіць дачку, каб узяла да сябе.

І шмат падобных напісаў.

Колькі тут тугі, гора і смутку!

Але пакуль я хадзіў, аглядаў і разважаў, я згубіў з вачэй майго спадарожніка.

Шукаючы па дарожцы, я ўбачыў, што ён прыхіліўся, стаўшы на калені, да адной могілкі, і ў яго постаці і твары — цяжкія ўспаміны і гора... Крук па могілцы быў яшчэ даволі свежы і не падпісаны.

БЛАГАВЕШЧАНСКІЯ АБРАЗКІ (с. 351)

Друкуецца ўпершыню па рукапісу з фонду М. Гарэцкага.

Па зместу звязаны з абразком «Кааператар», дзе адзін з персанажаў меў прозвішча Крук. У «Благавешчанскіх абразках» ён — Струк.

[БЛАГАВЕШЧАНСКІЯ АБРАЗКІ]

Накід да аднайменнага абразка. Друкуецца ў камсптарых з двума падзагалоўкамі, якія былі ў рукапісе.

Дом селяніна.

Будынак добры, плакатаў шмат, а парадку мала.

Разам змяшчаюцца мужчыны і жанчыны. Усюды кураць. Прыбіральніцы не любяць сяляп. Газет няма. Клазеты брудныя.

У № 7 той кааператар (сам п'яны) прывёў яшчэ нейкага п'янага хлапца (рабочага з тэлеграфу?) Вакно не адчыпяецца, а пакой (адгародка) нядаўна пафарбаваны, дык хоць ты задушыся. Я перайшоў у агульнае памяшканне. Спаць было дрэнна ў гэтай казарме. Дзіця плакала. Мухі.

Сяджу на даху дому селяніна. Завецца гэта — «солярый».

Беспрацоўны шкляр.

Візіт да Буяніхі.

Цяпер малады Гошка (Георгій) Буянаў выкладае гімнастыку ў хрысціянскіх маладых людзей у Харбіне. Таварыш яго, грам. Струк, пайшоў да старой Буяніхі. Баяліся прызнацца. У Буянавых млын і два дамы. Запрашаў мяне. Я не пайшоў.

МАЛЫ РЫЗЫКАНТ (с. 352)

Друкуецца па тэксце газ. «Звязда», 1928, 22 красавіка, захоўваецца ў фондзе М. Гарэцкага ў выглядзе выразак, наклееных на лісты паперы, памеру сшытка. Праўкі зроблены чорным чарпілам.

КВЕТКІ ЗЛА (с. 356)

Друкуецца ўпершыню па рукапісу з фонду М. Гарэцкага.

Рукапіс — на трох лістах памерам сшытка, напісаны чорным чарпілам. Надпіс «Кветкі зла» дапісаны вышэй першага загалоўка — «Спаткапі» алоўкам.

БЯЗНОГЯ БАБУЛЯ (с. 357)

Упершыню — час. «Полымя», 1968, № 8. Друкуецца па рукапісу, які захоўваецца ў фондзе М. Гарэцкага.

Тэкст напісаны чорным чарнілам на пяці лістах фарматам сшытка. Назва падпісана фіялетавым чарнілам над рапсэдай — «Начою».

ІНТЭЛІГЕНТЫ (с. 360)

Друкуецца ўпершыню па рукапісу з фонду М. Гарэцкага.

Тэкст напісаны чорным чарнілам на чатырох лістах. Першы — са сшытка ў лінейку, астатнія без лінеек. Загалолак напісаны алоўкам побач з закрэсленым «Выехалі з Благавешчапска». У нашым ~ нервы — прыпісана алоўкам.

ПАВАРОТ (с. 363)

Друкуецца па рукапісу з фонду М. Гарэцкага. Упершыню: час. «Полымя», 1968, № 8.

Тэкст напісаны на трох лістах са сшытка ў лінейку, чорным чарнілам. Асобныя праўкі зроблены чырвоным алоўкам. Фраза «Божа ~ рабіць?», якой завяршаецца апавяданне, дапісана алоўкам.

СПРЭЧКІ (с. 364)

Друкуецца ўпершыню па рукапісу з фонду М. Гарэцкага. Тэкст напісаны на двух лістах чорным чарнілам.

ПЕРАСЯЛЕНЦЫ

Чарнавыя рукапісныя накіды. Апрацаваны не былі. Друкуецца, як незавершаны твор, сярод розначытанняў і ваярынтаў.

Перасяленцы
хаваюць
п'ябожчыка.

Хаўтуры.
Хаваюць старога перасяленца.
Жонка, дзеці плачуць. Брат.

ПЕРАСЯЛЕНЦЫ

Перасяленчы пункт.

Ранняя раніца, а яны ўжо капошацца.

Бабы вараць — хто па раскладзеным агні, хто ў галандцы на пункце, па чарзе.

Брудныя, бедныя.

Дзеці галосаць, плачуць.

Мужчыны ходзяць, кураць.

З Клівцоўшчыны. Новая скрыня. Чыгункі брудныя, закопчаныя...

Бабуля кажа, што едуць пяты тыдзень. Жаліцца, што ўсё выкідаюць з вагона ў вагон...

І на кожнай перасядачнай станцыі — каля цяпла над дрэўцамі... Тут, у Бачкарове, стаяць 3 дні.

Сяргей, хлопчык, у салдацкім шынялі.

Дзяўчынка, Шурачка, на сваіх пагах, а большая дзяўчына трымае малога на руках.

Едуць на Іман.

— Усё з'елі, што рабіць?

— Прадалі копікаў і каровак, — усё з'елі...

Бацька: худы, нізкі, маршчыны, валоссе, гной у ражках між навекамі. Курыць пінку.

Хадакам паказалі адно, а нам даюць другое.

Старажылы не хочуць прымаць. Кажуць: «Сцясняем іх, што ім пакідаюць толькі па 6 дзесяцін на душу, а то адразаюць для перасяленцаў».

Лесу няма. Зямля — гліна, як камень. — Каб хадакам вочы на-вылазілі... — Сопкі ды балоты...

— Такой зямлі і ў нас досыць, — чаго ж было ехаць?

У 1913 палілі тайгу ў Прыморскім краі. Дубы ў тры абхваты не абхваціш.

Абкладуць кучкаю з гумно, кучак дзесяць, як запаліць...

ПЕРАСЯЛЕНЦЫ

Зямлянікі. 50 сем'яў схавапа ў зямлі. Адно вакенца, а ёсць зямлянікі з 2—3 вакенцамі. Цёмна, брудна, смярдзіць зямлёю і гноем.

Жывёла абгарожана абы-як. Двароў няма. У 10 гаспадароў пяма коней, у паловы — кароў, толькі ў кожнага куры і авечкі. Плугоў усяго 6 на ўвесь пасёлак.

Зямлі шмат, а сеяць няма чым.

Няма чаго есці. Ловяць рыбу, не ўмеюць і часта хто-хто ды ўтопіцца.

Тутэйшая ўлада дала падзячны ліст за выкананне 100 % с.-г. падатку раней за вызначаны тэрмін.

Амур затапіў увесь пасёлак. Зямля дрэпная. Травы шмат, але няма грошы купіць жывёлу.

Усяго сюды прыехала 125 сем'яў (сдакоў больш за 700). Цяпер частка выехала назад, частка разышлася па Амуру.

СЕЗОННЫЯ РАБОЧЫЯ (с. 366)

Друкуецца па рукапісу з фонду М. Гарэцкага. Упершыню — час. «Полымя», 1968, № 8. Тэкст — на двух лістах са сшытка ў ліцейку, напісаны чорным чарнілам.

На адвароце першага ліста ёсць закрэслены запіс, зроблены аўтарам для сябе: «Анавяданне пачаць з таго, што вагонны праваднік анавядае пра сябе; пад'язджаем тым часам да станцыі, дзе селі сезонныя рабочыя».

БАЙКАЛ (с. 367)

Друкуецца ўпершыню па рукапісу з фонду М. Гарэцкага. Тэкст на двух лістах са шпытка ў лінейку, напісаны чорным чарпілам.

Побач з першым загалоўкам, другі — «Русалка» і ў дужках — «Тут жа — «Жывы музей». Вышэй — закрэслены яшчэ адзін заглавак: «Апавяданне пра русалку». Апошні заглавак паўтараецца ніжэй пасля замалёўкі пра Байкал.

[НА СТАНЦЫІ ЧАРНАРЭЧАНСКАЙ...] (с. 368)

Друкуецца ўпершыню па рукапісу з фонду М. Гарэцкага.

Тэкст уяўляе сабой асобныя пакіды на двух лістках, напісаныя фіялетавым чарпілам. Заглавак дадзены па першых словах урыўка.

НУДНА (с. 369)

Друкуецца ўпершыню па рукапісу з фонду М. Гарэцкага.

Тэкст напісаны чорным чарпілам на трох лістах памеру шпытка, без лінеек.

МАЛА СІЛЫ (с. 370)

Друкуецца па рукапісу з фонду М. Гарэцкага. Упершыню — час. «Полымя», 1968, № 8.

ЛЮСТРАДЗЁН

Цыкл апавяданняў.

Друкуецца па рукапісах з фонду М. Гарэцкага. Друкуецца не поўнасю. Асобныя апавяданні цыкла друкаваліся ў 1930 годзе. Датуецца 1929—1930 гг. Даты першых публікацый твораў, якія друкаваліся, прыводзяцца ў каментарыях да іх. Апавяданні размешчаны ў паслядоўнасці, якая найбольш адпавядае стану захаванасці рукапісаў і замыслу аўтара.

ПАГРАНІЧНЫ ІНЦЫДЭНТ НА АМУРЫ (с. 372)

Друкуецца па рукапісу з фонду М. Гарэцкага. Упершыню пад назвай «Напад белагвардзейцаў» — час. «Маладняк», 1930, № 1.

Тэкст рукапісу больш падрабязны, больш поўны, чым надрукаваны ў «Маладняку», але яго варта лічыць больш ранняй рэдакцыяй, у якой яшчэ адлюстравана задума стварыць хроніку братаў Вышнявецкіх (афіцэр — другі брат). Рыхтуючы апавяданне для публікацыі як асобны твор, а не як частку цыкла, М. Гарэцкі правіў тэкст, скараціўшы ўсё, што не адносілася непасрэдна да яго сюжэта.

Друкуецца на рукапісу, які захоўваецца ў фондзе М. Гарэцкага. Упершыню — час. «Шолымя», 1968, № 8, у няпоўным выглядзе. Другая частка апавядання, якую Гарэцкі назваў «Пахаванне», друкуецца ўпершыню сярод розначытанняў, як незавяршаная. Побач з загалоўкам збоку і вышэй надпіс алоўкам «Паўлюк Трус». Злева алоўкам напісана дата: I/IX, справа — № 5. Тэкст напісаны на пяці лістах памеру сшытка фіялетавым чарнілам.

ПАХАВАННЕ

Папядзелак 2-га верасня 1929 г.

Яшчэ ніколі не бачыў Беларуска Дом пісьменніка ў Мінску гэтулькі гасцей.

Адкуль, чаго папайшло іх сюды столькі і нават з вёскі папаяехала?

Яшчэ ж ніколі, здаецца, не бачна было тут гэтых дзядзькоў у сялянскіх світках, з такімі спечанымі сонцам тварамі, з такімі загрубелымі ад працы рукамі.

Ды невясёлыя сабраліся госцікі.

Засмучона шэпчуцца мужчыны і хлопцы. Плачуць жанчыны і дзяўчаты. Дзяўчаткі, тыя дзяўчаткі, што разам з імі ў педтэхнікуме вучыўся ён, разам будаваць новае жыццё рыхтаваўся! Шчырыя слёзы вашы, дзяўчаткі, таварышкі! Вянок вы прыняслі з красак амаль што ўжо восеньскіх. Красак у руках прыняслі. Уквеціць дарогу Паўлюку. Уквеціць вечны шлях.

Невясёлыя сабраліся госцікі...

Шэпчуцца, плачуць. Так невясёла чакаюць яны на пасад сёнпяшняга маладога. Чакаюць, чакаюць... /.../

Калі ж той аўтамабіль прыедзе? Прывязе Паўлюка? Кажуць, ужо паехалі.

І музыкі, нарэшце, прыйшлі.

Ды невясёла гудуць і трубяць іхнія трубы. Не вясельныя песні лунаюць тут...

* * *

Загрымела, застучэла...

Прывязлі, уняслі, паставілі.

Труны не адчынілі, не адчынілі вечнага дому Паўлюковага. Ніхто твару яго апошні раз не паглядзеў. У больніцы ў калідоры ложка яго стаяў! Там ён і сканаў. Ціхі, нікому неведомы. Так там ведаюць песняроў беларускіх. Ды яшчэ маладых, нейкіх пралетарскіх. Забыліся, час спусцілі. Твару яго для апошняга паглядзення нам не захавалі. Тыфус пацалаваў яго ўсяўладна.

Паставілі ў залі вечны дом, ды не адчынілі. Кветкамі прыбралі [...]

Вось на чатыры на варце становяцца. Пастаялі каля яго, пастаялі.

Так усё ўрачыста [...]

Выносяць...

Вялізным натоўпам занялі ўсю вуліцу.

А вуліца ўся разрыта, раскопана.

Трамвай будуець.

Пяў у сваіх вершах п'ябожчык пра гэты трамвай.
Сацыялістычнаму будаўніцтву ў роднай краіне без меры ра-
даваўся.

І не...

Доўга дыбаюць коні, везучы хаўтурны воз.

Далёка да могільніка дыбаць ім.

Вуліцы паразрыты.

Сонейка прыпякае.

Музыка пра вечнасць хаўтурна бухае.

Марш пахавальны.

І нарэшце — вось тут вечнасць будзе яго.

На могільнік уз'язджаюць.

Месца тое шукаюць.

Між дзвюх сасонак яма.

Сасонкі, сасонкі! Сумныя сасонкі. Паўлюк жа пра сасонкі пяў.

Ну, канчайце...

Музыка, грыві!

Прамоўцы, гаварыце!

Марылька пачакае крычаць, пакуль вы будзеце прамаўляць і пакуль музыка будзе грывець за прамовамі вашымі. А тады прыпадзе яна, Марылька бедная, як пікляя трава да долу, і горкагорка загалосіць.

* * *

Колькі прамоўцаў, колькі прамоў!

І таварышы песлухмянным языком, няскладнымі словамі скажуць сваё. [...]

Ну, спі снакойна! Ты ўжо нічога не чуеш.

Без пары ты адышоў.

Хто б мог падумаць, хто?

Смерцю сваёю сезон адчыніў.

Няўжо мёртвы будзе сезон?

А хто ж будзе песні пра сацыялістычнае будаўніцтва ў роднай краіне так шчыра пяць? [...]

Ну, нічога, Паўлюк!

Нічога, нічога!

Жыццё складаецца з парадзін і смерці.

Ты ўжо ўсё прайшоў.

Канец.

Можна расхадзіцца.

За жыццё брацца.

Нейкіх навін чакаць.

Якія ж будуць навіны на таку тваім?

Якія, га?

ПРАСТУДА МІСТЭРА РАМЗАЯ (с. 378)

Друкуецца па матэрыялах з фонду М. Гарэцкага. Упершыню — час. «Чырвоная Беларусь», 1930, № 2 пад назвай «У Палестыне».

ПЕРАЗГАДАНЫЯ ЛЮДЗІ (с. 381)

Друкуецца ўпершыню па рукапісу з фонду М. І. Гарэцкага. Напісана на нелінованых лістках памеру сшытка фіялетавым чарпілам. Вышэй назвы, якая прыводзіцца тут, была напісана дру-

гая — «Жаночая помста» (пад гэтай назвай, таксама закрэсленай, ішло спачатку і апавяданне «Сон»).

Назва закрэслена алоўкам. Перад назвай «Неразгадашыя людзі» стаіць лічба «I», а пасля яе алоўкам прыпісана «№ 8».

Перазнаж твора адзін раз, магчыма, памылкова названы ў тэксе Старавольскім. Далей, у апавяданнях «Сон» і «Чыстка», ён зноў носіць прозвішча Старабыльскі.

СОН (с. 382)

Друкуецца ўпершыню па рукапісу з фонду М. Гарэцкага.

Загалолак «Жаночая помста» закрэслены. Збоку алоўкам напісана «№ 9».

[ЧЫСТКА] (с. 383)

Друкуецца па рукапісу з фонду М. Гарэцкага. Упершыню — час. «Полымя», 1968, № 8. Назва ўмоўная, у тэксе яе пяма, але аўтар называе так абразок, які адносіць да 24 жніўня (гл. ніжэй). Твор блізкі да апавядання «Сон», таму абодва абразкі змяшчаюцца адзін за адным, хаця гэтым парушаецца храналогія. Аднак у аўтара ёсць па лісце 4 рукапісу зборніка заўвага: «Чыстка» (перапесці, зрабіць пасля «Спу»).

На адваротным баку першага ліста рукапісу апавядання «Сон» рукой М. Гарэцкага напісаны сказ — варыянт пачатку:

«24-га жніўня, у суботу, а 8-й гадзіне ўвечары, была назначана чыстка камуністычнай ячэйкі ў адной мінскай асветнай установе».

АСЛЯШЭНЫ КОНЬ (с. 386)

Друкуецца па рукапісу, які захоўваецца ў фондзе М. Гарэцкага. Упершыню — час. «Полымя», 1968, № 8. Друкавалася ў скарачаным выглядзе.

КІРМАШОВАЕ ПАБОШЧА У МЯСТЭЧКУ КРЫВІЧАХ (с. 389)

Друкуецца па рукапісу, які захоўваецца ў фондзе М. Гарэцкага. Упершыню — час. «Полымя», 1968, № 8.

З ЗАПІСНОЙ КШЖКІ 1930 г. (с. 395)

Друкуецца па рукапісу з фонду М. Гарэцкага. Тэкст напісаны па лістах у клетку, вырваных з бланота, запісы зроблены алоўкам. Гэта былі кароткія занатоўкі думак, назіранняў, сюжэтаў. Запісы адносяцца да 1930 года.

Упершыню — час. «Полымя», 1968, № 8.

Тлумачэнні некаторых слоў
у творах М. Гарэцкага *

- Аббрак* — лужок сярод раллі, саду. Мясціна, якую не аруць.
Абшар — частак вялікіх памераў, неабсяжная прастора.
Абшарнік — памешчык, уладальнік вялікіх абшараў зямлі.
Адылі — аднак, а далей, а потым.
Акрўтны — жорсткі.
Амбарас — непрыемныя турботы, непакой.
Асэць — сушыльны ў гумне (з падвальнай печчу) для прасушкі снапоў перад малацьбой.
Багаўня — скрыпачка ў куде пад абразамі.
Базыльяныцы — уніяцкія мапахі.
Болкі, бблачкі — воблачкі.
Бутувацца — сіліцца, намагацца, выбівацца з сіл.
Бяда — двухколка, лёгкі возік.
Вадзіцца — сварыцца.
Варыўня — певялікі будынак або прыбудова для захавання агародніны.
Відаль — пейзаж, краявід, перспектыва.
Віхацца — у дадзеным выпадку — вагацца.
Вязёнкi — вязапыя рукавіцы.
Гатбўка — паяўныя назапашаныя грошы.
Гнёт — цяжкі кавалак дрэва, якім прыціскаюць каноплі ў час мацэння. Наогул, груз, якім націскаюць што-небудзь.
Грамніца (грамнічная свечка) — свечка, якую асвятляюць у царкве ў дзень грамніц (рэлігійнае свята). Грамніцу давалі ў рукі паміраючаму, запальвалі ў час навальніцы.
Грўздзілы — цуглі.
Губка — частка паткапага палатна.
Гўнька — пакрывала для каця, папона; посцілка.
Гурьна — від нітак для вышывання.
Задбўка — моцная вярбўка для ўвязвання воза.
Захвіцэнне — летаргічны сон.
Згон — дзень, калі сяляне павінны працаваць на панскім полі.
Здбўльнік — селянін, які арандаваў зямлю па правах здольшчыны.
Зюклівы — гамаплівы, гаваркі, словаахвотны.
Зямёц — пчаляр.
Кабэрац — дыванок над погі.
Каланіца — мазь для колаў.
Камльжка — цвёрды камяк зямлі.
Кукбіцца — песціцца.
Кўнігас (літ.) — ксёндз.
Курцы — вушкі ў лапцях.
Кўрчына — перакладзіна, шост для адзення ў хаце.
Маргёлка (магёрка) — мужчынская шапка з лямцу.
Мост — падлога.
Мыкаць — расчысваць грабенем кудзелю, лён.
Мычкі — жмея льну, падрыхтаваная для пражы, расчасаная грэбенем.

* Даюцца пераважна тыя значэнні слоў, у якіх яны ўжыты пісьменнікам.

- Мяліца (цёрніца)* — самаробная прылада, на якой мялі лён, каняплю.
- Мяліё* — кастра.
- Набóй* — зарад пораху са шротам, карцеччу або куляй для палляўнічай стрэльбы.
- Навўжнік* — невялікі вулей у лесе на дрэве, пастаўлены для лоўлі раёў пчол.
- Наруга́цца* — дражніцца, пасміхацца, знарок злаваць сваімі блізімі паводзінамі.
- Падóл* — месца на рэчцы, сажалцы, дзе мыюць бялізну.
- Панаўка* — палонка.
- Парыня* — папар.
- Пастаялка* — халоднае сырое малако, якое пастаяла ў пограбе.
- Пэрыць* — выбіваць бялізну працікам.
- Пол* — піжнія пары ў сялянскай хаце, на якіх спалі.
- Пóстаць* — палоска жыта або іншай збажышчы, занятая жніўй (жнеямі).
- Пратсы (праты)* — царкоўныя харугвы.
- Пушны* — хлеб з прымессю мякіны.
- Пяхцёр* — плеценая з тонкіх вяровачак вялікая сетка, у якую клалі сена, выпраўляючыся на кані ў дарогу.
- Пяхóта-пóчту* — атрад ганаровай варты.
- Рэзгіны (рэзвіны)* — прылада з дзвюх сагнутых дугой палак, пераплеценых тонкімі вяроўкамі. Служыць для нашэння сена, саломы і г. д.
- Рэзнік* — мяснік.
- Ры́знік* — вандроўны гапдляр, які прадаваў тавары ці мясяў іх на рызэ.
- Саха́* — у дадзеным значэнні — падпорка з развілкаю ўверсе, у якую кладуцца бэлькі ў гумнах і хлявах.
- Смаля́нкі* — пацукі.
- Спарышы́* — два збаны з вузкім горлам, змацаваныя разам. У іх насілі абед на поле.
- Сўвалка* — пакулле.
- Сўднік* — шафа для кухоннага посуду.
- Сунóжка* — папярочная планка, якая змацоўвае пожкі стала.
- Сўпрадкі* — вячоркі, у час якіх дзяўчаты разам пралі.
- Ташнава́ць* — перажываць.
- Угрўнь* — бегам.
- Урўга* — добрая паша.
- Усведамля́ць* — прасвятляць, адукаваць, развіваць свядомасць.
- Ханджа́* — тэхнічны спірт.
- Ціма́к* — селянін, які ўцёк ад свайго памешчыка.
- Цугакі́* — палачкі, якія ўжываліся пры пляценні лапцей.
- Чаўхі́рка* — карэц, копаўка для вады.
- Шаўлі́жка* — каняка, кляча.
- Шубі́на (шубе́нь)* — палка, якой можна кінуць у што, каго.
- Шу́рка* — мера дроў у чвэрць сажня (у шуркі ехаць — ехаць нарыхтоўваць дровы).
- Шчапе́ль* — пож.

З М Е С Т

<i>Ад рэдакцыі</i>	5
<i>Алесь Адамовіч. Класік беларускай літа-</i> <i>ратуры</i>	7

А П А В Я Д А Н Н Я

· У лазні	47
Патаёмнае	53
Цёмны Лес	55
Стогны душы	58
· Роднае карэнне	58
У панскім лесе	80
Красаваў язмін	81
Страхацё	85
· Што яно?	87
Буйніцы і драбніцы	101
Усё мінаецца	101
Хаўтуры	102
Руць	103
Войт	113
[Князёўна].	115
У чым яго крыўда?	116
Скрыначка	129
Вясна	129
Сумная дзяўчынка	132
· Дзёгаць	133
· Чарнічка	137
· Літоўскі хутарок	140
· Рускі	154
Зіма	158
Маці	171
Хадзяка	177
· Генерал	181
Амерыканец	188
Прысяга	195
Дзве сястры	202
· На этапе	206
Габрыелевы прысады	211
[Кіславодскія замалёўкі]	215
Знібее сэрца	218
Панская сучка	221

Ідуць усе — іду я...	232
Тамашы	234
Злосць	241
Досвіткі	243
Памылка	246
«Дурны настаўнік»	248
Трасца	253
Смачны заяц	257
Еду дамоў	264
Страшная музыкава песня	265
Скарб	270
Сасна	273
Пакінутыя хаты	279
У панскай кухні	280
Руіны	285
Стары прафесар	287
Багатая пчэлыня	292
Сушкай	296
Нявесткі сварацця	298
Дурная галава	299

СІБІРСКІЯ АБРАЗКІ

[Паехалі...]	302
[Угода богу]	305
Чорны лебедзь	307
Пабожны мешчанін	310
Фельчар Плакун	313
Уцекачы	315
Скапцы	316
Моцнае каханне	317
[Івашка Палачанін]	319
Лёкай камунара	320
Дакументы	321
Пад'езд	324
[Максімава зязюля]	328
Каля Балотнай	328
Перасяленцы	330
Наясок	331
Наяслепка	332
На вяселлі	332
Шахцёры	333
Агні	334
Палонцы	336
Хоцімка	338
Сумная дама	340
Кіслая крыпіца	343
У тайзе	345
Дурная	346
«Кааператар» [Плач на магіле]	349
Могільнік	350
Благавешчанскія абразкі	351
Малы рызыкант	352
Кветкі зла	356
Бязногая бабуля	357
Інтэлігенты	360

Паварот	363
Спрэчкі	364
Сезонныя рабочыя	366
Байкал	367
[На станцыі Чарпарэчанскай...]	368
Нудна	369
Мала сілы	370

ЛЮСТРАДЗЕН

Пагранічны інцыдэнт на Амуры	372
Смерць [Паўлюк Трус]	376
Прастуда містэра Рамзая	378
Неразгаданыя людзі	381
Соп	382
Чыстка	383
Асляпёны конь	386
Кірмашовае пабоішча ў мястэчку Крывічах	389

З ЗАПІСНОЎ КНІЖКІ 1930 г.

Смерць	395
Каршун, птушачка і я	395
«Бацька осліп...»	395
Чалавек у кароне	396
Прывязаны хлопчык	398
Каментарыі	399
Тлумачэнні некаторых слоў	442

Гарэцкі М.

Г 21 Збор твораў. У 4-х т. Т. 1. Аनावядапіі/Аўт.
прадм. А. Адамовіч].— Мн.. Маст. літ., 1984.—
446 с., 4 л. іл., 1 л. партр.

У пер.: 2 р. 60 к.

Збор твораў вядомага беларускага пісьменніка, вучонага,
крытыка, публіцыста, аднаго з заснавальнікаў беларускай
мастацкай прозы Максіма Іванавіча Гарэцкага (1893—1939) —
найбольш поўнае, навукова каменціраванае выданне яго
спадчыны.

Г $\frac{4702120200-103}{M 302(05) - 83}$ падпісное

ББК 84Бел7
Бел 2

МАКСІМ ІВАНОВІЧ ГОРЕЦКІЙ

**СОБРАНИЕ СОЧІНЕНИЙ
В ЧЕТЫРЕХ ТОМАХ**

ТОМ 1

Мінск, издательство «Мастацкая літаратура»
На белорусском языке

*На першым форзацы:
Стары куток Малой Багацькаўкі.*

*На другім форзацы:
Стары калодзеж у Малой Багацькаўцы.*

Рэдактар А. Дз. Куліш
Мастак В. П. Масцераў
Мастацкі рэдактар Л. Я. Прагін
Тэхнічны рэдактар Г. П. Тарасевіч
Карэктар А. Т. Глушчанка

ІБ № 1623

Здадзена ў набор 01.07.83. Пади. да дру-
ку 18.05.84. ЛТ 01125. Фармат 84×108¹/₃₂. Папера
друк. № 1. Гарнітура звычайная новая. Высокі
друк. Ум. друк. арк. 23,52+0,53 укл. Ум. фарб.-адб.
24,89. Ул.-выд. арк. 25,97. Тыраж 8000 экз.
Зак. 3829. Цана 2 р. 60 к.

Выдавецтва «Мастацкая літаратура» Дзяржаў-
нага камітэта БССР па справах выдавецтваў,
паліграфіі і кніжнага гандлю, 220600, Мінск,
праспект Машэрава, 11.

Мінскі ордэна Працоўнага Чырвонага Сцяга
паліграфкамбінат МВПА імя Я. Коласа, 220005,
Мінск, Чырвоная, 23.